

63.3(5Kaz)

К14 а

АРХИВТІК

ҚАЗАҚ ҰҰ-ТАЙПАЛАРЫНЫҢ ТАРИХЫ

V - ТОМ
2 - КІТАП

V
ЖАҒАЛБАЙЛЫ

63.3 (5Kas)

К17
К

«АЛАШ» тарихи-зерттеу орталығы

Қазақ ру-тайпаларының тарихы

Жағалбайлы

V том

Екінші кітап

Алматы, 2006

ББК 63.3 (5 Қаз)

Қ 17

“АЛАШ” тарихи-зерттеу орталығы

Х.М. Ғабжалилов	Ғылыми жобаның авторы және оны қаржыландырушы Орталықтың Президенті, Қазақстан Республикасы әлеуметтік ғылымдар академиясының құрметті мүшесі (академиті)
Т. Омарбеков	Ғылыми жобаның ғылыми жетекшісі, Орталықтың директоры, Ежелгі және ерте ортағасырлардағы Қазақстан тарихы бөлімінің меңгерушісі, тарих ғылымдарының докторы, профессор
Б.Б. Көрібаев	Ғылыми жобаның редакторы, Орталықтың соңғы ортағасырлардағы Қазақстан тарихы бөлімінің меңгерушісі, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент
О.Х. Мұхатова	Ғылыми жобаның редакторы, Орталықтың жаңа замандағы Қазақстан тарихы бөлімінің меңгерушісі, тарих ғылымдарының докторы, профессор
Е.Ө. Пірімбетова	Ғылыми жобаның редакторы, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

Қ 17 “Қазақ ру-тайпаларының тарихы”. V том. Екінші кітап. Жағалбайлы.
— Алматы: “Алаш” тарихи-зерттеу орталығы, 2006. — 456 бет.

ISBN 9965-765-08-1

«Қазақ ру-тайпаларының тарихы» ғылыми-зерттеу жобасы аясында жарық көріп отырған екі кітаптан тұратын бесінші том - «Жағалбайлы» атты еңбекте ерте ортағасырлардан ХХ ғасырдың басына дейінгі Кіші жүздің Жетіру тайпалар бірлестігіндегі Жағалбайлы тайпасының тарихы баяндалған. Әртүрлі деректер мен нақты зерттеулерді талдау негізінде Түрік қағанаты тұсында батысқа жылжыған жағалбайлылардың арғы бабаларының тарихи тағдыры, олардың қыпшақ, башқұрт және ноғай бірлестіктеріндегі, Алтын Орда құрамындағы және ол ыдырағаннан кейінгі Ноғай Ордасы, Қазақ хандығы тұсындағы этникалық процесстердегі, ұлт-азаттық қозғалыстарындағы орны мен рөлі көрсетілген. Тарихымызда зерттеле қоймаған «ақпандақ» мәселелер – Жағалбайлылардың этникалық тамыры, тайпаның шежіре деректері, түркі халықтарында және қазақ жерінде шашырай орналасуының себеп-салдары және т.б. көптеген тың мәліметтер негізінде баяндалған. Том тарихи суреттермен, карталармен, ғылыми аппаратпен, көрсеткіштермен жабдықталған. Тарихшыларға, Отан тарихы пәнінің оқытушыларына, еліміздің, қазақ халқының күрделі тарихының этникалық мәселелері қызықтыратын оқырмандардың қалың тобына арналған.

«Қазақ ру-тайпаларының тарихы» ғылыми-зерттеу жобасының II томы – «Жағалбайлының» бірінші, екінші кітаптарына деректер жинастыруға және оларды жазуға төмендегі авторлар қатысты: Х.М. Ғабжалилов, Т. Омарбеков, Б.Б. Көрібаев – томның алғы сөзі; Е.Ө. Пірімбетова, Х.М. Ғабжалилов - I–VII тараулары; Х.М. Ғабжалилов, А.Б. Қалыш - VII.1; Х.М. Ғабжалилов, А.Б. Қалыш, О.Х. Мұхатова - VIII–XI тараулары; О.Х. Мұхатова, Т. Омарбеков – қорытындысы.

Томның суреттерін, карта-схемаларын жасауды техникалық жағынан орындаған – П.В. Баранов. Тарихи-топографиялық, этникалық және есімдер көрсеткіштерін Ж.М. Арынов, Р.С. Жұматаев жасады.

Томды басуға байланысты техникалық жұмыстарды жүргізгендер – Қ.М. Зарлы, М.С. Жағыпарова, Ш.Ж.Қиятова, Б.Ө.Жұманова, Р.Н.Нұрмаханова.

Қ 0503020905
00(05)—06

ISBN 9965-765-08-1 (кн. 2)

ISBN 9965-765-00-6

ББК 63.3 (5 Қаз)

© “Алаш” ТЗО, 2006.

ЖЕТІНШІ ТАРАУ

ЖАҒАЛБАЙЛЫЛАРДЫҢ ХҮІІІ-ХІХ ҒАСЫРЛАРДАҒЫ САЯСИ ОҚИҒАЛАРҒА ҚАТЫСЫ

7.1. Деректер мен құжаттар

ХҮІІІ ғасырда Ресейден арнайы жіберілген зерттеу экспедицияларының қазақ тайпалары мен руларының этникалық тарихы мен орналасуын зерттеуі оның негізгі мақсаттарын жүзеге асыруы үшін қажет болды. Қазақстанды өзіне түгелдей қосып, оның үстіне хандық биліктерді жойған соң, отарлауды түрлі бағытта жүргізуде алдын-ала аймақ туралы статистикалық мәліметтер, халықтың тұрмыс-тіршілігі, экономикалық мүмкіндіктерін зерттеп, қағазға түсірген мәліметтік қордың олар үшін маңызы ерекше еді. Оның ішінде саяси маңызы бар құжаттардың алатын орны тіпті өзгешелеу болды. Ресеймен шектесіп жатқан Қазақстанның Батыс аймақтары Кіші жүздің Жетіруы, оның ішіндегі тайпалардың нақты атаулары туралы мәліметтер ең алғаш рет Ресей патшасының тапсырмасымен қазақ жеріне келген А.И.Тевкелевтің еңбегінде кездеседі. Оның еңбегінде “Табын, Тама, Кердері, Керейт, Жағалбайлы, Телеу, Рамадан¹ сияқты Жетіруға кіретін тайпалар тізімі беріледі. Сондай-ақ, Кіші жүзге көбірек көңіл бөлген авторлардың біріне В.Н.Татищевті² жатқызамыз. Өйткені, ол арнайы жасақталған Орынбор экспедициясын басқарды. Оның еңбектерінде қазақтың үш жүзі, аймағы, шекарасы туралы дәлелді мағлұматтар бар.

Жалпы алғанда патша үкіметінің тарапынан қолға алынған зерттеулерді мақсаты мен сипатына қарай үш топқа бөлуге болады. Біріншісі, белгілі ғалымдардың ғылыми-зерттеу еңбектері. Екіншісі саяси мәні бар құжаттық материалдар-деректер. Үшінші тобы - ғылыми мақалалар. Тақырып бойынша тарихнаманы осы жүйемен реттейтін болсақ, Жетіру

¹ Казахско-русские отношения в ХУІ-ХУІІІ вв. Сборник документов и материалов. -Алма-Ата, 1961. -С. 406; Тевкелев А.И. Разные бумаги генерал-майора Тевкелева об Оренбургском крае и о киргиз-кайсацких ордах. 1762 год //Временник Московского общества ист. и древностей российских. - Кн. 13. Отд. 3. 1852. -С. 15-19.

² Татищев В.Н. Избранные труды по географии России. -М., 1950. -178 б.

құрамындағы Жағалбайлы тайпасы туралы, сонымен қатар, басқа да Орынбор өлкесіне қатысы бар Кіші жүз тайпаларына байланысты мардымды еңбек жазған көптеген орыс авторларының зерттеулерін басшылыққа алуға болады.

ХҮІІІ ғасырда Қазақстанның Ресей бодандығын қабылдап, Жағалбайлылардың отарлық езгіге түсуін құжаттарға негіздеп сипаттадық. И.И.Крафттың³, А.И.Добросмысловтың⁴ еңбектеріндегі Жағалбайлылар тұратын аймақтардағы орыс шенеуніктерінің әрекеттері, оның ішінде құлдыққа түсірудің бір шарасы - қазақты балаларымен қосып шоқындырып, одан қалса есігінің алдындағы жалшыға айналдырып өзімен бірге алып кету тәрізді мәліметтері көңіл бөлерлік.

Қазақстанның Ресейге қосылуы, оның ішінде Кіші жүз қазақтарының бодандықты қабылдауы, елдегі қоғамдық құрылымды өзгертті. Ақсүйектердің құқықтары шектеліп, қара халық қанаудың жаңа түрлеріне ұшырады. Осындай халықтың басына күн туған жағдайда, оны қорғар өзінің тұлғалары да шығып жатты. Сондай тұлғаның бірі - Жағалбайлы Дербісәлі Беркімбаев. Тек қана Жағалбайлының ғана емес, күллі Кіші жүздің қамын ойлаған дарабоз Дербісәлі Беркімбаев туралы Э.А.Масанов⁵ және т.б. авторлар жазған. ХҮІІІ-ХІХ ғасырлардағы Кіші жүз қазақтарының, оның ішінде Жағалбайлылардың наразылығы күшейген кезеңдегі Ұлт-азаттық көтерілістерінің маңызын ашып, оған қатысқан Жағалбайлылардың орнын көрсету үшін А.Ф.Рязановтың⁶, Л.Мейердің⁷, В.Ф.Шахматовтың⁸, М.Вяткиннің⁹,

³ Крафт И.И. Сборник узаконений о киргизах степных областей. - Оренбург, 1808.

⁴ Добросмыслов А.И. Тургайская область. Исторический очерк. - Оренбург, 1900.

⁵ Масанов Э.А. Очерк истории этнографического изучения казахского народа в СССР. -А., 1966.

⁶ Рязанов А.Ф. Сорок лет борьбы за национальную независимость Казахского народа (1797-1838). -Кзыл-Орда, 1926.

⁷ Мейер Л. Материалы для географии и статистики России. Ч. 1. Киргизская степь Оренбургского ведомства. -СПб., 1865.

⁸ Шахматов В.Ф. Внутренняя Орда и восстание Исатая Тайманова. -А., 1946.

⁹ Вяткин М. Очерки по истории Казахской ССР. Т. 1. С древнейших времен по 1870 г. -М., 1941; Его же Сырым Батыр. -А., 1951.

И.Г.Рознердің¹⁰, Г.И.Семенюктің¹¹ т.б. авторлардың еңбектерін басшылыққа алдық.

Көтерілістер туралы ең алғаш зерттеу жүргізіп, маңызды еңбек жазған қазақ авторы Е.Бекмаханов болды. Бәрімізге мәлім, ол өзінің ХІХ ғасырдың 20-40-жылдарындағы “Қазақстан” деп аталатын еңбегінде Кенесары Қасымұлы көтерілісіне ақиқат сипат бергені үшін Қазақ ССР Жоғарғы Соты Коллегиясының шешімімен 25 жылға бас бостандығынан айырылған болатын. Сол сияқты Н.Бекмаханова да көтеріліс тақырыбына аса көңіл бөліп, Е.Пугачев көтерілісіне Кіші жүз бен Орта жүз қазақтарының қатысу себебін, салдарын ашып көрсете алды. Екі автордың еңбегінде де қазақ руларының көтеріліске қатысуын, соның ішінде Жағалбайлылардың орнын да көрсете алған. Сондай-ақ көтерілістерге арналған тарауды жазуда “Арыс” баспасынан жарық көрген сериялы еңбектер, ғылыми конференциялар материалдары, ғылыми еңбектер жарияланымдары, баспасөз материалдары пайдаланылды.

Кіші жүз тарихына байланысты құнды мағлұматтарды П.И.Рычковтың¹² еңбектерінен кездестіре аламыз. П.И.Рычковтың еңбектері мен В.Н.Татищев еңбектерінің үндесіп жату себебі олардың Орынбор зерттеу экспедициясын басқаруында болуынан. П.И.Рычков “История Оренбургская”¹³ атты еңбегінде Кіші жүздің басқа да руларымен қатар Жағалбайлыны атап өткен.

І Петрдің атқарған ісін, оның өзінен кейінгі ұрпақтары да қайталап, қазақ еліне бірқатар экспедициялар ұйымдастырып, зерттеуге қол жеткізді. Сондай зерттеу жүргізген ғалымдар тобына П.С.Палласты¹⁴, И.П.Фалькті, И.И.Лепехинді, И.Г.Георгиді¹⁵ жатқызуға болады.

¹⁰ Рознер И.Г. Казачество в Крестьянской войне 1773-1775. -Львов, 1966.

¹¹ Семенюк Г.И. Восстание Пугачева. Т. 2. -А., 1966.

¹² Рычков П.И. Топография Оренбургская. -СПб., 1762; Рычков П.И. Топография Оренбургской губернии. Изд. 2-е. -Оренбург, 1887. -99 б.

¹³ Рычков П.И. История Оренбургская по учреждению Оренбургской губернии. -Оренбург, 1896. -71 б.

¹⁴ Паллас П.С. Путешествие по разным провинциям Российской империи. Ч. I-3. -СПб., 1773-1776.

¹⁵ Георги И.Г. Описание всех в Российском государстве обитающих народов, также их житейских обрядов, вер, обыкновений, жилищ, одежд и прочих достопамятностей. Ч. I-III. -СПб., 1771. -СПб., 1772.

Біз қарастырып отырған мәселе төңірегінде ХІХ ғасырда үлес қосқан тарихшылардың бірі А.И.Левшин¹⁶ болды. Рулардың орналасуы мен әдет-ғұрпы, тұрмыс-тіршілігі туралы жазған этнографиялық маңызы зор еңбегінде Жағалбайлылар жөнінде құнды деректер орын алған. Орыс зерттеушілерінің Қазақстанға келудегі мақсаты ғылыми еңбек жазу емес, керісінше қазақ қоғамына ішкерілей еніп, халықтың жай-күйімен таныс болып, отарлық іс-шараларын жүзеге асыру екендігін байқау қиын емес.

Орынбор ведомствосындағы қазақ даласы туралы бас штабтың офицері Л.Мейер¹⁷ еңбектерінің маңызды екендігінде дау жоқ. Оның “Материалы для географии и статистики России. Киргизская степь Оренбургского ведомства” деп аталатын еңбегінде Қазақстанның Батыс аймақтарын мекендеген тайпалар, өлке туралы географиялық және статистикалық мағлұматтар орын алған. Автор сондай-ақ, қазақ халқының тұрмыс-тіршілігіне, оның ішінде Жетіруға, Жағалбайлыларға тереңірек көңіл бөлуге тырысқан.

Жағалбайлылар туралы мағлұматтарды сол аймақта әскери қызмет атқарған, оған қоса зерттеу жүргізген орыс офицері, географиялық қоғамының мүшесі И.М.Казанцевтің¹⁸ еңбектерінен де ала аламыз. Шекаралық қызметтің кеңесшісі Жайық пен Еділ өзендерінің төменгі ағысында орныққан қазақ тайпалары мен руларын жан-жақты сипаттайды. Оның ішінде Байұлы мен Жетіруға жататын тайпалар туралы жазған. Автор өзінің келесі “Описание киргиз-кайсаков”¹⁹ атты еңбегінде Байұлы, Жетірумен қатар Әлімұлының да шежірелеріне, көші-қон орындарына, таңбалары мен ұрандарына, оның ішінде Жағалбайлылардың таңбасы мен ұранына тоқталады. Кіші жүздің Жетіру тайпасына кіретін Жағалбайлының таңбасы мен ұранына талдау жасаған автордың бірі - Н.А.Аристов. Түркістан генерал-губернаторлығында қызмет ете жүріп, қазақ халқының

¹⁶ Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. Ч. III. -СПб., 1832.

¹⁷ Мейер Л. Материалы для географии и статистики России. Киргизская степь Оренбургского ведомства. -СПб., 1865.

¹⁸ Казанцев И.М. О внутренних или Букеевских киргизах //Санкт-Петербургские ведомства. 1838, 1 января, его же “Описание киргиз-кайсаков”. -СПб., 1867.

¹⁹ Казанцев И.М. Описание киргиз-кайсаков. -СПб., 1867.

этникалық тарихына байланысты бірқатар ғылыми еңбектер жазды. Мұның өзі оның қызметтегі дәрежесімен қатар ғалымдық атағын да өсірді. Ол жинақтаған материалдардың толыққанды әрі маңызды болуы, оның жиырма жыл шамасында (1868-1889) әкімшілік істерге араласуына және соның барысында экспедицияға үкімет тарапынан жасаған жағдайдың да әсеріне байланысты болуы өзінен-өзі түсінікті. Бұл тұрғыдан алғанда оның 1896 жылы жарық көрген “Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности”²⁰ еңбегінің құндылығын атап кеткіміз келеді. Өзіміз байқап отырғанымыздай, біртұтас қазақ жерлерін генерал-губернаторлықтарға бөліп басқару барысында сол әкімшілік қызметтерге тағайындалған көзі ашық орыс офицерлерінің басқаруды жалаң жүргізбей, нақты ғылыми маңызы бар қолжазбалар әзірлеп, оны талқылап, есеп беріп отыруы патша өкіметі үшін мәні зор болды. Сондай шенеуніктердің бірі Г.Ф.Генс еді. Орынбор аймағындағы әкімшілік қызметте көп жылдар еңбек еткен зерттеуші Орынбор шекаралық комиссиясын басқарып жүрген жылдары маңызы айтарлықтай қолжазбалар дайындады. Отарлау барысында қазақ халқының тұрмыс-тіршілігімен жақын танысу мүмкіндіктерінен туған еңбектері әлі күнге дейін өздерінің этнографиялық мәнін жоғалтпай келеді. Мысалы, “Происхождение жителей и их разделение” атты қолжазбасында Кіші жүз қазақтарының шежіресі, рулық-тайпалық құрылымы, олардың таралуы туралы мәліметтер орын алған.

Батыс өлке бойынша салыстырмалы статистикалық, географиялық маңызы бар мәліметтерді И.И.Крафттың²¹, И.Жуковскийдің²², П.И.Пашиноның²³ еңбектерінен де кездестіреміз.

²⁰ Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности //Живая старина. Вып. III-IV. - СПб., 1896.

²¹ Крафт И.И. Сборник узаконений о киргизах степных областей. - Оренбург, 1898.

²² Жуковский И. Краткое географическое и статистическое описание Оренбургской губернии. Составлено в 1832 г. Изд. II-е, -Уфа, 1880.

²³ Пашино П.И. Туркестанский край 1866 году. Путевые заметки. - СПб., 1868.

Жағалбайлылардың Сыр бойындағы тұрмыс-тіршілігі және солармен қатар өмір сүрген тайпалар туралы Н.И.Гродековтың “Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области”²⁴ деп аталатын еңбегінде құнды мәліметтер берілген. Оның ұйғарымымен ХІХ ғасырдың аяғында орыс шенеуніктері мен офицерлері қазақтың үш жүзінің тарихы мен этнографиясын, тайпалар мен рулардың алып жатқан аймақтарын, олардың таңбалары мен ұрандарын, қалыптасқан ортасындағы әдет-ғұрпы мен құқықтық жүйесін реттеп қағазға түсірді.

Кіші жүз қазақтарын Алшын мен Жетіруға бөліп қарастырған авторлардың бірі - В.Н.Витебский²⁵. Ол өзінің еңбегінде Жетіру құрамына кіретін Тама, Табын, Жағалбайлыға көбірек мән берген. Олардың шашырап орналасқан аймақтарын, көші-қон троекториясын өзен жағалауларымен шектей отырып берген. Мұндай мағыналы мәліметтер оның Орынбор генерал-губернаторы И.И.Неплюевтің атқарған қызметіне арнап жазған еңбегінен орын алған. Оны еңбектің “И.И.Неплюев и Оренбургский край в прежнем его составе до 1758 г.” деп аталуының өзі-ақ көрсетіп тұр.

1898-1914 жылдар аралығында П.П.Семенов-Тянь-Шанский мен В.И.Ламанскийдің ат салысуымен жарық көрген “Россия” атты көп томды еңбектің 18 томы “Киргизский край” деп аталады.²⁶ Онда Ақмола, Семей, Орал, Торғай өңірлеріне, яғни Батыс-Сібір, Орынбор генерал-губернаторлығының

²⁴ Гродеков Н.И. Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области. Т. I. Юридический быт. -Ташкент, 1889.

²⁵ Витебский В.Н. И.И.Неплюев и Оренбургский край в прежнем его составе до 1758 г. Т. 3. -Казань, 1897.

²⁶ Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Т. I. - Акмолинская область. -Кокчетавский уезд. -Воронеж, 1898; Т. II. - Акмолинская область. -Атбасарский уезд. -Воронеж, 1902; Т. III. - Акмолинская область. -Акмолинский уезд. Ч. I. Поаульные таблицы. -СПб., 1907; Ч. 2. -Чернигов, 1909; Т. IV. -Семипалатинская область. -Павлодарский уезд. -Воронеж, 1903; Т. V. -Тургайская область. -Кустанайский уезд. -Воронеж, 1903; Т. VI. -Семипалатинская область. -Каркаралинский уезд. -СПб., 1905; Т. VII. -Тургайская область. -Актюбинский уезд. -Воронеж, 1903; Т. VIII. -Семипалатинская область. -Усть-Каменогорский уезд. -СПб., 1905; Т. X. -Семипалатинская область. -Семипалатинский уезд. -СПб., 1909; Т. XI. -Акмолинская область. -Омский уезд. -Омск, 1902; Т. XII. Акмолинская область. -Петропавловский уезд. -Чернигов, 1908; Т. XIII. -Сводка материалов по киргизскому землепользованию. -СПб., 1906.

құрамына кіретін облыстарға байланысты мәліметтер келтірілген. Еңбектің этникалық әрі этнографиялық мағынасын оның мазмұнынан байқаймыз. Онда Кіші жүз тайпаларын, оның ішінде Байұлы мен Жетіру құрамындағы Жағалбайлылар туралы айтылған. Орынбор өлкесін мекендеген тайпалар мен рулар туралы жазылған ғылыми жұмыстардың қатарына М.Н.Галкиннің²⁷ еңбектерін жатқызуға болады. Автор бұл өлкедегі ірі өзендердің алқаптарын мекендеген өзге қазақ руларымен қатар Жағалбайлыларды да атап, олардың көршілес қоныстанған казак-орыстарымен қарым-қатынасы туралы жазған. Көптеген тарихшы ғалымдардың еңбектеріне негіз болған ХІХ ғасырдың аяғында жүргізілген халық санағы қорытындылары әрбір аймақтағы халық санының өсуі-кемуі сияқты салыстырмалы статистикалық деректерді пайдаланған Н.В.Алексеевның²⁸ еңбегінде де Қазақстанда тұратын халықтардың этникалық, сословиелік, діни құрамы талданған.

Қазақстан мен Қырғызстан халықтарының этникалық құрамы, олардың орналасуын, кей жағдайда шашырау себептерін, олардың өсу динамикасын беруге тырысқан авторлардың бірі Н.Е.Бекмаханова²⁹ болды. Автор тек 1897 жылғы ғана емес, сонымен қатар ХХ ғасырдың бас кезін қамтыған халық санағының материалдарын пайдаланған. Батыс аймақтағы және Семей, Ақмола, Сырдария облыстарын мекендеген халықтардың ұлттық құрамына, динамикасына байланысты мұрағат құжаттарын кеңінен пайдаланып, ұтымды тұжырымдар жасаған.

Зерттеліп отырған мәселеге байланысты М.Н.Сыдықовтың³⁰ еңбегін атауға болады. Оның еңбектерінде ХҮІІІ-ХІХ ғасырлардағы Батыс Қазақстан халқының демографиялық мәселелері қарастырылған. Оларда мұрағат материалдары және халық санағының статистикалық мәліметтері, күнделікті есеп құжаттары негізінде Торғай облысының

²⁷ Галкин М.Н. Этнографические и исторические материалы по Средней Азии и Оренбургскому краю. -СПб., 1869.

²⁸ Алексеев Н.В. Население дореволюционного Казахстана. -А., 1979.

²⁹ Бекмаханова Н.Е. Формирование многонационального населения Казахстана и Северной Киргизии (последняя четверть ХҮІІІ - 60 годы ХІХ в.). -М., 1980; Бекмаханова Н.Е. Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма (60-е годы ХІХ в. - 1917 г.). -М., 1986.

³⁰ Сыдықов М.Н. Формирование населения Западного Казахстана в ХҮІІІ - ХІХ вв. -А., 1996.

Ақтөбе және Ырғыз уездеріндегі этникалық және әлеуметтік процесстер талданған.

Біз қарастырып отырған тақырыптың этнодемографиялық тұстары М.Х.Асылбеков³¹, Ф.Н.Базанов³², А.Б.Ғалиев³³, Г.К.Кронгардт³⁴ және т.б. зерттеушілердің ғылыми еңбектерінде орын алған.

М.С.Мұқанов, В.В.Востров пен Х.А.Арғынбаевтың³⁵ “Родоплеменной состав и расселение казахов” деп аталатын еңбегін Жағалбайлылардың тарихын жазу барысында пайдаландық. Еңбекте ХІХ ғасырдың аяғы ХХ ғасырдың басындағы қазақ тайпалары мен руларының орналасуы, жылжуы, оның құрамы туралы нақты мәліметтер мен шешірілер көрсетілген. Бірақ өкінішке орай, Жағалбайлылардың шығу тегі, құрылымы, орналасуы т.б. осы сияқты бізге тікелей қажетті ақпараттар қысқаша берілген. Авторлар Сырдария облысының Әулиеата уезі, Семей облысының Қарқаралы уезі, Ақмола облысының Атбасар уезі территорияларындағы Жағалбайлылардың орналасқан жерлерін көрсете алмаған.

Орта жүз территориясындағы қазақтардың этникалық құрамы мен таралуына арналған М.С.Мұқановтың³⁶ монографиясына да осы олқылықтар тән.

Қазақстандағы революцияға дейінгі әкімшілік-территориялық бөліністер бойынша қазақ халқы мен оның негізгі рулық-тайпалық бөлімдерінің этникалық құрамын, географиялық орналасуын, саны мен динамикасын, шаруашылық әрекетінің әр түрін зерттеуде “Хозяйство казахов на рубеже ХІХ-ХХ веков”³⁷ және “Казахи”³⁸ деп аталатын тарихи-этнографиялық зерттеулерінің маңызы зор.

³¹ Асылбеков М.Х., Ғалиев А.Б. Социально-демографические процессы в Казахстане (1917-1980). -А., 1991.

³² Базанов Ф.Н. Формирование и развитие структуры населения Казахской ССР (Национальный аспект). -А., 1967.

³³ Гали А.Б., Калышев А.Б., Каражанов К.С. История переписей населения и этнографические процессы в Казахстане. -А., 1998.

³⁴ Кронгардт Г.К. Национальный состав населения Южного Казахстана в конце ХІХ в. //Исторические науки: Сборник. -А., 1976.

³⁵ Востров В.В., Муканов М.С. Родоплеменной состав и расселение казахов (конец ХІХ - нач. ХХ в.). -А., 1968.

³⁶ Муканов М.С. Этнический состав и расселение казахов Среднего жуза. -А., 1974.

³⁷ Хозяйство казахов на рубеже ХІХ-ХХ веков; Материалы к историко-этнографическому атласу. -А., 1980.

³⁸ Казахи; Историко-этнографическое исследование. -А., 1995.

Зерттеп отырған мәселе төңірегіндегі тарихнаманы жазуды үшке бөлген едік. Соның екіншісіне, құжаттық материалдар жатқызылады. Оларды Жағалбайлы тарихының құпияларын ашу үшін пайдаландық. Сондай деректердің бірі Г.С. Волконскийдің еңбегі. Орынбор генерал-губернаторы Г.С. Волконскийдің³⁹ зерттеуінде қазақтың үш жүзінің орнығуы туралы, сондай-ақ статистикалық құнды материалдар көрсетілген.

Автор “Жетірулық Жағалбайлы руында 12 бөлім, 7000-ға дейін отбасы бар. Олардың жаздық жайлауы Тобыл өзені бойындағы Қаратауда, Құмақ өзенінің бойында. Сұлтан Серғазы Алаушиев, ағамандар Қалубай, Қотырбас, Бекет, Алшынбай, Боранбай және Асау басқарады”⁴⁰, - деп жазған.

Біз қарастырып отырған мәселе бойынша құнды және біршама нақты деректер “Материалы по казахскому землепользованию” топтамаларынан орын алған. Олар қазақ даласын отарлау мүддесіндегі статистикалық және көші-қон ұйымдары мен экспедициялардың көшпелі және жартылай көшпелі қазақ халқының қоныстанған барлық уездерді аралап, “артық” жерлерді Ресейдің еуропалық бөлігі мен Сібірден әкелінген орыс-украин шаруа-переселендерінің пайдасына беру мақсатына байланысты жарық көрген еді.

Бұл құжаттар уездер, болыстықтар, ауылдар мен қыстақтар бойынша жан-жақты мәліметтер береді. Арнайы жіберілген Ф.А. Щербинаның⁴¹ жетекшілігімен 1896-1902 жылдары Торғай, Ақмола, Семей облыстарын зерттеп, оның барлық материалдарын жинақтап жарыққа шыққан 13 томнан тұратын құжаттар жинағы бүгінгі күндері ғылыми айналымға түсіп, патшалы Ресейдің отарлау әрекеттерінің дәрежесін аша түсу үшін керекке жарап жатыр. Осы мазмұндас экспедицияны 1906-1912 жылдары П.А. Скрыплев⁴² басқарды. Бұл зерттеудің нәтижесінде бес томдық құжаттар жинағы дүниеге келді.

³⁹ Материалы по истории Казахской ССР (1785-1828 г.г.). Т. IV. -М.-Л., 1940.

⁴⁰ Сонда -516 б.

⁴¹ Материалы по киргизскому землепользованию в Сырдарьинской области. I. -Чимкентский уезд. -Ташкент, 1908; II. -Чимкентский уезд. -Ташкент, 1910; Аулиеатинский уезд. -Ташкент, 1911; Перовский уезд. -Ташкент, 1912; Казалинский уезд. -Ташкент, 1913.

⁴² Материалы по киргизскому землепользованию в Сырдарьинской области. I. -Чимкентский уезд. -Ташкент, 1908; II. -Чимкентский уезд. -Ташкент, 1910; Аулиеатинский уезд. -Ташкент, 1911.

Сондай-ақ, этнографиялық-статистикалық сипаттағы салыстырмалы құжаттарды Сырдария облыстық статистикалық комитеті шығарған “Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинской области”⁴³ жинағынан да көреміз.

Кіші жүз қазақтары туралы, соның ішінде Орынбор ведомствосы қазақтары туралы түрлі құжаттарды 1848 жылы И.Ф.Бламмберг жариялады⁴⁴. Ол 1841-1847 жылдары көрсетілген аймақтарды бірнеше рет аралап, оларда қоныстанған руларды көрсетеді.

Алғашқы демографиялық сипаттағы еңбектердің бірі 1851 жылы басылып шыққан П.Кеппеннің⁴⁵ құжаттары болып саналады. Әкімшілік жағынан Орынбор шекаралық комиссиясына қарайтын аймақтағы қазақтардан жиналатын түтін салығының түсімін реттеп, бақылау үшін халықтың нақты санын білу қажет болды. Осы мақсатта өлкеде Байұлы, Жетіру, Әлімұлынан тұратын жергілікті халықтың негізгі тайпалары мен руларын қоса қайта санақ жүргізілгені белгілі. Осыған байланысты XIX ғасырдың көлемінде, әсіресе, оның орта шенінде Жағалбайлылардың жылжуы туралы нақты деректі мәліметтер бар.

Жалпы алғанда 1897, 1920, 1926 жылдардағы ресми санақ құжаттарының мәні зор. Санақ материалдары арқылы Қазақстан халқының ұлттық құрамы, орналасқан өңірін бере аламыз. Бұл құжаттар аймақтың, облыстың, уездің сол кездері орын алған әкімшілік-территориялық бөлім шекаралары бойынша да мәліметтер береді. Санаққа байланысты құжаттық материалдардың ерекшелігінің бірі халық саны мен жыныстық құрамы, жас шамасы, әлеуметтік тегі мен діни нанымы, шаруашылығының түрі, қайдан қоныс аударып келгені туралы нақтылы мәліметтердің берілуі.

“Статистики Российской империи” құжаттар жинағының да деректік маңызы айтарлықтай. Оларда “көшпелі және

⁴³ Киргизский край. Россия: Полное географическое описание нашего отечества. Т. ХУІІІ. -СПб., 1903.

⁴⁴ Бламмберг И.Ф. Военно-статистическое обозрение земель киргиз-кайсаков Внутренней (Букеевской) и Зауральской (Малой) Орды, Оренбургского ведомства //Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т. ХІУ. Ч. І. -СПб., 1848.

⁴⁵ Кеппен П. Девятая ревизия. Исследование о числе жителей в 1851. - СПб., 1857.

отырықшы болыстардың шекараларын дұрыс анықтауға мүмкіндік беретін XIX ғасырдың екінші жартысы - XX ғасырдың басындағы болыстар” жөнінде құжаттардың бүтіндей сериясы бар⁴⁶. Болыстар туралы осындай ақпараттарды Кеңес билігінің жоғарғы ұйымдары әкімшілік-территориялық реформаларға байланысты 1920 жылдары жүргізген. Бұл мәліметтерді “Список населенных пунктов Казахстана” деген атпен шығарылған деректер жинағынан алуға болады⁴⁷.

Қазақстан мен оның әкімшілік бірліктері туралы “Материалы по районированию” атты жинақта да құнды деректер бар⁴⁸.

Біздің еңбегімізге Ақмола, Закаспий, Семей, Сырдария, Торғай, Орал облыстары бойынша жазылған “Обзор”⁴⁹ және Семей, Торғай облыстары бойынша жазылған “Памятные книжки”⁵⁰ деп аталатын деректер мен құжаттар жинағы біршама септігін тигізе алады. Оларда зерттеліп отырған болыстар мен уездер, негізгі қазақ руларының көшу және орналасу орындары, олардың таралу территориясындағы өзгерістер, шаруашылық әрекеттері және т.б. туралы деректік құжаттар, қажетті салыстырмалы мәліметтер және жан-жақты көрсеткіштер берілген.

Жағалбайлылар тарихын зерделеуге 1960-жылдары шыққан құжаттық және арнайы тарихи-демографиялық және этнологиялық мазмұндағы еңбектер де септігін тигізді.

⁴⁶ Список населенных пунктов и схематическая 10-верстная карта Казахстана по административному делению на 1 января 1927 г. -Кзыл-Орда, 1928. -Вып. III. Гурьевский уезд Уральской губернии; Вып. IV. Уральский уезд Уральской губернии; Вып. V-VI. Джамбейтинский уезд. Илекский уезд Уральской губернии; Вып. XVIII. Каркаралинский уезд Семипалатинской губернии.

⁴⁷ Материалы по районированию Казахстана. Т. II. Общая часть, описания округов и характеристики районов. -Кзыл-Орда, 1928.

⁴⁸ Обзор Акмолинской области за 1896 г., 1902 г., 1914 г. -Омск, 1898, 1904, 1916; Обзор Закаспийской области с 1882 по 1890 г. -Асхабад, 1892; За 1905 г. -Асхабад, 1907; Обзор Сыр-Дарьинской области 1886 г., 1904 г., 1913 г. -Ташкент, 1887, 1906, 1916; Обзор по Тургайской области за 1881-1886, 1888-1896, 1899-1915 гг., 1888, 1898, 1916; Обзор по Уральской области за 1883-1915 гг. -Оренбург, 1916.

⁴⁹ Коншин Н. Очерки экономического быта киргиз Семипалатинской области //Памятная книжка Семипалатинской области. Вып. 5. 1901. Отд. 2. -С. 1-182; Памятные книжки по Тургайская области в 1889, 1902-1904, 1909-1916 гг. -Оренбург, 1991, 1906, 1917.

⁵⁰ Казахско-русские отношения в XV-XVIII вв. (Сборник документов и материалов). -Алма-Ата, 1961.

“Казахско-русские отношения в XVI-XVIII вв.” және оның 1771-1867 жылдарды қамтитын екінші томы сияқты құжаттық деректер жинағын Ғылым Академиясының Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институты мен Республикалық орталық Мемлекеттік Мұрағат қызметкерлері баспаға дайындады. Оларда Ресейдің әр түрлі мұрағаттары (Мәскеу, Санкт-Петербург, Омск, Орынбор, Қазан) мен Қазақстан, соның ішінде Алматы қаласындағы мұрағат қорларындағы бұрын жарияланбаған құжаттар жарық көрген. Олар біздің тақырыбымыздың әр қыры бойынша қажетті мәліметтер береді.

XIX-XX ғасырдың басына дейінгі аралықта жарияланған ғылыми мақалалардың біз зерттеп отырған мәселеге қатысты орындары ерекше. Себебі, мақалалардан қазақ жүздері, тайпалары, рулары, олардың қоныстану аймақтары туралы тың мағлұматтарды кездестіруге болады.

1800 жылы Сібір линиясынан Ташкентке бағыт алған Колыван зауытының шенеуніктері М.Поспелов пен Т.С.Бурнашев Қазақстанда болды. Олардың сапарының құжаттарын Г.Спаский 1818 жылы “Сибирский вестник” журналының №4-де басып шығарды. Олар былай деп жазады: “Қырғыз-қайсақтар үш ордаға бөлінеді: Үлкен, Орта және Кіші. Алғашқысы Шу өзенінен Сырдарияға дейінгі аймақты иемденеді; Орта жүз - Ертіс өзенінің басынан бастап Бетпақ далаға дейін; Кіші жүз - Орынбор шекарасының маңынан Бұхараға дейінгі жерлерді алып жатыр”⁵¹.

XIX ғасырдың екінші жартысындағы Торғай облысы Николаев (Қостанай) уезі халқының саны мен рулық-тайпалық құрамы жөнінде қызықты статистикалық мәліметтер А.А.Тиллоның мақаласында кездеседі. Автордың айтуынша, олар қырғыз (қазақ - Қ.А.) даласында жүргізілген алғашқы халық санағы болып табылады және оның екі жері қызықтырады. А.А.Тилло Қостанай уезіндегі Орта және Кіші жүздің саны мен таралуы жөнінде ғана емес, сонымен бірге Жетіқара және Сүйіндік болыстарындағы Жетірудың өкілдері - Жағалбайлы және Телеу тайпалары жөнінде де нақты деректер келтіреді⁵².

⁵¹ Поездка Поспелова и Бурнашева в Ташкент в 1800 году //Вестник Русского географического общества. Ч. I. Кн. I. 1851.

⁵² Тилло А.А. Первая народная перепись в Киргизской степи Николаевского уезда Оренбургского края //Известия Русского Географического общества. 1873. №1. -77 б.

Қазақстан халқының демографиялық дамуындағы сандық және сапалық өзгерістерге арнап мақала жазған автордың бірі - А.Н.Донич⁵³ болды. Осы мәселенің зерттелуіне тарихшы-ғалым, Алаш қозғалысының белгілі қайраткері Мұхамеджан Тынышпаев (1879-1938) зор үлес қосты. 1924 және 1925 жылдары Ташкент қаласындағы Орыс географиялық қоғамының Түркістан бөлімінде ол “Материалы к истории киргиз-казахского народа” тақырыбында дәріс оқыды. Онда автор қазақ рулары мен тайпаларының шежіресін, олардың ұрандары мен таңбаларын зерттеген. Жетіру, сондай-ақ Жағалбайлы қазақтары туралы қажетті мәліметтер жинаған⁵⁴.

Өзіміз көріп отырғандай XIX-XX ғасырға қатысты материалдардың басым көпшілігі қазақ жеріне арнайы жіберілген зерттеу экспедицияларының жұмыстарының қорытындысы. Ол дерек мәліметтерінің мәні мен мазмұнының бір жақтылығына қарамастан ғылыми маңызы зор екендігін баса айтқан жөн.

7.2. Жағалбайлылар отарлық езгіде

Патшалы Ресейдің негізін қалаған Романовтар әулетінің ең беделді өкілі болған І Петрдің Азияны өздеріне қарату идеясын, оның өзінен кейінгі ұрпақтары өмірге енгізуге күш салды. Шығыспен сауда қарым-қатынастарға жол ашу, табиғи байлықты қолға түсіру патшалы Ресейдің басты мақсатына айналды. Түрлі экспедициялар жабдықтап, қазақ елінің қойнауын зерттеудің қолға алынуы сол XVIII ғасырдың бірінші ширегінде, І Петр дүние салмай тұрып-ақ жүзеге асырыла бастады. Патша сарайына ақыл-кеңес беріп отырған Сібірдің бірінші губернаторы М.П.Гагариннің жоспары бойынша “орыс бекіністерін” салу жүйеге келтіріле бастады. Бұл іс-шаралардың белгіленіп, мұқият бақылауға алынуынан Қазақстанның отарлануының жан-жақты жүргізіліп жатқандығын көруге болады. Бұл туралы “Россия и Англия в Средней Азии”⁵⁵ деген

⁵³ Донич А.Н. Народонаселение Казахстана //Народное хозяйство Казахстана. 1928. №11. -27-56 бб.

⁵⁴ Тынышпаев М. Материалы к истории киргиз-казахского народа. - Ташкент, 1925; Тынышпаев М. История казахского народа /Составитель и автор предисловия А.Такенов и Б.Байғалиев. -А., 1998. -97, 103, 107 бб.

⁵⁵ Мартенс Ф.Ф. Россия и Англия в Средней Азии. -СПб., 1880. -27 б.

еңбегінде Ф.Ф.Мартенс: “Әрқашанда ұлы державалар отарлау саясатын жүргізуді мақсат етіп отырады. Бұл: шикізат көзі, арзан жұмыс күші, сапасыз өнімді ысырар - рынок. Бұл нағыз байлық көзі” деген еді. Патшалы Ресей де Еуропа сияқты қазақ елі арқылы бауды көздеді. М.П.Гагариннің жоспары біртіндеп жүзеге асырылып барған сайын Жайық жағасында онға тарта мынадай бекіністер бой көтерді: Жайық қалашығы, Сахарная, Калмыковск, Горск, Кулагин, Зеленовск, Гурьев т.б. Бұл бекіністерді салуда Ресей шенеуніктері қалмақтарды ығыстырды. Олардың о баста Еділ жағасында қалай еркін мекендегендігі жөнінде білікті ғалым В.М.Жирмунский түркі халықтарының ауыз әдебиетін зерттеу барысында былай деген еді: “Қалмақтардың Орта Азияға келуі XV ғасыр. Бұл кезде олар қазақтармен қақтығысып тұрды, олардың аса өршіген соғыстары XVII ғасырда болды: сол кезде ғана қалмықтар ноғайлармен тікелей қақтығыста болып, Еділге қарай бұзып өтіп, ноғайларды сол аймақтан толық ығыстырды”⁵⁶. Демек Еділ мен Жайық аралығына салынған бекіністердің бұрынғы орнында бірнеше халықтар тұрып, түрлі жағдайлармен қоныс аударып отырған немесе осы аймақтар үшін, дәлірек айтқанда қазақ халқының жері үшін орыстар мен қалмақтар арасында қиян кескі қақтығыстар болып отырды. Қазақ халқының әсіресе, үлкен күйзеліске түскен уақыты “Ақтабан шұбырынды” жылдары болды. 1723-1725 жылдар қазақ халқының саяси-экономикалық өмірінде ұмытылмастай із қалдырды. Көптеген жайылымдық аймақтарынан айырылған қазақтар босып кетті. Бұрынғы кездегідей әр тайпа өз мекенінде, туып-өскен жерінде қала алмайтындай жағдайға жетті. Жайылым іздеп батысты, солтүстік батысты бетке алып жылжыған көштің саны бара-бара көбейе түсті. “1723 жылы хандардың астанасы Түркістан, сонымен бірге Ташкент, Сайрам жауланып алынды. Үш жақтан әбден қысымға алынған қырғыздар оңтүстікке қарай жылжымағанда тіпті, жойылатындай халде тұрды. Орта жүз - Ходжентке, Ұлы жүз бен Кіші жүздің бір бөлігі Самарқанға, Кіші жүз - Хиуа мен Бұхар асты”⁵⁷, - дейді А.И.Левшин. XVIII ғасырдың бірінші

⁵⁶ Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. -М., 1974. -396 б.

⁵⁷ Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. -А., 1996. -167 б.

ширегіндегі сұрапыл кезең қазақ халқын ата қонысынан аударды. Жағалбайлы Жиделібайсынды мекен еткен, Байсын тауда бақ егіп, Самарқан-Бұқарада сауда-саттық жасаған. Жиделібайсындының Өзбекстанда, Байсын таудың Тәжікстанда, жалпы Жиделібайсын жерінің қазіргі Өзбекстанда жатқанын⁵⁸ жазып отырған Қ.Ормановтың пікіріне мән берер болсақ, Жағалбайлылар басқа рулармен осы аймақтарға қоныс аударып жергілікті халықтың шаруашылығы мен тұрмыс-тіршілігіне бейімделгендігін байқауға болады. Түрлі жағдайлардың салдарынан көптеген рулар Өзбекстан, Түркмения, Қарақалпақ, Қырғыз жерлерінде құрамаларға қосылды. Күйзеліске түскен қазақ халқының халін И.И.Крафт: “Олар сусыз, шөлейт, көшпелі шаруашылыққа тіпті қолайсыз аймақтарға кетуге мәжбүр болды”⁵⁹ - дегенді айтады.

Ресейге бодандыққа өтуге түрткі болған 1729 жылы Бұланты мен Бөленті арасында өткен Аңырақай шайқасындағы қазақтардың жеңіске жетуі болды. Бұл шайқастан кейін қазақ ақсүйектерінің арасында жікке бөліну күшейді. Тәуке ханның баласы Болат қайтыс болған соң, Ұлы жүздің хандық тағына Орта жүзден - Сәмеке, Кіші жүзден Әбілқайыр ұмтылды. Әбілқайырдың үміттенуінің өзіндік себебі бар еді. Аңырақай шайқасындағы ерен ерлігін ақсүйектің беделділері дұрыс бағалар деген ойда болды ол, бірақ Ұлы жүздің ақсүйектері қазақтың әдет-ғұрпын бұзбай, хандық таққа Тәукенің ұрпағы Әбілмәмбетті отырғызды. Ақсүйектердің бұл шешімі 1723 жылдан бастап Кіші жүздің ханы болып таныла бастаған Әбілқайырдың шешімін түпкілікті өзгертті. Ал, жоңғарлар болса, “Аңырақай” шайқасында жеңілгеніне қарамай Қалдан-Сереннің таққа келуімен байланысты шабуылды күшейте түсті. Бұдан былай Кіші жүздің батыстағы шекарасында бейбіт жағдайға қол жеткізу Әбілқайырдың міндетіне айналды. Қазақ қоғамының ішкі жағдайының тұрақты болмауы, жоңғарлар мен Еділ қалмақтарының, башқұрттардың, Жайық және Сібір казактарының тынымсыз шабуылдары қазақтарды қыспаққа түсірді. Әсіресе, қиын жағдайдан шығудың бір жолы - Ресей империясынан тірек іздеу деп тапқан Әбілқайыр XVIII ғасырдың 20-жылдарынан бастап-ақ сол жақпен қарым-

⁵⁸ Орманов Қ.Т. Тұран өркениетінің ізімен. -Қостанай, 2005. -183 б.

⁵⁹ Крафт И.И. Сборник узаконений о киргизах степных областей. - Оренбург, 1898. -19 б.

қатынаста құр алақан қалмауды көздеді. Қазақ ақсүйектерінің алдында қалайда беделін өсіріп, билікті қолына алуды көздеген Әбілқайырды екінші қырынан да көруге болатын сияқты. Ол жалпы билікті қолға алып, жан-жақтан қоршаған жауларға өзі-ақ тойтарыс беруге қабілетті басшы ретінде танылғысы келді деп те қарастыру орынды болар. Бұл туралы: “Әбілқайыр хан Кіші жүз бен Орта жүздің кейбір руларына билік жүргізе отырып, өз халқының қамын ойлаған”⁶⁰ - дейді А.И.Левшин. Кіші жүздің ханы Әбілқайырдың Ресей империясының бодандығына кіруді өтінуі төңірегінде тарихшы-ғалымдар түрлі көзқараста. Мұнда нақты бір қалыпқа түсірілген жауап жоқ. Осы мәселені зерттеген авторлардың бірі Мейер: “Бодандыққа өтуде Әбілқайыр жеке басының қамын ойлады” - дейді. Ол Әбілқайырға сипаттама бере келе, оны қу, мансапқор ретінде көрсетеді. “Ол осы қасиеттеріне байланысты Ресей қазақтарға толық билік ете алмады. Оның себебі, Әбілқайыр сияқты тұлғаның хан болуы оның үстіне, қазақтарда хан сайлау құқығының сақталуы түбірімен ереже бұзғандық”⁶¹ - дейді.

“Присоединение Казахстана к России” еңбегінің авторы Н.Г.Аполлова осы проблема бойынша айналысқан бірнеше авторлардың ой-пікірін келтіріп, шолу жасайды. Соның ішінде Лобысевич: “Әбілқайырға Кіші жүздің тағын беру үлкен қателік болды, осының арқасында Ресей өз билігін жүргізе алмады. Әбілқайыр да, оның ұрпақтары да үкімет алдында берген “шекара мен сауда керуендерін, далалы аймақтарды қорғаймыз, белгіленген салықты (Ясак) төлейміз” - деген уәдесін орындай алмады⁶². Лобысевич сияқты “мырзалардың” айтуына қарағанда Кіші жүз қазақтары патша үкіметінің құзырына толық кірмеген, оларды қанау толық мағынада жүрмеген болып отыр.

Біз бұл жерде осы айтылып жатқан пікірлерге қарама-қайшы келетін жағдайларды И.И.Крафттың еңбегін қолға ала отырып дәлелдей аламыз. Бұған негіз - 1734 жылдың мамырынан бастап патшайым Анна Иоанновнаның қол қоюымен жарық көрген грамоталар. Оның ішіндегі ең маңыздысының бірі №6576 41 пункттен тұратын кеңсе (статс)

⁶⁰ Левшин А.И. История киргиз-кайсацких орд и степей. -А., 1996. -179 б.

⁶¹ Аполлова Н.Г. Присоединение Казахстана к России. -А., 1948. -9 б.

⁶² Сонда - 10 б.

кеңесшісі Иван Кирилловқа патшайымның арнайы жіберілген нұсқауы. Онда мынадай делінген: “Ор өзені жағасына салынатын бекіністер туралы және сол аймақтағы башқұрттар мен қазақтарды басқару оларды тәртіптеу туралы”, 1738 жылғы Заңдар жинағы негізінің №7511 пунктінде “Құпия кеңесші Татищевке Кіші жүз қазақтарынан жүн жинау қолға алынып, бастапқы кезінде олардың ашу шақырмауы үшін азын-аулақ қазынадан тиын-тебен берілсін”. Дәл осы мағынада аталмыш заңдар жинағының №7514 пунктінде үкім Жайық бойында қазақтардан жұқа тері алу үшін жылқы жинауды, 1743 жылғы қыркүйектегі заңдар жинағының 321-322 беттерінде “ең мықты деген ағамандардың балаларын аманаттыққа алуды, 1750 жылғы заңдар жинағының 15-21 беттері аманаттық туралы қосымшаларды міндеттеген. Онда: “Егер де Әбілқайыр аманаттыққа тоқалынан туған балаларын аттандыратын болса, онда беделді ағамандардың балаларын оларға қосып, намыстарына тиюге болмайды. Сондықтан оларды бөлек жөнелту тиімді” - делінсе, ал 1756 жылғы қыркүйекте шыққан заңдар жинағының 249-252 беттерінде Орынбор генерал-губернаторы Неплюевтің атына жіберілген Ерекше жарлықта: “Жайықтың жағалауында тұратын көшпелі қырғыздардың Жайықтың оң жағалауына мал жаюына тыйым салу, 1789 жылдың 28 қаңтардағы №16749 заңдар жинағында Кіші жүзге қосымша екі расправадан, бір молдадан беріп, Жағалбайлы қоғамына бір сот бекіту туралы”⁶³ айтылады. Бұл заңдар жинағынан біз Мейер, Лобысевич т.б. орыс ғалымдарының айтқан Ресейдің ұтылыста қалған жағдайын байқай алмадық. Мүқияттылық танытқан оқырман сөз басында Ресейдің Қазақстанды ресми түрде бодандыққа түсірмей тұрып-ақ, Жайық сияқты басқа да өзендер жағалауына бекіністерді тізіп үлгіргенін байқаған болар. Бұлардың Кіші жүз қазақтарының шұрайлы жерлеріне салынған бекіністер екенін ұмытпағанымыз жөн. Бұдан Жағалбайлылар да тыс қала алған жоқ.

Тарихта ерекше орын алатын тұлғалардың бірі ретінде Әбілқайырдың саяси қимылына байланысты жан-жақты пікірлер көп.

Бөкенбайдың айтуынша, “Тәуке ханнан кейін Әбілқайыр басты хан болды және ешкімнен кедергі көрмей, өз еркімен

⁶³ Крафт И.И. Сборник узаконений о киргизах степных областей. - Оренбург, 1808. -130-135 бб.

көп нәрсені істеген”. Ресейдің Кіші жүзге жіберген елшісі А.И.Тевкелев те Әбілқайырдың саяси рөлін осылай сипаттаған: “барлық қазақ шонжарлары ішінде жоғарыда аталған Әбілқайыр хан бірінші орында тұр”, сонымен қатар “бүкіл жеті руға әмірі жүрген және бүкіл ордаға көші-қон жерін бөліп берген ең басты және ең атақты хан”⁶⁴. Жағалбайлылардың осы кезеңде Әбілқайыр ықпалында болғаны даусыз.

1730 жылдың қыркүйек айының 8-і күні Кіші жүздің ханы Әбілқайыр Ресейдің императоры Анна Иоановнаның атына хат жазып, бодандыққа өтуге даяр екендігін білдіреді.

Осы хат негізінде сол жылы 5 қазанда А.Тевкелев Ырғыз өзеніндегі хан ордасы орналасқан Майтөбе сайына келді. Атақты мейманды бастап жүруді хан үлкен баласы, тәжірибелі жауынгер, әкесінің қызметін түгелдей қолдаған Нұрмұхамед-Әли Баһадүрге (Нұралыға) тапсырды. Алайда Ұлы даланың тілі де, әдет-ғұрпы да жақын, түсінікті болған бұрынғы татар мырзасының күрделі дипломатиялық мансабының алғашқы қадамдарының өзі көрнекті ақсақалдардың, сұлтандардың аса зор қарсылығына ұшырады, олардың көпшілігі “бәрі өтірік” екенін біліп алып, орысқа бодандық туралы естігісі де келмеді, “ханды соқыр тиын сияқты да көрмеді”⁶⁵.

Дегенмен де Жоңғарлардың дүркін-дүркін шабуылдары, Хиуа, Қоқан, Бұхар хандықтарының жорықтары, оның үстіне ағылшындардың қазақ жерін отарға айналдыру мақсатында жүргізген әрекеттері, батыс аймақта тізіліп бой көтеріп жатқан бекіністер мен қамалдар мысы, сол өңірдің қазақтарына күн көрсетпей жатқан башқұрттар мен қалмықтардың қоқан-лоққысы ру басыларын Ресей бодандығына итермеледі. Бұл туралы П.И.Рычков былай дейді: “Басқа қырғыз-қайсақ билеушілеріне қарағанда ақылды, әрі айлакер Кіші Орда ханы Әбілқайыр бір жағынан жоңғарлардың, басқа жағынан башқұрттардың жиі шабуылынан құлдырау басталғанын болжап, адамдарымен Ресей бодандығын қабылдауды өтініп, 1730 жылы Уфаға воевода бригадирі Бутурлинге, бұрын өзінде болған башқұрт ағаманы Алдарбайды өз адамдарымен қосып жіберді”⁶⁶. Өзі де осыны ыңғайластырып жүрген Әбілқайырға

⁶⁴ Материалы истории Казахской ССР. Т. 2. - 278 б.

⁶⁵ Рычков П.И. Топография Оренбургской губернии. -СПб., 1762. -45 б.

⁶⁶ Рычков П.И. Топография Оренбургской губернии 1762 года. - Оренбург, 1887. -105 б.

бұл жағдай оңынан туды. Бірінші болып бодандыққа Әбілқайыр 1731 жылы ақпанның 19 күні ант береді. Сонымен қатар қазіргі кейбір басылымдарда жазылып жүргендей, 27 емес бастапқыда антты ханнан басқа ақсақал аталатын 29 адам ру басылары бекітті⁶⁷.

1731 жылдың 19 ақпанында Әбілқайырдың жіберген грамотасы орыс патшайымы Анна Иоановнаның заңдар жинағына 5703 нөмірлі құжат ретінде тіркеліпті. Әбілқайырдың грамотасын толық заңдық күшіне енгізу мақсатында орыс заңдарының 1731 жылдан 1734 жыл аралығында арнайы қарастырған мәселелерінен қазақтарды отарлауға мұқият назар аударылғанын байқауға болады.

Әбілқайыр хан дегеніне жетті, сөйтіп императрицаның грамотасы заңды күшіне енді. А.Тевкелев те сарай төңірегіндегілердің ризашылығына бөленіп, ал көшпелілердің көпшілік бөлігіне жек көрінішті болып, өзіне жүктелген миссияны орындады. Бұл саяси миссияға Орта Азия хандықтары алаңдаушылық танытты. Олар мұны Орталық Азиядағы мұсылман елдерінің ыдырауының басы деп бағалады. А.И.Тевкелев Ресей патшалығы алдында өз беделін одан да өсіруді көздеп императрицаның “нұсқауын” бұлжытпай орындап, көршілес жатқан елдердің де билеушілерінің антын алуға құлшына кірісті. 1731 жылдың 19 желтоқсанында Әбілқайыр мен Нұралы сұлтанды Хиуаға жіберіп, “Ресей империясының бодандығына икемдеуге” көндірді. Бұл тұста Хиуа хандығы парсы шахы Нәдірдің иелігінде еді. Әбілқайыр бұл жолы да өзінің ішкі жеке есебін патша сарайының нұсқауын орындау барысында жүзеге асыруды көздеген сияқты.

1738 жылы Әбілқайырдың баласы Ералы сұлтан да ерекше рәсіммен ант қабылдады. Ол рәсім алты пункттен тұрды. Жалпы рәсімнің мазмұнына келсек, бастан-аяқ Ералы сұлтанға жасалып жатқан қошаметті көреміз. Мысалы, осы рәсімнің төртінші пунктіне мән берейік: “Ералы сұлтан ант беру сөзін аяқтап болған кезде, аяғының астына алтын кілем төсеу керек. Хан мен сұлтанға өз киімдерімен иіліп отырып ант қабылдау үшін жағдай жасалады. Ант қабылданып болған соң, құпия кеңесші мен бүкіл штаб, обер-офицерлері Ұлы

⁶⁷ Қазақстан тарихы. 3 том, -А., 2002. -160 б.

императрицаның билігіне берілгендігімен, бодандық алуымен ерекше құлшылықты құттықтайды, одан ары қарай арнайы тігіліп қойылған киіз үйге солармен қатар полковниктер де кіреді. Полковник А.И.Тевкелевтің үлкен үйде Кіші жүз бен Орта жүзден келген ағамандардан ант қабылдайтындығы⁶⁸ және одан арғы рәсімдер хаттаманың қалған бөлігінде мұқият сипатталған. Бұл құжатта сонымен қатар өз халқының тағдырын Ресейге сеніп тапсырған, болашақта олардың бақытына кепілдік беріп, қол қойған ру басыларының тізімі келтіріледі. Оның ішінде біз жағалбайлылардың аты-жөніне мән бердік. Мұнда Кіші жүз бен Орта жүз ру басшылары да келтіріледі. Бас-аяғы 60 адам. Соның ішінде 8-інші нөмірлі Жағалбайлы руынан Серке батыр Меңлібеков (Ақтөбе, Қостанай, Торғай облысынан), 27-нші нөмірлі Жағалбайлы руынан Тұрлыбай Жымқырынов (Ақтөбе, Қостанай уездері), 42-нші нөмірлі Жағалбайлы руынан Жапақ Кекшін (Ақтөбе, Қостанай, Торғай облысынан)⁶⁹ кездесті. Бұлар әрине, сол тұста Жағалбайлылар үшін беделді тұлғалар еді.

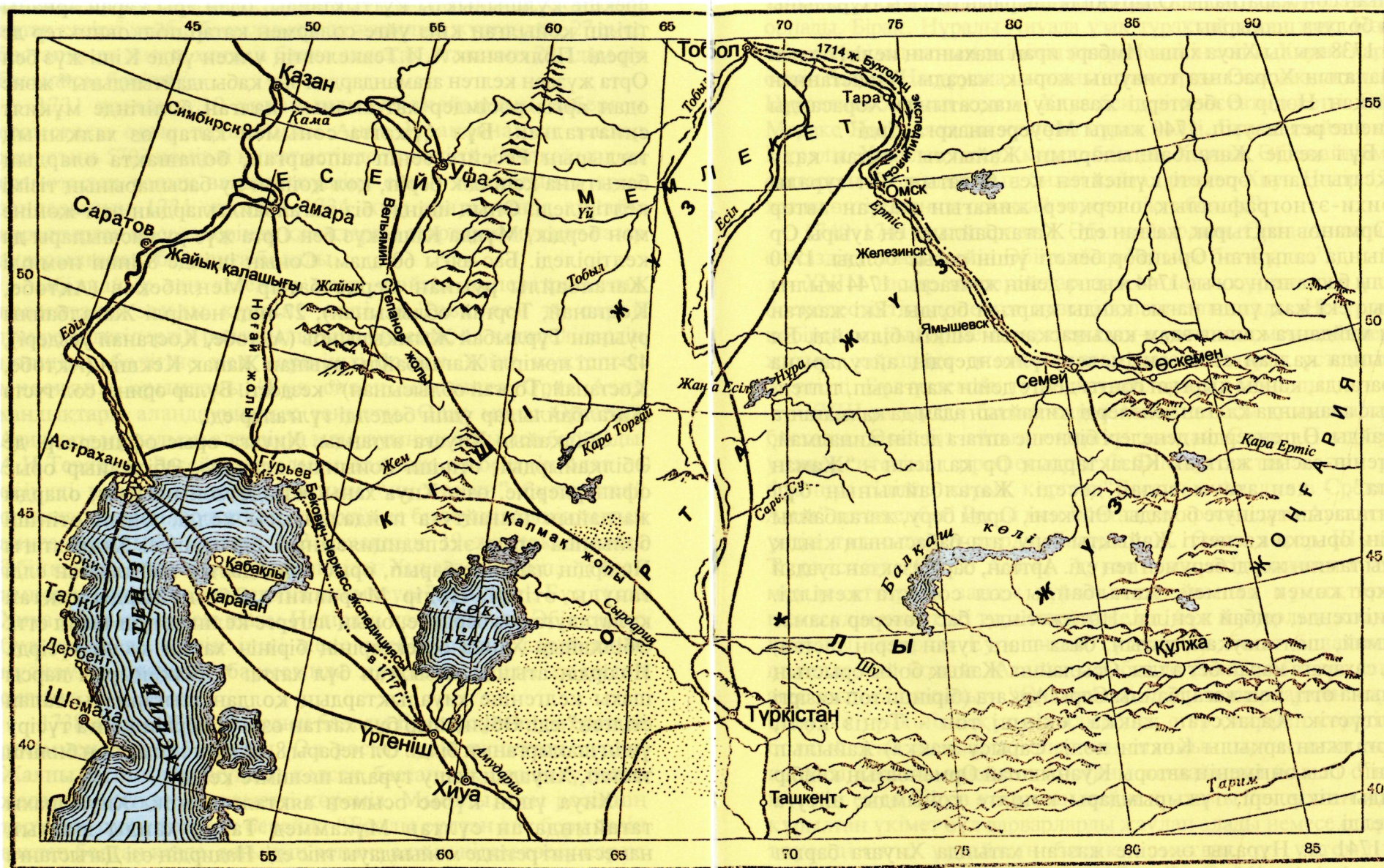
Әбілқайыр Хиуаға аттанды. Хиуаға орыс офицерлері де Әбілқайырдың өтініші бойынша аттанды. Әбілқайыр орыс офицерлеріне, өзін Хиуа ханы ретінде мойындатып, оларды жағдайын нығайтуға пайдаланғысы келді. Оның өтініші бойынша орыс экспедициясының бір мүшесі Ханкахтағы Нәдірдің лагеріне барып, орыс бодандығын қабылдаған елді тануды өтінді. Нәдір Муравинге Әбілқайырды тақтан құлатпауға сөз берді де, оның лагерьге келіп кетуін талап етті. Әбілқайыр Ханка өзбектерінің бірінің хатын қолға түсірді. Нәдірдің атынан жазылған бұл хатта: “Әбілқайырды парсы шахы келгенше хиуалықтардың қолдан шығармауы талап етілген” еді. Әбілқайыр бұл хаттан өзін Нәдірдің қолға түсіру үшін шақырғанын білді. Ол небары 8-10 күнге созылған билігін тастап, Хиуадан қашу туралы шешімге келді⁷⁰.

Хиуа үшін күрес осымен аяқталған жоқ. Хиуа шахы тағайындаған сұлтан Мұхаммед Тахир ханды шахтың наместнигі ретінде мойындауы тиіс еді. Надирдің өзі Дағыстанға кетті. Хиуада Тахирдің жағдайы бірінші күннен бастап

⁶⁸ Материалы для географии и статистики России. Ч. I. Киргизская степь Оренбургского ведомства. -СПб., 1865. -42 б.

⁶⁹ Сонда -44, 45 бб.

⁷⁰ Вяткин М. Очерки по истории КазССР с древних времен по 1870 г. Т. I.

XVIII- ғасырдың I-шірегіндегі Қазақстан

қиындады, жергілікті халық оны шахтың тағайындаған адамы болған соң жаратпады. Олар Әбілқайырдың баласы Нұралыны хан болуға шақырды.

1738 жылы Хиуа ханы Имбарс иран шахының иелігі болып саналатын Хорасанға тонаушы жорық жасады. Үндістаннан қайтқан Нәдір Өзбектерді жазалау мақсатында Хорасанды бірнеше рет шауып, 1740 жылы Мәуереннахрға кірді⁷¹.

Бұл кезде Жағалбайлылардың Жайықты сақтап қалу мақсатындағы әрекеті күшейген кез болатын. Ол туралы тарихи-этнографиялық очерктер жинағын жазған автор Қ.Орманов нақтырақ жазған еді. Жағалбайлыға ең ауыры Ор бойында салынған Орынбор бекеті үшін соғыс болды. 1740 жылы басталған соғыс 1744 жылға дейін жалғасты. 1744 жылғы соғыс екі жақ үшін нағыз қанды қырғын болды. Екі жақтан қан майданға қанша адам қатынасқанын ешкім білмейді. Ел аузында қалған аңыз-әңгімелер, үлкендердің айтуларына қарағанда, қанды қырғын соңғы демге дейін жалғасып, тіптен, соғыс алаңында қалған денелерді жинайтын адам да қалмағанға ұқсайды. Өлгендердің денелері бірнеше аптаға дейін жиналмай, иістеніп-сасып жатқан. Қазақтардың Ор қаласын - “Жаман қала”, - деп атауы содан деседі. Жағалбайлының бұл жанталасын түсінуге болады. Өйткені, Орды беру, жағалбайлы үшін, орысқа қасиетті Жайықты беру, ата-бабасының кіндік қаны тамған жерді берумен тең еді. Арттан, бар қазақтан ауадай қажет көмек келмей, жағалбайлы сол соғыста жеңілді. Жеңілгенде, оңбай жеңілді. Нәтижесінде, бас көтерер азамат қалмай, шал-шауқан, қатын, бала-шаға туған жерін тастап, кең сахараға қарай бет алды. Осылайша Жайық бойы орыстың қолына өтті, көп жағалбайлы Сары Арқаға (бірінші топ қазіргі Солтүстік Қазақстан жаққа, екінші топ - Теңіз көлі, Қорғалжын арқылы Көктің көлі, Сарысу жаққа) жайылып кетті⁷². Осы әңгіменің авторы Қуанышпай Ормановтың кейбір құнды пікірлері, тұжырымдары көңілге қонымды, айтуға дәлелді.

1741 ж. Нұралы әкесіне жазған хатында Хиуаға барып Тахирді өлтіретінін мәлімдеді. Айтқандай-ақ 1741 жылы жазда

⁷¹ Вяткин М. Очерки по истории КазССР с древних времен по 1870 г. Т. I.

⁷² Орманов Қ.Т. Тұран өркениетінің ізімен (тарихи-этнографиялық очерктер жинағы). -Қостанай, 2005. -195 б.

Нұралы Хиуаны қоршауға алып, Тахирді оның сыбайластарымен қоса өлтірді. Әбілқайыр ұрпағының билігі Хиуада қайта орнады. Бірақ, Нұралы Хиуада ұзақ тұрақтай алған жоқ. Нәдір өзі тағайындап кеткен әкімінің өлтірілгендігін есітіп, Хиуаға қарсы өзінің баласы Насурулла мырзаны аттандырды. Осы уақытқа дейін Нұралыны жақтап келген Хиуа бектері оны сатып кетті. Олар Мервке Насурулладан кешірім сұрап келді. Бұл жағдайдан соң Нұралы Хиуадан кетуі керек болды. Хиуаға Әбілқайырмен өштескен иран шахының билігі қайта орнады. Хиуа Нәдір 1747 жылы өлтірілгенше осындай тәуелділікте болды⁷³.

1740-1741 жылдардағы Әбілқайырдың Орта Азиядағы сәтсіздіктерінен кейін Әбілқайыр Ресейге бет бұрды⁷⁴.

XVIII ғасыр империялар арасындағы құрлықтар үшін бөскелестіктің күшейген кезеңі болып сипат алды. Неғұрлым көбірек отары бар мемлекеттер күш-қуаты мол мемлекеттерге жатып, көршілес экономикасы төмен елдерге үстемдігін жүргізді. Бұл үстемдік түрлі жағдайлардан байқалды.

XVIII ғасырдан былай қарай Ресей де осы қалыпқа түсе бастады. Осы біз айтып отырған жағдай Санкт-Петербург университетінің профессоры Ф.Ф.Мартенстің алғаш рет француз тілінде жарық көрген “Россия и Англия в Средней Азии” деген еңбегі Ресей мен Британ елі арасындағы Ауғанстан үшін талас-тартыстарды баяндайды. Онда автор Шығыс Түркістан, Орта Азия, Ауғанстан осы сияқты т.б. мемлекеттердің заңды түрде халықаралық құқықтарын шектеудің қажеттігі туралы айта келіп, бұл варварлық жолмен дамушы елдердің Еуропаның гүлденуіне бөгет болатынын дәлелдемек болды. Аталған еңбекте Дж.Ст.Милль деген ағылшын ғалымының: “Өркениетті елдер варварлармен көрші болудан түпкілікті құтыла алмайды, егер олармен көршілес бола қалған жағдайда, олардың шапқыншылығынан аман қалуды көздеп, әрқашан қорғану жағдайында болып отыру мүмкін емес. Біраз уақыттан кейін шыдамы таусылған жаңа құрылған үкімет бұл варварларды жаулап алады немесе оларды тәуелділікте ұстайтын билік орнатып, өз үстемдігін мойындаттырады”⁷⁵ - деген пікірі бар. Дж.Ст.Милльдің сөздері

⁷³ Вяткин М. Очерки по истории Каз ССР с древних времен по 1870 г. Т. I. -142 б.

⁷⁴ Сонда -142 б.

⁷⁵ Мартенс Ф.Ф. Россия и Англия в Средней Азии. -СПб., 1880. -21 б.

сол уақытта қисынды болды десек, артық болмас, себебі, әсіресе Еуропа елдерінде үкімет басына келгендер қалайда тез баюды көздеді. Олар сол байлықты Азия немесе былайша айтқанда шығыс, сонымен қатар Араб, Африка елдерінен іздеді. Бұл жағдайды Евразия материгінде жатқан Ресей де тиімді пайдаланып жан-жағындағыларды жайпады. Соның бірі - Қазақ елі болды. Ресей экспансиясы Кіші жүз жерінен, әсіресе, Жетірудан бастау алды. Жоғарыда айтқанымыздай, бұл ашықтан-ашық баса-көктеу түрінде болды.

Бұл жағдайлардың барлығы қазақ халқының әдет-ғұрпына, салт-дәстүріне тікелей әсер ете алмады. Халық сол бұрынғы ата-бабадан мұра болып қалған жолмен өмір сүре берді. Ол туралы А.И.Левшин былай дейді: “Көптеген қырғыздар дінінің өзгешелігіне мән бермей-ақ қалмақ қыздарына үйленеді, ал өзінің ұлтынан әйел таңдауда, туыстықтың барлық ережелерін сақтайды. Көпшілігі өз руынан қыз алмауға тырысады.

Мейрам

Мысалы, жағалбайлы жағалбайлының қызын әйелдікке алмайды, өзіне әйелді Жетірудың басқа біреуінен, не басқа атадан іздейді. Дегенмен бұл ереже жалпыға бірдей емес. Қырғыздардың өздері қарама-қайшылықтың да бар екендігін мойындайды, егер де ағасы қайтыс болса, оның жас әйелін інісінің бірі алып, сол отбасының иесіне айналады”⁷⁶ - дейді. Бұл жерде автор әмеңгерлікті сөз етіп отыр. Қазақтың әдет-ғұрпындағы жеті атаға дейінгі туыстықты сақтау, қан араластырмау сияқты қасиеттердің бұзылмауы оның ерекшелігін арттыра түсетін жағдай. Қазақтар өздерінің рухани тазалығын сақтап қалды, ал олардың саяси-экономикалық ахуалын ақсүйектер мен патша сарайы шешіп отырды. Ол Ресей бодандығына Әбілқайырдың 1731, 1738, 1742 жылдары ант беруімен де байланысты болды. Кіші жүздің бағыныштылыққа түсуінің күшеюі Орынбор өлкесін басқарып отырған И.И.Неплюевтің “Қосалқы жоспарын” сенаттың бекітуіне ұсынуымен де ұштасып жатты. И.И.Неплюев Әбілқайырдың өз бетінше тіршілік кешу бағытында атқарып жатқан істерінің барлығына тосқауыл қойды. Оның ең алғашқы қадамы қарақалпақтар мен башқұрттарды Кіші жүз қазақтарына айдап салудан басталды. А.Добросмыслов ол туралы: И.И.Неплюев қалмақ хандығының наместнигі Дондук Дашеге қазақтарды жазалау мақсатында 1744 жылы 24 сәуірде грамота тапсырды. Қаруланған көп адам жинап қырғыздарға қарсы қимыл жасау ұсынылды, түскен олжаның барлығы солардың пайдасына шешіледі⁷⁷ деген ұйғарым болды. Осы кезеңдегі Жағалбайлы тарихы Башқұрттармен тығыз байланысты.

Кіші жүз қазақтарының солтүстік аймақтағы екі ұзын шекарасы Башқұртстанмен шектесіп жатты. Жайық өзенінің жоғарғы және төменгі ағысының бүкіл алабы бойында орналасқан башқұрттардың табын, құбақан, тамьян, қарағайқыпшақ, бурдьян, қарақыпшақ, өсерген руларымен және басқа да кейбір рулармен өзара байланыстары мейлінше тұрақты болды⁷⁸ деген пікірден қазақ тайпаларынан тараған

⁷⁶ Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. -А., 1996. -339 б.

⁷⁷ Добросмыслов А.И. Тургайская область. Исторический очерк. - Оренбург, 1900. -55 б.

⁷⁸ Қазақстан тарихы. 3 том, -А., 2002. -115 б.

рулардың басқа да халықтардың руларымен аралас-құралас болып кеткендігін байқаймыз. Жоғарыда аталып өткен рулармен жағалбайлы (башқұрттардың яғалмай) руының қатарлас тіршілік еткендігі туралы башқұрт халқының тарихын зерттеуші этнолог-маман ғалымдар құнды деректер қалдырған еді. Осыған байланысты башқұрт халқының тарихында қазақтардың да орны ерекше болды. Оны башқұрттардың патша үкіметі саясатына наразылығынан туындаған көтерілістер де айқындайды. Мысалы, Сібір шаруасы Федор Баландин, сол Тобыл шенеуніктеріне Бордск болысының жекелеген башқұрттарының “оларға қазақ ордасынан саны көп күш келгенін мойындағанын баяндаған”⁷⁹. Башқұрттар да патша үкіметіне қарсы жүз жылдан астам уақыт қарсы соғысты. Соның бір көрінісі 1755 жылы Башқұрттардың патша әкімшілігі мен жергілікті бай-шонжарларға қарсы көтерілісі болды. Көтеріліс әлеуметтік қайшылықтардың күшеюімен, олардың шұрайлы жерлердің тартып алуына, башқұрттарға күштеп христиандықты мойындаттыруына байланысты басталды. Көтерілісті ұйымдастырушы Абдулла Алеев деген молда башқұрттармен қатар татарларға, қазақтарға, өзбектерге “көпірленген орыстарға” қарсы қасиетті соғысқа шығуға үндеу тастады⁸⁰.

Жоғарыда басқа батырлармен қатар аталып отырған Жағалбайлы Сәрке батырдың тағы бір ерлігі мен адамгершілігі, башқұрт халқы өзінің азаттығы үшін күрес бастап, орыстардан қуғын-сүргін көріп, олардың бастарына ең бір ауыр күн туғанда, Сәрке бабамыз мыңдаған башқұрттарды Жайықтың бергі бетіне көшіріп алып, соғыс біткенге дейін жағалбайлылардың ауылдарында ұстап, ешкімге ұрғызбай-соққызбай, өлімнен аман алып қалғандығы. Соғыс біткеннен соң мыңдаған башқұрттар, Сәрке бабамызға, жағалбайлыға, жалпы қазақ халқына рахметтерін айтып, Жайықтың арғы бетіне өтіп, өз елдеріне жетеді. Осылайша, Сәрке бабамыз екі ел арасындағы достықтың, бірліктің дәнекері бола білді. Бұл зерттеуші Қ.Ормановтың жазғандары. Автор ары қарай тарих ғылымдарының докторы Ә.Қ.Мұхтарға сілтеме жасай отырып:

⁷⁹ Қазақстан тарихы. 3 том, -А., 2002. -117 б.

⁸⁰ Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. -А., 1996. -503 б.

- Кіші жүз ханының ішкі-сыртқы саяси жағдайының бірқалыпты өрбу барысында, оның болашақ көрші елдермен қарым-қатынасына түбегейлі өзгеріс әкелетін 1755 жылы, башқұрт ұлт-азаттық қозғалысы басталды. Оларды әскери күшпен басу барысында түбі бір туысқан халық қазақ ауылдарына үдере көшті. Алғашқы башқұрттар легі Жағалбайлы Сәрке батыр ауылына қабылданды⁸¹ - дегенді тағы да айта кетеді.

Бұл көтеріліс Жайық жағалауын қамтыды. Жалпы Башқұрттардың тарихы Қазақ халқымен тағдырлас екендігіне көз жеткізу қиын емес. Олар да патша әкімшілігінің отарына айналып, “бөліп алда билей бер” ұстанымының құрбаны болды. Шұрайлы жерінен айрылып, түрлі салықтың астында қалғаны былай тұрсын, өз дінінен тайдырып, христиандыққа күштеп кіргізуі олардың рухани жағдайын күйзеліске түсірді. Бұл өрекет тек қана башқұрттар ғана емес, қазақтар арасында да шебер жүзеге асып отырды. Сөзіміз жалаң болмас үшін И.И.Крафттың “Сборник узаконений о киргизах степных областей” атты еңбегінде (1759 жылы жарық көрген 877, 836 нөмірлі патша жарлығында) келтірілген Сыртқы істер коллегиясының сенатта қабылданған шешімінен мысал келтірелік. Онда қырғыздардың арасынан бөлініп шығып шоқынған әрбір қырғызға 20-25 сомнан ақша төлеу; бұдан кейін шоқынғандарды остзей (әскери полк атауы - Е.П.) полкіне солдаттыққа, жасы толмағандарды Мәскеуге мектепке немесе жеке адамдарға қызметке беру айтылды. Оларға артынан қуғыншылар келгенде ғана құн төлеу керектігін, ал қалған қырғыздар туралы сөз қозғамау жайы қарастырылды. 836, 877 нөмірлі заңдар жинағына төмендегідей толықтырулар енгізілуі: “Тұтқындар туралы Сенат жарлығына байланысты қашып келіп жатқан қырғыздардың көп екендігі, осыған байланысты Кіші және Орта жүз қырғыздарына төлем ақы беру орнына оларды солдаттыққа жіберу қажеттігі, сондай-ақ, христиандық заң бойынша шоқынамын дегендерге тосқауыл қойылмауы, сондықтан осы мақсатта қашқан тұтқындар да дінге кедергісіз қабылдануы”⁸² керектігі айтылды. 1764 жылдың 22 наурызында

⁸¹ Орманов Қ.Т. Тұран өркениетінің ізімен (тарихи-этнографиялық очерктер жинағы). -Қостанай, 2005. -192 б.

⁸² Крафт И.И. Сборник узаконений о киргизах степных областей. - Оренбург. 1898. -73 б.

қабылданған 281-і жарлықта: “Сенат Орынбор губернаторы Волковтың ұсынысы негізінде шоқындырылған азиаттарға шекарадан қашық аймақтарда еркін тұру үшін паспорт беру, оларды Ставропольға егін шаруашылығымен айналысу мақсатында қоныстандыру” туралы айтылды. Бұл жарлықтар Кіші жүз бен Орта жүзге көбірек қатысты еді. Өйткені, олар Ресейге шектес жатқан аймақтарда тұрды. Бұл заң бірте-бірте жетілдіріле түсті.

Мысалы, 1776 жылы 1759 жылы жарық көрген 877 нөмірлі заңдар жинағына қосымшалар енгізіліп, енді әрбір шоқындырылған қырғыз (қазақ деп түсінген жөн) басына жылына 20-25 сом орнына 300 сом ақшалай сыйлық беру⁸³ туралы шешім қабылданғанын көреміз.

Патша үкіметінің бұл бағыттағы жұмысы келесі жүз жылдықта да жалғасын тауып, талай мақсаттар жүзеге асырылып жатты. Патша үкіметінің осынау зымиян саясаты Жағалбайлыларды да айналып өте қойған жоқ. Мысалы, ол туралы А.И.Добросмыслов: “1809 жылы Таналы бекінісінде қырғыз Жағалбайлы руының жесірі - Қандей Исетдина шоқындырылды деп жаза отырып, басқа да Жетіруға кіретін талай шоқындырылған қазақтардың аты-жөнін, тұрған аймағын айқын берген. Соның ішінде біздің назарымызды өзіне аударған мына жәйт болды. “1813 жылы Крутояр бекінісінде қырғыз қыпшақтардың 16 адамы шоқындырылды, оның ішінде төрт отбасы, Магнитной бекінісінен 6 жасар Жағалбайлы руының қызы бар. Ал Илецкая-Защита бекінісінде шоқынған 60 жасар қартты казак Васильев өле-өлгенше өз қарауына алды. Орынборда да 10 жасар шоқындырылған қызды шенеунік (чиновник) Авакумов өз тәрбиесіне алды”⁸⁴. Әрине, бұл жерде беріліп отырған мәліметтерден біз қазақтарды алдымен шоқындырып барып, отбасы маңына күндікке, құлдыққа пайдаланғанын байқаймыз. “Қырғыз (қазақ) балаларын шенеуніктер, помещиктер, казактар, офицерлер кейде тіпті шіркеу қызметкерлері де сатып алатын. Қырғыздардың арасында христиан дінін таратуға қолайлы жағдайлар көп болды”⁸⁵ - деп жазады А.И.Добросмыслов.

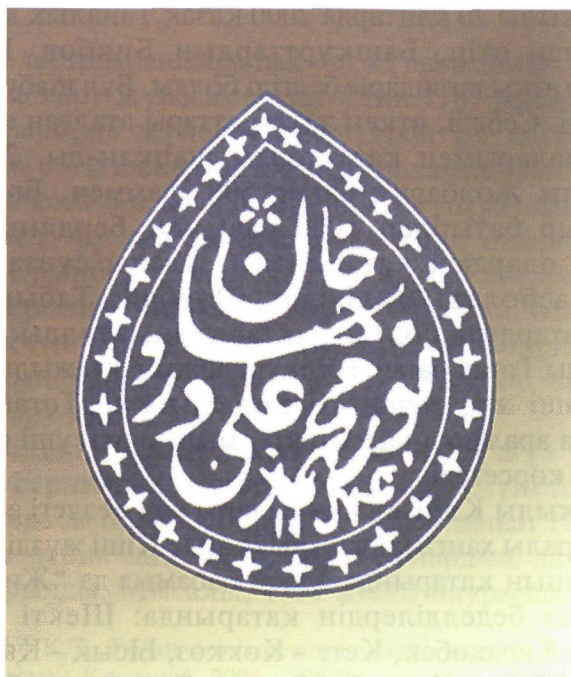
⁸³ Крафт И И Сборник узаконений о киргизах степных областей. - Оренбург. 1898. -123 б.

⁸⁴ Добросмыслов А И Тургайская область. Исторический очерк. -Тверь, 1902 -227 б

⁸⁵ Сонда -228 б

Орынбор өлкесін басқарушы И.И.Неплюев Әбілқайыр ханның билігін барынша шектеуге, Жайық шебін кеңейтіп, қазақтардың өзеннің оң жағасына еркін өтуін жауып тастауға қол жеткізуге барлық күш жігерін жұмсады. Бұл жағдайдан хабардар болып отырған А.И.Тевкелев оларды татуластыруға күш салып бақты. А.И.Тевкелевтің бұл әрекетінен ештеңе шықпады. Себебі, Әбілқайыр осы тұста тек И.И.Неплюевпен емес, Орта жүздің көрнекті сұлтаны Барақпен одан қала берді Абылай сұлтанмен ара-қатынасын суытып алған еді. Дегенмен де Кіші жүз, оның ішінде Жетіруға кіретін Жағалбайлы да қалған рулармен қатар Әбілқайырдың, одан соң оның ұрпақтары Нұралы, Ералы, Есім, Айшуақ, Қаратай салған түрлі ахуалды бастан кешіп, соқпақ жолдармен жүріп өтті.

Қазақ халқының тағдыры тек қана қазақ ақсүйектерінің ғана емес, сонымен қатар орыс шенеуніктерінің де жүргізген саясатына тәуелді болды. Сондай саясаткердің бірі - барон О.А.Игельстром еді. Ол билікке келісімен-ақ сипаты жағынан әртүрлі, бірақ мақсаты ортақ түрлі реформаларды іске қосты.

“Мен мөрімді бастым” Нұралы ханның мөрі

О.А.Игельстромның Кіші жүзге басқару жүйесін енгізудегі негізгі ойы қазақ даласында Ресейге бас шұлғитын тыныштық орнату еді. Ол үшін Орынбор әкімшілігі жанынан шекаралық сот мекемесін құрып, қазақ рулары арасында осы сотқа тікелей бағынатын мекеме - расправ (жергілікті ру соты - авт.) ашу көзделді.

Өмір жолдары О.А.Игельстромның Кіші жүзге билік құрған кезіне сай келетін Жағалбайлы Тотай батыр жоғарыда аты аталып кеткен Шеген бабаға (Шеген биге): “Берген сертіне адал болу үшін, ондаған жылдар бойы, Елек-Жайық-Үй өзендерінің бойындағы, ұзындығы екі мың шақырымға жуық қазақ шекарасын қорғауға ат салысқан батыр.

- Түзде жүрсем ат ойнатқан Тотаймын, - деген қас батыр осы. Ерлігіне бүкіл орыс, қазақ, татар-башқұрт қызығып, жырға қосқан, қазақтың абыройын асырған бабаларымыздың бірі, осы Тотай батыр. Зерттеуші Қ.Орманов Орынбор облыстық мемлекеттік мұражайының бір құжаттарына сүйене отырып, Тотай батырдың Қазақ шекарасын қорғаудағы ерлік қимылдарының бір көрінісін төмендегіше береді:

“1776 жылы 20 қаңтарда 2000 қазақ Таналық қорғанының екі жағынан өтіп, Башқұрттардың Бикбов, Исхаковтар ауылдарын атқылағандары белгілі болды. Бұл шабуыл қарымта қайтару еді. Себебі, өткен жылы аттары аталған екі старшын өз командаларымен қазақтарды шапқан-ды. 28 қаңтарда Жағалбайлы Жолбарыс батыр 500 адаммен, Бәйеке, Есен, Қарашайыр батырлар 1000 адаммен Бердянка өзенінде жиналып, олардың қатарында Сейдалы сұлтан, Тамалар Қадыр, Тасболат, Жанболат, Нұрбай, Табын Қалыбай Бөкенбаевтардың болғандықтары анықталды. Осы тұста Жағалбайлы Тотай батыр Башқұрттардың 400 жылқысын қуып алған”. Кіші жүз жерін қорғаумен қатар Тотай батырдың саясатқа да араласқандығын аталмыш зерттеуші өз еңбегінде былай деп көрсетеді:

“1785 жылы Кіші жүз қазақтары сол кездегі ел билеушісі болған Нұралы ханға қарсы шыққанда Кіші жүздің ең беделді 55 азаматының қатарында Тотай бабамыз да “Жинаққа” қол қояды. Сол беделділердің қатарында: Шекті - Сегізбай, Төртқара - Қаракөбек, Кете - Көккөз, Ысық - Қаратау, Адай - Атағазы, Беріш - Қара, Байбақты - Сырымның болғандарын ескерсек, Тотай бабамыз Жағалбайлының, тіпті барлық Кіші

жүздің сол кездегі ең беделді азаматтарының бірі болғаны айқындала түсері сөзсіз. Кейбір тарихи деректерге сенсек, Тотай батыр қазақ жері ғана емес, атақты Е.Пугачев көтерілісі жылдарында бауырлас башқұрт халқына қол ұшын беріп, көтерілісшілер жағында башқұрт әскерлерімен бірге, орыстарға қарсы қол көтерген”⁸⁶.

Патша жарлығымен 1786 жылы желтоқсан айының 23-і күні Орынбор қаласында шекаралық сот құрылды. Осы жарлықта: “...шекаралық сот міндеті қазақтар мен орыстардың арасындағы дау-жанжалды реттеу. Шекара сотының құрамы обер-комендант, екі Ресей офицері, екі мешан, мемлекеттік мекемеден екі адам және алты қазақ старшинасы болуы керек”⁸⁷ - деп айтылды.

Шекаралық сот құрамына алты қазақ старшинасының кіруінің себебі мынада еді: Кіші жүзде үш ірі тайпа - Әлімұлы, Байұлы және Жетіру бар. Осы тайпа бірлестіктерінің әрқайсысы Орынбор шекаралық сотының жұмысына қатысуға екі адамнан уәкіл жіберуге тиіс болды. Осылайша, қазақ старшиналары Ресей әкімшілік басқару жүйесіне тартыла бастады.

О.А.Игельстром шекаралық сот құрылғаннан кейін қазақ даласына басқару жүйесін енгізу үшін 1787 жылы қазанның 15-і күні расправ жүйесін (жергілікті ру соты) бекітеді. Жергілікті ру соты шекаралық соттың шешімдерін орындайтын әкімшілік мекеме болды. Үш ірі тайпада, үш расправ құрылды.

Жергілікті ру сотын (расправ) құра отырып, соттың қызметіне Орынбор әкімшілігі тағайындаған орыс офицері бақылаушы ретінде қатысып отыратын болған. Бақылаушыға сотқа қатысумен бірге, қазақ руларының ішінде не болып жатыр, соның бәрін қағазға тіркеп, Орынбор әкімшілігіне жеткізіп отыру міндеттелген⁸⁸.

О.А.Игельстромның реформасы Кіші жүз даласында Ресейдің губерниялық әкімшілік басқару жүйесін енгізудің алғашқы шарасы болды. Жергілікті ру сотының 1787 жылдан 1799 жылға дейін саны өсіп, жеке рулардың да өз алдына соттары құрылды. Мысалы, 1791 жылы наурыздың 21-і күні

⁸⁶ Орманов Қ.Т. Тұран өркениетінің ізімен (тарихи-этнографиялық очерктер жинағы). -Қостанай, 2005. -196 б.

⁸⁷ Материалы по истории ... Т. 1. -64 б.

⁸⁸ Материалы по истории КазССР (1785-1828). Т. IV. -М.-Л., 1940. -71 б.

Кіші жүздегі кердері, жағалбайлы руында расправ ашу үшін әрбір ру сотына 440 сом ақша және 9 пұт үн бөлінген. Орынбор соты мен жергілікті ру сотын (расправ) ұстап тұру үшін Орынбор әкімшілігі жылына шекаралық сотқа 5400 сом, ал расправтарға жылына 3360 сом және 94 пұт үн бөліп отырған⁸⁹.

О.А.Игельстромның реформасы толық аяқталмай жатып, жергілікті ру соттары тарап жатты. Оның негізгі себебі, жергілікті сот айтарлықтай іс шеше алмады, мұның үстіне халық арасында соттың беделі болмады. Старшиналар мен билер руларындағы сотты өзінің жерлестерінен өш алу, оларға күш көрсету мақсатында пайдаланды. Орынбор әкімшілігі қазақ старшиналары арқылы жергілікті халықты бағындыруды көздеді⁹⁰.

Сонымен қатар түрлі жолдармен ұсақ жеңілдіктерге жол беріп, оларды өздеріне шын ынтасымен қызмет ететіндей дәрежеге жеткізе алды. Соның дәлелі, Орынбор корпусының бас қолбасшысы, түрлі ордендер иегері барон О.А.Игельстромға жіберілген полковник Гранкиннің рапортында былай делінеді: “Орск бекінісінен 4 сағаттан кейін Орал өзенінің жоғары жағында орналасқан отрядтарды көріп қайтайын деп ойлағанмын (осмотру), бірақ сол уақытта сіздің бұйрығыңыз бойынша комендант Кульневтің рұқсатымен Ералы сұлтанға бекінісінің жанында қыстауға рұқсат сұраған хатымен жіберілген Ормантал және Жағалбайлы руының ағаманы Санасап Ентекаев комендант Кульневтің хатымен келді. Әрине, оларға бекіністің жанына мал жаюға рұқсат берілген еді”⁹¹. Рапорттың мазмұны өте ұзақ. Оның біз үшін түйінді жері – Жағалбайлы ағаманы Санасап Ентекаевқа және басқа да қазақтарға азын-аулақ жеңілдіктер жасай отырып, Ресей әкімшілігі өздеріне керекті іс-шараларды жүзеге асырып, қажетті мағлұматтарды алып отыруға қол жеткізгендігінде.

1797 жылдан былай қарай Кіші жүз қазақтары Жайық пен Еділ өзендерінің аралығына өтіп, малын жая алатын болды. Бірақ ол үшін әрбір мал басына ақшалай не мал түрінде салық төленген. Қыстап шыққаннан кейін бекіністерден 100 шақырымға дейін көшіп, өздерінің жайлауына қайтқан.

⁸⁹ Мәшімбаев С. Кіші жүзге бұғау салу қалай басталды? //Қазақ тарихы, 1994, -№2. -34 б.

⁹⁰ Сонда -34 б.

⁹¹ Материалы по истории КазССР (1785-1828). Т. IV. -М.-Л., 1940. -90 б.

Орынбор әкімшілігі әрбір өткен мал басынан: қойға - 2 тиын, мүйізді ірі қараға - 5 тиын, жылқыға - 10 тиын, түйеге - 25 тиыннан алған. Бұл ақша немесе мал Орынбор әкімшілігінің қазынасына түскен. Ал Жайық орыс-казактары өз пайдасына әрбір қойға - 15 тиын, мүйізді ірі қараға - 50 тиын, жылқыға 45 тиын, түйеге - 80 тиын алып отырған⁹².

1797 жылы ақпан айының 26-ы күні империяның сыртқы істер коллегиясының жанынан Азия халықтарында болып жатқан оқиғаларды бақылап отыратын арнаулы департамент ашылды. Статс-кеңесші Лашпарев басшысы болып тағайындалды. Орынбор шекара комиссиясы тікелей осы мекемеге бағынды⁹³.

1799 жылы наурыздың 19-күні шекаралық соттың орнына Шекаралық комиссия әкімшілігі құрылды. Бұл басқару мекемесі шекаралық соттай емес, азаматтық басқару жүйесі еді. Шекаралық комиссия құрамында азаматтық сот, ісқағаз жүргізу және ақша шығыны мен кірісін есептеу (казначей) бөлімдері болды. Бұдан басқа Кіші жүз қазақтарында болып жатқан жағдайды бақылап, тез шешім қабылдайтын азиаттық бөлім де бар еді. Барлық іс-қағаздар осы бөлімге келіп түсіп отыратын.

Шекаралық комиссия Кіші жүз қазақтарын басқару үшін 5 расправ (жергілікті ру сотын) қалдырды. Қазақ жеріндегі расправ соты 1804 жылға дейін сақталып келді⁹⁴.

Комиссия жұмысына қатысуға Кіші жүз руларының атынан сұлтан сайланатын болған. Оған ережеде көрсетілгендей: “ел ішінде беделі бар, адал адам болуы керек”. Комиссияның бірінші отырысы 1800 жылы қаңтардың 12-і күні Орынбор қаласында шақырылды. Шекаралық комиссия мүшесі болған қазақ сұлтаны Ресей әкімшілігінің жарлығымен чиновник дәрежесіне көтеріліп, шеніне сай қосымша ақшалай қаржы алатын болды.

Ресейге Қаратайды хан тағына отырғызу қауіпті болды, оның өрлігі, еркіндігі ешкімнің алдында бас иейтін мінезі оларды сескендірді. Барон Игельстром Қаратай сұлтан хан тағына келсе, Орда да тәуелсіздікке қол жеткізу үшін Ресейден

⁹² Крафт И.И. Судебная часть в Туркестанском крае. -СПб., 1898. -38 б.

⁹³ Казахско-русские отношения в XVIII-XIX вв. Сб. док. и мат. 1964. - 70 құжат.

⁹⁴ Сонда.

бөлінуді көздейді деп қорықты. Сөйтіп, Қаратай сұлтанды тізімнен алдырып тастады. Барон хан тағына Айшуақты ұсынды. Бұл орыстанған сұлтан, әкесінің тірісінде аманаттықпен ұзақ жылдар бойы Орынборда тұрған. Оның үстіне өлген Нұралы ханның туған інісі, қазақтың әдет-ғұрпына қайшы келмейтін еді.

1805 жылы Қаратай сұлтан князь Волконскийден шөп орып, бидай бастыратын Оралдың жағасынан үй салып беруін өтінген.

Ресей патшалығы Қаратай сұлтанның Нарын құмдарына өтсе ғана оған қазына есебінен үй салдырып беретінін алдынала айтқан еді. Бұл жағдай Қаратай сұлтанды қанағаттандырмады. Оның қалаған жері Мерген форпостынан жоғары, Соленки өзенінің төменгі ағысы Орал өзенінен құяр сағасын Сундар форпостына қарама-қарсы өңір болатын. Мұның өзі Қаратай сұлтанның батылдығын тағы да дәлелдесе керек.

Аузынан от шашып тұрған Ресей жендеттеріне тура айту екінің бірінің қолынан келе бермейтін еді. Қаратайдың осындай әрекетін Ресейге қарсы наразылық танытудың бір қыры деп санауға болады. Оның үстіне хан тағына қандастарымен қатар таласты. Қаратай хан тағына келген жағдайда тәуелсіздік үшін бір серпілістің болары анық еді. Оның мінезі де өзгерістерге бейім болатын⁹⁵. Қаратайдың жеке басына қатысты мәліметтер де осыны дәйектейді.

Ресей патшалығының отарлау саясаты үш әдіспен жүзеге асты. Біріншісі - бекіністер, қамалдар салып казактарды қоныстандыру, екіншісі - реформалар енгізу, үшіншісі - қоныстандыру саясатын кезең-кезеңмен жүзеге асыру. Біз сөз қылып отырған бірінші, екінші кезеңнің уақыты. Бұл екі кезеңнің өзі-ақ қазақ халқының ахуалын, жерін тартып алу, салықты көбейту арқылы мүшкіл жағдайға жеткізген еді. Соның дәлелі ретінде бір ғана жағалбайлы отбасында орын алған жағдайға байланысты құжатты келтірейік:

“14 желтоқсан 1812 ж. кедей-шаруа Б.Қаражігітовтың өзінің қызын сату туралы хорунжий И.Замятинмен келісім шарты.

1812 ж. желтоқсанның 14 жұлдызында Кіші Орданың Сырт аймағында көшіп-қонып жүрген старшын Байзақ

⁹⁵ Рязанов А.Ф. Сорок лет борьбы. (1797-1838 г.). К-Орда. 1926. -20 б.

Арысланқұловтың иелігінде жағалбайлы руының кедейі Бөгенбай Қаражігітов өзінің баласының көптігінен әйелі Тамараның, жоғарыда аталған старшынның келісімі арқылы өзінің алты жасар туған қызы Атыкейді хорунжий Иван Замятинге сатып, 14 сомды алғандығы жөнінде таңба басып қолхат берген. Бұл жағдайда куә болғандар Жүрбай Нұржанов, Қишыбай Нұржанов, Назар Төленов, Ордабай Назаров, Олжабай Қаражігітов, Талпа Назаров.

Унтер-офицер Абдул Мансуров татар тілінде сауатты болғандықтан тілмаштық қызмет көрсетіп, Бөгенбай Қаражігітовтың өз қызы Атыкейді сатқандығына куә болып, бармақ басып, қол қойды”⁹⁶ - деп жазды.

1822 жылғы 25 қарашада Кіші жүз приставы полковник Горихвостовтың шекаралық комиссияға: “Шекаралық аймақтағы қырғыздардың айдап алып кеткен аттарын сұлтан Арынғазы Әбілғазиев Ордаға келген кезде көктемде Хиуа мен Бұқараға сатып жібермей тұрғанда қайтарту керектігін мәлімдеді. Жаз айында ордалықтар арасында болған барымтаны қазірге қайтармай, ауыстырмай Арынғазы сұлтанның келуін күтеді, оның келуіне байланысты Ордада тыныштық орнап, барымтаны ауыстырып, бірнеше тұтқындарды қайтаратындай жағдай туып қалуын үкіметке көрсетсек деп көндіріп жатыр. Өткен айдағы көрсеткіш: Байұлы руы Жағалбайлы бөлімінің ағаманы Жангелдінің 200 жылқысын айдап кетті.

Жылқыларды иесіне қайыру туралы Жүсіп Нұралиев, Медет-қали Тұрдалиев пен Меңдияр Әбілғазиндардың айтқанына құлақ аспай, ағаман Бармақ келіп халықты жинап, тартып алған жылқыларды сұлтан Арынғазының келуіне дейін қайтаруға кеңес берді, олар өздерінің ру басыларын тыңдап, малды қайтарып, ұсталып қалмас үшін - даланың түкпіріне көшіп кетті”⁹⁷, - деп хабарлады. Кіші жүз приставының бұл хабарламасы ру арасында Ресей үкіметіне қызмет ететін ақсүйектердің беделіне қарағанда өздеріне жақын тұрған халықтың ішінен шыққан адамдарды бағалайтындығын көрсетеді. Шекаралық комиссияға осы мағынада көптеген хабарламалар жетіп жатты.

⁹⁶ Казахско-русские отношения в XVIII-XIX вв. (1771-1897 гг.). -А., 1964. -179 б.

⁹⁷ Материалы по истории КазССР (1785-1828). Т. IV. -М.-Л., 1940. -415 б.

Ресей патшалығының XIX ғасырдың бірінші ширегінде жүргізген саясаты қазақ ақсүйектерін түрлі жағдайға алып барды. Әсіресе, Батыс Сібір генерал-губернаторы Эссеннің тұсында далалы аймақты хан мен ру басылары басқарған болып есептелді, ал бірақ шын мәнінде билік генерал-губернатор қолында болды. “Төменде көрсетілген тізімдегі әр руға бекітілген бастықтар (начальники родов) тек қағаз жүзінде орын алды да, ақиқатында бұл қайшылық еді”⁹⁸ - деген дерекке қарағанда ондай тізімдердің жасалуының мақсаты - халыққа қамқорлық танытқан сыңай білдіру сияқты. Әр руды бөлімдерге (отделениелерге) бөліп, ру бастықтарын тағайындаған.

“1817 жылы далалы аймақта келесі тізім бойынша ру бастықтары болып есептелсін;

18-і бөлімде - Жетіруды ханның 4 баласы, сұлтан Айшуақовтар, 11-і бөлімде - Жағалбайлы руын Медетқали Тұрдалиев, Жантөре Ералиев” сұлтандар руды басқарушылардың аты-жөні тізілген. Рулық басқарма рудың ішкі жағдайына бақылауды күшейту үшін тиімді болды. Құжат бойынша бекітілген ру бастықтарының барлығы ақсүйектен шыққандар. Демек, патша үкіметі өздеріне қолайлы жағдайды жасап отырды.

Есім хан сияқты Жантөре де өз ауылдарымен орыс желілерінің маңында көшіп жүрді, бұл да оны апаттан аман сақтап қала алмады.

1809 жылдың 2-ші қараша күні Қаратай көптеген сұлтандары мен ағамандары бар 200 шектілермен Мерген форпостын шабуылдап, Жантөрені өлтірді. Жантөре 27 жерінен пышақталып, мал-мүлкі тоналды⁹⁹.

Жантөре ханды өлтірген соң, сұлтан Қаратай 900 қырғызды жинап, Нарын құмдарында көшіп жүрген Байұлын өзіне мойынсұндырғысы келді, ары қарай Оралдың далалық жағалауынан өтіп, Ішкі Орданы мәңгілікке тастап кетпек болды. Бөкей сұлтан Орал әскерін паналай көшіп, Қаратайдан бас сауғалады. Қаратай сұлтан өршігіп, Айшуақтың екінші баласы, Шекаралық комиссияның заседателі Нұрмұхамедті өлтіретіндігін жасырмады.

⁹⁸ Мейер Л. Материалы для географии и статистики России. Ч.1. Киргизская степь Оренбургского ведомства. -СПб., 1865. -35 б.

⁹⁹ Рязанов А.Ф. Сорок лет борьбы (1797-1838 г.г.). -К-Орда., 1926. -64 б.

Сұлтан Қаратайды ұстау үшін атаман Бородин бастаған 400 Орал казактары оның ізіне түсті. Ембіге дейін жеткен бұл отряд Қаратай сұлтанға қатысы жоқ бірнеше ауылды қырып-жойып, тонап кері қайтты. Князь Волконский Жантөре ханды өлтіруге қатысқандардың барлығын ұстап, Шекаралық сотқа тапсыруға бұйрық берді.

1810-1811 жылдары Жантөре ханның өліміне байланысты 24 қырғыз (қырғыз деп отырғаны қазақ қой) ұсталып, Орынбор Шекаралық комиссиясының үкімімен жауапқа тартылып сотталды.

Шекаралық комиссияның 11 наурыз 1810 жылғы үкімі бойынша сұлтан Орман Нұралиев Жантөрені өлтіруді ұйымдастырушылардың бірі ретінде саналды. Сонымен қатар премьер-майор сұлтандар Қара мен Шұжық Есімовтерден (Есім ханның балалары) сұлтан лауазымдарын алып тастады. Қабыл мен Жұбан Жылқайдаровтарға Бореттен қамшымен дүре соғылып, танаулары кесіліп, Иркутск губерниясына айдалды. Шық Егілбаев, Шопан Бақтияров, Түбін Бөрібаев пен Әйдіш-қара Жұмағұловтарға қамшымен дүре соғылып, маңдайларына “В” - екі бетінің біріне “О”, екіншісіне - “Р” (ВОР) пышақпен таңба салған. Есімханның балаларын Иркутскіге жібермей, Петербург қамалына түрмеге жапты. Олар сонда 1813 жылы өлді. Ал Байазық Күшікбаев дейтін ағаман Архангельск губерниясына жер аударылған, бірақ 1817 жылы оған кешірім жасалып, еліне оралды¹⁰⁰.

Қазақ ақсүйектерінің өзара қырқысулары да халықтың жай-күйіне кері әсерін тигізді. Бұл жағдай әсіресе, Кіші жүздің соңғы ханы Шерғазының әрекетінен айқын көрінді. Әбілқайырдың ұрпақтарының арасында бір-бірімен бақталастық күшейді. Шерғазы хан Қаратай сұлтан оның тағын тартып алып, оны өлтіріп кетеді деп үнемі үрейленумен болды. Ол тіпті, өзін-өзі аман сақтап қалу үшін Нарын құмдарына ішкерілей қоныстануға рұқсат сұрады. Әрине, өз жеріне басқа біреуді енгізіп қарап отыра алмайтындығын білдірген Бөкей хан Шерғазының бұл іс-қимылына мүлдем қарсы болды. Ал, мына дерек бізге Шерғазының беделінің төмен түсуінің басты себебі, тек сұлтан Қаратайдың оның тағын тартып алу қаупіне байланысты емес екендігін аша түсетін сияқты: “1818 жылға

¹⁰⁰ Рязанов А.Ф. Сорок лет борьбы (1797-1838 г.г.). -К-Орда., 1926. -65 б.

дейін ол Ресей тарапынан алып отыратын өзіне тиісті жалақысын ала алмаған. Осыған байланысты ол Ресей шенеуніктерімен де қарым-қатынасын бұзып алған еді. Жағдайын жақсарту мақсатында шептер бойына қоныстанған қырғыздарды ызаландырып өзіне қарсы қойып алды. Губернатор Эссеннің араша түсуі арқасында ғана оған жалақыны дұрыс есептеп берді. Шекаралық комиссияға ханның мұндай дәрменсіздік танытқан әрекеттері комиссияны жалықтырып жібергені соншалықты 1815 жылы одан түскен арыз-шағымды тіпті тіркемеу туралы шешім қабылданды”¹⁰¹.

Ресей патшалығынан толық қолдау таппаған қазақ ақсүйектері Орта Азиялық хандармен қарым-қатынасты күшейтуге ден қойды. Оны: “Арынғазыны қырғыздар мен Бұхар өмірі Сыр бойының ханы ретінде мойындады. Оған Ресей үкіметімен қарым-қатынасты жақсартудың зияны жоқ, сондай-ақ мүмкін болған жағдайда Бұхараға керуен аттандырып отырды. Сұлтан Қаратай Хиуамен сауда жасап отырды”¹⁰² деген деректер анықтай түседі.

Қаратай сұлтан тұсында Кіші жүздің ішкі жағдайы аумалы-төкпелі болды. Оның үстіне орыс казактарының қазақ ауылдарын жиі шабуылдауы жағдайды шиеленістіре түсті. Қазақ ауылдары пана іздеп ыққандай болып, орыс желілеріне жағалай көшті. Ондағы ойлары казактар шапқан жағдайда өкімшілікке шағым айтып, жан сақтау.

Қаратайдың 20 маусымдағы хабарламасында Жағалбайлылар Шөрек бөлімінде Әлімұлының 2576 жылқысын айдап кеткен. Олардың осы әрекетіне қарсы Көтібар мен Арыслан батырлар барымта ұйымдастырған. Бірақ осы тұста Қаратай өзінің 1813 жылы жағалбайлырдың аулын шапқандығы жөнінде ештеңе айтпайды¹⁰³.

А.Ф.Рязанов “Кіші жүздің руларының арасындағы барымтаның өзіндік маңызы болды. Әсіресе, Бөлекшора бөлімінде Жағалбайлылар бір-бірінен мал мен өлтірілген қырғыздар үшін құн төлеуді енгізді”¹⁰⁴, - деп жазды.

¹⁰¹ Мейер Л. Материалы для географии и статистики России. Ч. 1. Киргизская степь Оренбургского ведомства. -СПб., 1865. -33 б.

¹⁰² Сонда -33 б.

¹⁰³ Рязанов А.Ф. Сорок лет борьбы (1797-1838 гг.). -К-Орда, 1926. -84 б.

¹⁰⁴ Сонда -96 б.

Бұл келтіріп отырған мәліметтер жоғарыда айтқан пікірімізді дәйектей түседі. Қазақ тайпалары мен руларының арасындағы мал үшін, жайылымдық жер үшін бақталастық ұзақ уақыттарға созылды.

Қаратай сұлтан өзін хан санауын тоқтатпады, тіпті, “Қаратай хан Нұралы ханның баласы” деген жазуы бар мөр жасатты. Қаратайдың мөрі басылған қағаздар Орынбор генерал-губернаторы Эссенге 1825 жылдың 27 наурызында жетті. Эссен бұл мөрді тез арада пайдалануды тоқтатуды талап етті¹⁰⁵.

Шерғазы мен Арынғазы арасындағы өзара бөсекелестік, өзара бақталастық тоқтамады. Бұл туралы Л.Мейердің еңбегінде былай деп көрсетілген: “Қырғыз даласының қарақшылары Арслан, Достан, Көтібар т.б. Шерғазының жағына шығып, Арынғазының қол астындағы қырғыздарды шабуылдады. Бұл жағдайдан князь Волконский 1815 жылы Ресей үкіметінен осы аты аталған ұрыларды марапаттауды өтінді”¹⁰⁶. Ресей үкіметі қазақ даласында әділдік жолында атқа қонғандарды ұрылар немесе қарақшылар деп атауды XVIII ғасырдан бастап-ақ дағдыға айналдырған еді. Жоғарыда аты аталып отырған Шерғазы ханның сойылын соғып, бейқам жатқан Арынғазының аулындағы қазақтарды қырғынға ұшыратқандардың әрекетін қарақшылық деп бағалауға да болады, ал шын мәнінде оларды қарақшы деп бағаласа, марапаттауды өтінбей, жауапқа тартуды шекаралық сотқа тапсырар еді. Бұл іс-қимыл Ресейдің айлакерлік саясатының бір ұшы болатын.

Жағалбайлылардың Малатау, Тайлақ, Сәрке, Тотай батырларынан кейінгілері - Байсары батыр, Естекпай батыр, Хангелді батырлар, жағалбайлы ғана емес, бүкіл қазақтың мақтанышына айналған жандар. Ал, ақылгөй даналарымыз, Ақсұлу сияқты ақындар, Найза, Қондыбай сияқты ел билеген, елді отырықшылыққа бейімдеп, егін салып, орыстарға астық сатып, аттары шыққан бабаларымыз қаншама?

Олардың қатарында Қ.Ормановтың айтуынша жоғарыда аты аталған Жолбарыс батыр, 1821 жылы Кіші жүз делегациясы

¹⁰⁵ Рязанов А.Ф. Сорок лет борьбы (1797-1838 гг.). -К-Орда, 1926. -156 б.

¹⁰⁶ Мейер Л. Материалы для географии и статистики России. Ч. 1. Киргизская степь Оренбургского ведомства. -33 б.

құрамында, он адамның бірі болып, атақты Сырым Датұлымен бірге Орынбордан Петербургке барып жүрген Еламан Әбілзаев, 1822 жылы Арынғазымен Петербургке барған Бармақ Бұлпашев және тағы басқалар болған. Бірақ бұл жерде 1821 жылы Сырым Датұлымен бірге Орынбордан Петербургке барып жүрген Еламан Әбілзаев деп көрсетуі қисынсыз. Себебі, Сырым Датұлы 1802 жылы дүние салған.

А.И.Добросмыслов Кіші жүз жерінде хандық билік жойылған соң, ішкі жағдайдың бұрынғыдан да шиеленісіп кеткендігі жөнінде жазады. Сонымен қатар автор сұлтандық билікке араласқан Әбілқайыр ұрпағының 1824-1869 жылдар аралығында кешкен күйі жөнінде нақты мағлұматтар береді. Оның кейбіреулерін келтірейік. Кіші жүздің Орта бөлігінде:

- Ералының баласы Темір Ералиев 1824 жылдың тамызының басынан 1825 жылдың 12 тамызына дейін атқарған сұлтандық қызметінен науқасына байланысты босатылды.

- Әбілқайыр ханның ағасы Бұлқайырдың немересі 1824-1828 жылдары сұлтандық басқаруды атқарған Медетқали Тұрдалиевті билікті пайдаланып күш көрсеткені үшін Жағалбайлылар өлтірді.

- 1829 жылдың 23 желтоқсанынан 1841 жылдың 12 маусымына дейінгі аралықта сұлтандық басқаруды атқарған Нұралы ханның баласы Жүсіп Нұралиев қызметінен ішкілікке салынуы мен атқаратын міндетіне енжарлық танытуына байланысты босатылды¹⁰⁷.

Сұлтандық басқарудың қазақ қоғамында орын алуы 1822, 1824 жылдары қабылданған жарғылар негізінде жүзеге асқандығы туралы біз жоғарыда азын-аулақ мәліметтер берген едік. Хандық билік осы жылдары қабылданған құжаттарға байланысты алдымен Орта жүзде, іле-шала Кіші жүзде жойылды да, патша шенеуніктері қызметке үш жылға сайлау өткізу арқылы сұлтандарды аға сұлтандық дәрежеге көтеріп, олардың үстінен бақылау орнатты. Бақылаудың сөз жүзінде ғана емес, іс жүзінде нақты қолға алынып, сұлтандық басқаруды атқарған ақсүйектер нақты жазаларын дер кезінде алып отырғаны байқалады. Олай дейтін себебіміз, келтіріп отырған А.И.Добросмысловтың мәліметтеріне тереңірек мән

¹⁰⁷ Добросмыслов А.И. Тургайская область. Исторический очерк. -Тверь, 1902. -274 б.

беретін болсақ, сұлтандардың басқару ісіне тағайындалуы, олардың босатылу себептері тіркеліп отырған үлкен тізім бар.

1831 жылы Генстің жобасы бойынша Кіші жүз шекараларында желілік басқарма құрылды. Гурьевтен Змейноголовскиге дейін жалпы шекаралық жүйеден 37 желі пайда болды. Желілер әрбір бекіністе арнайы құрылды. Әрбір желіге бақылау орнату үшін бірнеше “жергілікті ағамандарды” тағайындады. Желілердің бастығы болып патша үкіметіне қызмет етуге адал берілген сұлтандар тағайындалды. Бірақ желілерге бөлуді барлық сұлтандар бірдей қабылдамады.

Кейбір феодалдық топтар қалыптасқан жағдайды үнсіз бақылады. Патша үкіметінің бұл тұстағы саясатын “қара сүйектердің” арасынан шыққандардың кейбіреулері, оның ішінде Адай Сүйінқара, Шектіден Көтібар батыр қолдады. Сонымен қатар Кіші жүзде қара сүйектен шыққан ауқаттылар бастаған өзара қырқысу соғыстары күшейді. Әсіресе, қан төгіске дейін барған Шекті, Шөмекей, Төртқара мен Жағалбайлылардың арасындағы қақтығыстар күшті болды. 1833 жылы Жағалбайлылар Көтібар батырды өлтіріп, істі ушықтырып жіберді. Бұл шиеленісті жағдайда басқаларға қарағанда өзіне жау болып саналатын тайпалардың ортасында қалған Жағалбайлылар көп шығынға ұшырады. Мұндай өзара қырқысуды күшейтетін тайпа аралық өштесулер Кіші жүзді әлсіретіп, бұл аймаққа Ресей, Хиуа, Қоқан сияқты сыртқы жаулардың ықпалының күшеюіне жол ашты¹⁰⁸.

1835 жылы бүкіл желінің бойында Императорск, Наследник, Константиновск, Николаевск, Михайловск бекіністері салынды. Казактардың өздері де бұл жаңа салынған бекіністерге қоныстануға онша ынталы болмады. Кейбір жерлерге казактар қоныс аударуға наразылық танытып, бүлік шығарды¹⁰⁹. Бұдан байқайтынымыз орыс казактары қазақтан тартып алынған шұрайлы жерлерге қоныс аударудың өзіне қарсы болған. Сондағы қазақтардың күйі, оның ішінде сол аймақты мекендеген жағалбайлылардың да шұрайлы жерлерінен айырылып, шөл жерлерге кетіп, тағдырлас болғандығында күмән жоқ. Оның үстіне түрлі жүкпалы

¹⁰⁸ Шахматов В.Ф. Внутренняя орда и восстание Исатая Тайманова. -А., 1946. -211 б.

¹⁰⁹ Мейер Л. Материалы для географии и статистики России. Ч. 1. Киргизская степь Оренбургского ведомства. -СПб., 1865. -49 б.

аурудан шет қалмаған да қазақ болды. Ол жөнінде зерттеуші Л.Мейер былай дейді: “Ново-Александровск бекінісінің адамдары дінгене (цинга) ауруынан көптен өле бастады. Медицина докторы Мобицаның есебі бойынша ауырған 15 адамның 4 ғана аман қалады, ауырған 20 адамның 19 мүгедек болып, жалпы алғанда әрбір 9-шы адам осы аурудан өледі”¹¹⁰. Қазақ даласына әлде де дәрігерлік көмектің толық жеткізілмеуі, түрлі әдістермен өндірілетін салық, оның үстіне бұрын белгісіз аймақтарға қазақтардың қоныс аударуға мәжбүрлілігі, басқа өңірлерде де дінгенеден бөтен де толып жатқан аурулар қазақтарды жалмап отырды.

Осы орайда Ресей әкімшілігінің жасаған шараларын Л.Мейердің еңбегінен кездестіреміз: “1834 жылы Ресей үкіметі бұл жағдайдан шығудың бір көзі ретінде қазақтарды Башқұрт жеріне көшіре бастады, бірақ қазақтардың қоныс аударуын ұзаққа созбай тоқтатты”¹¹¹. Оқырман байқап отырған болар, Ресей патшалығы түрлі әрекеттермен халықтарды бір-біріне араластырып отырған. Біз басында “Жағалбайлылардың қоныс аударуы” - деген тақырыбымызда Жағалбайлылар башқұрттардың арасында көптеп кездеседі деп біраз дәлелді деректер келтірген едік. Міне, енді сол айтып кеткен жағалбайлылардың башқұрттар арасына түсуі себебінің бірін ашқан сияқтымыз.

Ресейдің халықтарды араластыруы ертеректен-ақ бастаған еді. Оны: “Патша әкімшілігі XVIII ғасырдың соңына таман қазақты ислам дінің фундаментальды түрін енгізу арқылы жуасытудың амалын қарастырып башқұрт, татар діни адамдарын көптеп келтіре бастайды. Мұнда, біріншіден, қазақ жұртының ата-бабасын қастерлеп, еркіндік сүйетін қасиетін мойындай отырып, оны әлсірету пиғылы жатса, екіншіден қазақ арасындағы діннің таза ислам емес, әруаққа сыйыну тәрізді софылық бөлігін жақтайдындығы аңғарылады. Мұның мәнісі қазақ жұртының ежелден бергі наным-сенім дәстүрін бұзып, шатыстыру еді. Қазақ жауға шапқанда “әруақ”, “Бекет”, “Барак”, “Бақтыбай”, “Абылай” деп аттанған. Бұл сөздердің мағына-мәні тереңде. Осындай ұрандары бар қалың

¹¹⁰ Мейер Л. Материалы для географии и статистики России. Ч. 1. Киргизская степь Оренбургского ведомства. -СПб., 1865. -50 б.

¹¹¹ Сонда -51 б.

ел бірігіп, енді “қазақ” әруағымен атойлайтын болса, оны ешбір күш ала алмайтынын патша отаршылары білді. Сондықтан да олардың арасына жік салып, бір-біріне айдап салды”¹¹² деген пікір де нақтылай түседі.

Орынбор әскерінің жерін көбейтіп, Еділ жағасындағы аймаққа жаңа қамалдар салуды көбейту мақсатында полковник Жемчужников жіберілді. Ру араздастығын тоқтату, оның негізгі міндеттерінің біріне айналды. Оны: “Шығыс бөлікті басқарып отырған Жантөре Жәңгіров пен орта бөліктегі Жүсіп Нұралиев сұлтандар, Қыпшақтар мен Жағалбайлырдың бір-бірімен қарсыласуын тоқтата алмай қойды. Сұлтандарға сенімсіздік танытқан олар барымтаны ары қарай жалғастыра берді. Жантөренің орнына 1835 жылы сұлтан Шутай Бақтыгереевті тағайындады, бірақ бұдан түк шықпады, халықтан сескенген сұлтан олардың арасына бара алмады”¹¹³, - деген Л.Мейердің пікірі айғақтайды. Дәл осы қыпшақтар мен жағалбайлылардың бір-бірімен араздасып, өш алуға дейін барған жағдайын А.И.Добросмыслов былай көрсетеді: “Жағалбайлылар мен қыпшақтардың арасындағы кикілжің 1836 жылы шарықтау шегіне жетті. Өлтіруден, мал тонаудан басқа қырғыздар даладағы жайылымдық аймақтарды әдейі өртейтінді шығарды. Осындай бір оқиғаның кесірінен қыпшақтардың 200 адамы 1000 шақты киіз үйі, көп малы мен шөбі өртеніп кетті”¹¹⁴.

XIX ғасырдың 30-40-жылдары Жайық жағалауындағы жағдай әбден шиеленісті. Оның басты себебі жер мәселесі еді. Өз кезегінде Л.Мейер қалыптасқан жағдай туралы былай деп жазды: “Біздің жерлерді тартып алуымыз қырғыздарды кішігірім, бірақ тайсалмайтын, батыл шабуылдарға итермеледі деп мойындайды орыс шенеуніктері. Олар 1836 жылдың көктемінде Каспий теңізіндегі Эмбі суларының бақылаушысы Одинцовты тұтқындады. Сол жылғы күзде 4-і зеңбірекшілер ботының командирі қаруымен, әскерімен лейтенант Гусевті қолға түсірді”¹¹⁵. “Гусев пен екі матрос құн төлену арқылы

¹¹² Ақтөбе энциклопедия. -Ақтөбе, 2001. -51 б.

¹¹³ Мейер Л. Материалы для географии и статистики России. Ч. 1. Киргизская степь Оренбургского ведомства. -СПб., 1865. -51 б.

¹¹⁴ Добросмыслов А.И. Тургайская область. Исторический очерк. - Оренбург. 1900. -312 б.

¹¹⁵ Мейер Л. Материалы для географии и статистики России. Ч. 1. Киргизская степь Оренбургского ведомства. -51 б.

тұтқыннан босатылды, ал Одинцов ұшты-күйлі жоғалды” деген¹¹⁶ А.И.Добросмысловтың пікірі мәселені нақтылай түседі.

Орыс казактарының және олардың арқа сүйері болып отырған шенеуніктер жергілікті халықтың ашу-ызасын тудырды. Қазақтар тарапынан болған түрлі осы сипаттағы әрекеттерді орыс зерттеуші ғалымдары, қағазға түсіріп отырған. Сондай оқиғаның бірін тағы да А.И.Добросмысловтан оқимыз: “Верхне-Озерный бекінісіне он шақырымдай қалған жерде, көпірден арбамен өтіп бара жатқан шіркеу қызметшісін сайда тығылып отырған үш қырғыз ұстап алды. Қырғыздар жақсы қаруланған, олардың қолында пышақ, қанжар, сүңгі, ал біреуінің тапаншасы бар. Олар арба жегілген аттардың ауыздығынан ұстап, сайға түсірді де, шіркеу қызметшісі мен оның қасындағы жасауылды аттарына өңгеріп алып, үндерін шығармас үшін ауыздарын жауып тастады. Біраз жүрген соң, төртінші қырғыз шіркеу қызметшісінің қолындағы сандықтың кілтін тартып алды да, оның ішіндегі киімін, ақшасын алып қойды. Оралдың арғы жағалауына өтіп, бір көлдің жағасында тыныс алып, олардың қол-аяғын, көзін шешті. Шамамен бес шақырымдай жылжыған соң ұлты башқұрт жасауылды алып қалып, ары қарай шіркеу қызметшісінің қасына екі қырғыз қосылып кете берді. Ұлты башқұрт жасауылды түгелдей шешіндіріп қуып жіберді. Бұл Зяминев болатын. Зяминев Верхне-Озерск бекінісіне жетісімен болған мән-жайды комендант Кушневке жеткізді. Бекініс коменданты бұл оқиғаны 28 шілдеде Орынбор шекаралық комиссиясына хабарлады. Шекаралық комиссия шіркеу қызметшісі Иоанн Рязановты босату үшін тіркеуші Аитов пен шекаралық комиссияның заседателі Құла Шекебаевқа, тағы да басқа Шекті, Тама, Табын ішінен шыққан “адал қызмет” етушілерге тапсырма берді. Тапсырманы Орынбор шекаралық комиссиясының төрағасы фон-Генстің өзі берді. Тапсырма ойдағыдай орындалған жағдайда “құнды сыйлықтармен” марапатталатындықтарын ескертті. Аитовтың мәлімдеуінше шіркеу қызметкері Рязановты ұстап алғандар Төпей, Көшербай, Күшқұлан, Мұса деген Жағалбайлылар. Олар шіркеу қызметкерін батыр Арсланға табыс еткен. Арслан батыр

¹¹⁶ Добросмыслов А.И. Тургайская область. Исторический очерк. - Оренбург. 1900. -312 б.

Иоанн үшін 150 сом құн талап етті. Сонымен қатар, Орынборда тұтқында отырған Пейіс Нарынбаев пен Аманқұл Ішпаевты босатқанда ғана оны жіберетінін мәлімдеді”¹¹⁷.

А.И.Добросмысловтың пікірінше, Рязановты тұтқынға түсіру Шерғазы ханның қатысуымен жүзеге асқан. Оның пайымдауынша дала қазақтарының кез-келгенінің құн талап етерліктей қабілеті жоқ. Ақыр аяғында Орынбор шекаралық комиссиясының құн төлемек тұрмақ, кек алу мақсатында бірнеше жазалаушы отряд жібертіп Арсланның ізіне түсті. Бұл жағалбайлы Арсланды оқырман жоғарыда кездестірді. Кезінде оны Ресей үкіметі марапаттағанын есіңізге салып кетейік.

А.И.Добросмысловтың еңбегінен алынған дерек қазақ халқының да Ресей шенеуніктері тарапынан болып жатқан езіп-жаншуына қарсы көрсеткен қырының бір көрінісі сияқты. Сонымен қатар шекаралық комиссияның тайпа арасынан өздеріне “сенімді” адамдарды көптеп тартып, оларды болар-болмас заттармен қызықтырып, қазақты қазаққа айдап салу әдістерін тиімді жүзеге асыра алғандығын байқаймыз.

Жоғарыда біз айтып кеткен отарлаудың екінші әдісі жүзеге асырыла бастады. Ол - Хандық билікті жою еді. Осы іс-шара жүзеге асқан соң қазақ елінің Ресейге түгелдей қосылып болған аймақтарында Ресейдің саяси-әкімшілік жүйесін енгізуге ресми түрде жол ашылды.

XIX ғасырдың 30-жылдарында билікті орталықтандыруға ұмтылудың жаңа әдісін реформалар арқылы жүргізуге күш салынды. 1822 жылы “Сібір қырғыздары туралы жарғы”, ал 1824 жылы Кіші жүзге де осындай жарғы қабылданды. Жарғылардың басты мақсаты - қазақ елдігін жойып, жаңа басқару тәртібін реттеу еді. Жаңа әкімшілік жүйе қазақ қоғамының дәстүрлі саяси институттарын жойып, аймақтық басқаруды енгізді.

Бұл көшпелі халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан көшіп-қону рәсімін жоюдың бас болды.

Кейбір деректерде Ресей шенеуніктері қазақ руларының бір-бірімен қырқысуын, одан қалса жүздердің арасындағы араздастықтарды басып, оларды татуластырып бітістірген жағдайларын кездестіреміз. Ол жөнінде А.Рязановтың еңбегінде

¹¹⁷ Добросмыслов А.И. Тургайская область. Исторический очерк. - Оренбург. 1900. -288 б.

Билер кеңесі

келтірілген князь Волконскийдің хабарламасында былай деп көрсетіледі: “Жаппастарды Орта жүздің қырғыздарымен татуластырып, сенімді адамдармен кері қайттық, оларға 15-20 мамыр аралығында бізге келіп, арадағы болған іс-әрекеттердің мән-жайы туралы айтуды бұйырдық, бөлек Шоралар мен Жағалбайлылар тынышталып жай тапты, сонымен қатар бірнеше орта жүздіктерді де дұрыс қарым-қатынасқа түсірдік”¹¹⁸.

Князь Волконскийдің хабарламасынан төмендегідей мәліметтерді де кездестіреміз: “Біз өз ұлысымызға жеткен соң, Орта жүздің 7000 адамы белгіленген айдың 20-да Ор өзені жағасына жетті. Олар келгенше біз осындағы Әлімұлын, шүмендерді, Сыр бойын жағалай көшіп жүрген бөлек Шоралар мен Жағалбайлылардың барлығын бір-бірімен қосып, бір аймаққа орналастырдық”¹¹⁹. Бұдан байқағанымыз Ресей патшалығы қазақтың рулық-қауымдық қатынасын ыдыратуға мықтап кіріскен. Қазақ халқы ру болып тұтасып тұрған кезінде оларға түрлі әдістерді қолдану жүзеге аса бермейтініне көздері жетті.

¹¹⁸ Рязанов А.Ф. Сорок лет борьбы (1797-1838 г.г.). -К-Орда, 1926. -96 б.

¹¹⁹ Сонда -96 б.

Аталмыш князьдің хабарламасы одан әрі былай деп өрбиді: “Бұдан кейін Бөлекшора бөлімінен Өтеғұл би, Достан би, Көтібар, Арыслан сияқты сенімді адамдар және солармен бірге Жағалбайлылар келіп, біз қойған талаптарды орындауға әзір екендіктерін білдірді. Жоғарыда айтылған 7000 ордалықтармен біз Бөлекшоралықтарға жетіп, екі орда бір жерге біріктіріліп, кеңес өткізілді. Кеңеске Тамалар, Табындар, Жағалбайлылар қатысып, бір-біріне тағатын кінәларын айтып, бұдан былай достық қарым-қатынастар орнатудың арқасында керуендерді барлық рулар арасында емін-еркін өткізіп, ұры-қарыдан қорықпай, Орынбордағы теңге сарайына дейін жетуге болатыны жайында әңгіме көтерілді”¹²⁰.

XIX ғасырдың 30-шы жылдарында Қазақстан мен Орта Азияға ағылшындардың қызығушылығы артты. Орта жүз бен Кіші жүздегі хандық биліктің жойылуы нәтижесінде отарлықта болудың мән-жайын түсініп келе жатқан халыққа жан-жақтан қаумалаған өзге де елдердің әрекеттері олардың рухани жан дүниесіне әсер етпей қоймады. Ағылшын көпестері қазақ даласына келіп, сауда жасап, өздері бейімделген коммерциялық іс-қимылдарын жүзеге асыра бастауымен қоса, аймақтың экономикалық, әлеуметтік, жағрафиялық мүмкіндіктері туралы мағлұматтар жинады.

Ағылшын кәсіпкерлері, көпестері, дипломаттарының қазақ еліне қарай сапарға аттануы XVIII ғасырдың 40-жылдарында Каспий, Арал өңірлеріне келулерінен басталды. Оның ішінде теңіз капитаны Джон Эльтон, кескіндемеші Джон Кэстль, Томас Вудроф, шотланд хирургі Джон Кук, көпестерден Реональд Гок пен Джонатас Ганвей¹²¹ болды.

Ресей мен ағылшын үкіметінің арасындағы өзара бәсекелестік, аталған екінші мемлекеттің барлау экспедициясының құлшынысын үдетті. Ағылшындар ұтысты жағдайда қалу үшін барлау агенттерін екі бағытта аттандырды. Біріншісі, Солтүстік Қазақстан даласының жапсарлас жатқан белдеуін қоса алғанда, Оңтүстік Орал мен Сібір жағынан, ал екінші бағыты Үндістанның аумағы мен соған шектес азиялық иеліктер тұсын қамтиды.

XIX ғасырдың екінші ширегінде ағылшын үкіметі геосаяси мәні бар мәселелерге қатты көңіл бөле түсті. Бұл жағдай

¹²⁰ Рязанов А.Ф. Сорок лет борьбы (1797-1838 г.г.). -К-Орда, 1926. -96 б.

¹²¹ Қазақстан тарихы. 3-том. -А., 2002. -359 б.

патшалы Ресей үшін жаңа міндеттер тудырды. Шекаралық әкімшілік ағылшындардың пиғылын жүзеге асыртпау мақсатында өз отарының ішкі мәселелеріне аса бір құлшыныспен араласуға көшті. Қазақ даласы арқылы Орта Азия хандықтарына елшілер жіберу арқылы 30-40-жылдардың аралығында Ресей мұрағаттық қоры құнды мәліметтерге қанық болды. Ағылшындардың бұл аймақтарға енуіне тосқауыл қою үшін Ресей шұғыл шаралар қабылдады.

Сол шаралардың бірі ретінде 1839 жылы қарашада Орынбор генерал-губернаторы В.А.Перовскийдің Хиуаға жорығы басталды. Бірақ қатты аяз болып, ол Үстіртке де жетпей, 1840 жылы үлкен шығындарға ұшырап кері қайтты¹²².

Патша үкіметі бұл тұста жер мәселесін де назардан тыс қалдырған жоқ. Жаңа желілер салу үшін Ресей үкіметі қазақтардан жер тартып ала бастады. Мәселен, Троицк пен Орск арасын қосушы 10100 шаршы (верст) жерді қазақтардан тартып алып қоюы жергілікті халықты үлкен күйзелісті жағдайға түсірді¹²³. 1844 жылғы мәлімет бойынша желі салынған аймақта 6300 отбасы (кибиток) көшіп жүрген. Кіші жүз жерінде болып жатқан бұл оқиғадан Жағалбайлылардың да тыс қалмайтыны өзінен-өзі белгілі. Жағалбайлылар да бодандыққа мойынсынып, отарлық күй кешті.

Жер мәселесінің шиеленісуі тек патша үкіметі тарапынан ғана болған жоқ. Тіпті, Орта Азия хандары да Арал жағалауында тұратын Шөмекей, Шекті, Төртқара, Үстіртте тұратын Адайларға жер мәселесі жөнінде кері әсерін тигізуге тырысты. Әсіресе, Хиуа хандығы осы аталған аймақтарда нақты билік құрып, оларға жергілікті сұлтандар да көмектесіп отырды деген құлаққа жағымсыз жағдайлар да кездеседі. Мысалы, 1847 жылы Елекей мен Жанғазы сұлтандар хиуалықтарға қосылып, Сыр бойындағы Шектілердің малдарын айдап, 30 баланы тірілей суға тастаған¹²⁴. Қанаудың осындай түрлерін Қоқандықтар да жүзеге асырып, Степной, Троицк қамалының бойында тұратын қазақтарды бостыртып жіберді. Тонаудан бөтен қазақтарды қажытқан салық болды. Қоқандықтар әр бір киіз үйден алты қой, жиырма төрт қап көмір, төрт орам сексеуіл, мың бау

¹²² Вяткин М. Очерки по истории КазССР. Том первый с древнейших времен по 1870 г. -270 б.

¹²³ Сонда -270 б.

¹²⁴ Сонда -290 б.

қамыс жинады. Екіншілер өнімнің 1/3 бөлігін өткізулері тиіс болды. Барщиналық еңбек те орын алды: әр киіз үй бір адамды Қоқан бектерінің егістігінде жұмыс істеуге, жылына алты рет қоқан қамалындағы атханаларды тазалауға міндеттелді.

Қазақ елінің батыс, шығыс, солтүстігіне бекіністерді Ресей патшалығы салса, оңтүстікте Хиуа, Қоқан билеушілерінің әмірімен салғызған Аққала, Қылышқала, Мыңбұлақ, Үрге бекіністері бой көтерді. Бұл тұста Жағалбайлылардың басым көпшілігі Жайық жағасын мекендеген, бірақ “Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама” жылдары Жағалбайлылардың бас сауғалап шашырағаны тағы бар. Оның үстіне ертеректегі ортағасырлық кезеңде Жағалбайлылар Сыр бойын алып жатқан болатын. Сондықтан кейініректе бұл аймақтан шайбандықтардың соғыстарының нәтижесінде кетуге мәжбүр болды. Дегенмен де, Жағалбайлылар қоныс тепкен жерлерінен түгелдей көтеріліп, көшіп кетті деп қорытынды жасауға болмайды. Осы тұста осы өңірлерде өмір сүрген халықтың әл-ауқаты ауыр болды. Біресе Ресей, біресе қандас өзбектер бүйірлегенде, олар басқа аймақтарға қоныс аударып отырды.

М.Вяткин патша шенеуніктері жергілікті (туземцы) халықтарға халықаралық құқық орнына жаратылыс құқығын қолдануды тиімді санағанын баса айтады. Олар Азия халықтарынан ережені сақтау, ғасырлар бойы қалыптасқан христиандар мен сауатты халықтардың, рухани және әділдік ұғымдарын теңдей ықыласты ынтымақтастықта мойындауды талап етті¹²⁵.

Бұдан байқап отырғанымыз, отарлаушы мемлекеттер өздері жаулап алған аймақтағы халықтардың оларға сый-құрметпен қарап, наразылық білдірмей қарым-қатынас жасауы үшін халықаралық құқықтық мәселелерді бүкіл Еуропа елдеріне ортақ іс ретінде талқылаған.

Сол себепті де Ресей әкімшілігі өздерінің алға қойған мақсаттарын жүзеге асыру үшін, қазақ халқының басшылығына халықаралық құқық мәселелерін ұстанатын адамды қоюға тырысты. Сондай адамның бірі Жәңгір хан еді. Жәңгір ханның Ішкі Орданы дамытуға қосқан үлесі елеулі еді. Оның патша үкіметімен тікелей қарым-қатынаста

¹²⁵ Вяткин М. Очерки по истории КазССР. Т. I. с древнейших времен по 1870 г. -18 б.

**Патша сарайындағы салтанатқа қатысқан Кіші жүздің игі жақсылары.
С.-Петербург, 1839 ж.**

болуының арқасында Еділ мен Жайық арасында саяси орталық болып саналған “Хан ордасының” ғана бой түзеуіне қол жеткізіп қоймай, ол халықтың рухани дүниесінің дамуына да жол салды.

Жәңгір хан ел ішінде мешіт салуды, оның жанынан мектеп ашуды ру басыларынан талап еткен. Сол үшін халықтан қаражат жинауға жарлық береді. Мешіттердегі имамдыққа, мектептегі оқытушылыққа Қазан, Орынбор, Астрахан қалаларынан молдалар алдырған. Имам мен оқытушыларды жергілікті халықтан дайындау үшін қазақ жастарын Қазан, Орынбор, Бұқара қалаларына жіберіп оқытқан. 1840 жылы Орынбор губернаторының келісімімен халықтан жинаған қаражатқа Ордада 40 балаға арналған мектеп салғызады. Ауқатты қазақтар балаларын алысқа жібермеді, өз қолдарында оқытқанды жөн көрді. Сондықтан Жәңгір өз туысқандарынан, сұлтандардың балаларын жаңадан ашылған мектепке берулерін талап етеді.

Жәңгір хан ашқан мектептегі бірінші ұстаз - Константин Олдекоп болды. Ол орыс тілінен, оқу, жазу, арифметика мен

жағрафиядан дәріс берді. Шығыс тілдерінен дәріс беруді - Хаким Аминев молда жүргізді. Алғашқы оқу жылындағы кітап қоры 10 әліппе, 10 грамматика, 10 арифметика оқулығы болды. Оқушылар саны 25, екі класқа 13, 12 оқушы болып бөліп оқытылды. 1841 жылы ашылған мектепке алғашында 12 оқушы қабылданыпты¹²⁶.

XIX ғасырдың бірінші жартысында Орда мектебін бітіріп, арнайы оқу орындарында оқығандардың арасынан көрнекті әскери мамандар, инженерлер шыққан. Солардың бірі 1854 жылы Орынбор кадет корпусын бітірген Бабажанов Салық (Мұхамбетсалық), (1898-1932). Ол - қазақ этнографы. 1850 жылдардың аяғында орыс Географиялық қоғамының тілшісі, соңынан оның мүшесі болып сайланған. Бағалы еңбектері үшін Күміс медальмен наградталған бірінші қазақ. Бұдан басқа Көшекқали Шығаев, Шамсуддин Досқазиев, Көбейсін Қарауылов деген адамдар білім алған.

Ордада ағарту жұмысын басқарған белгілі мемлекет қайраткері Сейтқали Меңдешев те сол мектепте оқыған. Сол тұста осы мектепте оқығандардың арасынан Рамазан Құрманғалиев, Шәкір Жексенбаев генерал атағына жетті. Кеңес Одағының батыры Темір Масин, сондай-ақ Алма Оразбаева, Мәдина Ғалиева, Хамит Шурин, Ракаш Биашев, Фазыл Мұхамбетқалиев, Ерден Әзірбаев, Махмұт Сапарғалиев, Әкрам Ідірісов сияқты мемлекет қайраткерлері мен ғалымдар шықты. Алғашқы дәрігерлер - Мәжит Шомбалов, Махмұт Шолтыров, Батырғали Жүсіпхановтар да осы мектептің түлектері¹²⁷.

Мектептерде орыс тілі сабағы да жүрген. Бұл - патша үкіметінің қазақтарды басқару ісіне сай және орыс халқымен сауда-саттық, мәдени қатынас жасауға қажет еді. Кейін ауқатты адамдар балаларын үйінде оқыту үшін орыстардан оқытушылар жалдайтын болды.

XIX ғасырдың 30-ыншы жылдарында Ішкі Орда (Еділ, Жайық өзендері аралығы Ішкі Орда деп аталды) немесе Бөкей хандығы әкімшілік, сауда-саттық, шаруашылық істерін жаңа бағытпен дамытудың орталығы болды. Жәңгір Ордада орталық мектеп ашуды мақсат етті.

¹²⁶ Вяткин М. Очерки по истории КазССР Т I с древнейших времен по 1870 г. -18 б

¹²⁷ Жәңгір хан салғызған мектеп //Ақтөбе, 1991, 21 желтоқсан

Жәңгір 1824 жылғы маусымның 24-інде таққа отырып, 1845 жылғы тамыздың 11-інде қайтыс болды (1804 жылы туған). Ол дүниеден өткеннен кейін хандық басқару қысқартылған. Хандық басқару Орта жүзде 1822 жылы, Кіші жүзде 1824 жылы жойылса, Бөкей хандығында олардан 20 жыл кейін тоқтатылды.

Жәңгір хан орыс армиясының генерал-майоры шеніне ие болған. Астрахань губернаторының қолында он жылдай тұрып, білім алды. Бірінші әйелі Жүзім қайтыс болғаннан кейін Орынбор муфтиінің қызы Фатимаға үйленген. Фатима да оқыған адам екен. Екеуі қосылғаннан кейінгі алғашқы қысты Каспий теңізі жағасында, қамыс ішіндегі киіз үйде өткізген. Келесі жылы бұлар Петербургке барып, патшаның қабылдауында болған. “Мен Бөкейдің ханымын. Тұрақты астанам жоқ, көшіп жүрмін. Астана салуға көмектессеңіз екен”, - деген тілек айтады. Патша өтінішін қабыл алып, 3500 сом ақша бөлізеді. Астрахань, Орынбор губернаторларына Жәңгір ханға астана салып беруді тапсырады. Аз уақыттың ішінде Нарын құмының шеті - Жасқұс құмының жиегіне Жәңгір ханға бірнеше ғимараттан тұратын астана салынады. Оны халық алғаш “Хан қаласы”, кейін “Хан ордасы” деп атайды. Сол араға ханның туысқандары, сұлтандар, саудагерлер де үй салады, дүкендер ашады. Сөйтіп, мыңдаған тұрғыны бар Орда қаласы кәдімгідей көркейе бастаған.

1828 жылы Шекаралық комиссияның кеңесшісі Ларионов Ішкі Орданың рулық құрамын көрсетеді. Сонда біздің байқағанымыз Кіші жүздің Байұлы, Әлімұлы, Жетірудан он жеті ру көрсетілген. Ал ең қызығы осы он жеті рудың ішінде Жағалбайлыны кездестірмейміз.

Бұл жағдайға байланысты В.Ф.Шахматовтың еңбегіндегі мына мәлімет бойынша, 1801 жылы негізін қалаған Бөкей Ордасында кімдер өмір сүрді екен деген сауалға жауап алатын сияқтымыз. Автордың айтуынша: “1828 жылғы шекаралық комиссияның кеңесшісі Ларионов көрсеткен Ішкі Орданың рулық құрамы мынадай:

1.Ноғайлар - 500 отбасы (кибитки)	10.Есентемірлер - 125 отбасы
2.Байбақтылар - 1360 отбасы	11.Тамалар - 300 отбасы
3.Беріштер - 3000 отбасы	12.Адайлар - 610 отбасы
4.Серкештер - 570 отбасы	13.Кердерілер - 300 отбасы
5.Алшындар - 665 отбасы	14.Таздар - 100 отбасы

6. Таналар - 425 отбасы

7. Жаппастар - 870 отбасы

8. Ыстылар - 230 отбасы

9. Кетелер - 115 отбасы

15. Масқарлар - 100 отбасы

16. Қызылқұрттар - 315 отбасы

17. Табындар - 215 отбасы¹²⁸

Бұлармен қоса бұл жерде 300 отбасы төлеңгіттер мен 100 отбасы қожалар тұрды. Ішкі Ордада барлығы 10235 отбасы тұрған¹²⁹.

Мұндағы Ноғай руы - қазақ руы емес. Кіші жүзде бұндай ру болған жоқ. Олар Кіші Ордада орныққан ноғайлардың ұрпақтары, кейінірек қазақтармен бірге Волга мен Орал аралығында көшіп жүрген, тілдері, әдет-ғұрпы жағынан өте ұқсас¹³⁰ - деген мәлімет келтіреді.

Бұл жерде оқырманның көзіне Жағалбайлының отбасы туралы мағлұматтың жоқтығы тайға таңба басқандай бірденнен көрінеді. Дегенмен де, Жайық пен Еділ бойы Жағалбайлылардың да басқа рулармен қатар туының тігілген жері екендігін ескерсек, шекаралық комиссия кеңесшісі Ларионовтың рулар тізімінен Жағалбайлылар туралы мәліметтің түсіп қалуы мүмкін деп те ой айтуға болады.

Жоғарыда айтқанымыздай, Ресей патшалығы қазақтың үш жүзіндегі хандық билікті жоюмен ғана тынып қоймай, елдегі әкімшілік-аймақтық билікті де өз қолына толық алуды көздеді. Осыған байланысты XIX ғасырдың 60-шы жылдары Ресей империясы өз ішінде басыбайлылық жүйені жойып, саяси-әлеуметтік, қоғамдық басқару бағыттарында көптеген өзгерістер енгізді. Капиталистік қатынастардың тарыла бастауына орай отарлық аймақтарда да өзгерістер енгізу күн тәртібіне қойылды. Қазақстандағы бұрынғы басқару жүйесі талапқа сай келмеді. 1868 жылдың 22 қазанында Ресей императоры II Александр “Орынбор және Батыс Сібір генерал-губернаторлықтарына қарасты далалық облыстарды басқарудың уақытша Ережесін” бекітті. Осы құжат бойынша Орал, Торғай, Ақмола, Семей облыстары құрылды. Әрбір облыс 4-6 уездерге бөлінді. Соның ішінде Торғай облысында

¹²⁸ Шахматов В.Ф. Внутренняя Орда и восстание Исатая Тайманова. - А., 1946. -19 б.

¹²⁹ Сонда -19 б.

¹³⁰ Сонда -19 б.

Елек (Ақтөбе), Николаевск (Қостанай), Ырғыз, Торғай уездері ашылатын болды. Темір уезі Орал облысына қарады. Әрбір уез 7-12 болыстықтан құрылатын болды. Осыған орай қазақтардың атам заманнан қалыптасқан көші-қон жағдайы түбірінен өзгеретін болды. З.Байдосов мұрағат құжаттарына сүйене отырып, Ырғыз, Ақтөбе уездерінде қазақтар қарсылық көрсеткенін¹³¹ жазады.

Міне, осындай саяси маңызы бар реформаны Ресей үкіметі жергілікті халықтан шыққан беделді азаматсыз жүзеге асыра алмайтынына көзі жетті. Ол - XIX ғасырдағы Кіші жүз қазақтарының төрінен орын алып, патша шеніне ие болған, Ресейдің ірі ұлықтарымен тең тұратын, өз халқының мүддесін қорғап, сол аймақтың қазақтарына “жартылай патша”¹³² болып танылып, көпшілікке мәлім болған - Дербісәлі Беркімбаев.

Дербісәлі Беркімбаев тек қана Жағалбайлылардың мақтанышы емес, күллі Кіші жүздің мақтанышы. Патшаның қолын алып, шен таққанымен, патшадан гөрі өз халқына көп қызмет еткен. Бабамыз Дербісәлінің көкірегінің ояу, көзінің ашық, санасының жоғары болуына әкесі Беркімбайдың қосқан үлесі зор болды. Текті текіден туады демекші, Беркімбай Малатау батырдың тікелей ұрпағы. Ол 1825-1831 жылдар арасында Жетіру тайпасының старшинасы, ал 1832 жылы аға сұлтан басқаратын аймақта дистанциялық басқару жүйесі енгізілуіне орай 1858 жылға дейін Кіші жүздің Орта бөлігіндегі 15-ші дистанцияға бастық болып бекітілген екен.

Беркімбай Дербісәліні бала кезінен-ақ ел тынысының ағымдарынан хабардар ете отырып тәрбиелейді. Аймақ жақсыларымен қауыштырып, олардың ортасының шапағатын сездіреді, әңгімелерімен сусындаттырады. Көпті көрсетіп, көпті білдіріп, өмірден тәжірибе жинақтаудың негізін салады. Бұл Беркімбайдың көрегендігі болатын. Дербісәлінің “жарты патша” аталып, Дербісәлі болуының сыры осында да жатса керек. Дербісәлі 13-14 жасында Ресейдің әйгілі шығыстанушыларының бірі В.В.Вельяминов-Зерновпен (1830-1904) аз-кем бірге жүріп, оған атқосшы да болыпты. Орыстың тарихшысы, этнографы, Ресей ҒА-ның академигі

¹³¹ Байдосов З. Биліктің билікті бір иесі //Ақтөбе, 14 тамыз, 2003 ж.

¹³² Шүкіров Қ. Әлім, ұланақ - сұрасаң руым қаракесек... -Ақтөбе, 2005. -64 б.

В.В.Вельяминов-Зернов 1850 жылы Александров лицейін бітіріп Ресей Сыртқы Істер министрлігінің Азия департаментінде қызмет жасаған. 1852 жылдың мамырында Орынбор генерал-губернаторы В.А.Перовскийге келіп, жергілікті халықтың тарихын, тілін зерттеу үшін “қырғыз-қайсақтардың қалың ортасына ұсыныс хатпен” жіберуін өтінеді. Бұған қызығушылық білдірген генерал-губернатор сол сәтте Кіші жүздің Орта бөлігіндегі аға сұлтан Арыстан Жантөринге “Мына жас жігіттің құлшынысы құптарлық әрі тиімді шара. Оған барлық жағдайды жасап, оның қырғыз-қайсақтардың тілін меңгеруіне жәрдем беріңіз...”, - деп нұсқау беріпті. Міне, осыдан кейін В.В.Вельяминов-Зернов сол жылдың маусым айында Елек бойындағы аға сұлтан ордасына келіп өз мақсатын орындауға кірісіп те кетіпті. Осы өңірде бір жылға тақау болып көп нәрсеге көнігі болған жас зерттеуші Қобда, Елек, тіпті сонау Мұғалжар бойларына дейін аралап, ол өңірлердегі жерлерді, ондағы тарихи ескерткіштерді көріп, олар туралы аңыз-әңгімелерді ауыл білгірлерінің аузынан жинаған. Беркімбай В.В.Вельяминов-Зерновтың қасында жүрген сол кезде бала жігіт болған. Аңғарымды Дербісәліні қосып: “Дерішке тіл, білім үйрет, елінде біз білмейтін не бар, соны айт”, - деп тапсырма береді. Кейін В.В.Вельяминов-Зернов күнделігінде: “Маған, бақытыма қырғыз-қайсақтың өте пысық, алғыр, тіпті не ойлап тұрғаныңды біле қоятын өте сезімтал баласы тап болды. Ол шамалап орысша сөйлейтін болды. Ал мен қырғыз-қайсақ тілін меңгере бастадым. Өз аймағының білгірлерінің айтқанын аудармашысыз-ақ түсінетін болдым. Көп дерек жинадым. Бұлар менің жазған тарихи еңбектеріме қайнар бұлақ болды. Беркімбайға бас иемін”, - деп жазыпты.

Дербісәлі Беркімбаев

Кердері Әбубәкір өз өлеңдерінің бірінде Дербісәліге: “Жетпей-ақ жиырмаға хакім болдың, жоғарғы хакімдерге жақын болдың. Жол айтып құдай үшін азаматқа, адасқан адамдарға ақыл болдың. Төменде атын шықты жоғарғы өрге, шыққан жоқ бұрын адам сізден төрге... Атаңыз Аралтөбе сіз

XIX –ғасырдың 60-жылдарындағы

Қазақстанның әкімшілік құрылымы

тумаққа, тұрдыңыз жұмыс болып екі жаққа”, - деген екен. Шынында да, Дербісәлі 1838 жылы дүниеге келген десек, ол жиырма жасқа тола бергенде 15-ші дистанцияға бастық болып бекітіледі. Бұл әкімшілік буыны қазіргі Қостанай облысының оңтүстігі, Ақтөбе облысының терістік беткейлерін алып жатқан. Халқы 47650 адамды құраған. Бұлар 10347 шаңырақта өмір сүрген. 1858 жылдың ақпанында Орынбор генерал-губернаторы Александр Александрович Катенин (1857-1860) Орынбор қазақтарын тікелей басқаратын Шекара алқасының төрағасы, Санкт-Петербург университетінің профессоры В.В.Григорьев (1854-1862) арқылы Дербісәлі Беркімбаевтың Орынборға келуі туралы хабар берді. Бұдан бірер ай бұрын әкесі қайтыс болған жас жігіт аруаққа сыйынып, Орынборға аттанды. Генерал-губернатор оны жеке қабылдап: “Мен сені дистанция бастығы етіп тағайындаймын. Ұлы патша ағзамға, ұлы Ресейге жан-тәніңмен қызмет ететін бол”, - деп бұйрық-тілегін айтты. Дербісәлі дистанция бастығының қызыл жібек матаға таққан айғақтық таңбасын, жүзік-мөрін, есауылдық әскери киімін алып елге қайтты. Жолшыбай келе жатқанда қайын атасы Нысанбай Ақетұлы: “Шырағым Дербішжан! Енді сен елбасшысың. Алдында асқар таудай мақсат тұр. Ол - жұртыңның мақсаты. Енді сен қатаясың, бұдан да пысисың. Бірақ жүрегіңнің жылулығын жоғалта көрме. Әкең Беркімбай солай болды, солай айтты. Бұл әкеңнің саған берген өсиеті, - деп ақ батасын беріпті”¹³³.

1860 жылдың жазында Дербісәліні 23-ші дистанцияның бастығы етіп бекітеді. Ол осы қызметте 1869 жылдың көктеміне дейін болады. 1864 жылдың 9 ақпанында оған Станислав лентасына тағылған күміс медаль берілді. 1865 жылдың қазанында Дербісәлі зауряд-хорунжий деген әскери атақ алады.

Дербісәлі 11 жыл бойы дистанциялар бастығы қызметтерін атқару барысында ел-халық өмірінің шиеленісті күрделіліктерін байыппен, парасатпен, әділдік тұғырынан шешіп отырғандығы көрінеді.

Дербісәлі кең ақыл-парасатымен Орынбор генерал-губернаторын, Орынбор қазақтары облысы (Шекара алқасының) төрағасын кейбір мәселелер жөнінде тоқтата білді. Олар Дербісәлімен есептесті, өйткені ол халық ішінде үлкен

¹³³ Байдосов З. Биліктің білікті бір иесі //Ақтөбе, 7 тамыз, 2003 ж.

абыройға бөленген еді. Халық Дербісәліге шексіз сенетін, соңынан еретін. Бұл патша үкіметі үшін аса маңызды тегеурін болды. Әбубәкір Дербісәлі туралы: “Кемшілік келсе халыққа қылдың намыс, патшаға қазақ жұртын еттің таныс... Бақытқа тасқындамай сабыр етіп, жәбірсіз алашыңа еттің жол іс... Есітіп, көзің көріп, құлақпенен, ойладың әділдікті сауаппенен”, - деп бекер айтпаса керек¹³⁴.

Аз емес Жетірудың жақсы адамы,
Ойға алдым оларды атап бастағалы.
Батыр мен билері көп үздік шыққан,
Деместей ешкім, “Қалай мақтағаны?”
Телеуден Есенкелді, Әймен шықты,
Айырған алжастырмай ақ-қараны.
Аққошқар-Жағалбайлы Дербісәлі,
Дәреже-дәулетке сай бақ қарады.
Кердері Әбубәкір көпке мәлім,
Сарқылмас сөздің кені қаптамалы.
Басылған қисса қылып өлеңдерін
Жыраудың толып жатыр жаттағаны¹³⁵, -

деп жырлаған екен Шоңбай Жұбанов.

Жетірудың шежіре-дастанынан беріліп отырған үзіндіден біз Жағалбайлы Дербісәлінің әділдігіне сай байлығының барлығын, сондай-ақ Кердері Әбубәкірдің оны көп жырлағанын айтып отырғаны байқалады.

Дербісәлі Беркінбаев туралы ауыз толтырып, масаттана айтатын мәліметтер көп-ақ. Соның бірін Қ.Т.Ормановтың еңбегіндегі мына жолдардан көреміз:

“Жағалбайлыдан шыққан - Дербісәлі Беркінбаев. Кіші жүздің шығыс бөлігінің биі Дербісәлі Беркінбаев 1860 жылдан бастап Ырғыз, Елек уездерінің билеушісі, кейін бүкіл Торғай облысын ұйымдастыруға ат салысып, оны басқаруға көмектескен Санкт-Петербург, Москва қалаларына барып, Торғай өлкесінің атынан сөз сөйлеп, кезінде бұл өлкенің өркендеуіне баға жетпес үлес қосқан азамат. Талай тарихи құжаттар Дербісәлі Беркінбаевтың от ауызды, орақ тілді ел билеуші болғанын көрсетеді.

¹³⁴ Байдосов З. Биліктің білікті бір иесі //Ақтөбе, 14 тамыз, 2003 ж.

¹³⁵ Х.М.Ғабжалиловтың жеке мұрағаты Шежіре-дастан. -А., 1995. -14 б.

Бұған қосымша Дербісәлі бабамыз Елек, Ырғыз округтарының билеушісі бола жүріп қазақ балаларының білім алуына да, осы өлкелерде мектептер ашып, бала оқытуға да үлкен қамқорлық жасаған адам. Оны біз, ұлтымыздың алғашқы ұстазы Ыбырай Алтынсариннің еңбектерінен айқын көреміз. Ыбырай бабамыз өзінің шығармаларының толық жинағының үшінші томында Торғайдың әскери губернаторына жазған хатында Торғай облысында мектептерді ашуға жиналған қаржы жайлы айта келіп:

- При этом имею честь доложить, что пожертвовано было почетными блюстителями Карпыковым 260 рублей, Беркинбаевым 109 рублей, Кулубековым 100 рублей и Беримжановым 200 рублей, а всего 660 рублей серебром, - десе, осы еңбегінің екінші бір жерінде Елек орыс-қазақ мектебіне кітап сатып алу үшін Елек округының 24 байының әрқайсысы екі-үш теңгеден бергенде, Дербісәлі Беркинбаев бір өзі 25 теңге бергенін жазады (бұл не алтынмен, не күміспен болуы керек).

Ол кісі әр кезде де Ыбырай Алтынсариннің мектеп ашу, бала оқыту жолындағы істерін қолдап, қамқоршы болып отырған.

Дербісәлі бабамыздың Торғай облысының сол кездегі губернаторының орынбасары (вице-губернаторы) В.Ф.Ильиннің атына (1884 жылдың 2 шілдесі), Ы.Алтынсаринге мектеп жұмысын жандандыру (жөндеу) үшін елден қаржы жинауға қалай көмектесу керек екендігі жайлы жазған хаты, оны қазақ баласының шынайы қамқоршысы биігіне дейін көтереді.

- Сіздер көмектесіңіздер, бұл жолда мен де қолымнан келгенін аямаймын, - деп аяқтайды өзінің бұл хатын Дербісәлі бабамыз.

Ол кісі сол жылдарда Елек (қазіргі Ақтөбе) мектебінің ұйымдастырушысы, шынайы қамқоршысы, демеушісі (почетный блюститель школы) болған адам (Бүкіл Торғай облысында ондай дәрежедегі төрт-ақ адам болған. Олар - Қарпықов (Троицкіде), Құлыбеков (Қостанайда), Бірімжанов (Торғайда) және Беркинбаев (Електе))”¹³⁶.

Осы кезеңде Орынборда ашылған Ресей императорлық Географиялық қоғамның бөлімшесі де, кейінірек құрылған

¹³⁶ Орманов Қ.Т. Тұран өркениетінің ізімен (тарихи-этнографиялық очерктер жинағы). -Қостанай, 2005. -198 б.

Орынбор Архивтік (Мұрағаттық) алқасы да айналасына сол кездегі қазақтың саналы, білім алған жастарын топтастыра бастады. Олар ғылыми-зерттеу істеріне араласып, қазақ халқының тарихы, мәдениеті, этнографиясы жайлы материалдар дайындап, жариялайтын болды¹³⁷. Міне, осындай білікті азаматтар қатарында Дербісәлі Беркімбаев өз халқының мәдениеті мен әдет-ғұрпына байланысты мұражайға материалдар жинақтауда белсенділік танытты. Ол туралы тарихшы ғалым Э.А.Масанов Қазақ ССР Мемлекеттік Орталық Мұрағатының 25, 318 қорларына сүйене отырып: “Көрмеге қазақ экспонаттарын уездік және болыстық шенеуніктер жинады, соның ішінде әсіресе көзге түскен Дербісәлі Беркімбаев (1838-1913), Сейд-Баттал Нұрмұхамедов (1847-1905) және Иманбаев. Осы аталғандардың ішінде біріншісі Орыс географиялық қоғамының Орынбор бөлімінің қызметкері, сауаттық деңгейі жоғары, өз ұлтының мәдениетінің білгірі болып табылады.

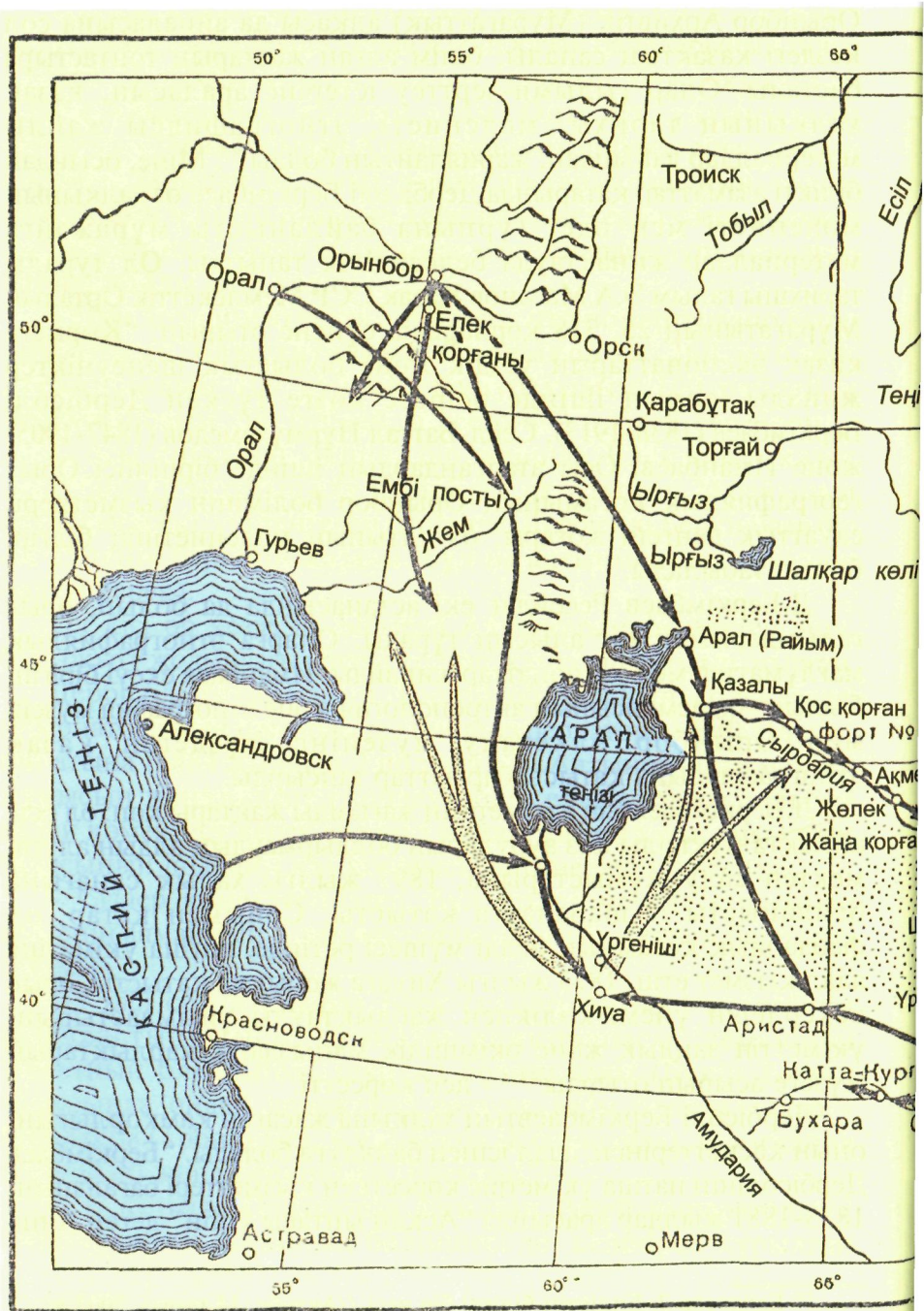
Д.Беркімбаев Ресейдің екі астанасында да болып, орыс ғалымдарымен хат алысып тұрады. Оларға этнографиялық мағлұматтар мен экспонаттар жинайды. Иманбаев екеуі бірігіп, Ғылым Академиясының антропология және этнография музейі мен Орынбор өлкетану музейіне жүздеген қазақ этнографиясына қатысы бар заттар тапсырды.

Д.Беркімбаевтың қызметінің жағымды жақтары көп: ол осы аймақта жұқпалы көз ауруларын болдырмаудың алдын алуға, мектеп салу жұмыстарына, 1897 жылғы халық санағына байланысты іс-шараларға қатысты. Сонымен қатар, ол феодалдық қоғамның белді мүшесі ретінде, патша үкіметіне адал қызмет етіп, 1873 жылғы Хиуаға жорыққа қатысты, орыс әскерлерін үнемі көлікпен жабдықтауды ұйымдастырып, үкіметтің заңдық және әкімшілік маңыздағы жарлықтарын жүзеге асырып отырды”¹³⁸ - деп көрсетті.

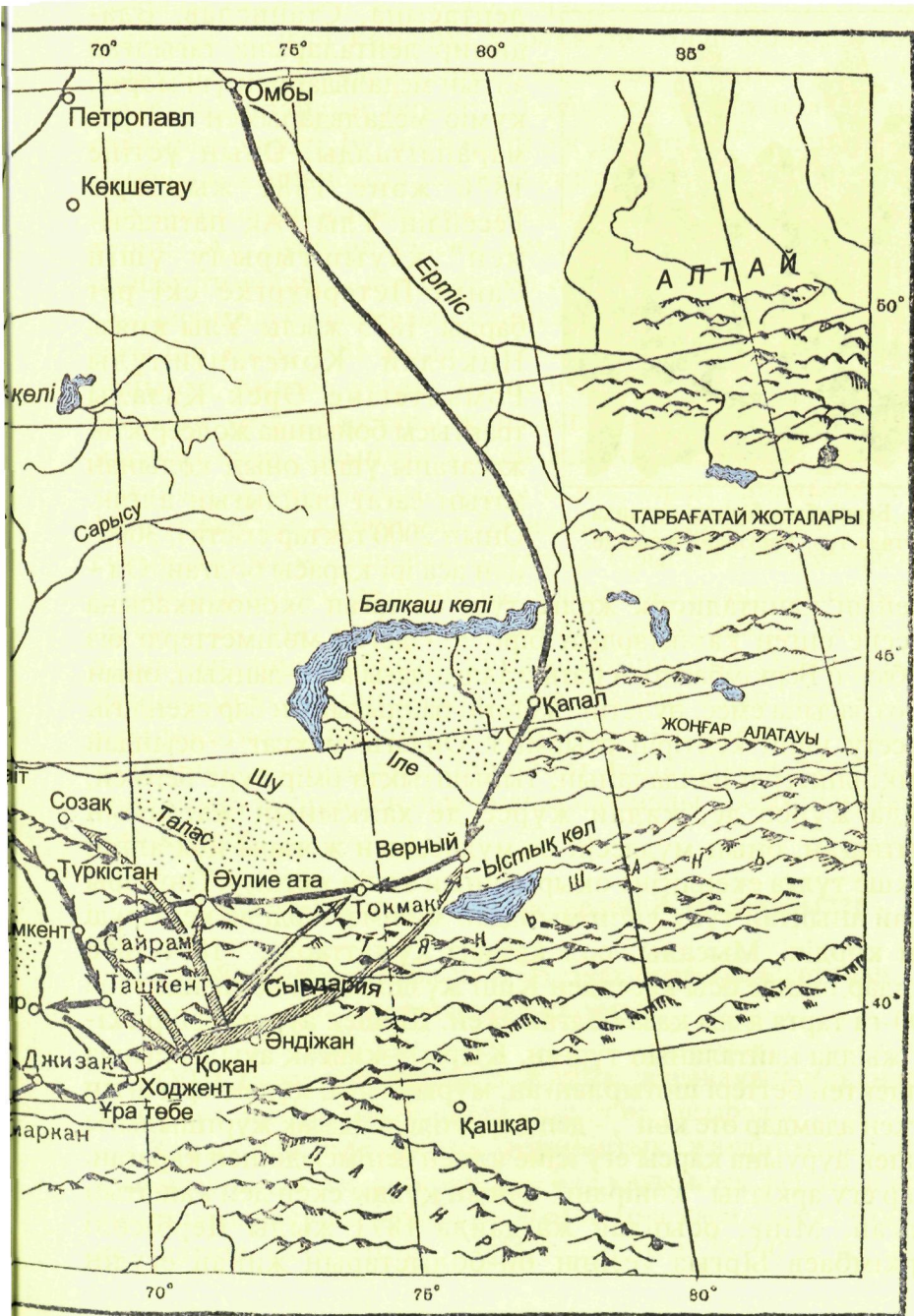
Дербісәлі Беркімбаевтың халқына жасаған қамқорлығын, оның қасиеттерінен, адал ісінен байқауға болады. “Беркімбаев Дербісәлінің патша үкіметіне көрсеткен қызметтері бағаланып, 1873-1881 жылдар арасында “Асқан ынтасы үшін” деген Анна

¹³⁷ Байдосов З. Биліктің білікті бір иесі //Ақтөбе, 14 тамыз, 2003 ж.

¹³⁸ Масанов Э.А. Очерк истории этнографического изучения казахского народа в СССР. -А., 1966. -244 б.

Патшалы Ресейдің Оңтү

ік Қазақстанды жаулауы

Д. Беркімбаев бірінші қатарда ортада тұр. Хорунжий женінде.

лентасына, Станислав, Владимир ленталарына тағылған алтын медальдармен үш мәрте, күміс медальдарымен екі рет марапатталды. Оның үстіне 1876 және 1881 жылдары Ресейдің Ұлы “Ақ патшасымен” қауыштырылу үшін Санкт-Петербургке екі рет барды. 1875 жылы Ұлы князь Николай Константинұлы Романтегіне Орск-Қазалы трактысы бойынша жолсеріктік жасағаны үшін оның қолынан алтын сағат сыйлығын алған. Оның 2000 гектар егістігі, 3000-нан аса ірі қарасы болған. Ол -

Ресейдің капиталистік жолға түсе бастаған экономикасына белсене енген қазақтардың бірі”¹³⁹ - деген мәліметтерді біз Дербісәлі Беркімбаевтың патша алдындағы атақ-даңқын, оның тек өз басына емес, әулетіне жететін байлығының бар екендігін көрсету үшін келтіріп отырмыз. Ондағы мақсат - осындай мүмкіндіктерді пайдаланып, тыныштықта өмір сүре бермей, қайда жүрсе де, қалай жүрсе де халқының жағдайын ұмытпаған, оның мүддесін өз мүддесінен жоғары қоя алған ерекше тұлға екендігіне оқырманның көзін жеткізу. Оны ары қарай анықтай түсу үшін мынадай мәліметтерді де келтіруді жөн көрдік. Мысалы, сол кездегі құжаттарда: “1854-1856 жылдар ішінде осы кеселден Кіші жүздің Орта бөлігінде ғана 7000-ға тарта адам қаза болған екен. Шешек ауруы әрбір екі-үш жылда қайталанып тұрған. Қырғыз-қайсақ ауылдарында шешектен беттері шотырланған, мұрындары, құлақтары ағып кеткен адамдар өте көп”, - деп көрсетіледі. Қазақ жұртшылығы шешек ауруына қарсы егу ісіне үлкен сенімсіздікпен қараған. Олар егу арқылы “кәпірдің” қанын құяды екен деп қашатын болған. Міне, осындай жағдайда 1871 жылы Дербісәлі Беркімбаев Ырғыз уезінің би-болыстарын жинап егудің

¹³⁹ Байдосов З. Ел құнары Мырзағұл... //Парасат №5, 2002, мамыр, -20-21 бб.

пайдалы екендігін жариялап, әрбір болыстың, ауыл биінің халықты осыған көндіруі керектігін, олай болмаса қазақ халқының шыбындай қырыла беретіндігін айтқан екен. Осы ретте болыстардың біреуі: “Дербісәлі, батыр болсаң өзіне салдырып көрші. Біз нәтижесін 5 күн күтейік”, - депті. Сонда Дербісәлі жасқанбастан Ырғыз уезінің аға дәрігері Нейманды шақырып алып, жиналған жұрттың көзінше оң қолының жеңін түріп: “Ал, ағайын! Өлсем көмерсіңдер, тірі болсам маған шешек тимейді”, - деп ектірген екен¹⁴⁰.

Дербісәлі бабамыздың ісінің адалдығын айқындай түсетін тағы бір жәйт: 1881 жылдың 23 қазанында Бөрте саласының бойында Ақтөбе уездік мектебі ашылған. Оған Дербісәлі бастаған уезд қазақтары жиналып, ат шаптырып үлкен той жасаған екен. Осындай үлкен жиында Дербісәлі сөз алып, “Ағайын! Халқымыздың оқуы кеміс, бірақ даналығы терең. Міне, қазақтың қазіргі жас, болашақтағы ұрпақтарын біліммен сусындататын мектеп ашылып отыр. Орыстың ғалымдарындай ғұламалар бізден де шығады. Еліміз өседі, өркендейді”¹⁴¹, - деген екен. Ия, кезінде Дербісәлі Беркімбаевтай еліне адал азаматтың арманы бүгінгі күндері орындалды. Оның тұсында Ресейге отар болған еліміз, тәуелсіздігін алып, терезесі тең мемлекетке айналды, өсіп-өркендеп, әлемге танылған ғалымдар да шықты. Дербісәлі Беркімбаев туралы біз айналымға түсірмеген біраз мағлұматтарды қосымшаға беруді жөн көрдік.

7.3. Ұлт-азаттық көтерілістердегі Жағалбайлылар

а) Жағалбайлылардың Е.Пугачев бастаған шаруалар соғысына қатысуы

XVIII ғасырдың басында Жайық жағалауын мекендеген Кіші жүз Жетіру қазақтары күйзеліске ұшырады.

Халықтың әлеуметтік-тұрмыстық жағдайының күрт төмендеуінің негізгі себептерінің бірі қауымдық жерлерді қазақ феодалдық ақсүйектерінің бас пайдасына жаратуы еді. Сондай-ақ, патша үкіметінің XVIII ғасырдың 30-60 ж.ж. жерді

¹⁴⁰ Байдосов З. Биліктің білікті бір иесі //Ақтөбе, 14 тамыз, 2003 ж.

¹⁴¹ Сонда.

пайдалану саласындағы толып жатқан жаңа шаралары болып табылады.

Сол шараның бірі: “Генерал-губернатор И.И.Неплюевтің 1742 жылдың 19 қазанындағы қазақтардың Жайық өзенінің оң жағалауына мал жаюына тыйым салу туралы қабылдаған жарлығына”¹⁴² байланысты болды. Сондықтан да жер мәселесінің өрши түсуін, ақсүйек феодалдық қауымның әрекетімен де байланыстырып кеткен жөн. XVIII ғасырдың 30-40-жылдарында Верхнеяицкіден Звериноголов бекінісіне дейін созылып жатқан Үй бекініс шебі салынады. Оның жалпы ұзындығы 770 шақырым болатын. Сол жылы ұзындығы 930 шақырым болатын Ертіс шебі салынды. 1752-55 жылдары жаңа Есіл шебі салынды, оның ұзындығы - 662 шақырымға жетті¹⁴³. Бұл салынып жатқан бекіністер мен шептердің саяси мәні отарлау саясаты еді. Себебі, Кіші жүз руларының ішінде Жағалбайлы руы да әрбір салынып жатқан шептер мен бекіністер, қамалдардың салыну салдарынан көшіп жүретін қоныстарынан - жайылымдық аймақтарынан айырылды.

1730 жылдың соңына қарай Кіші жүз ханы Әбілқайыр Ресей үкіметіне қазақтарды Ресейдің қол астына алу және Жайыққа құятын Орь өзенінің сағасынан қамал құрылысын жүргізу жөнінде өтініш жасағаны белгілі. Ал 1735 жылы бұл жерде жаңа аймақтың орталығы ретінде Орынбор қамалы салынды.

Орынбор казак әскерлері 1736 жылы жасақталып, алғашында Орынбор жүйесіз корпусы деп аталатын. Жаңа казак әскерлерін құру және жаңа әскери бағытты күшейту мақсатында мұнда 2 мың жайық казактары, 1 мың дон казактары, сондай-ақ Волга, Самара басқа да аймақтардан казактар жиналды. Олардың қоғамдастығына енгендер арасында тіпті қалмақтар да, башқұрттар да, татарлар да, мешеряктар да, нағайбақтар мен тептерлер де, мишарлар, грузиндер мен молдавандар да бар еді. 1743 жылы патша жарлығымен Орынбор казак әскерлері ресми түрде бекітіліп, оларға үлкен әскери жалау тапсырылады. Келер жылы Орынбор генерал-губернаторының иелігіне Жайық казактары

¹⁴² Е.И.Пугачев бастаған 1773-1775 ж.ж. шаруалар соғысының 200 жылдығына арналған ғылыми конференция материалдары. -Орынбор, 1973. -27 б.

¹⁴³ Қазақстан тарихы. 3-том, -А., 2002. -214 б.

да бағындырылды. Сол арқылы да оған кең-байтақ территорияға билік жүргізудің шексіздігі арта түсті. Ал бұл жерлерде негізінен Кіші және Орта жүз қазақтары тұратын¹⁴⁴.

1742 жылдан кейінгі 1755, 1756, 1765 жылдардағы толып жатқан заң актілері бойынша¹⁴⁵ Кіші жүзге Жайық пен Еділ арасындағы, Каспий теңізінің солтүстік жағалауы бойынша көшіп баруына тыйым салынды. Бұл жерлер мемлекеттік қорға кірді.

Оның ішінде әсіресе, 1742 жылғы Орынбор генерал-губернаторы И.И.Неплюевтің қазақтарға Жайықтың жағасында көшіп-қонуға тыйым салған жарлығы маңызы жағынан ауыр болды. Жарлыққа бағынбай, өз бетінше мал жаюға, көшіп-қонуға әрекет еткендерге жаза қолданылатыны баса айтылды. Міне мұндай тыйымнан да, жазадан да Жағалбайлылардың кенде еместігі өзінен-өзі көрініп тұр. Олай дейтін себебіміз, бұл жағдайдың барлығы олар орын тепкен аймақтарда өтіп жатты. ХҮІІІ ғасырдың 50-ші жылдарында Кіші жүзде Ресейдің әскери-саяси ықпалының өсуі 1756 жылы жер мәселесіне байланысты жаңа заң қабылдаттырды. Заң талабы бойынша Кіші жүз қазақтарына Жайықтың оң жағалауына өтуге тыйым салынды. Жаңа әскери шептер бой көтеріп, қазақтар шұрайлы жерлерінен айырыла бастады. Електегі тұз көлін пайдаланудан айрылғанын білгенде қазақтар И.И.Неплюевке хат жазып, Елек бекінісінің жойылуын талап етіп шағынды. Талаптары орындалмаған жағдайда, бекіністі жоюды өз қолдарына алатынын мәлімдеді¹⁴⁶.

1743-1758-ші жылдардағы патша жарлығымен Орынбор казактарына көптеген жерлер бөліп берілді, бұдан кейін олар Оралдың бүкіл оң жақ жағалауын иемденіп қалды. Бірте-бірте Орал өзені алып әскери аймаққа айналып шыға келді. 1755 жылы құрамында 6 мыңдай адамы бар казак әскерлерінің қатары 1800 жылы 20 мыңға дейін көбейді. Оралда 40-қа жуық казак станицалары салынды, саны жағынан Орынбор казактары дондықтар мен кубандықтардан кейінгі үшінші орынға көтерілді. Олар мықты қаруланған еді, әр казакта дала кезу барысында қосымша ерткен бір ат, карабин мен екі

¹⁴⁴ Әбдіров М. Қазақтар мен казактар. //Ақиқат. №1, қараша, 1994. -46 б.

¹⁴⁵ Крафт И.И. Сборник узаконений и киргизах степных областей. - Оренбург. 1898. -50, 52 бб.

¹⁴⁶ Бекмаханова Н. Легенда о невидимке. -А., 1968. -23 б.

пистолет, басқа да суық қарулар бар-тұғын. Казактардың казактардан үстемдігі де осында еді.

Кіші жүз ханы Нұралының солқылдақ саясаты да халықтың көңілінен шықпады. Олар патша әкімшілігімен арақатынасты жақсарту мақсатында казактарды шұрайлы жерлерден айдап, шөлді аймақтарға қууға ықпал етіп отырды. Осындай себептердің салдарларынан XVIII ғасырдың орта шенінде Кіші жүз казактарының жергілікті бай-феодалдарымен және ақсүйектермен өзара қарым-қатынасы күрделі сипат ала бастады. Ресей шаруаларының да әлсіреген әлеуметтік жағдайы оларды көтеріліске итермеледі. Шаруалардың бір-бірінен айыратын ұлттық өзгешілігі болмаса, казак пен орыс шаруалары XVIII ғасырда тағдырлас еді.

XVIII ғасырдың 40-60-шы жылдарында Ресей өзінің отарлау бағытын айқындау мақсатында Кіші жүз бен Орта жүздегі әрекетіне көбірек саяси маңыз берді. Казак хандығының сыртқы саясатын толық бақылауға алған патшалы Ресей, оның ішкі жағдайын, әсіресе, басқару аппаратын бақылауды өз қолына алуды көздеді. Ол әсіресе, 1748 жылы Кіші жүз ханы Әбілқайырды Барақ сұлтанның өлтіруімен байланысты болды. Әбілқайырдың орнына 1738 жылы Орынборда ант қабылдаған оның үлкен баласы Нұралының мәселесінің Петербургтегі патша сарайында қаралып, Орынборда хан ретінде таққа отырғызылу рәсімінің өткізілуінен¹⁴⁷ көруге болады.

Ресейдің казак жерін отарлау саясатының үш бағытта жүргендігі туралы біз өткен тарауда нақты жазған едік. Жағалбайлыларды Е.Пугачев көтерілісіне қатысуға итермелеген жағдай - сол айтылған бағыттың бірі - әскери отарлауымен байланысты еді. Казактарды қоныстандыру қызу қолға алынып, казактар өз ата-мекенінен қуылды. Жайық бекінісінен Гурьев бекінісіне дейінгі аралық Жайық казак әскерінің меншігіне өтті. Жайық шебінде 1745 жылғы мәлімет бойынша 7 бекініс, 11 форпост салынған¹⁴⁸ болатын. Сондай-ақ бір Жайық шебінің өзінде 1769 жылы 15 мың казактың отбасы жайғасты¹⁴⁹. Патша өкіметінің заңымен казак-орыс

¹⁴⁷ Витовский В.Н. И.И.Неплюев и Оренбургский край в прежнем его составе до 1758 г. -Казань, Т. III. 1897. -768 б.

¹⁴⁸ Казахско-русские отношения в XVI-XVIII вв. док. 146.

¹⁴⁹ Георги И. Описание всех обитающих в Российском государстве народов и их жительств, обрядов, обыкновений, одежд. Ч. III-IV, -СПб., 1799. -225 б.

әскерлерінің алып жатқан жерлері әскери меншік болып есептелді де, ол жерлерде казактар әскери қызметтен тыс уақыттарда еркін өмір сүріп, мал өсіру, балық аулау сияқты тіршіліктерімен айналысты. ХҮІІІ ғасырдың екінші жартысында Жайық пен Елек бекіністері арасында көптеген казак хуторлары салынды¹⁵⁰.

Әскери бекіністер мен бекеттерді жалғастырған жолдар арқылы патша өкіметі, орыстар, татарлар мен башқұрттарды орнықтыру үшін қазақтардың, яғни жергілікті халықтың шұрайлы жерлерін зорлықпен тартып алып, оларды ығыстыра бастады. Бекіністер салу үшін көп жұмысшы күші қажет болды. Олардың барлығын орнықтыру астық егу үшін де шұрайлы жерлер бөлінді. Сондықтан казак станицаларымен қатар крестьян словадалары да пайда болды.

Патша әскерлері өздерінің көп шығыны мен керек-жарағын жергілікті халықтан алатын болғандықтан, кез-келген нәрседен сылтау тауып казак ауылдарын шабуылдап, тонап отырды¹⁵¹.

Қазақтың Кіші жүзіне түрткі болған мәселелер оларды Е.Пугачев бастаған шаруалар көтерілісіне итермеледі. 1773 жылғы қыркүйекте Е.И.Пугачев Кіші жүз халқымен тікелей қарым-қатынас орнатты. Алайда, Нұралы ханмен және Досалы сұлтанмен кездесіп, өзін ІІІ Петр император ретінде мойындаттырды. Кепілдік ретінде олардан адам-аманат сұрап, сондай-ақ әзірленіп жатқан бой көрсетулеріне казак отрядтарын қатысу мүмкіндіктері туралы келіссөз жүргізеді. Қазак халқы 1773 жылы қыркүйекте Е.И.Пугачевтің манифестімен танысты, онда ол былай деп уәде берді: “Жермен, сумен және шөппен, қару-жарақпен әрі азық-түлікпен, мүлікпен, өзендермен, нан-түзбен сый-сияпат жасау дұрыс, үлде мен бүлдеге ораймын”¹⁵², әлі де болса үлкен емес Пугачев отрядына зор ықылас білдіреді. Қазак отрядтары рулық қағидат бойынша құрылды және олардың әрқайсысында жүзге дейін адам болды. Сонымен бірге ұлттық құрамы жағынан аралас казак-қалмақ, казак-башқұрт отрядтары болды.

¹⁵⁰ Бекмаханова Н. Легенда о невидимке. -А., 1968. -16 б.

¹⁵¹ Отенияз С. Қазақстанның ХІХ ғасырдағы әлеуметтік хал-ахуалы // Қазақ тарихы. №1, 1994. -41 б.

¹⁵² Дүниежүзілік “дөңгелек столдың” материалдары. -Целиноград. 1991. -63 б.

Кіші жүз бен Орта жүз қазақтарының Е.Пугачев бастаған шаруалар соғысына қатысуына зерттеу жүргізген Н.Бекмаханова “Кіші жүз қазақтары... 1773 жылдың қыркүйегінен бастап Төменгі Жайық шебінде көтерілісшілерді қолдайтындығын білдіріп, күреске шықты. Олар өздерінің негізгі соққыларын бекіністер мен үкімет әскерлеріне қарсы ұйымдастырды”¹⁵³ деп жазды. Шындап келгенде, қазақтарды Е.Пугачев көтерілісіне итермелеген тек жер мәселесі ғана емес, ішкі саяси жағдай да болды.

1773 ж. қазан айы - 1774 ж. наурыз айы аралығында қазақ отрядтары Орынборды қоршап алуға қатынасты, онда жалпы саны 6 мыңға дейін қазақтар күш көрсетті. Олар оған баратын жолды бақылауға алды, ал 1774 ж. наурызда Самар желісі мен Татищев бекінісі түбінде патшалық әскери күшімен қақтығыстар болды.

Е.Пугачевтің 1773 жылғы қазан айының басындағы станицаларды алуы және үкімет әскерлерімен қақтығыстар кезіндегі табыстары халықтың көтерілісшілерге тілектестігінің өсуіне себепші болды. Қазақтардың бір бөлігі Жайыққа қарай, Верхнеяицк және Нижнеяицк шептеріне ұмтылды¹⁵⁴. Бұл жағдайдан сескенген патша үкіметі қосымша әскери күш шақыруға мәжбүр болды.

1773 жылы қарашаның басында құрамында 1467 солдат және 5 зеңбірегі бар генерал-майор Кардың отряды Қазан жолымен көтерілісші армияға қарсы соғыс қимылдарын атамандар Овчинников пен Зарубинчиконың көтерілісші отрядтарын аттандырды. Шайқаста жазалаушылар тас-талқан етілді. Генерал Кар қашып құтылды¹⁵⁵.

1773 жылы 5 қазанда Орынборды қоршауға алады, ол 1774 жылдың наурызына дейін созылды. Орынборды қоршағанда Пугачев әскерінің құрамында шамамен 500 жайық, 300 елек, 600 Орынбор казактары, 400 қарғалы және сақмар татарлары, 700 башқұрт, қалмақтар болды. Барлығы үш мыңдай адам қатысты. Бұл әрекет 6 қазанда нәтижесіз аяқталды¹⁵⁶. Орынборды қоршауға Жайық бойынан Досалы сұлтанның

¹⁵³ Бекмаханова Н. Легенда о невидимке. -А., 1968. -36 б.

¹⁵⁴ Қазақстан тарихы. 3-том, -А., 2002. -217 б. .

¹⁵⁵ Сонда -218 б.

¹⁵⁶ Рознер И.Г. Казачество в крестьянской войне 1773-1775 гг. -Львов, 1966. -61 б.

баласы Сейдалы сұлтан екі жүз адамымен қатысқан еді. Досалы сұлтан Е.Пугачевтің қазақтарға арнайы қазан айында жазған бір манифестіне жауап ретінде өз баласын жіберген еді. Дегенмен де құжаттар арқылы Досалы сұлтанды оның үш баласының да қолдағандығы, яғни Е.Пугачев жағында болған еді. Е.Пугачев қозғалысын арнайы зерттеумен айналысқан зерттеуші ғалымдардың бірі Г.И.Семенюк. Жоғарыда атап өткен Татищев бекінісін қоршауға қазақ көтерілісшілерінің жасағы қатысты. Жалпы Орынборды қоршаудың түрлі кезеңдерінде көтерілісшілерге екі мыңдай қазақ араласты. Олардың әрекеттері екпінді болды¹⁵⁷ - дейді. Сондай-ақ “Ауқаттылардың ішінен кейбір Пугачевті қолдаушылардың өздерінің ішкі есебі болды”¹⁵⁸ - дегенді де кездестіреміз.

Мәліметтер арқылы Кіші жүз қазақтарының бұл көтеріліске қатысуда ұйымшылдық танытқандығын байқауға болады. Оны мына деректермен дәлелдейміз: “1774 жылы күзде Байбақты қазақтары Кожехаровск, Бударинск, Сундаевск, Бузулуцк бекіністеріне, Жайық қалашығына, Ташлинск пен Карташев казак хуторлары орныққан Қынды өзені бойындағы Илецк қалашығына, ал Жағалбайлылар Орск қамалын шабуылдады”¹⁵⁹. Сол сияқты “Легенда о невидимке” деп аталатын Н.Бекмаханованың еңбегінен Батыс аймақта өмір сүрген басқа да Жетіру тайпаларының бұл көтеріліске алдарына белгілі мақсат қойып, өзара келісімге келу арқылы әр ру шабуылды бір бағытта жүргізген деген ой топшылауға болады. Әр рудан жабдықталған отрядтарды сол рудан шыққан белсенділердің басқаруы да кездейсоқ емес. Сондықтан да осы Е.Пугачев көтерілісіне Жағалбайлылардан құрылған отрядты Елбарыс Өміртаев басшылық жасағаны айтылады.¹⁶⁰

Сонымен қатар Төменгі Жайық қорғандары мен Кулагин бекінісін, Жайық және Гурьев қалашықтарын басып алған көтерілісшілер қатарында қазақ сарбаздары болды.

1774 жылы 9 қыркүйекте қазақтар Самар өзені үстіндегі көпірді басып алып, Қызылсамар бекінісін “түн жамылғанға дейін” қоршап тұрды, бірақ оны ала алмады. 12 қыркүйекте

¹⁵⁷ Семенюк Г.И. Восстание Пугачева. Т. 2. -А., 1966. -160 б.

¹⁵⁸ Крестьянская война в России в 1773-1775 годах Восстание Пугачева. Т. III. -Л., 1970. -341 б.

¹⁵⁹ Бекмаханова Н. Легенда о невидимке. -А., 1968. -110 б.

¹⁶⁰ Сонда -102 б.

вахмистр Камышев 700 қазақтың Олышан бекінісіне шабуыл жасағаны туралы айтылады¹⁶¹.

1774 жылы қазақ отрядтарының бой көрсетуі Төменгі Жайық, Самар және Еділ бойы бекіністерінде үкімет әскерлеріне айтарлықтай соққы береді. Алайда, әскер күштерінің назарын өздеріне аудара отырып, қазақ отрядтары Е.И.Пугачевтің табысқа жетуіне уәделесу түрде жәрдемдесті.

Е.И.Пугачевтің тапсырмасы бойынша қазақ отряды жетекшілерінің бірі А.Таңғаев Төменгі Жайық бекіністері бойында көшіп-қонып жүрген қазақтардан қолғабыс ғана емес, нақты жәрдем алуға жеткізуі тиіс болды¹⁶².

Е.И.Пугачев бастаған шаруалар көтерілісіне Кіші жүз қазақтарының бұдан былайғы қатысуын жылдың үш мезгіліне қарай бөліп қарастыруға болады. 1774-1775 жылдардың қысы, көктемі, жазы. Кіші және Орта жүз қазақтарының Е.Пугачев көтерілісіне қатысуын зерттеген тарихшы ғалым Н.Бекмаханова мұрағаттық құжаттарды пайдалана отырып, Жайық, Каспий маңы қазақтарының көтеріліске қатысуының әр кезеңде жүргендігін айтады.

“1774 жылдың мамырында қазақ отрядтары Сахарной бекінісі, Гнилев, Каршев және Каленов форпостары маңында күш біріктірді. Осы жылдың маусым, шілде және тамыз айларында Сахарной бекінісінен оған көршілес Антонов, Каленов, Кожехаров, Сундов, Қош-Жайық Каршев және Поленов форпостары мен оңтүстікке қарай Индер тауы бекінісі мен Харкин форпосы маңында қимылдар жасады. Дегенмен де қазақтар негізгі соққыны 1774 жылдың жазында Жайық қалашығы мен Орынбор арасындағы бекіністермен Жайық бекінісіне шабуыл жасап, табан тірескен әрекеттер байқатты. Сондай-ақ, Илецк, Рассыпная қамалдарына да қауіп төндірді. Жаз айындағы шабуылдар Орынбор, Переволоцк, Троицк бекіністері мен оның айналасындағы форпостарға бағытталды. Ал күз түскенде де көтерілісшілер өз әрекеттерін бәсеңдетпей, Орынбор, Жайық қалашығы түбінде жалғастырды. Кіші жүз

¹⁶¹ Е.И.Пугачев бастаған 1773-1775 ж.ж. шаруалар соғысының 200 жылдығына арналған ғылыми конференция материалдары. -Орынбор, 1973. -29 б.

¹⁶² Сонда -29 б.

қазақтары Орск, Сорочинск, Таналы, Новосергиевск қамалдарына жасалған шабуылдарға да қатысып, белсенділік танытты”¹⁶³ - деп жазды.

Алайда, Е.Пугачев Дәуітбай тарханға, Ембекей, Орманбет батырларға жазбаша сөз салды. 1774 жылдың мамырында Пугачев Абылай ханға екі хат жолдады. Пугачевтің хаттары мен сәлемдемелерін бірқатар батырлар жауапсыз қалдырмады. Дәуітбай тархан қазақтың отыз ақсақалымен кеңес өткізді, олар Пугачевтің ұсыныстарымен келісті, қашан және қандай жерлерді шабуға бұйрық берілетінін хабарлауды сұрады. Көтерілісшілер әскерлері бекінісіне қарай жылжып, Губерлинск, Орск, Таналицк бекіністері күйреуден аман қалды. Қазақтар жіберген адамдармен кездесу кезінде Пугачев сол бекіністерді тонауға батыл қимылдауға бұйрық берді. Осыдан кейін Кіші жүз бен Орта жүз қазақтары Губерлинск бекінісін тамтығын қалдырмай күйретті, ал басқа бекіністерді қоршауға алды. Сонымен қатар Орск бекінісін бес күн бойы қоршауда ұстады. Үкіметтің жаңа әскерлерінің келуі қоршауды тастауға мәжбүр етті¹⁶⁴.

1774 жылдың наурызында қазақтардың үлкен жасағы Өзен бойы арқылы жүріп өтіп, Еділ бойына пугачевшілер келген жағдайға арнап қойылған бекіністерге шапқыншылық жасады. Еділдің оң жағасында соғыс қимылдары орын алды. Шайқасқа қатысушылар жүздеген емес, бір жарым мың адам еді. Ал, Еділдің сол жағында шағынырақ жасақтар қимыл жасаған.

1774 жылдың сәуірінде Орынбордың генерал-губернаторы Рейнсдроп Нұралы, Абылай хандарға, Айшуақ, Досалы сұлтандарға жазған хаттарында Пугачев әскерлері оңтүстік жаққа, қазақ даласына кетіп, ілгерілеген жағдайда оған қарсы шаралар қолдануды сұрады. Келесі айда патшалық өкімет орындары 100 адамнан тұратын пугачевшіл-қалмақтар жасағын ұстап беруге өтініш жасады. Мұндай өтініш Абылай хан мен Құлсары батырға жіберілді. Пугачевшіл-қалмақтарды Орыс сұлтан мен оның нөкерлерін тұтқынға алады. Барлық көтерілісшілер құлдыққа берілді. Патша өкіметі бір халықты екіншісіне қарсы пайдалануға тырысты. Қазақ қоғамындағы әлеуметтік тұрақтылықтың бұзылуынан қорыққан қазақ

¹⁶³ Бекмаханова Н. Легенда о невидимке. -А., 1968. 100 б.

¹⁶⁴ Қазақстан тарихы. III т. -А., 2002. -219 б.

қоғамының әлеуметтік үстем тобы самодержавиеге көмектесуге мүдделі болды.

Көтерілісшілер әскерінің Орал тауы және Еділ бойы аудандарына беттеуіне байланысты Пугачевтің өзі Звериноголов немесе Петропавл бекінісінде екен деген лақап таралды. Орынбор және Сібір әкімшілігіне жағдайдың қауіпті екені, “тым күмәнді” жағдайдағы қазақ қоныстарының “жауызбен жақсы тіл табысқаны” оған көрінеу “ыңғай” көрсеткені айқын болғандығы байқалады.

1774 жылдың маусымында Орта жүз қазақтары Звериноголов және Петропавл бекіністерінің арасында орналасқан Алабұға редутын талқандады. Қазақтардың жасағы редут гарнизонын толық құрамында тұтқынға алды.

1774 жылдың тамызында болыс старшыны Дайыр сұлтан 3 мыңдай қазақтарды жинап, Преснегорьков және Петропавл бекіністерін шабуға ниеттенді. Алайда кейін өз жоспарын өзгертіп, Троицк бекінісіне беттеді. Содан соң Кенжеғали, Жағалбайлы болыстарының старшыны Құдайменді басшылық еткен 50 адамнан тұратын жасақ Кабанья, Преснегорьков бекінісіне шабуыл жасады. Редутке жасалған шабуылдарға Құлсары батырдың басшылығымен Саржетім-шақшақ болысының қазақтары, Итек, Алғабай старшындар, Дәуітбай тархан басшылық еткен Қыпшақ, Қарауыл болыстарының қазақтары қатысты. Осындай жағдайларда Абылай мен сұлтандар патшалық өкімет орындарына өздерінің қол астындағы ауылдарды бағынышта ұстай алмай отырғанын мәлімдеді. Бекіністер мен редуттарға шапқыншылық жасау себептерін хан Пугачевтің “араласуымен түсіндірді”¹⁶⁵ - деп жазылды деректерде. Біздің бұдан байқап отырғанымыз көтерілісшілердің бақылаудан шығып кеткендігі.

Осы жылдың күзінен бастап “оларды талқандауға әскери күш келе жатыр” дегенді есітіп, көтерілісшілер Жайықтың жағасынан Каспий теңізі аймағына қыстауға қарай ығысты. Жайық қалашығын алуды көздеп, Орынбордан Е.Пугачев пен әскери алқасының бас атаманы П.Овчинников 1774 жылдың 7 қаңтарында осы аймаққа келді. Қаланың тұрғындарынан, көтерілісшілерді қолдаушылар көп болды. Бірақ патша

¹⁶⁵ Рознер И.Г. Казачество в крестьянской войне 1773-1775 гг. - Львов, 1966. -99 б.

әскерінің қала коменданты И.Семеновтың қырағылығы арқасында кескілескен шайқасқа ұласты. Көтерілісшілер қатарынан адам шығыны 400 шамасында болды. Е.Пугачев амал жоқ, шегінуге мәжбүр болды¹⁶⁶.

1775 жылдың қысында қазақ отрядтарының қарсы әрекеттері Орынбор қамалы бойындағы Гурьев қалашығынан Калмыков бекінісі аралығына шоғырланды¹⁶⁷.

1775 жылдың ақпанында Кіші жүз қазақтарының көтеріліске қатысуы күшейе түсті. Көтеріліс Ембіден Шыңғырлау өзендері аралығымен Қынай көлі аралығын қамтыды. Кейбір қазақ отрядтары Жайық пен Волга аралығына беттей отырып, сонау Саратовқа дейін жетті.

Жергілікті орыс шенеуніктері Кіші жүз ханы Нұралыға сенімсіздік танытып, сол аймақта тұратын жүз басы Терновскийді жіберіп, “Оралдың төменгі ағысында мың киіз үй қырғыздар (қазақтар), Хане өзені бойында да бірнеше ұры қырғыздар от басы тұрады. Ал Хан өзінің ағасы Айшуақ сұлтанмен Кулагин бекінісінен екі шақырымдай жерде тұрады”¹⁶⁸ - деп жазды. Ең ірі ереуілдер Сағыз, Еміл, Ембі жағалауларында өтті. Бұл көтеріліске Жетіру құрамындағы Байбақты, Алаш, Жағалбайлы, Табын, Тама, Кердері тайпаларының белсенді түрде қатысқандығы туралы айтылады.

Әсіресе, Кіші жүз қазақтары Пугачевтің көтерілісінің соңғы кезеңінде патша өкіметіне қарсы шығуын отарлық езгі мен әлеуметтік езгіден құтылу мақсатында қолдауын бөсеңдетпеді¹⁶⁹.

1775 жылдың Кіші жүздің жағдайы қиын болғандығын Нұралы хан мен Айшуақ сұлтандардың 17 сәуірде граф Панинге жолдаған хатынан байқауға болады: “Майор бізден кінәлі еместерді кінәлілерден ажыратуды талап еткен болатын. Бұл мүмкін жағдай емес еді, өйткені біздің халық қайнап жатқан су секілді толқу үстінде болатын”¹⁷⁰ - деген бұл сөздер қозғалыстың дәрежесін байқатады.

¹⁶⁶ Рознер И.Г. Казачество в крестьянской войне 1773-1775 гг. -Львов, 1966. -220 б.

¹⁶⁷ Бекмаханова Н. Легенда о невидимке. -А., 1968. -123 б.

¹⁶⁸ Сонда -124 б.

¹⁶⁹ Сонда -300 б.

¹⁷⁰ Е.И.Пугачев бастаған 1773-1775 ж.ж. шаруалар соғысының 200 жылдығына арналған ғылыми конференция материалдары. -Орынбор, 1973. -29 б.

Қазақтардың толқуы Пугачев тұтқындалғанымен тоқтамады. Бұл туралы генерал Скалон П.И.Панинге жолдаған рапортында “Өз атын өзі шығарған арсыз Пугачевтің уы Сібір губерниясына дейін жайылып, қазірге дейін жойылар емес”¹⁷¹ - деп жазды.

Кіші жүздің ханы Нұралының Орынбор генерал-губернаторы Рейнсдропқа жолдаған шағымында Шекті, Шөмекей, Байбақты, Жағалбайлы, Тама, Табын руларының, сондай-ақ Сейдалы сұлтанның “Табыннан шыққан жолдастарымен” бірге 1775-1776 жылдары башқұрттарға шабуыл жасағандықтары жазылған¹⁷².

1775 жылдың күзінде Е.Пугачев бастаған көтеріліс жеңілді, бірақ ол одан ары қарай “қасиетті көрінбейтіндердің” көтерілісіне айналды. Кіші жүздің Жетіруы арасында “Көктемір” туралы аңыз-өңгімелер тарады. Ел ішінде орын алған, шешімін таппаған әлеуметтік мәселелер, оның үстіне казак әскерлерінің жергілікті халыққа көрсетіп отырған қорлықтары қазақтарды тағы атқа қондырды. 1776 жылдың қысында олар Калпацк редутын, онымен ғана шектелмей, Қазақ жасағы Гурьев жеріндегі Красный Яр және Черный Яр деген бекіністерді де талқандады¹⁷³.

Кіші жүз қазақтарының Е.Пугачев бастаған азаттық күресіне қатысуы олардың саяси санасын өсірді. Сырым Датов осы көтерілісте белсенділік танытты.

1776 жылдың сәуірінде Рейнсдроп сыртқы істер Коллегиясына, осы жердегі шекараларға “Көктемір” бастаған шабуыл тоқтатылды деп мәлімдеді, бірақ бұл туралы ел арасындағы өңгіме көпке дейін жойылмады¹⁷⁴.

ә) Сырым Датұлы көтерілісіндегі Жағалбайлылар

Кіші жүз бен Орта жүз қазақтары 1773-1775 жылдары өткен Е.Пугачев бастаған шаруалар соғысына қатысқанымен жер мәселесі шешімін таппады. Осыған байланысты патша

¹⁷¹ Е.И.Пугачев бастаған 1773-1775 ж.ж. шаруалар соғысының 200 жылдығына арналған ғылыми конференция материалдары. -Орынбор, 1973. -303 б.

¹⁷² Сонда -306 б.

¹⁷³ Бекмаханова Н. Легенда о невидимке. -А., 1968. -151 б.

¹⁷⁴ Сонда -309 б.

үкіметінің отарлау саясатына наразылық одан әрі күшее түсті. Көтеріліске бұқара халықпен бірге старшындар, ақсүйектер де атсалысты. Бұл жағдайды Арынғазы, Қарабай сұлтандардың әрекеттерінен де байқауға болатын еді. Бірақ, Кіші жүз жеріндегі жағдай түрлі сипат алды. Патша үкіметі де өзіне тірек іздеп, қазақ сұлтандарын сенімді сыбайласына айналдырып, солардың көмегімен қазақтардың толқуларын болғызбауды көздеді. Өз тарапынан Нұралы хан мен сұлтандар патша үкіметіне адалдығын дәлелдеуге бар күшін салып тырысты. Патша үкіметі түрлі сыйлықтар үлестіру, айлық тағайындау, шен беру жолымен қазақ шонжарларымен одақты нығайтуды басты міндеттерінің біріне айналдырды.

1782 жылғы патша жарлығы бойынша қазақ ауылдарының Жайықтан өтуіне хан шекаралық өкімет орындарынан рұқсат алғаннан кейін ғана жол берілді. Нұралы хан мен оның отбасы туыстары қоныстарға билік ету құқығын пайдаланып, түрлі қиянатты ұйымдастырып бақты. Орал казак старшындарымен астыртын сөз байласып, Жайықтың оң жағалауына өткен қазақтардың малдарын айдап әкетіп, өздерін тұтқынға алды. Осы кезде хан мен оның туыстары, жақындастары тұтқынға түскендерді босатып алу үшін халықтан қаражат жинады. Бұл қаражат Орал әскерінің старшындарымен бөліске түсірілді. Сөйтіп, “тұтқын іздеу қаржысы” ханның, шекаралық әкімшілік пен казактардың үстем таптарының тұрақты табыс көзіне айналды¹⁷⁵.

Е.Пугачевтің бастаған көтерілісінде Кіші жүз қазақтарымен бірге белсенділік танытқан, әрі қазақ жасақтары басшыларының бірі болған Сырым Датұлы 1783 жылы қазақ ауылдарына тұтқиылдан шабуыл жасаған атаман Чагановтың күшін талқандап, өзін Хиуаға апарып сатып жіберді. Бұл әрекеті үшін 1783 жылдың желтоқсанында Сырым тұтқынға алынып, Орал қаласында абақтыға жабылды. Сол әрекеті үшін 1784 жылдың сәуіріне дейін абақтыда отырды. Нұралы хан Орал әскерінен Сырымды сатып алуға мәжбүр болды, бұл үшін 70 жылқы мен 350 сом берді. Казак әскері көрсетілген мал мен ақшаны Чагановты Хиуа тұтқынынан босатуға жұмсады¹⁷⁶. Нұралы ханның Сырым Датұлын түрмеден

¹⁷⁵ Қазақстан тарихы. Т. 3. -А., 2002. -223 б.

¹⁷⁶ Вяткин М.П. Сырым Батыр. -М.-Л., 1947. -32 б.

босатуының себебін олардың туыстығымен және батырдың беделімен де байланысты. Дегенмен де бұл туралы “Арыс” баспасында жарық көрген Сырым Датұлына арналған жинақта Әлсейіт Мұқтар: Нұралы хан 1780 жылғы Орынбор әкімшілігіне жазған хаттарында алғаш рет Сырым батырды өзінің құдасы деп көрсетіп, Жайық казак-орыстарының Байбақты руына озбырлығын тоқтатуды сұраған. Осы сәтте Сырымға Нұралы ханның немере бауыры Досалы сұлтан да қолдау көрсетті¹⁷⁷. Белгілі ғалым М.П.Вяткин бірде Нұралы хан Сырымның қарындасына, екінші жерде Сырым Нұралы хан қызына үйленген деген екі ұшты пікір білдірсе, тарихшы Ж.Қасымбаев Сырымның қарындасын Нұралы ханның бауырларының бірі алды деп пайымдайды.

Ата шежіремізде бұл құдандалық түрліше жазылады. Мәселен, “Нұралы ханның көп әйелдерінің бірі - Сырымның туған қарындасы, есімі Ақлима”, “Билер мен ақсақалдар Сырым мен Нұралыны табыстыру үшін Нұралының баласы Құлтайға Сырымның Қансұлу деген қызын беретін болып, екеуін құда қылады”, “Сырым мен хан құда екен” деген сөздер айтылады. Орынбор мұрағатына сүйене отырып Мұқтар, Сырым батырдың қарындасының есімінің Орын аталғандығын дәлелдейді. Біздің бұл мәселеге ден қою себебіміз, шынында да Нұралы хан мен Сырым батырдың құдандалығын ел біледі, бірақ өздеріңіз көріп отырғандай туыстықтың дәрежесін көрсетерліктей нақты мәліметтер кездеспейді. Оның үстіне қазақтың ата заңында құда болған жекжаттар бір-бірімен жауласпаған деген пікір бар.

Қазақ қоғамына Сырым Датұлы өзінің батырлығымен ғана емес, сонымен қатар би және шешен ретінде танылған. Өзінің ойының ұшқырлығымен Жетірудың беделді билерінің қатарында аталды. Батыр Байбақты руының ішкі мәселелеріне байланысты туындаған даулы мәселелерді шешуге араласып, халық арасындағы жиын-тойда сөйлеген.

А.И.Левшин С.Датұлын былайша сипаттайды: “Ол өжет, кекшіл болды, алайда мінезі орнықты әрі сирек ұшырасатын алғыр ойлы адам еді. Өз мансабының бастапқы кезінде Сырым хан билігін қолдады. Нұралы хан тұсында Сұлтан Досалымен бірге (Пугачевты жақтаушы) ол хан жағында болды”¹⁷⁸ - дейді.

¹⁷⁷ Сырым Датұлы “Арыс”, -А., 2004. -24 б.

¹⁷⁸ Научные труды. Серия юридическая. Т. 9. -А., 1970. -71 б.

Демек, бастапқы кезде С.Датұлы Нұралы ханды қолдаған, бірақ ханның кейінгі жердегі патшаға “құлшылық” ету әрекеттері, одан орыс казактарының қазақ ауылдарын ойрандауы, батырды атқа қондырды. Оның үстіне 1782-83 жылдың қысында жұт болып, 10000-нан астам жылқы мен сиыр қырылды. Казактар бұл жағдайды пайдаланып, ішкі жаққа көшіп барған қазақтардың 4000 жылқысын айдап әкетті, ал өкімет орындары төрт мың сом мөлшеріндегі шығынның орнын толтыру туралы үкім шығарды¹⁷⁹. Бұл жағдайлар да халықтың наразылығын күшейтуге демеу болды.

С.Датұлы бастаған көтерілістің мерзімі 1783 жыл деп есептеледі, бірақ іс жүзінде ұйымдасқан түрдегі күрес Сағыз өзені бойында 1785 жылдың көктемінде басталды. Сырымның шақыруы бойынша көтерілісшілер саны күн сайын арта түсті. Оған түс-тұстан қатардағы қазақтар мен старшындар келе бастады¹⁸⁰.

1785 жылы көтерілістің нағыз қызған шағында Жағалбайлылар Шекті, Қарасақал, Қаракесек, Қаракете тайпаларымен бірге болған¹⁸¹. Ералы сұлтанның билігіндегі Шөмекей мен Төртқара рулары да көтерілісті қолдады. Бірақ олар Кіші жүздің Байұлы 12 рудан тұратын Нұралы ханның қол астындағы енжарлық танытқан, “әлсіз рулар” болып есептелді. Олардың қатарына Табын, Тама, Кердері, Телеу, Рамадан, Керейт, Жағалбайлыларды жатқызады. Көрсетіліп отырған Жетіру түгелдей Айшуақ сұлтанға бағынды¹⁸². Кіші жүз жеріндегі басқа көтерілістерге қарағанда Сырым Датов бастаған қозғалыс қазақ ақсүйектеріне үлкен қауіп төндірді.

Бастапқы кезеңде (1783-1790 жж.) қозғалыс Байұлы, Жетіру, Әлімұлы топтарының көптеген руларын қамтыды. Сырыммен қатар қозғалысқа сол елдің көрнекті басқа старшындары да белсенділік танытты. Олардың барлығының көздеген саяси мақсаттары хандық билікпен байланысты болды. Басында Сырым батыр 2700 қолмен бас көтерген болса, өзіне біртіндеп Тіленші, Барақ батырларды қосып алып, жасақ санын 3500-ге жеткізді¹⁸³.

¹⁷⁹ Вяткин М.П. Сырым Батыр. -198 б.

¹⁸⁰ Научные труды. Серия юридическая. Т. 9. -А., 1970. -72 б.

¹⁸¹ Материалы по истории Казахской ССР (1785-1828 гг.). Т. IV. -М., 1940. -53 б.

¹⁸² Сонда -58 б.

¹⁸³ Сырым Датов //Қазақ Совет Энциклопедиясы. Т. 10. -А., 1977. -497 б.

1784 жылдың қараша айынан бастап Сырым батырдың күресі нақты патша үкіметінің саясатына қарсы бағытталды. Өйткені, Сырымның әрекетіне жауап ретінде ақпан айында Елек өзенінің жоғарғы ағысына генерал майор Смирнов басшылық ететін отряд жіберілді. Оның құрамына 237 орынбор казагы мен 2432 башқұрт-казак енді. Ауа-райының қолайсыздығы отрядтың далаға тереңдей енуіне мүмкіндік бермеді, біраз казак ауылдары тоналып, 66 казак, негізінен әйелдер тұтқынға алынды¹⁸⁴.

1785 жылдың көктемінен бастап, Кіші жүздің барлық рулары тарапынан өкімет органдарына қарсы қимыл өріс алды. Ал Байбақты, Табын және Тама рулары қоныстанған жерлер қарсыласу орталығына айналды¹⁸⁵. Жетіру құрамына кіретін Табын, Тама руларымен қатар Жағалбайлылар да мекен еткендігін ескерер болсақ, бұл тарихи кезеңді олар да бастан кешті деп ой топшылауға болады. Сол 1785 жылдың көктемінде Жайық казак әскерінің старшындары Колпаков пен Пономорев командалық ететін, 1250 казактан тұратын отряд Сарайшық бекінісінен шықты, оның міндеті “Жем өзенінің сағасындағы Сырымның ордасына дейін қырғыз-қайсақ қарақшыларын” жазалау болды¹⁸⁶. Бірақ отряд Қаракөл өзеніне қарай бұрылып, ауылдарды талқандап, тонады, 100 адамды, олардың ішінде небәрі 14 еркек, 83 түйе және 2955 жылқыны айдап әкетті. Сол 1785 жылдың наурызында 405 орал казактарынан тұратын премьер-майор Назаровтың отряды Табындардың ауылын шауып, 2124 жылқыны алып кетті¹⁸⁷. Бұл жағдай тек Табындардың ауылында емес, сонымен қатар жақын маңда тұратын ауылдарда да орын алды¹⁸⁸.

Көтерілістің басталған кезінен бастап, көтерілісшілер Гиряльск редутына, Нижнеуральск шебімен Орск, Верхнеуральск, Сахарная бекінісіне, Илецк қалашығы арасындағы шепке, одан Антонов форпостына шабуылдар ұйымдастырды. 1785 жылдың көктеміне дейінгі көтеріліс көп жағдайда жеңіліспен аяқталып отырды. Сахарная бекінісінің

¹⁸⁴ Қазақстан тарихы. Т. 3. -А., 2002. -226 б.

¹⁸⁵ Сонда -226 б.

¹⁸⁶ Материалы по истории Казахской ССР (1785-1828 гг.). Т. IV. -М.-Л., 1940. -47 б.

¹⁸⁷ Сонда -47 б.

¹⁸⁸ Вяткин М.П. Очерки по истории Казахской ССР. -М., 1941. -162 б.

Каршинск форпосты ауданында көшіп жүрген ауылдарға ханның өтініші бойынша майор Назаров бастаған әскери команда жіберілді. Жазалаушылардың көрсеткен жәбірі халықтың ашу-ызасын күшейтті. Көтеріліс бүкіл Кіші жүзді қамтыды. 1785 жылдың жазында “қырғыз-қазақ жұрты Кіші Орданың қарапайым халқының атынан Екатерина II-ге арнап жазылған арызға 21 рудың өкілдері қатысқан 54 ру билеушісі мен ақсақалдары қол қойды”. Осы хаттағы бірден-бір талап - Нұралыны және Әбілқайырдың барлық ұрпақтарын хандықтан кетіру мәселесі еді. Осы талапты қанағаттандырмаған жағдайда олар бітімге келуден және өзге де келіссөздер жүргізуден бас тартатындарын мәлімдеді¹⁸⁹.

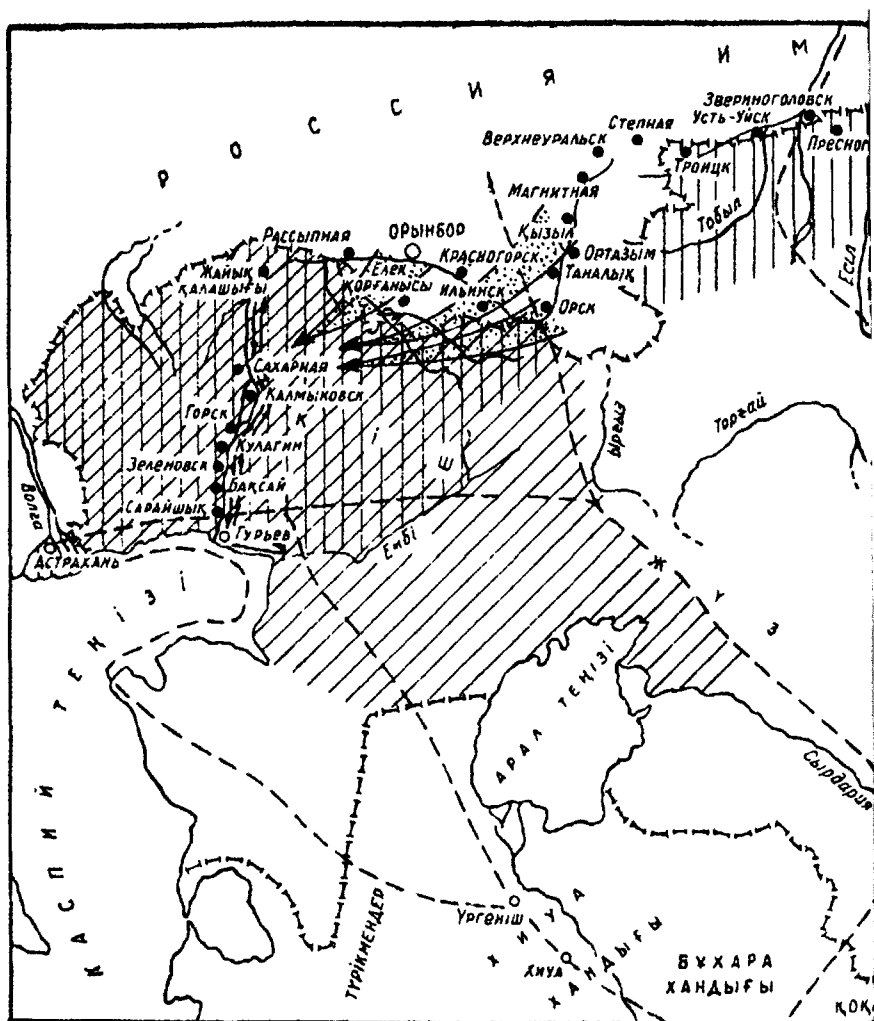
Ал, 1785 жыл Кіші жүз ханы Нұралының әбден беделінің түскен жылы болды. Бұл туралы Нұралының өзі былай деп жазған: “Айшуақ сұлтанның не үшін талқаны шығарылды? Оның баласы қандай себеппен өлтірілді? Қырғыздар осының бәрін менен көріп, мені жамандап, Хан орыстарға сенеді, біздің бәрімізді таламақшы болады деп ойлайды. Сөйтіп бұлардың бәрі менен кетті”¹⁹⁰. Бұдан біздің байқағанымыз халық алдында беделінің түсу себептерін Нұралы ханның өзі де анық байқап отырған сияқты. Осыған байланысты болар Сырым батырдың көтерілісі 1785 жылдың жазғытұрымынан бастап жаңа сипат алып, жүз арасындағы ішкі күреске айналды. Көтеріліс Нұралы хан мен хан тұқымынан шыққан сұлтандарға қарсы бағытталды.

1785 жылы июль айында Игельстром Екатерина II-ге Ахун, Орынбордан қайтқаннан кейін старшындар жиылысынан 5 депутат келді, - деп хабар береді. Бұлар старшындардың қолы қойылған хат әкеледі. Олардың тілегі Әбілқайыр ханның балаларын хандықтан тайдыру болады. Осы хатқа қол қойған Шекті, Төртқара, Қаракесек, Шөмекей, Кете, Алаш, Серкеш, Таз, Сықлар, Адай, Беріш... Жағалбайлы.... Бұл хатқа Сырым батырды қоспағанда 53 адам қол қойған¹⁹¹. Хан беделінің түскендігін старшындарды басқа әлеуметтік топтардың қолдағандығымен де дәлелдеуге болды. Ол туралы: “Өтінішке Абул-Жәлел қожа да қол қойған, оның бүкіл қырғыз-қазақ

¹⁸⁹ Вяткин М.П. Сырым Батыр. -М.-Л., 1947. -49 б.

¹⁹⁰ Вяткин М.П. Сырым батыр. -А., 1951. -199 б.

¹⁹¹ Сонда. -211 б.

Қазақстандағы XVIII ғасырдың 70—90-шы жылдарындағы
лісшілерінің 1773—1775 жылдардағы Е. И. Пугачев бастаған
зақ көтерілісшілеріне қарсы жазалау экспедициялары; 3 —
1797 жж.) ауданы; 4 — Сырым Датовтың көтерілісшілер отряд
басқа да елді мекендер; 7 — сауда жолдары; 8 — мемлекеттік

жұртының пірі” деген құрметті атағы болған”¹⁹² - деген сөздер бар.

Қозғалыс басшылары, соның ішінде Сырым Датұлы жаңадан хан етіп Қайыпты сайлауды өтінді. Олар оның әділеттілігін, жұртпен аралас-құралас жүретіндігін тілге тиек етеді. Бұл тұрғыда осы көтерілістің тарихын тікелей зерттеген ғалым М.П.Вяткин: “Сырым хан Әбілқайыр ұрпақтарының билігін толық жою арқылы қазақ мемлекеттігінің жаңа нысанын жасауға ұмтылды”¹⁹³, - деген ой білдіреді. Мәселеге талдау жасасақ, қазақ хандығының хансыз басқарылуы немесе мемлекеттіліктің негізгі нышанының бірі болып табылатын басқару аппаратының болмауы мүмкін емес жағдай екені белгілі. Сондықтан Сырым Датұлы талабының тікелей Әбілқайыр ұрпағына қатысты екенін оның Қайып сұлтанды хандық таққа ұсынуынан тағы да көруімізге болады. Жалпы қазақтарды хансыз басқару идеясын алғашқылардың бірі болып ұсынған барон О.А.Игельстром болатын.

Ол 1784 жылы Симбирск және Орынбор наместнигі болып тағайындалды. Оған Орынбор губерниясы да бағынды. О.А.Игельстром отарлау саясатын, әсіресе, Сырым Датов бастаған көтеріліс кезеңінде неғұрлым икемді амалдармен жүргізуге тырысты. Ол Ресей патшасы ІІ Екатеринаға былай деп жазды: “Мен бүлікке қатысушы қырғыз-қайсақтарды тыныштандырып, оларды өз жағымызға тарту және солар арқылы хан қарсы болып келген жағдайды орнықтыру үшін жоспар жасадым”¹⁹⁴.

О.А.Игельстром бұл мәселеге Екатерина ІІ-нің көзін кәміл жеткізді. Үнемі Кіші жүз қазақтарына ұсақ саясат жүргізу арқылы оларды қолға алып, бақылау қажеттігін дәлелдеп отырды. Осыдан қазақтардың бірқатар талаптары қанағаттандырылды. Атап айтқанда, оларға жайылымдар берілді, Нұралы хан орнынан түсіп, жер аударылды, бірақ Қайып бекітілмеді. Күзде Кіші жүзді үшке бөлу туралы “Игельстром реформасы” деп аталатын жоба бекітілді: Олар: Қаракесек (Әлімұлы), Байұлы, Жетіру еді. Жобаның мәні генерал-губернатор жанынан басқарудың жаңа органын -

¹⁹² Вяткин М.П. Сырым батыр. -А., 1951. -211 б.

¹⁹³ Научные труды. Серия юридическая. Т. 9. -А., 1970. -71 б.

¹⁹⁴ Материалы по истории Казахской ССР. Т. IV. -47 б.

шекаралық сот құру, оның құрамына қазақ халқының өкілдерін тарту¹⁹⁵. Осы оқиғалардың барлығы Жағалбайлылар мекен еткен аймақтарда өтіп жатты. Олар да хан кеңесі мәселелерін талқылау съездеріне қатысқан тәрізді. Бірақ құрылтайға қатысушылардың аты-жөндерін атайтын құжаттардың болмауы нақты жағдайды анықтауға кедергі болуда.

Барон Игельстромның ұсынысын қолдап, Кіші жүзді үшке бөлген патша үкіметінің өзіндік бағдарламасы болды. Ол бағдарламаның мазмұнын Игельстромға берілген тапсырмалар арқылы анықтауға болады:

біріншіден, “қырғыздардың старшындарына және олардың қоластына қарағандарға соншалық сеніп кетпей, шекарада тиісті сақтық қолдану, екіншіден, сондағы әскерлерді, қорғануға қатысы бар барлық амалдарды қалпына келтіру және біз айтқан біздің тапсыруымыз бойынша жоғарғы басшының нұсқауын орындау, ең ақырында, үшіншіден, өзіңіздің Ембі өзенінде бекінуіңізге және сондағы бетімен кеткен халықтарды нақты түрде ауыздықтауға әзірлену, бұл туралы кешіктірмей өзіңіздің пікіріңізді және атқаратын іс-шараларыңыздың жоспарын жіберіңіз”¹⁹⁶. Генерал-губернатор Игельстромның қағидалары үсті-үстіне талқыланып жатты. Оның әсіресе, қазақ даласына бекініс салу туралы ұсыныстарын Екатерина патша қызу қарсы алды, бірақ, бұл жөнінде өте сақ болу, және өздерінің қызметі үшін Игельстромның қарауына берілген өлкенің тыныштығының оңтайлы жағын қарастыру керектігін қатаң ескертті.

Сонымен О.А.Игельстромның жобасы бойынша Кіші жүздегі хандық билікті толық жою мүмкін болмады. Енгізілген жаңа басқару жүйесі бойынша қазақ даласындағы істерді басқару шекара сотына тапсырылды. Шекара соты генерал-губернаторға бағынып, оның тұрақты орны Орынбор болып белгіленді. Кіші жүздің өз ішінде құрылған старшындар басқарған расправ шекара сотына бағынатын болды. Алайда расправтардың Кіші жүз ішіндегі басқару ісіне араласуына сұлтандар үлкен қарсылық көрсетті. Себебі, Кіші жүздегі ескіден келе жатқан басқару жүйесінің барлық құқықтары

¹⁹⁵ Материалы по истории Казахской ССР. Т. IV. -72 б.

¹⁹⁶ Сонда. -227 б.

соларға берілгендіктен, бұрынғы басқару ісіндегі сұлтандар биліктен мүлдем айырыламыз деп қорықты. Осыдан келіп барлық старшындардың қатысуымен съезд өтті. Ол жылына бір рет шақырылатын және оның шешімін орындау барлық старшындарға міндетті болды. Кіші жүзде 1785 жылы 1786 және 1787 жылдары старшындар съездері шақырылды. Бұларда бар мәселені мүмкіндігінше демократиялық көпшілік жолмен шешуге тырысқаны байқалды.

1785 жылғы съезде Кіші жүзді үшке бөлуге байланысты әрбір рудың басына старшыны тағайындалды. Съезде Сырым батыр барлық рулардың бас кеңесшісі болып бекітілді.

Бұдан байқағанымыз патша үкіметі Кіші жүзде жүргізген осы шаралар арқылы өз беделін күшейтуді көздесе, көтеріліс басшылары оны өз мақсат-міндеттерін жүзеге асыруға едәуір жәрдем беретін құрал ретінде пайдаланғысы келді. Олар патша үкіметінің көмегімен хан мен сұлтандарды өкіметтен айырып, жүз ішіндегі барлық басқару жүйесін өз қолдарына алуға тырысты. Шынында, көтеріліс басшыларының бұл ойлары дұрыс болып шықты. Сайып келгенде, патша үкіметінің Кіші жүздің ішкі істеріне белсенді кірісуге бағытталған шаралары сәтсіз аяқталды. Оның негізгі екі себебі бар еді: біріншіден, бұл кезде қазақ даласында хандық өкіметті біржолата жою үшін экономикалық және саяси алғы шарттар пісіп-жетілмеген болса, екіншіден, көтеріліске қатысқан старшындар хан билігін сақтау көзқарасынан бас тартпаған еді.

Осы кезде көтерілісшілер хан ауылдарына тағы да шабуыл жасай бастады. 1786 жылдың сәуірінде көтерілісшілердің тегеурінімен Нұралы хан патша үкіметін паналауға мәжбүр болды. Сол жылы 3 маусымда II Екатерина Нұралыны хан билігінен шеттету туралы рескриптіге қол қойды. Нұралы Орынборға шақырып алынып, ол жерден Уфаға жөнелтілді¹⁹⁷.

Алайда тағынан тайдырылған Нұралы хан мен оның жақтастары беріле қоймады. Олар Екатерина II-нің Сырым Датұлына сенімін сейілтуге ұмтылып бақты. Орталыққа оның адал еместігі, Хиуа және Бұқарамен қарым-қатынастары туралы хаттар жиі жазылды.

¹⁹⁷ Материалы по истории политического строя Казахстана. Т. 1. -А., 1960. -67 б.

Талапты да тапқыр Сырым батыр белгілі бір аймақтармен сауда байланыстарын орнату арқылы күйреген және тоналған шаруашылықты қалпына келтіруге руластарына көмектесуге ұмтылып бақты. Патшайымға жазылған хаттардың бірінен мынаны оқимыз: “Сырым батыр, онымен бірге Мұратбек, Қаракөбек Бұқара мен Хиуа жағынан келген азиялық көпестерді Ресей жағына өткізіп жіберуге өзара келісті”¹⁹⁸. Белгілі болғанындай, 1787 жылы Ресей Түркиямен соғысты, ал мұндай кінәлау дұшпанға дем берушілік деп бағаланды. Осыдан кейін О.А.Игельстром Сырым Датұлына сенуден қалды. Сөйтіп осы сәттен бастап онымен кеңеспейтін болды. С.Датұлының келісімінсіз-ақ хан билігін қалпына келтіруді қолға алған патша үкіметі 1791 жылдың қыркүйегінде Ералыны хан тағына отырғызды.

Бұл тұста Кіші жүз старшындары екіге бөлінді. Ол әсіресе, Нұралымен туыстас сұлтандар тарапынан қатты байқалды. Тамыз айының басында бұлар Сырым батырды тұтқындап, қарсылас старшындар тобына күшті соққы берді. Сырым батыр қасындағы Масқар руынан шыққан Дөнен батыр және Абдулкарим молда үшеуі қолға түсті¹⁹⁹. Бұл жағдайды естіп, қатты әбіржіген генерал-губернатор Сырымды босатуды Ералыдан талап етті. Бұл туралы М.П.Вяткин мұрағат құжаттарына сүйене отырып, жағдайды былайша көрсетті:

“Бұл кезде генерал-губернатордың өзі Ералымен келісуді емес, қайта оны жалғыз қалдыруды көздеді. Ол өзінің “Түсіндіруінде” “негізгі мақсатым старшындарды Ералы партиясынан бөліп әкету болды”, - деп жазған. Бұл ең алдымен Қаракөбек биге қатысты айтылған еді. Сырым Қаракөбектің ауылында тұтқында болған. 1787 жылы Орынборға Қаракөбектің інісі келді. “Мен, - деп жазады Игельстром, оның келгенін біліп, өзіме шақыртып алдым, еркелетіп, сыйлық бердім, менің хатымды өзіңнің ағаңа және Ералы сұлтанның партиясындағы тағы басқа старшындарға жеткіз деп тапсырма бердім, сол хатта әлгілерге айтқаным, - сіздің императорлық ұлы дәрежеңізге адал ниетпен қызмет істеуге ант бергендермен келісіңдер және Сырым батырды тұтқыннан босатып алыңдар, - дедім”.

¹⁹⁸ Сабикинов О. Восстание под предводительством С.Датова. //Мысль. №2, 1995. -90 б.

¹⁹⁹ Вяткин М.П. Сырым батыр. -238 б.

Генерал-губернатордың бұл үндеуі қолайлы кезге тап болды. Өзінің алған мәліметтерін дерек етіп, ол Петербургке “осы күнге шейін Ералы сұлтанды жақтап келгендердің ең тандаулылары одан кетті”, - деп хабар береді. Ералы сұлтаннан кеткендердің арасында Қаракөбек би де болды, ол басқа старшындармен келісім алып, мынадай тоқтамға келді: “Сырым батырдың тұтқында болуы бізге пайдалы емес, қайта залалды. Сіздің императорлық ұлы мәртебеңізге адал ниетпен қарау үшін Сырым өзі ант берді, содан кейін бүкіл халықтың келісуі бойынша бас старшын болып сайланды”.

Бұрын Ералы сұлтан жағында болған старшындар арасындағы жікке бөліну туралы әдебиеттерде ешнәрсе айтылмайды. Өйткені, Ералы бастаған күрестің үмітсіз екендігін сұлтандардың көбі 1787 жылдың күзінде біле бастаған сияқты. Сөз жоқ, бұларға Абулхаир тұқымынан шыққан сұлтандармен күресіп жүрген старшындар да үлкен әсер еткен²⁰⁰.

Сонымен, Игельстромның арқасында 1787 жылдың тамыз айында Сырым батыр тұтқыннан босатылды. Ералы Сырым батырды босату арқылы Нұралыны қайтаруды көздеді.

Дегенмен де, барон Игельстром өз есебінде қалайда қазақтардың арасындағы беделділерін биліктің төменгі сатысына араластыру мақсатынан толық бас тартпады. Ол өзінің 1786 жылы 10 мамырда императорға жазған хатында Кіші жүздің үш руында, атап айтқанда Әлімұлында (Қаракесекте), Байұлында және Жетірудың ру басыларын сот құрамына кіргізу туралы ұсыныс жасады.

О.А.Игельстром жобасы бойынша Кіші жүзде барлығы осындай үш расправа құрылды. Оның құрамына 1 председатель, 2 заседатель және хатшы әрі бақылаушы ретінде 1 молда кірді. Патша үкіметі осындай мардымсыз әрекеттерімен біртіндеп хандық билікті түпкілікті жоюды көздеді. О.А.Игельстром сұлтандарға, старшындарға, билерге, батырларға, мырзаларға жалпы халыққа аталған тайпалардағы бас старшындардың міндеттерін, расправалардың қызметінің мазмұнын түсіндірген хат жолдады²⁰¹.

²⁰⁰ Вяткин М.П. Сырым батыр. -238 б.

²⁰¹ Материалы по истории политического строя Казахстана. Т. 1. -А., 1960. -79 б.

1790 жылы тамыз айының ішінде Жайықтағы орыс-казак атаманы Донсков казак ауылдарын тонау шапқыншылығын бастады. Себебі, бұрынғы генерал-губернатор О.А.Игельстромның орнына келген А.А.Пеутлинг (1790-1794) Кіші жүздегі саясатты өте қатал жүргізіп бақты. Ол Жайық казак атаманы Донсковтың тонау саясатын қолдау арқылы, аға старшындарға қарсы күресіп, олардың билігін тежеді. 1790 жылы Орынборға барған казак билері мен старшындарын қамауға алды²⁰².

Сырым бастаған старшындар да Екатерина II-ге жазған хатында О.А.Игельстромды қайтадан басшылыққа қоюды сұрады және атаман Донсковтың 1500 казак әскерімен казак ауылдарына шабуыл жасап, 225 түтінді зәбірлеп, 150 адамды өлтіріп, 57 адамды айдап кеткендігін айтады. Бұл хат 1790 жылғы қыркүйек айының 10-ы күні жазылған²⁰³.

Осымен байланысты, 1791 жылы Сырым Табын және Кердері руларының старшындарына хат жазады. Хатында ауылдарды Мұғаджар тауларына көшіру керек екенін айта отырып, өзінің патша үкіметіне қарсы соғысқа шығатынын білдірді. Сырым старшындарға хат жазып қана қоймады, көтеріліске шығуға да шақырды. Бірақ ұлт-азаттық қозғалыстың осы үшінші кезеңінде көптеген старшындар оған қарсы шықты. Себебі, старшындардың ойынша, Сырымды патша үкіметі қолдап хандықты жоймақ, ендігі ойы өзінің жүздегі билігін патша арқылы сақтап қалу деп түсінді. Екіншіден, жоғарыда айтқандай, старшындардың көбі хандық билікті әліде болса қалпына келтіріп, Нұралыны қайтаруды көздеді.

Сырым бастаған ұлт-азаттық қозғалыс 1791-1792 жылдары кең етек алып, патша үкіметіне қауіп төндірді.

Игельстромның генерал-губернаторлыққа қайта тағайындалуы және істің Хандық кеңеске берілуі Сырымды қайта қанаттандырып, билікке ұмтылдырды. Сырым алдымен Хандық кеңесте өзінің ықпалын күшейту үшін, хандық кеңестің мүшелігіне кіруге шешім қабылдады²⁰⁴.

Орынбор генерал-губернаторы қырғыз сұлтандары мен ағамандарынан жаңа хан тағайындау туралы арыздар ала

²⁰² Вяткин М.П. Батыр Сырым. -М.-Л., -288 б.

²⁰³ Материалы по истории Казахской ССР. Т. 4. -137 б.

²⁰⁴ Сонда. -12 б.

Сырым Датұлы

бастады. Бірақ бұл ұсыныс Ресей үкіметі үшін тиімді емес еді. Сұлтан Қаратайға, шекаралық басқармаға сенбеді. Бұл билікқұмар, қатал Ресейдің “қолға үйретуіне” көнбейтін тұлға еді. Барон Игельстром сұлтан Қаратай хандық билікті қолға алса, орданың еркін, әрі қуатты билеушісіне айналып, бағынбай кетуі мүмкін деп сескенген болуы ықтимал.

Бұл жағдай 1748 жылғы Әбілқайырды Барақ сұлтан өлтіргеннен кейінгі Ордадағы саяси оқиға еді. Кезінде Орта жүздің беделді сұлтаны Барақ, Әбілқайырды өлтіргеннен соң, сыбайластары оны өз орталарында қалдырды. Ал Есімнің өлімі Сырымға кері әсерін тигізді, оның сыбайластары Ресей үкіметінің кек алудан қорғанып, Сырым батырдан алшақтай түсті. Барақ сұлтан халық алдында өзін арашалай түсу үшін

үш жүзден құрылған билер сотына өзі барды. Билер сотының ақтап шығарған үкімі сұлтанның беделін сақтап қалды²⁰⁵.

Сырым батыр халық алдында өзін арашалау үшін хандық билікті жою мақсатында Есім хан Орынбор генерал-губернаторы Игельстромның бұйрығымен өлтірілді деген лақап таратты²⁰⁶.

Сырым Датов бастаған көтеріліске Жағалбайлылардың қатысқандығында күмән жоқ. Осы көтеріліс Батыс Қазақстанның нақты қай жерлерінде өтті екен деген сауал көкейкесті бола түседі. М.П.Вяткиннің пайымдауынша Кіші жүздің рулары жаздық қоныстарын ХҮІІІ ғасырдың орта кезінде Берді, Елек, Үлкен және Кіші Қобда, Ор, Мырзабұлақ, Жарлық, Құмақ, Сандық өзендерінің және осыларға құятын толып жатқан кішігірім далалы аймақтардағы өзендердің бойларында өткізген. Сырым батырдың қозғалысы да осы жерлерде болған. Осы аймақтардағы қазақтардың басын қосып, Ресейге қарсы азаттық күресті бастаған Сырым батыр өз замандастарынан озық ойлы азамат болды. Ол халықтық маңызы бар мәселелерді Халық Кеңесіне шығаруды мақсат етті. “Халық Кеңесін” өмірге әкелді - бұл демократиялық ел басқару идеясының қазақ сахарасында алғашқы туындауы еді.

Сырым Датов бастаған старшындар тобы мен Әлім руларын билеген Әбілғазы сұлтан Ералыны хан ретінде мойындамай қойды²⁰⁷.

Сырым батыр бастаған көтерілісті шартты түрде үш кезеңге бөлуге болады: 1-ші кезең 1783-1790 жж. - бұл уақытта қозғалыс Байұлы, Жетіру, Әлімұлы тобының көптеген руларын қамтыды, 2-ші кезең 1791-1792 жж. басталады - қазақ шаруалары арыз-шағымдарында хан билігі мен казак атамандарының бас пайдаларының күшейе түсу деректерін келтіреді; 3-ші кезең 1793-1797 жж. басталады - бұл жылдары қазақ отрядтары мен оларға қарсы тұрған жазалаушы отрядтарының қимылдары жандана түседі.

Орал бойындағы бекіністерге қазақтардың шапқыншылықтары аймақтағы жаңа саясатқа қарсылық білдірген

²⁰⁵ Рязанов А Ф Сорок лет борьбы за национальную независимость Казакского народа (1797-1838) -К-Орда, 1926 -8 б

²⁰⁶ Сонда -8 б

²⁰⁷ Ералы сұлтан //Қазақ Совет энциклопедиясы Т ІҮ -188 б

генерал-губернатор А.А.Пеутлингті тағайындағаннан кейін жиілеп кетті²⁰⁸.

Бұның әсіресе, екінші кезеңінде генерал-губернатордың старшындарды қолдауы айқын байқала түсті. Оның себебі, ақсүйектер мен халық арасына жік түсті. Халықты, яғни көтерілісшілерді бастап отырған ру старшындары, сондықтан көтерілісшілерді басудың бірден-бір күші сол старшындарда екенін патша шенеунігі түсіне білді.

Генерал-губернатордың старшындар тобымен қатынас жасағаны Әбілқайыр ұрпақтарының мазасын кетірді. Бұл қатынастардан оған келетін қатердің қаншалықты екендігін қалған ақсүйектер де байқады.

“Арыс” баспасында жарық көрген Сырым Датұлына арналған кітапта: “Ата шежіреде Сырым Нұралы ханға, Есім ханға қарсы көтерілер кезеңде Беріш-Жайық Алдар биге, Беріш-Есенқұл Шойтас батырға келген екен делінеді. Қазақы дәстүрмен бата алу, не ақылдасудың осындай рәсімінде Алдар би Сырымды Беріш-Себек Саржала батырға жіберсе, Шойтас батыр Сырым жанына өз інісі Бәсеңкені қосыпты”²⁰⁹ деген жерлері бар. Енді осы жағдайды Шекті руының Көбек биі былайша сипаттап берген екен:

Шеркеш биі Тұрмамбет
Сойына барып жолықшы.
Түменді қолды бастаған,
Басына сауыт жастанған,
Ерегіскен дұшпанды
Табанға салып таптаған
Жабыдан туған ер Барақ,
Мұның сойына да барып жолықшы!
Атқа мінсе желденген,
Қан ішпесе шөлдеген,
Дұшпанын жеңіп меңгерген,
Қаратоқай Айболаттан туған Итемген,
Мұнымен де жолықшы.
Арғымақ атын арытқан,
Хан, төрені қаратқан,
Қапияда сөз тапқан,

²⁰⁸ Сабикенов О. Восстание под руководством С.Датова. //Мысль. №2, 1995. -90 б.

²⁰⁹ Сырым Датұлы “Арыс”, -А., 2004. -26 б.

Қараңғыда жол тапқан
Сырлыбай бек сойынан,
Қажымас қара Шойтасқа да жолықшы²¹⁰.

Бұл өлең жолдары бізді халық басына күн туған жағдайда ру басшыларының бірін-бірі қолдай алатын дәрежеде болғандығын паш етеді. Сол 1791 жылдың жазында желілерге шабуыл жасаушылар қатарында Серкеш руынан басқа Шекті, Беріш, Жағалбайлы, Қыпшақ рулары да аталады²¹¹.

Сырым батырдың Бұхара, Хиуа хандықтарымен түрлі мәмілегерлік қатынас орнатқанына да куәміз. Сырымға осы хандықтар арқылы Түрік елі басшылары шықты. Мәселен, Сырым елшісі Шекті Қаражігіт Бұхараға барып, оның билеушісі Бекежаннан 17000 сарбаз берілетін келісімге қол жеткізді. Сырым батыр өз саясатына Азия-Еуропа аралығында жүретін көпестерді де тартты. 1792 жылы қыркүйекте Сырым, Қаракөбек, Тотай, Сегізбай бауыры Алмұстафа, Саралтай, Боранбай сияқты билер Ресейге соғыс жариялағанын, қазақ даласымен жүретін Ноғай, Бұхара, Хиуа көпестеріне арнайы ескертеді. Біздіңше, Сырымның мұндағы ойы жан-жағындағы түркі тілдес бауырларын ескерту, мүмкіндігінше оларды тарту, өзге де халықтарды Ресейге қарсы көтеру болған²¹².

Сырым Ресейге қарсы күресте мұсылман дініне де арқа сүйеді. Оның халыққа ықпалын пайдаланды. Бір ғана Шекті руында Бұхарадан дайындалған 40 молданың ел ішінде жүріп, Сырым саясатына қолдау көрсетуі тәуелсіздік үшін күрестегі діннің рөлін көрсетеді²¹³.

1792 жылы қыркүйекте Сырым батыр Ресейге соғыс жариялап, ұрыс қимылдарын бастады. Шабармандар арқылы ол генерал Пеутлингке былай деп жазды: “Шөп шабу кезінде және өзендер қатқан кезде” өзінің орыс шекараларына жылына екі рет шабуыл жасайтынын білдірді²¹⁴.

Сол 1792 жылғы мәлімет бойынша генерал-губернатор А.А.Пеутлинг көтерілісшілерді жазалау мақсатында алдымен Сырым батырды жақтаушыларды айқындап алуды көздеген.

²¹⁰ Сырым Датұлы “Арыс”, -А., 2004. -26 б.

²¹¹ Вяткин М.П. Сырым батыр. -А., 1951. -208 б.

²¹² Сырым Датұлы “Арыс”, -А., 2004. -28 б.

²¹³ Сонда -28 б.

²¹⁴ Ученые записки. Т. 9. Серия юридическая. -А., 1970. -71 б.

А.А.Пеутлингке молда Ғубайдолла Феткуллин мәлімет беріп отырған. Оның хабары бойынша Наурызалы батырдың басшылығымен Кете руының отрядтары аттанды. Табын руының Елекбай, Бармақ, Досыбарақ және Асау деген старшындары да 500 қазақ алып атқа мінді. Ойыл өзенінің бойына Табын руының әлгі айтылған старшындары бастаған қазақ отрядтары жиналды, бұларға Төртқара руынан Қаражан старшын және Жағалбайлы руынан Тетбай деген старшын келіп қосылды. Барлығы Ойыл өзенінің бойына 2000 қазақ отряды жиналды.

1792 жылы 29 қыркүйекте Сырым батыр мың қырғыз отрядын басқарып Илецк Қорғанысы бекінісіне шабуыл жасап, оның жан-жағынан өрт қойды. Алайда ол бекіністі ала алмады. Сол жылы ол Қалмақ бекінісіне шабуыл жасады және бұл да нәтижесіз болды. Қазақ-қырғыз ордасының бүкіл шекарасы бойында (1793 және 1794 ж.ж.) бір жылға созылған аласапыран басталды.

Толқулар кезінде 1794 жылғы 10 шілдеде Ералы хан қайтыс болды. 1795 жылдың басында генерал Пеутлингтің орнына өлке бастығы болып генерал-поручик Вязьмитинов тағайындалды, ол орданың жай-күйімен танысып, патша үкіметімен тығыз қызмет атқарған Есім сұлтанды хан етіп тағайындауға шешім қабылдады²¹⁵.

1796 жылы желтоқсан айында Орынбор губернаторының қызметіне барон Игельстром қайта тағайындалды. Бұл Сырым батырдың жаңа жоспарларының орындалуына мүмкіндік берді. Осы оқиға жөнінде М.П.Вяткин: Оның бұл әрекеті, әсіресе, 1797 жылдан бастап, Орынборға Игельстром келген соң тіпті күшейе түседі. Ханға қарсы жүргізілген күресінде Сырым өзіне тіректі 1797 жылдың жазғытұрымында, 1794 жылдағыдай Шекті руынан табады. Байұлы әулетінен шыққан рулар арасында да жақтаушылары табылды. Бұл рулардың қозғалысы Мыңбай старшыннан қолдау тапты. Хан тұқымы көбінесе Жетіру әулетіне және жарым-жартылай Байұлы әулетіне арқа сүйеді. Мұнда Байбақты және Алаша руларын Қаратай сұлтан билеп тұрған еді.

1796-97 жылғы қыста қазақ даласынан суық хабарлар келеді. Жаппас, Бұқа және Оразбай руының қазақтары

²¹⁵ Ученые записки. Т. 9. Серия юридическая. -А., 1970. -72 б.

Сарайшық бекінісінің бастығы Кирилинге мынадай хабар береді: Есентемір, Байбақты, Серкеш, Алаша және Таз руларының “арам ойлы қырғыздары” - Байұлының барлық әулеттері, Есентемірден Мыңбай мен Арғымбайды, Байбақтыдан Рысалы мен Қойсарының басшылығымен “Россия шекараларына зұлымдық істеу үшін 1000-ға жуық адам жинаған”. Ал Имамбет сұлтан Тополин бекінісінің комендантына “толып жатқан рулардан Шарапке өзенінің бойына жиналған 1000-ға жуық қырғыздар Сырым Датовқа бармақшы және онымен бірігіп шекараларға шабуыл жасайтындай ойлары бар”²¹⁶ деп хабар береді.

Сырымның өзі бұл уақытта шекара линиясына таяу тұратын Қарақұм деген жерде болған²¹⁷.

Қашып үлгіріп, өлімнен аман қалған хан сарайының діндары, әрі хат жүргізушісі Фаткуллин Орынбор әскери генерал-губернаторы Игельстромға: “28 наурызда таң алдында Сырыммен қатысып жүрген Кіші жүздің Шекті, Кете руынан және Қуат-Жора бөлімшесінде тұратын 100 шақты қаруланған ұры қырғыздар Есім хан ұлысына кіріп, оны ұйықтап жатқан жерінде шауып өлтірді, оның үстіне байлығын тонап әкетті.

Генерал-губернатордың кеңсесіне түскен қосымша мәліметтер бойынша, Есім ханды өлтіруге Кердері тайпасынан - Тілек, Шектіден - Өтеғұл мен Шағыр Байдосов, Кетеден - Қосымбай мырза, Шөмекейден - Баймырза, Алашадан - Құлмырза, Шолақ т.б. қатысқан.

Ханның ауылы тоналып, малын айдап әкетті”²¹⁸ - деп мәлімдеген.

Ел ішінің қобалжуы күшейе береді. 1794 жылдың өзінде Шекара істерінің экспедициясы Адай және Естемір руларының қазақтары өздерінің старшыны Мыңбайды құтқарып алу үшін линияға шабуыл жасамақшы болып жиналыпты деген хабар алады. Табын руының Бармақ, Татан, Бекшора, Кете руының Мәмбет және Арымбай, Естемір руының Мыңбай старшындарының линияға шабуыл жасау үшін даярланып жатқандықтары туралы күздігүні хабар келіп түседі.

²¹⁶ Вяткин М.П. Сырым батыр. -А., 1951. -344 б.

²¹⁷ Сонда -347 б.

²¹⁸ Рязанов А.Ф. Сорок лет борьбы за национальную независимость Казакского народа (1797-1838). -К-Орда, 1926. -3 б.

Жағалбайлы, Төртқара және Шекті руларында да қастық ниетпен даярлық жүргізіп жатқандығы туралы дабылдар келіп жатты²¹⁹. Оның үстіне ақсүйектердің өз арасындағы тақталастық та қазақ қоғамында терең із қалдырды. Осындай отты тұтандырушы белсендінің бірі - Қаратай сұлтан еді. Рулар мен руларды біріне-бірін айдап салу, малын тонау жиі байқалды.

1796 жылы 20 қазанда Есім Орынбор қаласына жақын жерде көптеген қырғыздардың қатысуымен болған жиында Кіші орданың ханы болып жарияланды. Бірақ, 1797 жылдың 26-27 наурызына қараған түнінде Сырым батыр бастаған 100 адам шектілер таң ата Красноярск қорғанынан бес шақырым жерде көшіп-қонып жүрген Есім хан ұлысына шабуыл жасап, оны өлтіреді. Ханды өлтіруге Сырымның өзі қатынаспайды, ол хан өлтірілген түні “ханды өлтірушілерді қорғау керек болып қала ма деп Оралға таяу бір жерде тұрды”²²⁰.

Бөкей, Қаратай және Бегалы сұлтандардың айтуына қарағанда, “жоғарыда аталған ұрылар мен бұзықтарға басшы болған және ханның Ордасын” көрсетіп берген Кердері руының старшыны Тілеп Қойбасов²²¹. Хан өлтірілер жолы оның ауылдарына шабуыл жасағанда Сырымның қазақтары ханның патша әкімшілігі тағайындаған хат жүргізушісі молда Ғубайдолла Феткуллинді “өлтіреміз” деп қатты іздейді, бірақ оны таба алмайды, өйткені, бұл уақытта молда Орынборда болған деген мәліметтен көтерілісшілердің тек ханға ғана емес, молдаға да қауіп-қатер төндіргенін байқап отырмыз. Осыдан кейін “сұлтан партиясы” хан тағына мұрагер етіп Нұралы ханның ұлы сұлтан Қаратайды ұсынады. Қаратай өз заманындағы аса көрнекті қырғыздардың бірі болды, ол ақыл-парасатымен, айнымас әрі қатал мінез-құлқымен, ержүректігімен ерекшеленді. Сұлтан партиясы оны ақ китізге орап хан көтеріп, Кіші орданың ханы деп жариялады.

Осы кезде өлке бастығы болып қайтадан барон Игельстром тағайындалды. Сұлтан партиясы Ордада хан билігін қалпына келтіруге бұрынғыша қасарысып бақты және 29 тамызда Сырым батыр өзінің мыңдаған жолын қуушылардың ере

²¹⁹ Вяткин М.П. Сырым батыр. -337 б.

²²⁰ Сонда -349 б.

²²¹ Сонда -350 б.

жүруімен хан мәжілісінің кеңесіне келді. Жиналыста болған қырғыздар әлімұлылықтар - Қаракөбекті және байұлылықтар - Сырым батырды бірауыздан сайлады. Оларға қамқорлық жасауды жүктеп, алдағы уақытта барлық руды қадағалап отыруларын және де мұқтаждық жағдайында өздерінің ордасында құрылған хан кеңесіне өзара көмек көрсетуін сұрады. Бұл кеңес бір өзі ғана рулар арасындағы алауыздықты талқылап, шешуге құқықты болды. Сөйтіп, Сырымның жақтастары өздерінің арасынан екі ықпалды адамды оның мүшесі ретінде ұсына отырып, хан кеңесі туралы ережеге кейбір түзетулер енгізді. Сырым батыр мен оның жақтастарының хан кеңесі істеріне араласуы губернатор тағайындаған кеңес мүшелерінің беделі мен маңызын түсірді. Игельстромның хан кеңесі секілді төрешілдік мекемелер арқылы орданы басқаруға жасаған ұмтылысы тағы да сәтсіздікке ұшырады. Сөйтіп ол хан билігін қайтадан қалпына келтіру қажеттігі туралы шешімге келді. Соған қарамастан жігерлі сұлтан Қаратай бастаған сұлтандар тобы Сырым және оның жақтастарына қарсы батыл күреске түсті²²².

Нұралы ханның баласы Қаратай сұлтанның Сырым батырдың тірісінде хан болуға қолы жетпейді. Қаратай сұлтан бұл сәтсіздігін Сырым батырдан көріп, оның дұшпандарымен бірігіп, Сырымның ізіне түседі. Осылайша Сырымға қарсы күресті күшейтіп жібереді. Патша үкіметінің ел басқарудағы жаңа саясаты, хандық билікті қайта қалпына келтіруі жүз ішінде Сырым тобы жағдайының өзгеруіне ықпал етті. Көпшілік ру басшылары хан үкіметінің қуыршақ басшысы Айшуақты қолдап кетті. Бірақ қарапайым халық Сырымды қуаттайды. Халықтың қолдауына сүйенген Сырым батыр алған бетінен қайтпай патша үкіметіне, хан тұқымына қарсы күресін жүргізе берді²²³.

Патша үкіметі 1797 жылы 8 тамызда хан кеңесін ашып, Айшуақ сұлтанды хан кеңесінің төрағасы етіп сайлайды. Жүзді басқару ісі хан кеңесіне тапсырылды. Кіші жүзді басқаруда хан үкіметін қайтадан қалпына келтірген генерал Игельстром 1797 жылы 16 қазанда Орынбор қаласының қасындағы Айырбас сарайында жаңа хан сайлауын өткізді. 31 қазанда Айшуақ сұлтанды хандыққа бекітті²²⁴. Айшуақтың беделсіздігін

²²² Ученые Записки. Т. 9. Серия юридическая. -А., 1970. -67 б.

²²³ Сырым Датұлы. "Арыс", -А., 2004. -73 б.

²²⁴ Сонда -73 б.

сол кездегі сұлтандарының халық арасындағы ықпалынан байқауға болатын еді. Мысалы, Әлімұлы ру бірлестігінде Әбілғазы, ал Байұлы мен Жетіруды Қаратай сұлтан басқарды. Әсіресе, соңғы аталып отырған тайпа бірлестігі құрамында Жағалбайлы бар бөлігі Айшуақ пен Қаратай қатар жүрген жерде Қаратайды қолдады.

Патша үкіметімен енді жеке күресіп мақсатына жете алмайтынын білген Сырым оңтүстіктегі көтеріліске қосылмай қалған қазақ елін өзіне тартып, түрікпен мен қарақалпақтарды да өзінің жағына қосуды ойлайды. Олармен келісімге келіп Бұхара, Хиуа хандарынан қарулы әскер, Сырдария мен Өмударияның сағасындағы түрікпен, қарақалпақ, қазақ еліне нөкер алып, орыс патшасына қарсы азаттық соғысын жалғастыруды жобалайды. Осыны армандаған Сырым батыр 1797 жылы қыста өзін қолдайтын билер мен батырларға қарасты ауылдарды бастап, Хиуа хандығының жеріне қарай көшті.

Сырым батырмен бірге оңтүстікке қарай патша әкімшілігіне қарсы күресте аты шыққан Байұлы әулетінен Құлсары, Рысалы батыр, Ақ кете руынан жас Бералы би, Ожырай Кете руынан Өтеке батыр және Тілеуқабақ, Табын, Байбақты, Қаракесек, Таз, Шөмекей руларын қолына ұстаған жас билер мен батырлар да қоныс аударады.

Сырым батыр оңтүстікке қоныс аударып, Сыр бойындағы Қарақұм жеріне тоқтаған жылдары көп жылдан бері жалғасып келе жатқан түрікпен, қазақ, өзбек, қарақалпақ елі арасындағы жер-қоныс үшін болып тұратын дау-жанжалды ішінара тоқтатты. Батыр елді бірлікке шақырып, татулық орнатты.

Қарақалпақтар мен түрікпендердің басшылары Сырым батырға жәрдемге 2000 қарулы нөкер береміз, - деп ант берді. Оңтүстіктегі қазақтар Сырымды толық қолдайтындарын білдірді.

Бұхардың билеушісі Бекежан: “Егер Сырым орыс патшасына қарсы азаттық соғысын бастаса, қару-жарақты 17 мың әскер беремін” деп хат жіберді. Хиуа ханының қолбасшысы Жаңайым Гежек: “Батыр орыс патшасына қарсы аттаныс басталса, 5 мың қарулы нөкерімді бастап, жәрдемге барамын”, - деп хабар айтты. Сырым Бұхара, Хиуа хандарымен келіссөз жүргізгенінде саяси дипломатия талаптарын сақтап, екі ханға да қазақ халқының тәуелсіздігін, дербес мемлекет екенін мойындатып отырған.

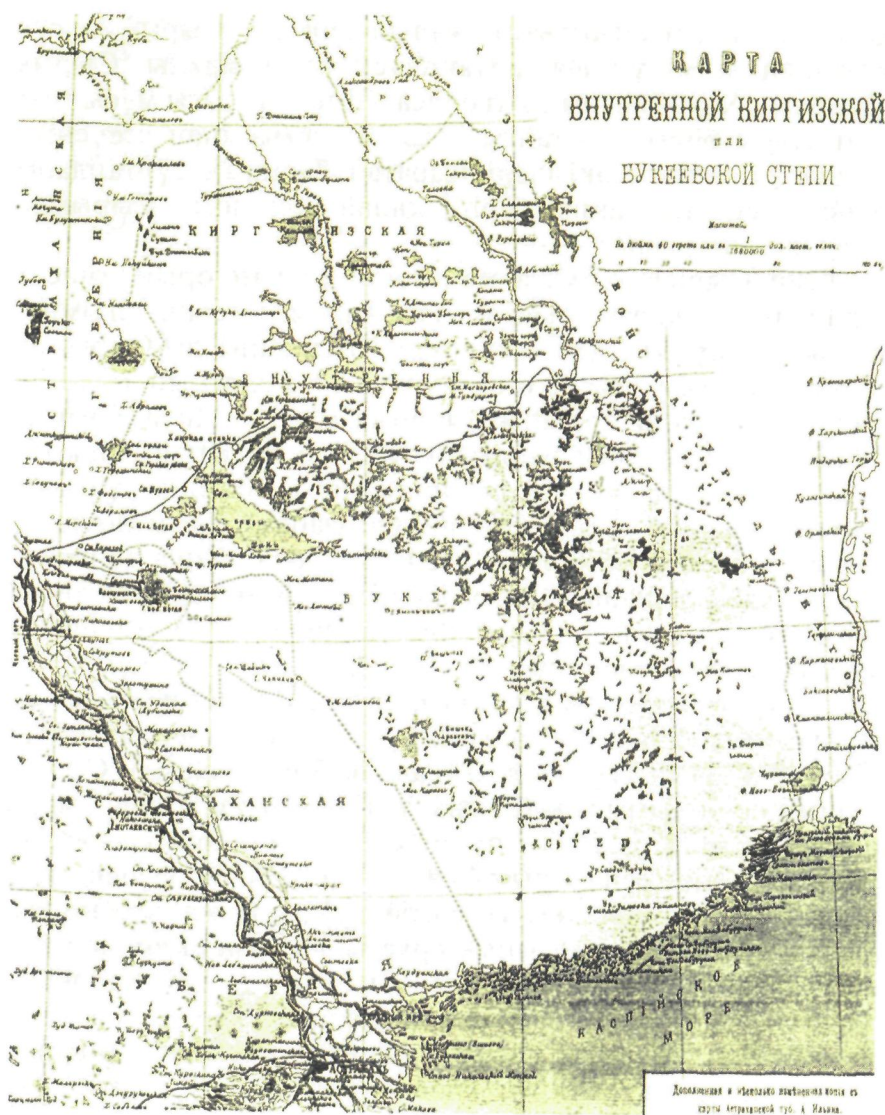
Батыр 1802 жылы қаңтар айында Хиуаға қарай сапарға шықты.

Әмударияның бойындағы Хожелі қаласына келгенінде, қасында он екі би-батыры, жүз нөкері бар Сырымды осы қаланың әкімі үлкен салтанатпен күтіп алады. Сырым батырдың Хиуа сапары сәтті болса, Орта Азиядағы мұсылман халықтары бірігіп бастайтын ғазуат соғысынан сескенген патша үкіметінің әкімдері Қаратай бастаған сұлтандарға мансап, сыйлық ақша беріп, қалай болмасын Сырымды өлтіруді тапсырады.

Егер Сырым Хиуаға келсе, айтқанын орындамасам түрікпен мен қарақалпақты өзіме қарсы көтеріп, тағымнан тайдыруы мүмкін деп сескенген Хиуа ханы да Сырымды астанасына келтірмей, оны құртудың жолдарын іздестіре бастайды. Қаратай сұлтан жіберген адамдар да, Хиуа ханының жансызы да Хожеліге Сырымнан бұрын келіп, батырдың көзін жоюдың қамына кіріседі. Сырым тобы Хожеліде үш күн тоқтап, қонақ болады. Төртінші күні азанда Сырым батыр бір жыл бұрын қайтыс болған үзеңгілес досы, Хиуа ханының қолбасшысы Жаңайым Гежек батырдың әруағына қол жайып, құран оқытып, одан әрі қарай Хиуаға бару үшін Әмударияның терістігіне өтіп, дарияның жағасындағы төте жолмен Хожа-көлге қарай жол тартады. Үш күн бойы алысып, Сырымға зиян келтіре алмаған Қаратай сұлтанның жансыздарының біреуі ебін тауып Хиуа ханының адамы берген заһарды Сырым атының ер-тоқымының басына, тізгіні мен үзеңгісіне жағып кетеді. Жүгенді, ердің басын қолымен ұстап, қолына жүкқан уды аузына тигізген Сырым батыр Хожеліден 35-45 шақырым жердей дария өңіріндегі Гежектің ауылына жақындағанда, арнайы келе жатқан досының әруағына құран оқуға шамасы келмей қайтыс болады. Тосыннан тап болған ажалдың төркінін түсінген батыр өлер алдында жолдастарына қарап:

- Маған әруақты батыр Гежектің қасынан топырақ бұйырған шығар. Соның қасына жерлендер, - дейді де, қарақалпақ жерінде, Әмударияның бойында мәңгілік ұйқыға кетеді²²⁵. Сырым батырдың жерленген орны туралы басқа да мәліметтер кездеседі, дегенмен де дәлелдемелерінің маңызына, сипатына қарай осы нұсқасын дұрыс деп таптық.

²²⁵ Сырым Датұлы. “Арыс”, -А., 2004. -76 б.

Ішкі қырғыз (қазақ) немесе Бөкей даласы картасы

Сырым Датұлының халық арасындағы беделінің дәрежесін оның асының өткізілуінен де көруге болады. Бұл туралы орыс саяхатшысы А.Гавердовский: “Сырымға туысқандары, балалары 3 мың қой, 300 жылқы сойып, бірнеше жүз үй тігіп, ас берген. Сырымның асында алты мың шелек қымыз ішілген. Асқа келген адамдарға теберік, батырдың ісі деп бірнеше киіз үй, сауыт-сайман, толып жатқан басқа да түрлі мүлік үлестірген”, - деп жазады²²⁶.

б) Жағалбайлылар Исатай мен Махамбет көтерілісінде

Өзімізге мәлім, қазақ даласындағы көтерілістердің басым көпшілігі Кіші жүз жерінде өтті. Жалпы алғанда барлық көтерілістердің басталуына түрткі болған ортақ екі себеп бар. Ол - жер мәселесі және салық. Дәл осы екі себеп Бөкей Ордасындағы Кіші жүз қазақтарын да көтеріліске итермеледі. Ішкі Ордадағы жерлер ХІХ ғасырдың басынан бастап халық мұқтажын өтей алмайтын дәрежеге жетті. Өйткені, хандықтың шығысы мен қақ ортасында Жайық өзені бойында Орал казактарының әскері орналасса, солтүстігіндегі Қара өзен бойы “Ішкі Орал” немесе “Өзен әскер линиясының” батысы мен Каспий теңізі жағалауы Астрахан казак әскерінің бақылауында болды. Оның үстіне бұл аймақты біртіндеп өз қолдарына толық түсіруді көздеген Безбородко, Юсупов, Багратион секілді помещиктер мен қалмақ, татар мырзалары арасындағы жер дауы күшейді. Жайылымдық жерлердің одан әрі қарай қысқара түсуі Сары өзен жағалауымен оңтүстікке қарай Абинский, Вербовский және т.б. бекіністердің, сондай-ақ, Самар көліне дейін жеткен Глиянский (Ескі қала) бекінісінің салынуымен де байланысты еді²²⁷. Осылайша халықтың шөбі шүйгін жерлерінен айырылуының себептері көбейе берді. Тек патша үкіметі тарапынан ғана емес, сондай-ақ жергілікті ақсүйектер мен олардың туыс-тумаларының да жерге қызығушылығы күшейіп, қалған жерлерден молдау үлес алып қалуға бар күшін салды. Қазақ шаруалары жайылым жетпеген соң өзендер бойындағы бос жерлерді, не суаттарды орыс офицерлерінен жалға алуға мәжбүр болды. А.Ф.Рязанов айтқандай, мәселе

²²⁶ Сырым Датұлы “Арыс”, -А, 2004 -77 б

²²⁷ Кенжалиев И Исатай-Махамбет -А, 1991 -33 б

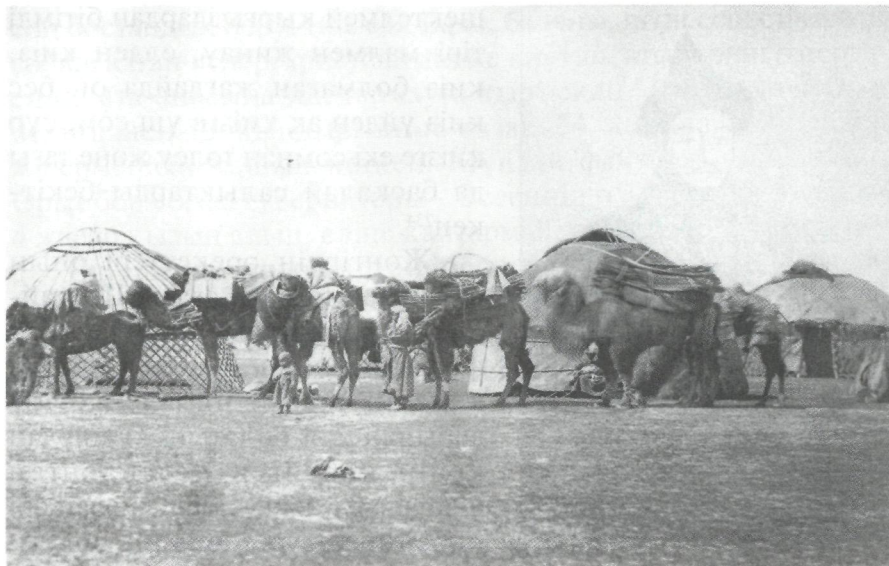
үлестірілген жердің көлемінде емес, оның сапасында болды. Себебі, Бөкей Ордасының жалпы 7 млн. десятина жерінің 6 млн-ы шөлейт жерлер. Әрине, мұндай жағдайда суы бар жер ерекше бағаланатыны белгілі. Сондықтан да осындай құнарлы болып есептелетін жерлер беделді әрі белді жеке меншік иелеріне берілді²²⁸. Сонымен қатар қазақ шаруаларына Жайық, Қара өзен, Сары өзен, Ақкөл, Қамыс-Самар көлдерінен балық аулауға, тіпті бос жатқан өзендер мен бөгеттен балық аулауларына да рұқсат берілмеді. Әйтседе, амалсыз кедейлер аштан өлмес үшін өзендер мен көлдерден қармақпен жасырын балық аулады²²⁹. Бірақ, мұндай әрекеттер кедейлер үшін әрқашан сәтті аяқтала бермеген. Мысалы, 1836 жылы Жайықтан 1 бекіре балығын ұстағаны үшін Досұлан Жамин дегенді Шекара комиссиясы 30 рет дүре соғу арқылы жазалауға қаулы алған. Ал осы кезеңде Каспий теңізінің солтүстік жағалауында помещик Безбородко мен князь Юсупов 300 мың десятина жерге ие болса²³⁰, Жәңгір хан өзіне ең шұрайлы деген жерден 400 мыңнан артық десятина жер алып, оның бір бөлігін жақын туыстарына үлестіре бастады. Мәселен, өзінің қайынағасы Қарауыл қожа Бабажановқа - 700 мың, сұлтан Ормановқа - 700 мың, ноғай руына - 1,300 десятина жер бөліп берген, 1730-1845 жылдар аралығында хан жер тарату жөнінде мыңнан артық грамоталарды жеке адамдарға табыстаған. Бұл жүйе ең соңында әрбір белгілі қырғыз (қазақ - Е.П.) сұлтандары мен старшындарының неғұрлым көбірек жер алып, оны өзінен төмен тұрғандарға қымбат бағамен ұзақ мерзімге жалға беріп отыруына әкеліп соқты²³¹. Бірақ осындай ауыр жағдайларға қарамастан Ішкі Орданы жайлаған шаруалар күнкөріс тіршілігін тоқтатпады. Олар Жем өзені бойында, Шұқыркөл, Сазыкөл, Маш, Сам көлдері жағасында суармалы егіншілікпен айналысып, тары егіп, бақша өсірген. Сол сияқты Самар даласында Сары өзен бойында, Таловая бекеті маңында да егіншілікпен шұғылданған. Ебін тапқан көпестер саудамен айналысуын да тоқтатпаған. Олардың арасында орыс, татар,

²²⁸ Рязанов А Ф Сорок лет борьбы за национальную независимость казахского народа (1797-1838 гг) -Кзыл-Орда 1926 -199 б

²²⁹ Кенжалиев И Исатай-Махамбет -А , 1991 -37 б

²³⁰ Сонда -28 б

²³¹ Рязанов А Ф Сорок лет борьбы за национальную независимость казахского народа (1797-1838 гг) -Кзыл-Орда. 1926. -194 б

Көш

башқұрт саудагерлері де болды. Сол сияқты саудагерлер қазақтың өз ішінен де шыққан. Олар Ресей, Бұхар, Хиуа тауарларын Кіші жүз жеріне әкеліп, оны сатып, мал өнімдерін сыртқа шығарып отырған. Орынбор Шекаралық комиссиясы Жағалбайлы руынан шыққан он шақты белгілі саудагерлердің тізімін алып, олардың тауар айналымы туралы мәлімет жинап отырған²³².

Ішкі Ордадағы немесе Бөкей Ордасының хандары Бөкей, Шығай (Сығай), Жәңгір екені белгілі. Аталғандардың ішінде өзінің қабілетінің ерекшелігімен көзге түскені Жәңгір хан еді. Бұл билеушіні А.И.Добросмыслов: “Жәңгір Астрахан губернаторы Андреевскийдің тәрбиесінде болды: Заманының ең сауатты адамының бірі еді. Татар тілінен бөтен орыс тіліне де жетіктігімен қоса араб тілі мен парсы тілін де өзінің қырғыз тілінен кем білмеді”²³³ - деп сипаттайды. Сонымен қатар автор Жәңгірдің мұсылмандардан жиналатын зекетті өз жеке пайдасын көздеп ақшалай жинағанын жазады. А.И.Добросмысловтың жазуына қарағанда хан бұнымен де

²³² Кенжалиев И. Исатай-Махамбет. -А., 1991. -28 б.

²³³ Добросмыслов А.И. Тургайская область. Исторический очерк. - Оренбург, 1900. -233 б.

Жәңгір хан

шектелмей қырғыздардан бітімді тірі малмен жинау, елден киіз, киіз болмаған жағдайда он бес киіз үйден ақ киізге үш сом, сұр киізге екі сомнан төлеу және тағы да басқалай салықтарды бекіткен²³⁴.

Жәңгірдің әрекеттері оның әкесі мен немере ағасы Шығайдың тұсындағы жүргізілген феодалдық қанау мен сырттан келетін шапқыншылық салдарынан жиі болатын жұттардан кейін көбейген кедейленген шаруалар - байғұстардың одан әрі көбейіп кетуіне әкеліп соқты. Бара-бара олардың саны жанмен емес, отбасы болып есептелетін

жағдайға жетті. Мысалы, Бақсайда - 75, Сарайшықта - 102, Калмыковта - 58, Бударинде - 67, Шағанда - 33, Рассыпнойда - 25 отбасы байғұстар тұрған²³⁵.

Біз басқа тарауларда қазақтардың шоқындырылғандығы жөнінде, тіпті олардың бұл жолға өз еркімен барғандығын И.И.Крафттың заңнамалар жинағына сүйене отырып берген едік. Оқырманның өзі де байқап отырған болар, қазақтарды шоқynuға, үй қызметіне жалдануға итермелеп отырған жәйт оның әлеуметтік-тұрмыстық жағдайы. И.Кенжалиев Мұрағаттық қор материалдарына сүйене отырып, қазақ балаларын үй қызметіне, мал бағуға губернатордан бастап Орынбор, Орал әскер линиясының тұрғындарының көпшілігі, тіпті Россияның ішкі уездеріндегі помещиктер мен саудагерлер де алғанын келтіреді. Мысалы, 1822 жылы Қазан губерниясының мешчанині Г.Абдулхалықов “әбден кедей болғасын” Кіші жүздегі Қыпшақ руының Қарабалық бөлімінің шаруасы Ж.Байниязовтан баласы Әзізбайды өзіне үй қызметіне алды. Ол Заң бойынша балаларды 25 жасына дейін ұстап, содан

²³⁴ Добросмыслов А.И. Тургайская область. Исторический очерк. - Оренбург, 1900. -234 б.

²³⁵ Кенжалиев И. Исатай-Махамбет. -А., 1991. -29 б.

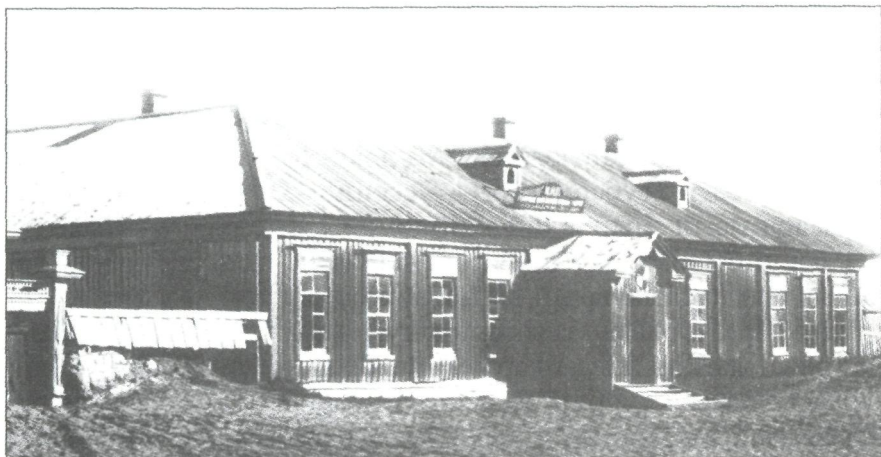
соң бостандық беруі тиіс еді. Бірақ баланы, яғни есін білмейтін сәбиді алған иелері христиан дініне кіргізіп, аты-жөнін өзгертіп, еліне ата-анасына қайтармауға тырысқан. 1832 жылы Орск бекінісінен шоқындырылған қазақ 34 жасына дейін еліне жібермегесін қашып кеткен. Мұндай фактілер көп болған. Орынбор соғыс губернаторы - Эссеннің өзі Қыпшақ руының 4 жасар қызын алып, еліне қайтармай, өзімен бірге әкеткен²³⁶.

Ел ішінде орын алған осындай келеңсіз жағдайлар халықтың наразылығын туғызбай қоймады.

Ал, Ішкі Ордада халықтың ашу-ызасын тудыарлық басқа да толып жатқан жағдайлар кездесіп жатты. Соның бірі - Бөкей Ордасындағы құнарлы жердің тапшылығынан қазақтардың арасында барымтаның көбеюі болды. Бұл жағдай ақсүйектер ұрпағы мен патша әкімшілігі үшін тиімді болды. Ал, күйі кете бастаған шаруаларға бұндай әрекеттердің пайдасынан зияны көп екені өзінен-өзі белгілі. Бұл туралы тағы да Исатай мен Махамбет көтерілісіне зейін қойып зерттеу жүргізген автор И.Кенжалиев: Кіші жүздегі Алшынға кіретін 25 ру бір-бірімен жиі арпалысып, ру таласы мен араздығы кең жайылған рулар болды. Патша үкіметі сөз жүзінде барымтаға қарсы болғанымен, шындығына келгенде чиновниктердің өздері шапқыншылық ұйымдастыратын да, ру мен руды таластырып қоятын, бұл дауды басамыз деп пара алып, олжаға кенелетін. Жағалбайлы руын билейтін Медетқали Тұрдығалиев сұлтан Шекара комиссиясының жазуынша ұрыларды ұстап айыптаудың орнына, оларды өздері жасыратын болған. Ал, егер де сол ұрылардың бірі қолға түсетін болса, оны заңсыз жолдармен босатуға тырысып, олардың қылмыстарын жасыруға әрекет жасаған²³⁷ - деп көрсетеді. Осы айтылғандарды негізге ала отырып, бұқара халықтың қыспаққа түсуінің түрлі жолдарынан, одан бірін-бірі құтқару үшін де әр қилы жағдайларға тап болғандығынан азын-аулақ хабардар болдық. Ішкі Орда тарихын зерттеуші ғалымдар Бөкей хандығының дамуын төрт кезеңге бөледі. Бұл зерттеушілер соның ішінде екінші кезеңге жататын 1824-1842 жылдар аралығында немесе Ішкі Орданы Жәңгір хан билеп тұрған кезде Бөкей хандығының саяси ұйымдастырылуы мен Волга-Орал өзендері

²³⁶ Сонда -29 б

²³⁷ Кенжалиев И. Исатай-Махамбет -А., 1991. -25 б.

Жөңгір хан ашқан мектеп

аралығындағы көшпелі халықтың әлеуметтік-экономикалық қатынастар жүйесінің, сонымен қатар қоғам мен мәдениеттің дамуында кейбір жаңашыл бағыттардың қалыптасуы нақты байқалатындығын атап өтеді²³⁸. Әрине, қос өзен аралығындағы аймақтың экономикалық, сонымен қатар мәдени дамуының Жөңгір хан тұсында қолға алынғаны айқын. Біз бұл жағдайдың сауданың дамуымен, Жөңгір хан 1841 жылы ашқан алғашқы мектепте білім алуға сол аймақта өмір сүретін кез-келген қазақ баласының құқылы болғандығымен және оның реформаларының жүзеге асуының тиімді жақтарымен байланыстылығын “Жағалбайлылар Ресейдің отары” деген тарауымызда әңгімелеген едік. Дегенмен де Бөкей Ордасының экономикалық, сондай-ақ, мәдени дамуы да бұқара халыққа емес, феодалдар тобына, оған қоса Ресей шенеуніктерінің қазынасын толықтыру үшін қызмет жасағаны белгілі.

Көтерілістің басталуы жөнінде Алаштың белді өкілі Халел Досмұхамбетов былай деп жазады: “Осы уақытта елдің көзіне Тайманның ұлы Исатай көрінеді. Ханнан, Қарауылқожадан, төрелерден, “хандықтардан” жәбір-жапа көргендердің бәрі Исатайға келіп шағынатын болады.

Исатай беріш руының биі екен. Әуелі бастан-ақ Қарауылқожаға қарсы болған. Қарауылқожа ханға жақын бола

²³⁸ История Букеевского ханства 1801-1852 гг. -А., 2002. -11 б.

Хан сарайы

бастағанда Исатай ханға “мына Бесқаладан келген сартты маңыңа жолатпа, бұл саған жақсы ат бермейді” деген екен. Хан Исатайдың тілін алмаған. Ханға жақын болып алған соң, Қарауылқожа ханға үнемі Исатайды жамандаумен болады. Әуелгі уақытта Жәңгір Қарауылдың сөзіне онша құлақ салмай жүреді.

Хандықтардан, қарауылқожалықтардан жәбір көргендер Исатайға барып қорғалап, Қарауылдың құрығына ілінбейтін болған соң, хан Исатайға ашулана бастайды. Менің дұшпандарымды қуаттама, менің адамдарыма бағын, Қарауылдың айтқанын істе десе Исатай ханның сөзін елемейді, ханға қарсы, Қарауылға қарсы сөйлеуін қоймайды. Хан Исатайды кемсіту үшін ордадағы он екі бидің біреуі қылып беріш деген рудан халық қалаған Исатайдың орнына Балқы деген кісіні би қылады.

Исатай ханның билеуіне бағынбайды, жарлығына көнбейді, берішті және Қарауылқожадан жәбір көріп қашып келіп паналаған елдерді билеп жүре береді. Исатайдың қол астындағы елдерге ханның адамдары баралмайтұғын болады, ханның әмірі жүрмейтін болады. Ханның Исатайды күштеуге әлі келмейді. Осылай біраз уақыт өтеді. Елдің көбі бірден бірге Исатайға ауа береді. Ысық Қалдыбай, Қабыланбай, Алаша Ерсалы, Байбақты Жүніс Исатай әскеріне қосылады. Байұлы деген елдің көбі-ақ Исатай жаққа шығады”²³⁹.

Соңғы сөйлемге мән берсек, көтерілісті қолдаушылардың басым көпшілігі Кіші жүздің Байұлынан болған деп түсінуге болады. Ал, енді А.Ф.Рязановтың еңбегінен Бөкей Ордасының нағыз ортан белінде Жетірулықтар орналасып, шеткері жатқан

²³⁹ Досмұхамедұлы Х. Аламан. -А., 1999. -59 б.

Байұлы мен Әлімұлын шығысы мен оңтүстік шығысында шөлейт аймақтарға ығыстырды²⁴⁰ деген пікірді кездестіреміз. Бұл жерді тиянақтап айтуымыздың мәні мынада: Орданың дәл ортасын алып жатты дегенімен, зерттеуші ғалымдардың еңбектерінде Исатай мен Махамбет бастаған 1836-1838 жылдары өткен көтеріліске қатысқан Жетіру руларының ішінен көбіне белсенділік танытқан онда да бірен-саран жерде табындар аталады. Ал бұл көтеріліске Жағалбайлылардың қатысуы туралы мағлұмат жоқтың қасы. Исатай мен Махамбет Беріш руынан болғандықтан да Байұлының белсенді түрде көтерілісті қолдағандықтары туралы ауыз толтырып айтатын сәттері жеткілікті.

Жағалбайлылардың бұл көтерілісте негізгі күшке айналмауының тағы бір себебін патша үкіметінің отарлау саясатымен де байланыстыруға болады. Себебі, XIX ғасырдың басынан бастап Жағалбайлылардың шоғырланған жері - Жоғарғы Орал аймағының көтеріліс орталығынан алшақ орналасуымен де байланысты болуы мүмкін.

Жалпы көтерілістің басталу себептері белгілі болды, ал көтерілістің шығуына сылтау болған оқиға 1836 жылғы Заузаның жетінші жаңасында Исатайдың жолдасы Өтемісұлы Махамбет өзіне қарсылық көрсеткен Жапарұлы Күшік деген кісіні өлтіруі еді. Бұл туралы Исатай Таймановтың қолбасшылығын зерттеген Сербаринов кезінде Халел Досмұхамедовтың жазған еңбегінен мынадай үзінді келтіреді: Ханның тілегі қабыл болады. Күшіктің өлімін тексеруге деп Сығайұлы Көшекәлі төрені бас қылып, хан өз кісілерінен кемисие сайлады²⁴¹. Жәңгір хан қойшы Күшік Жапаровтың өлімін тез арада патша әкімшілігіне жеткізіп, кінәлі адамдарға іс қозғап, қатаң шара қолдануды талап етеді. Олар ханның бұл әрекетіне ризалық білдіріп, өршіп келе жатқан Беріштің ағатайынан шыққан Исатай мен сол рудың Жайығының басты өкілі Махамбеттің жақтастарын да басып тастаудың қажет екендігіне кеңес берді. Жәңгір ханның талабы орындалып, тергеу ісін жүргізу үшін сұлтандық топтан хорунжий Құшаққали Шығәев, хандық кеңестің кеңесшісі Боза Боздақов және

²⁴⁰ Рязанов А.Ф. Сорок лет борьбы (1797-1838 гг.). - Кзыл-Орда. 1926. - 162 б.

²⁴¹ Сербаринов А.И. Исатай Тайманов. Т. 5. Труды общества изучения Киргизского края. -А., 1925. -5 б.

Түмен (Тюменск) старшыны Қозайдаров тағайындалды²⁴². Тергеу барысында Исатайдың сыбайластарына жаңа кінә тағыла бастайды. Олардың айтуынша Исатай бастаған қол жол-жөнекей ауылдарды тонап, малдарын тартып алған, оның үстіне Өтемісов ешқандай себепсіз Серкебаев деген қырғызды ұстап алып, өзімен алып кеткен. Әрине, Жабылған жаланың барлығын Исатай мойындамады.

Махамбет Күшік Жапаровты өлтірді деудің өзі де жала екендігін оның тергеу кезінде берген жауабынан байқауға болады:

...Біздер жүз басы Донсковпен жүргенде, мен және жолдастарым Есжан Қаржауовтың ешқандай малын қуғанымыз жоқ, ешкімнен ештеңе алғанымыз жоқ және оны білмеймін. 9 адаммен бірге мен старшина Төлеген Тыныштықовтың малына барған емеспін және Күшік Жапаров пен Танабек Жәдігеровті соққан емеспін, тіпті оларды көрген емеспін. Старшина Исатайдан бөлінген емеспін. Старшина Исатайдан естуім бойынша әлгі өлгендер таяқтан емес, найзағайдың жасылы түсіп өлген²⁴³. Оның үстіне Жапаров әбден қартайған 80-ге келген²⁴⁴. ... Биыл (1836 ж. - Е.П.) май айында хан жәрмеңкесінде старшина Төлеген Тыныштықов менің туған інім Есмайыл Өтемісұлын ұстап алып: “ханға апарам, ағаң Күшік Жапаровты өлтіргені үшін сені хан Сибирьге жібереді”, деп қорқытады. Бұдан қорыққан менің інім 237 сом ақша, 50 сом тұратын жібек шапан, 10 сом тұратын етік беріп босап шығады.

Исатай

²⁴² Махамбет батыр. -А., 2004. -55 б.

²⁴³ Сонда -150 б.

²⁴⁴ Рязанов А.Ф. Восстание Исатая Тайманова (1836-1838 гг.). -Кзыл-Орда, 1927. -34 б.

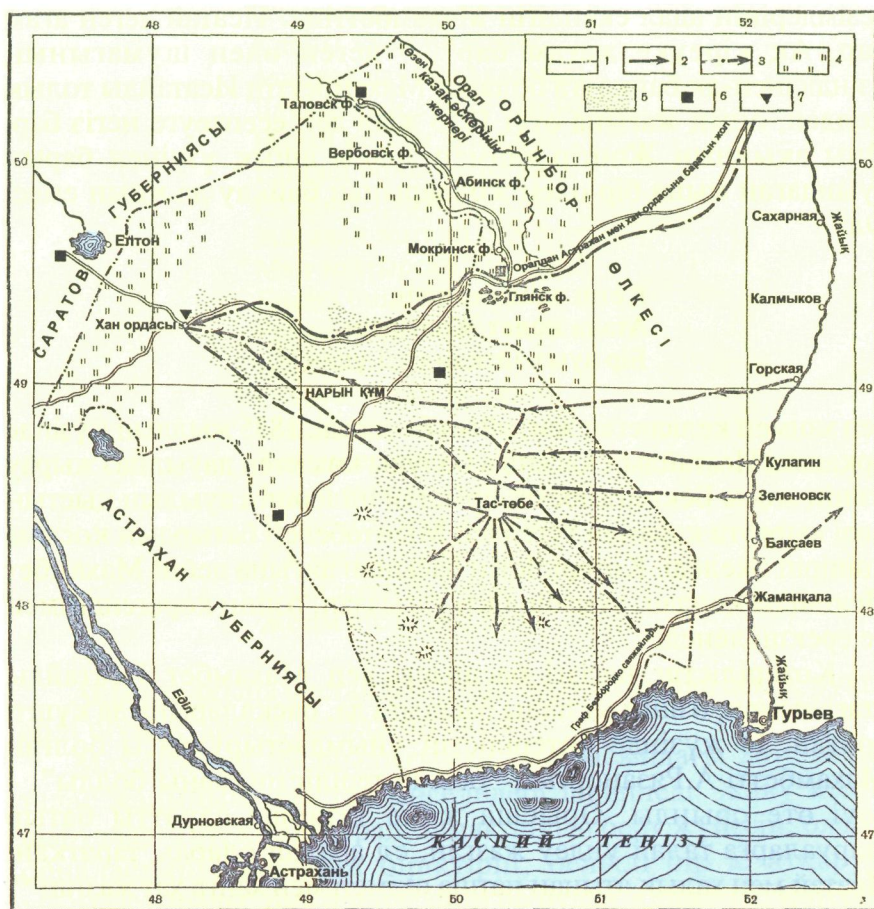
Адай руының биі Сарықұл Жайлауов биыл июль айында менің туған інім Сүлеймен Өтемісұлынан Кулагінде тұратын қалмақтан шыққан казак Кулия Сулумовтың жоғалған аты үшін деп 80 сом алды. Кейін ат табылды, бірақ би менің ініме ақшасын қайтармады²⁴⁵. Махамбеттің жауабына қарағанда казак феодалдарының өз халқына жасаған тонаушылық әрекеттері орыс казактарынан кем түспеген. Ханның айлакерлігінен сескенген Исатай комиссия алдына Махамбетпен бірге барып жауап беруден бас тартты. Жөңгір хан істің мән-жайы жөнінде толық хабар алған соң, Шекаралық Комиссиядан жауаптыларды тұтқындауды және комиссияның өзге құрамын бекітуді талап етті. Исатай да қарап жатқан жоқ, Шекаралық Комиссияға ол да хат жазып, тергеу ісін жүргізуші комиссия құрамына казак сұлтандары мен старшындардың кіргізілмеуін талап етті. Осы жағдайларға байланысты 1837 жылдың 17 тамызында Орал әскери атаманына “Жапаровтың өліміне байланысты істі” “мұқият тергеу” тапсырылды²⁴⁶. Бұл комиссия мүшелігіне әскери старшина Сиротин, есаул Өзбеков пен хандық кеңестің депутаты сұлтан Чукин кірді. Әрине, “мұқият тергеу” болмады. Осыдан Исатай Шекаралық Комиссияға - Покатиловқа шағымданды. Осы тұрғыда жазылған мазмұндас арыздарды патша әкімшілігі аяқсыз қалдырып отырды. Нәтижесінде казак халқын өз ұлтынан шыққан шонжарларының жәбірлеуі үдей түскен жағдайда патша әкімшілігінің өз тарапынан жүргізген іс-шаралары қазақты жарылқай алмайтыны айқын еді.

Исатай бұл әрекетінен де ештеңе шықпаған соң, әр рудан жиналып қаруланған өзінің сыбайластарымен Хан ордасына барып жеке Жөңгір ханның өзіне елдің жағдайын, сонымен қатар есауыл Қарауылқожа Бабажановтың өрескел тірліктерін жеткізуді көздеді. Бірақ, Исатай Таймановты Қарауылқожа хан ордасына кіргізбеді²⁴⁷. Міне, осы сәттен бастап Исатай батыр көтерілісті жүргізуге ашық кірісті. Ол өзінің іс-қимылын Қарауылқожамен есеп айырысудан бастады. Себебі, осы уақытқа дейін Қарауылқожа билікті пайдаланып Исатай батырдың ауылы мен қалған көрші ауылдарды да шабуылдап,

²⁴⁵ Кенжалиев И. Исатай - Махамбет. -А., 1991 -152 б.

²⁴⁶ Махамбет батыр -А., 2004. -55 б.

²⁴⁷ Сонда -55 б.

1836-1838 ж.ж. Ішкі ордадағы (Бөкей хандығы) шаруалар көтерілісі
 1. Бөкей Ордасының шекарасы. 2. Көтерілісшілердің қозғалысы. 3. Жазалаушы отрядтардың маршруты
 4. Шұрайлы жерлер. 5. Құмды аудандар. 6. Сауда орталықтары. 7. Жәрменкелер

тонап отырған болатын. Өздеріңіз байқап отырғандай бастапқы кезде елді күйзеліске түсірген жер мәселесі мен салық болса, ендігі жерде оған орыс казактарымен қоса, қазақ ауылдарына қазақтан шыққан шенеуніктердің, ханның туыстарының жасаған озбырлық шабуылдары қосылды.

Біз Ішкі Ордадағы ұлт-азаттық қозғалыс туралы айтқанда Исатай мен Махамбет есімдерін бірге атауымыз керек. Өйткені, Исатай батыр көтеріліс сардары, көсемі, қол бастар батыры болса, Махамбет - ел-жұртына дабыл қағып, көтеріліс рухын көтерген жалынды ақын, батыр, көтеріліс жаршысы бола алған ерекше тұлға. Екеуінің мақсаттарының ортақ, бір-біріне деген

сезімдерінің адал екендігін Махамбеттің: “Исатай деген ағам бар, Ақ кіреуке жағам бар”, - деген өлең шумағының үзіндісінен-ақ байқауға болады. Махамбеттің Исатайды толық қолдап, оның жағына өтуі 1835 жыл деп есептеуге негіз бар. Оны ақынның Жәңгір ханмен араны ашық үзуінен барып туындаған мына бір өлең жолдарынан байқау да қиын емес. Ол:

Кетіп едім елімнен,
Атаңа нәлет Жәңгірдің
Бір ауыз айтқан сөзі үшін²⁴⁸, -

деп ханмен келіспеген жағдайын білдіреді. 1835 жылдың күзінде әрқашан Исатайдың қасында болуды көздеген дауылпаз жырау өзінің ағасы Бекмағамбетті, арыстай інілерінің ауылын қыстың көзі қырауға қарамай түгелдей Мыңтөбедегі батырдың қосына көшіріп әкеледі. Көтерілістің басынан аяғына дейін Махамбет Исатайды қолдап, ауызбірлікті уағыздап, өзінің көрегендігімен де ерекшеленеді.

Көтерілістің негізгі басшысы деп Махамбет Исатайды атағанымен, өзінің ықпалы басшыға да, басқаларына да күшті болған. Іс жүзінде көтерілістің ұйымдастырушысы болған Махамбетті А.Рязановтың “осы көтерілістің жаны болды”, - деуі өте орынды. Орысша және татарша сауатты батыр шаруаларға талай үндеу жазған, ел аралап оларды таратқан. Исатай мен халық атынан патша өкіметі мен ханға хат жазған²⁴⁹.

Өзінің көтеріліске қатысуының себебі мен оны бастаудың мақсатын Махамбет Баймағамбет сұлтанға айтқан жырында былай деп баяндайды:

Мен, мен едім, мен едім,
Мен Нарында жүргенде
Еңіреп жүрген ер едім!
Исатайдың барында
Екі тарлан бөрі едім!
Қай қазақтан кем едім,
Бір қазақпен тең едім?!

²⁴⁸ Махамбет Өтемісұлы. Өлеңдер. -А., 1962. -64 б.

²⁴⁹ Рязанов А.Ф. Восстание Исатая Тайманова (1836-1838 гг.). -Кзыл-Орда, 1927. -18 б.

Өздеріндей хандардың,
Қарны жуан билердің
Атандай даусын ақыртып,
Лауазымын көкке шақыртып,
Басын кессем деп едім!
Еділдің бойы ен тоғай
Ел қондырсам деп едім!
Жағалай жатқан сол елге
Мал толтырсам деп едім!
Еңсесі биік ақ орда
Еріксіз кірсем деп едім!
Керегесін қиратып,
Отын қылсам деп едім!
Туырлығын кескілеп,
Тоқым етсем деп едім!
Тақта отырған хандардың
Төрде отырған ханымын
Қатын етсем деп едім!
Әлдилеген баласын
Жетім етсем деп едім!...²⁵⁰.

Ақын халқына бостандық алып беруді осылай асқақ рухты, өрлі шумақтармен жырлаған екен.

Махамбеттің басшылығымен ел арасындағы дау, айтыс, талас жайылым, қыстау мәселелері шешіледі. Жаяу келген шаруаларға ат, киім, құрал, тамақ тауып беру жүйесін, оларды орналастыру, қосынға біріктіріп, белгілі бір іс атқаруды ұйымдастырады. Бұл істерде оған әр рудан жиналған, көтеріліс барысында ысылып, жетілген Нәдір Қашқынұлы, Тәни Түменұлы, Қаболанбай Қалдыбайұлы (Ысық руынан), Айтыс Сесепұлы (Тана), Ырсалы Көсепұлы (Беріш), Досақан Жәнібекұлы (Адай), Көбек Алғаұлы (Байбақты), Еділбай Сәрсенбіұлы (Қызылқұрт), Наурызалы Қаржауұлы (Тама), Айтмағамбет Өтегенұлы (Табын), Рахметолла Бекұлы (Кердері), Аманбай Көбекұлы (Масқар) т.б. көмектеседі²⁵¹.

Көтерілістің бірінші кезеңінен бастап-ақ Исатайдың төңірегіне Тынәлі Тайсойғанұлы, Иманбай, Үбі, Есенгелді, Тәни Түменұлы, Баймен, Алман, Жармұғамбет Тоғайұлдары, Махамбеттің туыстары топтасады.

²⁵⁰ Махамбет батыр. -А., 2004. -139 б.

²⁵¹ Кенжалиев И. Исатай - Махамбет. -А., 1991. -154 б.

1836 жылдың жазы мен күзінде көтерілісшілер саны 1000 адамнан асты. Ішкі Орданың 26-ға тарта ауылы ханға бағынбай, өз алдына болды. Бұл жағдайлардың барлығы Исатай мен Махамбетті бұрынғыдан да жақындастырып, ширата түседі.

... Балдағынан қанға боялмай,
Қасарысқан жауына
Қанды көбік жұтқызбай,
Халыққа тентек атанбай,
Ерлердің ісі бітер ме?²⁵² -

деп өлеңін сауалмен аяқтаған екен дауылпаз батыр Махамбет.

Көтеріліс Беріштен бөтен өзге де руларды қамтыды. Исатайдың ізін шала Байбақты руының старшыны Жүніс Жантелин де өзінің маңына 200-дей қаруланған жігіттерді жинап Нарын құмында тұратын қазақтардың ауылдарын жағалап, Жәңгірге қарсы күреске шақырды. Жәңгір хан оның Айғырқұмдағы жерлерін тартып алып, өзінің туысқаны Шенғали Ормановқа беріп жіберген еді²⁵³. Жүніс осы жерлерді Байбақтыларға қайтаруды өтініп, бірнеше рет Жәңгір ханға өтініш жазды, бірақ өкінішке орай жер мәселесі қайта қаралмай Жүніс Жантелин де көтерілісшілер жағына шықты.

Исатайды бүкіл қазақ халқын біріктіріп ұлттық автономиялық (дербес деген мағынада - Е.П.) Орда құруды көздеген Қайыпқали сұлтанның партиясындағылар да (жақтаушылар - Е.П.) қолдады. Олар Хиуамен мұндас Ембі мен Үстіртте мекендеген Қайыпқали сұлтанның билігін мойындайтын қазақтар еді. Оларға Адай, Шекті, Табын және тағы басқа рулар кірді²⁵⁴.

Патша үкіметі тарапынан көтерілісті басу мақсатындағы іс-шара подполковник Гекенің әскерін аттандырудан басталды. Ол болып жатқан мән-жайды өз көзімен көріп: Ішкі Ордадағы бейберекетсіздік өршіп шыңына жетті, оның қашан, қалай, немен аяқталарын айтып жеткізу қиын, - деп жазды. Оның айтуынша, әсіресе, қыс айындағы қырғыздардың жағдайы тіпті мүшкіл болған. “Ауыл-аймақтан өтіп бара жатып киіз үйдің

²⁵² Бес ғасыр жырлайды. I т. -А., 1989. -182 б. .

²⁵³ Рязанов А.Ф. Восстание Исатая Тайманова (1836-1838 гг.). -Кзыл-Орда, 1927. -42 б.

²⁵⁴ Сонда -86 б.

ішінде суықтан сіресіп қатып қалған адамдар мен қойларға еріксіз көзін түседі”, - деп ауыр әрі аянышты жағдайды ашып жазады. Бұл мәліметтер Бөкей Ордасының Кіші жүз қазақтарының қаншалықты ауыр жағдайларды басынан кешкендігінің куәсі.

Орынбор генерал-губернаторы оқиғаны ушықтырмай тоқтатуды көздеп Шекара Комиссиясына Исатай Таймановпен жеке кездесуді талап етті. Осыған байланысты Покатилов ротмистр Акутинді Таймановты өзімен бірге әкелуге жұмсайды²⁵⁵. Осы және бұдан соңғы Перовскийдің екі шақыруын да жауапсыз қалдырған Тайманов патша үкіметі тарапынан өз ізіне түсушілердің санын көбейтіп алды.

Көтерілістің барысы әрқилы болды. Жөңгір ханның үстін-үстіне Орынборға көтерілісті тездетіп басу қажеттігін айтып жазған хаттарына жауап ретінде патша үкіметі тарапынан жіберілген әскери күшке төтеп бере алмаған жерлерде көтерілісшілер айла-тәсілдерге баруға да мәжбүр болды. Оның бір көрінісі Тастөбе жерінде болған шайқас. Ол туралы құжаттарда: “Таңертеңгілік 15 қарашада екі мың адамы бар Геке отряды мен көтерілісшілер шайқасқа түсіп, олар 100 шақты адамынан айырылды²⁵⁶, - деп жазылған. Бұл көтерілісшілердің жеңілісінің басы еді. Көтерілісшілер Гекенің әскери күшінен аман құтылуды көздеп, кішігірім топтарға бөлініп, олардың шағын отрядтарымен жеке-жеке қақтығыстарға барды. Қалайда көтерілісшілерді талқандап, олардың қолбасшыларын қолға түсіру Перовский бастаған патша шенеуніктері үшін негізгі мақсатқа айналды. Сондықтан да Жайықтың жағасын әскери күш қаптады. Бірақ соның өзіне қарамай Исатай мен Махамбет бастаған топ Жайықтың арғы жағалауына өтті²⁵⁷. Осы жерде Махамбеттің мына бір шумақ өлеңін беріп кеткен артық болмас.

“...Уа Иса-еке, Иса-еке,
Кел, кетелік, кетелік.
Кетіп бір Жайық өтелік,

²⁵⁵ Махамбет батыр. -А., 2004. -58 б.

²⁵⁶ Национально-освободительные движение казахов в 1836-1838 гг. Документы, материалы, статьи. -А., 1992. -133 б.

²⁵⁷ Сонда -134 б.

Исатай мен Махамбет

Атаның жұрты хазірет,
Басына зират етелік” - деген екен.

Әрине, мұнда Жайықтан өтудегі мақсат зират ету үшін емес, Гекенің әскерінен құтылып күш жинау, тыныс алу екені мәлім.

Жайықтан өткен соң да бұлар көп қиыншылық көреді. Баймағамбет Айшуақов бастаған топ көтерілісшілердің ізіне түседі”²⁵⁸. Бірақ олар Жәңгір ханға, онымен сыбайлас сұлтандарға қарсы күрестерін тоқтатпады. Дегенмен патша үкіметінің қарулы күштерін талқандау көтерілісшілердің қолынан келмесі өзінен-өзі белгілі еді.

1838 жылы 12 шілдеде көтерілісшілер Геке бастаған жазалау отрядынан Ақбұлақ пен Қиыл өзендері арасындағы жерде жеңілді. Исатай Тайманов қаза тапты. Көтеріліс Исатай батыр мерт болған соң, біртіндеп саябырси түсті. Патша әскерінің ендігі жердегі мақсаты Махамбетті оның жақтастарымен қоса жою болды. 1838 жылы Исатай мерт болып, көтерілісті үкімет күшпен басқаннан кейін Махамбет Хиуа хандығына барып, Хиуаны бастап Россиямен соғыспақ болады. Ол жоспарын іске

²⁵⁸ Кенжалиев И. Исатай - Махамбет. -А., 1991. -162 б.

асыра алмаған Махамбет еліне қайтып, тағы да қазақ халқын көтеріліске ұйымдастырғалы жүргенде, 1841 жылы үкіметтің қолына түседі. Оренбургқа айдалып, абақтыда жатады. Бұл жолы оның абақтыда қанша жатқаны мәлім емес, бірақ ол тағы абақтыдан қашып құтылады²⁵⁹.

Махамбет Өтемісұлының 1838-1846 жылдардағы өмірі елінен жырақта, жасырынып жүрумен азаппен өтті. Ақынның ақындығы оның өмір серігі болып, бар көңіл-күйін өлеңмен беруді тоқтатпады. Сонымен қатар көтерілісті жалғастырып, сұлтандар мен орыс офицерлерінің жасақтарын шабуылдап тұру немесе оларға тосқауыл қоюын да тоқтатпады.

Баймағамбет Айшуақовтың ұйымдастыруымен 1845 жылы 3 тамызда Алаша руының би, старшиналары Сарбөпе Кенжеғарин, Үшірт Баймұратов, Қазы Сырымов, Бектұрсын Алдияров, Сарытай Сатыбалдиндер Орынбор шекара комиссиясына Махамбеттің үстінен арыз түсіреді. Арызда олар: “Махамбет жылқы ұрлаушы, ұры адамдардың панашысы, еліне сыйымсыздығынан Ішкі Ордадан қуылған адам. Оның біздің жерімізде көшіп-қонып жүруіне қарсымыз”, - деген уәж айтады.

Бұл арыз кейін Махамбет тағдырына тікелей әсерін тигізеді. Демек, 1845 жылы 7 қыркүйекте шекара комиссиясы осы арыз бойынша шешім алады. Онда: “Сыртқы Орданың сұлтан правителі Айшуақов Өтемісовты тұтқындап, Орынбор шекара комиссиясына алып келсін”, - деген талап айтылады. Бірақ сұлтан бір жыл бойы Махамбетті ұстай алмайды. 1846 жылдың жазында Адай руының Мауыт деген биінің 4 жылқысы ұрланады. Оны Айшуақов Махамбеттен көреді. Сондықтан ол 1846 жылдың күзінде қалай да Махамбетті тұтқынға алу мақсатында 15 адамнан жасақ құрады,

Махамбет ақын

²⁵⁹ Махамбет батыр. -А., 2004. -138 б.

тірілей ұстап әкелген адамға мың сом сыйлық беретінін білдіреді. Жасақ құрамында Есенқұл руынан дүниеқор, қанішер, жауыз Жүсіп Өтеулин, Тама руының старшинасы Ықылас Төлеев, Махамбетпен рулас Жайық руынан Мұса Нұралин, Алаша руының биі Жаңаберген Боздақов, т.б. болған. Осы жеңдеттердің зұлымдық әрекетінен 1846 жылы 20 қазанда Махамбет өз үйінде қаза табады. Ал, батырдың қалай, кімдердің қолынан қаза тапқаны жөнінде әртүрлі мағлұматтар сақталған. Әрине, көтеріліс қолбасшылары Исатай да, Махамбет те қаза болған соң, бұл көтерілістің жеңілгені белгілі. Дегенменде, қазақтың қос қас батырының ерлігі, еліне деген сүйіспеншілігі туралы тақырып әлі де талай рет көтеріліп, жаңғырары айқын. Оның барлығын ортаға салып саралап жатудың бұл тақырыпқа қисыны келмейтін болды. Себебі, Исатай мен Махамбет Байұлы Беріш руынан, сондықтан да “Алаш” тарихи-зерттеу орталығы осы рудың тарихын жеке зерттеуді қолға алған кезде дәлелді, толық мағлұматтар жарыққа шығып, оқырманның сұранысын өтей аламыз деген ойдамыз.

в) Жағалбайлылардың Кенесары Қасымұлы бастаған көтерілісті қолдауы

Кенесары Қасымұлының саяси аренаға шығуына түрткі болған жағдайлардың қатарына 1822, 1824 жылдардағы Сібір және Орынбор қырғыздарын басқару туралы Жарғыларды да атауға болады. Оны, көтерілістің мақсатынан-ақ байқау қиын емес. Олар қазақ елінің шекарасын қалпына келтіру, “дуандарды” тарату, Ресей құрамына әлі кіріп үлгірмеген жерлердің толық дербестігін сақтап қалу сияқты маңызы жоғары талап-тілектер еді. Қысқасы - қазақ хандығын қайта жандандыру басты мақсат болды. Кенесары ағалары Саржан (1836 жыл) мен Есенгелді (1840 жыл), Ержан (1840 жыл) әкесі Қасым (1840 жыл) сұлтан өлтірілген соң-ақ талаптарын ашық қоя бастады. Шекараны қалпына келтіруде Қоқан, Хиуа хандықтарымен қоса Ресеймен де есеп айырысудың қажет екендігі айқын болды. Осы негізде тек І Николайға ғана емес, Орынбор генерал губернаторлары В.А.Перовскийге, В.А.Обручевке, Орынбор Шекаралық Комиссиясының төрағасы А.Ф.Генске хат жолданды.²⁶⁰ Кіші жүзді басқарушы

²⁶⁰ Қасымбаев Ж.Қ. Кенесары хан. -А., 1993. -14 б.

шенеуніктердің барлығы дерлік Кенесары Қасымұлы тарапынан туғалы тұрған қауіп-қатерден алдын-ала қанық болды. Өз мақсатына қол жеткізу үшін үш жүздің басын біріктірудің әбден қажет екендігін батыр да болжай алды. Бірақ бұл тұста қазақ ақсүйектері мен би-болыстары да екіге жарылып тұрған еді. Кіші жүздің билеуші сұлтандары Ахмет және Мұхаммед Жантөриндер, Айшуақов сияқты сұлтандар Орынбор әкімшілігінің қолдауына сүйеніп, көтерілісшілерді басып-жаныштап отырды.

Кенесары көтерілісінің басталу себептерінің бірі туралы тарихшы ғалым И.Казанцев: Батыс Орда сұлтаны Кенесары Қытай үкіметінің күдігінің асқына түсетініне қарамай өзінің әкесін өлтірген Қоқандықтарға қарсылығын тоқтатпай қатыгездікпен кек қайтарып, қырғыздармен шектесіп жатқан аймақтарға, 1843 жылы 20 мың Сібір қырғыздарын, ал 1844 жылы Орал өңірін, тіпті біздің шекаралас желілерімізге де қауіп төндірді, - деп жазған. Одан әрі Кенесарының тұтқиылдан жасайтын шабуылдары мен оқыс әрекеттеріне байланысты Ордалықтардың арасында тараған түрлі аңыз-әңгімелерді жинаған. Соның бірі ретінде: “Кенесары шешесінен туғанда басындағы шашы арыстанның жалындай болыпты, осыдан да оған Кенесары деп ат қойған екен”²⁶¹ - деген аңыз әңгімені келтіреді. Айтса айтқандай, Кенесары өзінің тектілігін бірнеше қырынан көрсете алған ерекше тұлға болғаны белгілі.

Осы жерде жалпы халықтың Кенесары Қасымұлы бастаған көтерілісті қолдау себептеріне келер болсақ, бұл мәселені Е.Бекмаханов былай көрсетеді: Жағалбайлы, Жаппас, Алшын, Арғын, Қыпшақ рулары өз беттерінше күреске шыға бастады. Орск мен Троицк арасында Жаңа Шеп салынуы оларды 10000 шаршы километрден астам жерінен айырған еді.

Осы қазақ руларының жағдайы адам төзгісіз ауыр бола бастады. Малдарын қырылудан аман сақтау үшін, олар шекараға жақын жерлерге көшіп-қонуға және сол үшін өте үлкен сомада ақы төлеуге тиіс болды. Аталған рулар наразы руларға айналды, олар Шеп маңы бекіністеріне, сауда керуендеріне және билеуші сұлтан ауылдарына жиі-жиі шабуыл жасауға көшті²⁶². Сұлтан Кенесарыға Кіші жүздің

²⁶¹ Казанцев И. Описание киргиз-казак. -СПб., 1887. -10 б.

²⁶² Бекмаханов Е. Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында. -А., 1954. -203 б.

қалған руларының да қосыла бастағаны туралы төңкеріске дейінгі орыс зерттеушісі Л.Мейер мынадай мәліметтер келтіреді: “Қуатты рудың бірі болып саналатын Шөмекейліктер оны құрметпен қабылдап, өздерінің ең сыйлы биінің қызын күйеуге берді, одан кейін Төртқара мен Шекті рулары қосылды”²⁶³. Отаршыл үкімет шенеуніктерінің мемлекеттік қазынаны түрлі жолдармен толтыру мақсатында ойлап тапқан әр қилы тәсілдері еді. Соның бірі ретінде жерді, түз кенін, Каспий теңізіндегі, Оралдағы, кейін Сырдария, Ырғыз, Торғай, Тобыл және Арал теңізіндегі балық өндірісін оброктық күтімге бергені үшін тағайындалған ерекше алымды айтуға болады. Үкімет орман байлығын, өзен-тоғандарын және жер қойнауы байлығын монополиялап алып, оларды жергілікті қазақ халқын аяусыз қанаудың құралына айналдырды.

Орынбор Шекара Комиссиясы төрағасының жарлығымен 1837 жылы Шеп маңындағы жерлерде көшіп-қонған қазақтарға ақшалай алым енгізілді. Ол мал басына қарай жүргізілді: жылқыға - 9 тиын, мүйізді ірі қараға - 6 тиын, қой мен ешкіге - 3 тиыннан жиналды²⁶⁴.

Бұлардан басқа “қырғыз старшындарының ұғымында бас сұлтандар атағын пайдалы да, тартымды етуге” тырысқан Азия Комитеті билеуші сұлтандарға айына 100 сомнан күміс ақша, жылына 60 қанардан қара бидай ұнын беруді тағайындады²⁶⁵.

Патша өкіметі сұлтандарды әртүрлі міндеткерліктер мен салық төлеуден босатты. Сібір корпусы штабының бастығы генерал-майор Броневский 1832 жылғы 17 ақпанда шекаралық өкіметке: “Көкшетау округтік приказының төрағасы болып істейтін сұлтан Абылай Ғаббасов пен Қарқаралы округтік приказының төрағасы сұлтан Тұрсын Шыңғысов әрқайсысы мың бас жылқысы, 1500 өгізі және 1000 бас қойы бола тұра, заттай алым төлеуден біржола бос деп саналсын және олар қайтыс болғанда бұл құқық олардың аталас ұрпақтарына берілсін” деп жазды²⁶⁶. Демек, қарапайым халық тоналып

²⁶³ Мейер Л. Материалы для географии и статистики России собранные офицерами генерального штаба Оренбургского ведомства. Ч. 1. Киргизская степь. -СПб., 1865. -59 б.

²⁶⁴ Бекмаханов Е. Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында. -А., 1954. -140 б

²⁶⁵ Сонда -126 б.

²⁶⁶ Сонда -127 б.

жатқанда, салықтан босатылғандар шонжарлар болды. Келтіріліп отырған бұл мәліметтер халықтың түрлі жолдармен қаналғандығының айғағы.

Осындай себептеріне байланысты басынан бастап ұлт-азаттық сипат алған көтеріліс бұқаралық мәнге ие болып, қазақ рулары қоныстанған негізгі аудандарды түгелдей қамтыды. Көтеріліске Орта жүздің руларымен қоса Кіші жүздің Шекті, Жағалбайлы, Табын, Алшын, Шөмекей, Жаппас және басқа рулары да қатысты. Бұл күресті үш жүздің рулары да қолдады, дегенмен де дәйектілік бір ауызды болмады, оған қарсы шыққан сұлтандар, билер, кейбір батырлар, старшындар патша үкіметімен сыбайластықты ашық жүргізді. Патша үкіметін қолдаушылар тек ақ сүйектерден ғана емес, қара сүйектерден де шықты²⁶⁷.

Міне, патша үкіметі жүргізген қитұрқы саясаттың салдарынан туындаған осындай қанаудан азаттық алу жолындағы жүргізілген азаттық күрес басынан бастап түрлі бағытта жүріп жатты. Соның бір көрінісін 1838 жылғы 20 наурызда Сібір кеден округі бастығының финанс министріне сұлтан Кенесары Қасымұлының сауда керуендеріне жасаған шабуылы туралы жіберген хабарламасын байқауға болады. Бұл мәлімдемеде қазақ жеріндегі абыржулар 1837 жылдың аяғынан бастап басталғаны айтылады. Үкімет орындары бас кезінде аса маңызды болмаған соң, Ақмола приказына бұл ретсіздікті тоқтату үшін шара қолдану жөнінде ешқандай нұсқау бермеген көрінеді.

Сібір кеден округінің бастығы: халық толқуының басталуы біздің сыртқы приказдарға кірмеген қырғыздармен

Кенесары Қасымұлы ескерткіші

²⁶⁷ Касымбаев Ж. Последний поход хана Кенесары и его гибель. -А., 2002, -30 б.

байланысты, - деп көрсетеді. Олар (қазақтар - П.Е.) біртіндеп көбейе берді, өсті, соңында бүлікшіл Қасымның тағы бір баласы, 1836 жылы Ташкенттіктер бауыздап өлтірген Саржанның ағасы, сұлтан Кенесарының басшылығымен қырғыздар тобыры 3000 адамға жеткен, - дей келе, олар біздің далалық жердегі сауда керуендерімізді тонап, жеті жыл бойы сақтап келген Ресей үкіметіне берген антын бұзып, қырғыз болыстығына қызмет бабымен барған Ақмола приказының бір тілмашын өлтіргенін баса айтады. Одан әрі автор бүлікшілердің Петропавлдан келе жатқан керуенді айқын тонау мақсатында керуен жолдарын жауып тастағаны туралы жазған²⁶⁸.

Әрине, бұл хабарлама жетісімен-ақ, Ақмола приказы шара қолданып, казак отрядтарын жібергені айқын. Ол туралы айтылып отырған мәлімдемеде былай деп көрсетіледі: “Керуен келісімен комендант, офицер Рытовтың басшылығымен 55 адамнан тұратын казак отрядын жіберді. Нұсқау бойынша офицер керуенді Ақтаудан 200 шақырымдай жердегі белгіленген шатқалға дейін жеткізіп, кері қайтуы керек. Бірақ офицер нұсқауды бұзып, көпестердің айтқанына құлақ асып, тағы да 50 шақырымдай жерге керуенмен жүріп отыруды ұйғарды. Кейбір казактардың шаршаған ат-көліктері ары қарай жылжи алмауына байланысты, Рытов сол жерде 20 шақты казак пен үш урядникті қосып қалдырып, өзі қалғандарымен әрі қарай кетті. Керуенді біраз жерге шығарып салған топ кері қайтып, 23 адам қалдырылған бастапқы орынға 20 шақырымдай қалған жерде, үш қаруланған қырғызды, оның біреуінің атының ер-тоқымына байланған казактың найзасы мен жалауын көреді. Рытов болған мән-жайдың анық-қанығын білу үшін қырғыздарды шақыруды бұйырды, ал бұны көрген қырғыздар қаша жөнелді. Қолға түскен екеуінен жауап алғанда, олар қалдырып кеткен 23 казакты сұлтан Кенесарының адамдарының қырып кеткенін айтты. Шамалы уақыттан соң, олар өздеріне тікелей шауып келе жатқан көп қырғызды көрді. Айқай-шумен олар казактарды бас салды.

...Бұл жердегі тартыс 5 тәулікке созылды. Рытов басына балта тиіп, өлді”²⁶⁹.

²⁶⁸ Казахско-русские отношения в XVIII-XIX веках (1771-1867 гг.) (Сб. док. и материалов). -А., 1964. -288 б.

²⁶⁹ Сонда -289 б.

Кенесары Қасымұлы бастаған бұл күрестің көп бағытта жүргендігін аңғаруға болады. Егер де патша үкіметінің қазақтың шұрайлы жерлеріне дуандар, бекіністер салуына наразылығын, салықтардың шексіздігіне қарсылығын көтеріліс бағыттардың бірі деп есептесек, келесі бағытының бірі ретіндегі оның сауда керуендеріне тұтқиылдан жасаған шабуылдары Ресей патшалығының экономикасына үлкен нұқсан келтіргендігін де аңғару қиын емес²⁷⁰.

Кенесары Қасымұлы Кіші жүз қазақтарымен көтеріліс басталмай тұрып-ақ қарым-қатынаста болды. Бұл туралы ХІХ ғасырдағы Қазақстанның 20-40 жылдардағы жағдайын зерттеген тарихшы ғалым Е.Бекмаханов былай деп жазды: “Осындай алдын-ала дайындық болмағанда, Кіші жүз қазақтары өздерінің басшыларымен бірге Торғай мен Ырғыз аймағында Кенесарыға қосыла қоймас еді. Әдеттегі уақытта, жанжалдар мен қақтығыстар болып тұрғанда, бөтен рулардың жеріне жолшыбай жай соға кетудің өзі қиын болатын, ал бүтін округтің өзгенің жеріне қоныс аударуы туралы сөз болуы мүмкін емес еді. Ал мұның қазір мүмкін болған себебі: бірлесіп құресу қажеттігін екі жақ та түсінгендіктен”²⁷¹.

Бұдан әрі автор Кенесары өзінің жасауылдары арқылы Кіші жүздің бұлар да патша өкіметі мен билеуші сұлтандардың езгісіне ұшыраған және 30-жылдарда жекелеген руларымен (Жағалбайлы, Жаппас, Тама-Табын және т.б. рулар) байланыс жасап тұрғанын атап өтеді. Зерттеуші аталған рулардың көтеріліске қосылуы қарсаңында осы рулардың ауыр жағдайымен танысқан Орынбор өлкесіне келген стат кеңесшінің толық мүшесі К.Родофиникиннің Орынбор өкімет орындарына жазған мәліметін келтіреді: “Осы кеңістікте қазір Қыпшақ, Жаппас, Жағалбайлы рулары көшіп-қонуда. Олар өздерінің малдарының саны жағынан ордалықтардың ішіндегі ең дәулеттілері болып есептеледі. Алайда олардың малына керекті жайылымдарды бұл күнде Орынбордың әскери тұрғындары тарылтып отыр, ал Жаңа Шептің арғы жағына өткенімен, олар онан әрі қиындыққа ұшырайды, себебі Жаңа Шептің арғы жағындағы жерлер әлдеқайда құнарсыз және ол

²⁷⁰ Казахско-русские отношения в XVIII-XIX веках (1771-1867 гг.) (Сб. док. и материалов). -А., 1964. -289 б.

²⁷¹ Бекмаханов Е. Қазақстан ХІХ ғасырдың 20-40 жылдарында. -А., 1954. -242 б.

жерлерді қырғыздардың басқа рулары жайлайды. Орда басшылары осы себептерге байланысты екі шептің ортасында көшіп-қонған қырғыздарға осы жерде қала тұруға рұқсат сұраған болатын, себебі, бұл жерлерді казак селениелері әзірше иелене қойған жоқ және қырғыздар Шептің арғы жағынан ыңғайлы жер тапқанға дейін осында қала тұрғаны жөн болар еді, егер осылай болмаған жағдайда олар өздерінің малдарының үлкен бөлігін сатуға және кішігірім ауылдарға бөлініп орда даласына тарқап кетуге мәжбүр болады, бұл сөзсіз олардың далалық шаруашылығының кері кетуіне алып келеді”²⁷².

Қыпшақ, Жаппас, Жағалбайлы руларының Орта жүздегі көтеріліске жанашырлықпен қарауы және Кенесарыға көмектерін ұсынуы түсінікті еді. Кенесары ордасында болған Қарпық болысының қазағы Бекқожа Тілесовтың айтуынша, Орынбор Шебіне қарсы бетте көшіп-қонып жүрген Кіші орданың қазақтары Кенесарыға көптеген сыйлықтар апарып, оны өзінің ауылдарымен бірге бұларға көшіп келіп, тұрақты мекендеуге шақырған. Оның жасағын күшейту үшін керек болған жағдайда адамдар беруге уәде еткен.

1838 жылдың күзінде Кенесары бастаған Орта жүз қазақтары Кіші жүз жеріне - Ырғыз бен Торғай ауданына, Орынбор ведомствосының шығыс бөлігіне өте бастады. Бұл аудандар Батыс Сібір губернаторлығынан да, Орынбор губернаторлығынан да біршама алыс жатқандықтан, олардың Кенесары үшін үлкен стратегиялық маңызы болды. Сондықтан бұл аудандардың көп уақыт ұлт-азаттық қозғалыстың орталығына айналуы кездейсоқ емес.

Кенесары Қасымұлы бастаған көтерілістің негізгі бағытының бірі Орта Азия хандықтарына қарсы бағытталғандығы бізге белгілі жағдай, дегенмен де күштің басым көпшілігі Ресейге қарсы жұмылдырылды. Ол көтерілісшілердің 1838 жылдың көктемінде Ақмола приказын қоршауға алып, өртеп жіберуінен де байқалды. Бұл жыл қазақ жерін от шарпыған кез болды. Олай дейтін себебіміз, Бөкей Ордасындағы Исатай мен Махамбет, Кіші жүзде Жоламан Тіленшиев батырлар бастаған көтерілістер жүріп жатқан болатын. Бұл көтерілістер өзара байланыста болып,

²⁷² Бекмаханов Е. Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында. -А., 1954. -242 б.

көтерілісшілер бірін-бірі қолдап жатты. Кенесары Қасымов бастаған көтеріліске Жағалбайлылар қай кезден бастап қатысты деген сауалға осы көтеріліске байланысты жарық көрген “Құжаттар жинағының” 33 нөмірлі дерегінде келтірілген мәліметтер біршама жауап бере алды деп ойлаймыз. Бұл деректе Тұртұғыл болыстығындағы қырғыз Нұрбай Өтепбаевтың 1838 жылы тамыздың 29-ында Кенесары көтерілісшілерінің орталығы туралы берген мынадай мәліметі сақталған: “26 мамыр күні Кенесары мен Тынәлі-Қарпық, Төбет-Темешев, Байдалы-Алтаев, Айтқожа-Қарпықов, Тама, Алшын-Жағалбайлы, Малай-Қалқаман болыстықтарының қырғыздарының қолдауымен Ақмоланы шабуылдады²⁷³. Ал, келесі бір құжат: ...Бүлікшіл Кенесарының ауылы қазіргі кезде Ұлытауға жақын Торғай қыраттарында, оның әкесімен балдары Торғайдың сағасында Ақ-Құм, Қара-Құм шатқалдарында орналасқан. Жыланшық-Торғай сағасына орналасқан Алеке-Алтай, Байдалы-Алтай, Төбет-Темеш, Тынәлі-Қарпық және Алшын-Жағалбайлы болыстықтарында тұрады. Есітуімше бұл болыстықтар Кенесарыға қосылу үшін Ұлытау мен Кіші тауға қарай көшеді” дегенді хабарлайды²⁷⁴. Бұл құжат арқылы Кіші жүз қазақтарының да істің мән-жайына қанық болып, көтеріліске басынан бастап араласқанын байқаймыз.

Елдегі саяси жағдайдың жаңаша келбетке ие болуы 1841 жылдың қыркүйегінде қазақтың ықпалды билері мен сұлтандарының Кенесары Қасымовты қазақтың үш жүзінің ханы етіп сайлауымен байланысты болды. Бұл оқиға туралы: “Кенесарыны хандық таққа көтерген жаппастар, шөмекейлер, төртқаралар, алшындар, арғындар, наймандар, бағаналылар, басқа да қыпшақ пен арғын сияқты рулар. Түбінде Кенесарыны Орта жүз бен Кіші жүз түгелдей қолдады”²⁷⁵ - деп жазады тарихшы Едіге Уәлиханов. Кенесарының хан болуы халық ішінде алдын-ала талқыланып, үлкен мәселе ретінде қаралғандығы Ресейге де жетті. Бұл туралы зерттеуші Е.Бекмаханов дерек мәліметтеріне сүйене отырып былай деп жазды: “Қазақ руларының белді өкілдері Кенесарыны хан ету жайын кеңестерде алдын-ала талқылағаны туралы Жағалбайлы

²⁷³ Национально-освободительная борьба казахского народа под предводительством Кенесары Касымова (Сб. док.). -А., 1996. -98 б.

²⁷⁴ Қасымбаев Ж.Қ. Кенесары хан. -А., 1993. -13 б.

²⁷⁵ Валиханов Э. Кенесары. -М., 2004. -98 б.

руынан Көлбай Қоқанов былай деп хабарлайды: “Кенесары мені ілтипатпен қабылдады, оның 40 үйден ғана құралған ауылы бар. Бірақ оған жан-жақтан қырғыздар ағылып келді, оның ішінде жаппастықтар, шөмекейліктер, төртқаралықтар, алшындар мен шектілер де бар. Қырғыздар сұлтан Кенесары барлық рулардың ханы етіп сайлау туралы кеңесуде... Оның ауылына жиналған ордалықтардың сөзіне қарағанда, олар өзара ымыраға келіп, Кенесарыны хан етіп сайлауға келісіп отыр”²⁷⁶. Әрине, бұл әрекет патша үкіметінің көңілін алаңдата бастады. Олар түрлі айла-әрекетті пайдалану арқылы рулық араздастықты қоздыруға, олардың біртұтас мемлекет болып бірігуіне мүмкіндік бермеу жақтарын қарастырып бақты. Бірақ, бұл әрекеттерінен ештеңе шығара алмады, себебі, қазақ қоғамы арасындағы Кенесары Қасымұлының беделі бұндай қолдан жасалған кедергілерді көзге ілдірмейтін дәрежеде еді. Оның үстіне бұл көтерілістің негізгі мақсаты - қазақтардың тәуелсіздігін қалпына келтіру болды. Басқаша айтқанда, тәуелсіз қазақ мемлекетін құру басты мақсат болғандықтан, оған жету үшін билікті бір орталыққа шоғырландыру міндеті өзінен-өзі туындады. Кенесары Қасымұлының халық алдындағы беделінің артуы Созақ, Жаңақорған, Ақмешіт, Жүлек сияқты Сыр бойындағы стратегиялық маңызы бар қалаларды қоқандықтардан тартып алып, оңтүстік шекараны нығайтуымен байланысты болды. Ол сонымен қатар ішкі-сыртқы жағдайларды реттеуде де шеберлік танытты. Бұл әрекеттерін қоқандықтардан толық құтылу бағытын ұстай отырып, хиуалықтармен достық қарым-қатынасты дамытуды көздеуінен байқаймыз. Деректер сонымен қатар хиуалықтар тарапынан да достық қарым-қатынаста болуға ынталы болғандықтарын хабарлайды²⁷⁷. Қырғыздардың Кенесарыға шын берілгендігін байқаған Шекаралық Комиссияның төрағасы 1841 жылдың басынан бастап, қарым-қатынасты дұрыстауды көздеп, оның жолдарын іздестіре бастайды. Бірақ уақытша орнаған бұл қарым-қатынас ұзаққа бармады²⁷⁸.

²⁷⁶ Бекмаханов Е. Б. Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында. -А., 1994. -254 б.

²⁷⁷ Сонда -14 б.

²⁷⁸ Мейер Л. Материалы для географии и статистики России собранные офицерами генерального штаба Оренбургского ведомства. Ч. 1. Киргизская степь. -СПб., 1865. -59 б.

Ол туралы Кіші жүздің шығыс бөлігінің билеушісі Ахмед Жантөрин Орынбор Шекаралық Комиссиясының генерал-майоры Генске Кенесары Қасымов пен Хиуа ханы Аллақұлдың қарым-қатынасы жөнінде жазған рапортында былай деп хабарлайды: “Хиуа билеушісі өткен жылдың күзінде Кенесарыға хат жолдап, оны Сырдария бойындағы хиуалықтар салған бекіністе Хиуа билеушілеріне зекет салығын төлеп, сол аймақта мекен етуші қырғыздарды басқарып тұруға шақырды. Бірақ Кенесары Хиуа билеушісінің көңілінен шығарлықтай жауап қатпай, бекіністе үнемі тұра алмайтындығын, өзінің қырғыз даласының орта шеніне қоныс теуіп, ал Хиуамен достық қарым-қатынаста болатындығын айтты... Дегенмен де, бұрын қыста Сыр бойын жағалап көшіп жүрген Шөмекей және Төртқара рулары хиуалықтарға зекет салығын төлеп жүрген болса, ендігі жерде Ақсақал көлінің жағасында Кенесарымен бірге қыстап, Хиуаға салықты төлемей қойған”²⁷⁹.

XIX ғасырдың орта шенінде Кенесары Қасымұлы құрған қазақ мемлекетінің басқару ісін хандық кеңес атқарды, бірақ шешуші дауысқа ханның өзі ие болды. Кенесары көршілес

Отбасы.

²⁷⁹ Национально-освободительная борьба казахского народа под предводительством Кенесары Касымова. -А., 1996. -174 б.

жатқан Ресеймен де дипломатиялық қарым-қатынастар жасауға тырысқан. Өз халқын отырықшылыққа бейімдеп, әскери жасағының арасында қатаң тәртіп орнатып, оның үстіне олардың киіміне де мән беріп, Европалық үлгіге көшіруге тырысуы да ханның көрегенділігінің, жан-жақтылығының айғағы. 1844 жылдың тамызында Екатерина станицасын қоршау кезіндегі Кенесары бейнесі деректерде: “... Ақ боз атқа салт мініп, алтын оқамен көмкерілген шолақ шекпен киген және орыс полковнигінің эполеттерін тағынған әскер басының өзін (Кенесарыны) де дүрбімен көру мүмкін болды. Оның басында офицерлер киетін арнайы фуражка, ал бір иығында артқа тастаған күміс салпыншақ шарф” деп сипатталған²⁸⁰.

Кіші жүз қазақтарының көтеріліске белсене араласуына итермелеген жағдай патша үкіметінің желілік (шептік) жүйені қолға мықтап алуымен байланысты болды. Бұл туралы Е.Бекмаханов өз еңбегінде: 1835 жылы “Жаңа” Шеп құру басталды. Ол Ор және Троицк қамалдарының аралығымен тура бағытпен дерлік тартылды. Осынау кеңістікте Қыпшақ пен Жағалбайлы рулары көшіп жүрген-ді, деп жаза келе, өз сөзінің дәлелі ретінде коллеж тіркеушісі Андреевтің былай деп жазған сөздерін келтіреді: “Ескі және жаңа Шептер аралығындағы жерді қырғыздың екі руы, атап айтқанда, Қыпшақ пен Жағалбайлы рулары мекендейтін, саны 12000 түтін шамасында, олар осындағы шабындықты пайдаланды әрі өздерінің тұрақты қыстақтары да бар. Қазір бұл жерлерді бастықтар Орынбор казак әскерлерінің казактарын қоныстандыруға арнауы себепті мынадай сұрақ туады: бұл аймақты мекендеуші қырғыздарды қайда орналастыру керек... Ескі және жаңа Шептер аралығындағы барлық кеңістікті шолып шығып, өз жолымдағы кездескен ауылдарды мүмкіндігінше аралап көргенімде мен мынаған көз жеткіздім: бұл жерді бүкіл қырғыз даласындағы ең тәуір өңір деп атауға болады екен, жоғарыда айтылған қырғыздар оны атам заманнан бері қоныстанып, қыс қыстауларына, мал тебіндетуге ең қолайлы жер деп таныған. Бастықтар мұндай жерімізді тартып алғанда, орнына нақ осындай қолайлы жер береді дегенге олар сенбейді”²⁸¹.

²⁸⁰ Қазақстан тарихы. -А., 2002. -349 б.

²⁸¹ Бекмаханов Е.Б. Қазақстан ХІХ ғасырдың 20-40 жылдарында. -А., 1994. -134 б.

Отаршыл патша үкіметінің тірегіне айналған орыс казак әскерлерінің де халыққа көрсеткен қысымы шектен асып кетті. Мәселен, осы кезеңде қазақтардың шеп бойындағы далада шөп шабу мен ағаш кесуіне де тыйым салынды. Орынбор ведомствосы батыс бөлігінің қазағы Беріш руынан шыққан Шулы Жолбарысовты патша үкіметі Зеленов ірі бекінісі саяжайында ағаш кескені үшін қатаң жазалады. Мұндай тыйым салу, әсіресе, мал тебіндей алмайтын боранды қыста қиын соқты. Жем-шөп қоры жоқ көптеген қазақтардың малы жиі-жиі жүздеп-мыңдап қырылды, ал шеп бойындағы қазақтар пішенді қазақтарға арзандау бағамен сатқаннан гөрі шірітіп жібергенді дұрыс көрді. Бұл туралы Орынбор өлкесінде болған стат кеңесшісі Каминский: “Мен Орал шебінде жолсапарда болған кезімде Калмыков, Сахарная қамалдарында және әр түрлі ірі бекіністерде Орал қазағының бұрынғы жылдары шөмелеге салынып, маяланып қойылған, әбден шіріген шөптерін кемерінен асқан Орал суы ағызып әкетіп бара жатқанын өз көзіммен көрдім. Ал казактар оны қырғыздарға арзандау бағамен сатқысы келмеген”²⁸² – деп жазды.

Кенесары Қасымұлы бастаған көтеріліске Жағалбайлылар да белсене қатысты деп ой топшылауымызға әбден болады. Олай дейтін себебіміз, біріншіден, 1837-1847 жылдары өткен бұл көтеріліс үш жүзді де қамтыды, екіншіден, көтерілістің негізгі ошағы Кенесары Қасымұлының өз елі Орта жүз жері дейтін болсақ, бұл аймаққа да Жағалбайлылар қоныс тепкен еді. Патша үкіметінің қазақтардың желілер маңына мал жаюына тыйым салған жарлығымен байланысты Жағалбайлылар да көтерілістің белсенді қолдаушыларына айналды. Бұл пікірімізді зерттеуші Қ.Орманов “Орынбор генерал-губернаторы Г.Волконскийдің мәліметіне сүйене отырып, 6000 Кіші жүз отбасы (олар негізінен Жағалбайлылар мен Жетірудың басқа да руларының өкілдері еді - Қ.Орманов) өз руластарын тастап, Орта жүз жеріне Шу, Сарысу, Есілдің жоғарғы ағысына кеткен”²⁸³ еді деп нақтылай түседі. Егер генерал Г.Волконскийдің билік құрған кезеңі ХҮІІІ ғасырдың орта шені екенін ескерсек, Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-

²⁸² Бекмаханов Е.Б. Қазақстан ХІХ ғасырдың 20-40 жылдарында. -А., 1994. -136 б.

²⁸³ Орманов Қ.Т. Тұран өркениетінің ізімен. -Қостанай, 2005. -194 б.

азаттық көтеріліс тұсында Жағалбайлылардың қазақтың кең даласына тарала орналасқанын байқаймыз. Демек, XIX ғасырдың бірінші ширегінде болған ұлт-азаттық көтеріліске Жағалбайлылар қазақ елінің қай бөлігінде де қатыса алатын жағдайда еді. Ал, Кенесары Қасымұлының Кіші жүз жерінде болуы аракідік 1845 жылға дейін созылды. Кенесарының Ырғыз-Торғай өңірінде тұрған уақыты, Орынбор әкімшілігімен бейбіт келіссөздер жүргізу, қиюы келмеген жерлерінде жазалаушы орыс отрядтарымен қақтығысып, қантөгістерге бару секілді жағдайларға толы кезең болды. Күресте оны бұл аймақтағы Кіші жүз қазақтарының көптеген рулары қолдады. Патша үкіметінің “Кіші және Орта жүз қазақтарының саяси дербестігін жоюмен бір мезгілде құнарлы жерлерін тартып алып, оған орыс казактарын орналастыруды жоспарлы түрде жүргізу”²⁸⁴ саясаты қай жүздің қазақтарының да ұлттық санасын қамшылап, көтерілістің негізгі қозғаушы күшіне айналғаны анық.

Кенесары Қасымұлы көтерілісіне маңызды зерттеу жүргізген ғалым Е.Бекмаханов болып отыр. Ол өз еңбегінің “Кенесары көтерілісінің қозғаушы күштері” атты бесінші тарауында көтеріліске әр жылдары қатысқан үш жүздегі ру-тайпалар мен олардың тармақтарының аттары, олардың көтеріліске қатысқан жылдарын көрсетеді. Кестедегі “ру аттары”, “жылдары”, “хабарлаушы кім” - деген жерлеріне назар аударсақ, Жағалбайлылар 1838, 1843 жылдары “Белгісіз чиновниктің көрсетіндісі”, “Әскери министр Чернышевке мағлұмат хат” деп көрсетіледі. Мәліметтерде жоғарыда көрсетілген жылдардың ғана орын алуын, сол шенеуніктің өздері көрген немесе өздері арасында куә болған оқиғаларын ғана қағазға түсіріп отырғандығынан болуы керек деген пікір туады. Дегенмен де, Е.Бекмаханов өзі келтіріп отырған кестеге байланысты “Бұл кестенің деректеріне сүйеніп, қазақтың негізгі руларының қозғалысқа әр түрлі кезеңде қосылғанына қарамастан олардың барлығы да Кенесары көтерілісіне қатысқан деген принципінде маңызды қорытынды жасай аламыз”²⁸⁵ - деген кесімді пікірін білдіреді. Сонымен қатар,

²⁸⁴ Бекмаханов Е.Б. Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында. -А., 1994. -133 б.

²⁸⁵ Бекмаханов Е.Б. Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында. -А., 1994. -175 б.

автордың: “Кенесарының соңынан барлық рулар ілесе алмады, көпшілігі көшіп-қонатын мекендерінде қалуға мәжбүр болды, сондықтан да олар көтерілістен кейде уақытша, кейде мүлде тыс қалып қойды”²⁸⁶, - деп көрсетуі бұл кестеде Жағалбайлылардың екі-ақ рет көрсетілу себебін айқындап береді. Көтеріліске қатысушы рулардың белсенділігі мен саны, әсіресе, 1843 жылдан бастап көбейе түсті. Көтерілістің белсенді қозғаушы күштеріне айналған қазақ руларының ішінде “Қыпшақ, Төртқара, Жағалбайлы, Табын, Тама... және басқаларды атай аламыз”²⁸⁷. Кенесары осы жылдың бас кезінде Батыс-Сібір генерал-губернаторлығының шекара шебіне шабуылын күшейтті. Ресейге дос ниеттегі Жаппас, Алшын руының сұлтаны Алтыбай Көбековтың ауылдарын шапты. Оқиғалар барысы осылайша өрбіген кезеңде сұлтан Алтыбай өлтірілді. Сонымен бір мезгілде Кенесары Қоқан иелігіне де қайта шабуылын бастады. Қырдағы әскери қимылдардың қайта басталуына байланысты генерал Обручев Кенесарыға қарсы жазалау экспедициясының қажеттігін негіздейді. Генерал экспедицияның жоспарын толық баяндап 1843 жылдың басында әскери министрге арнайы мағлұмдама хат тапсырды, сондай-ақ, одан осыған байланысты қажетті шара қолдануды өтінді. Ол соғыс шығындарына 14 мың сом бөлуді және соның үстіне тағы да 3 мың сомды Кенесарының басын әкелген адамға сыйлық ретінде беруді сұрады²⁸⁸. Бұдан біз Кенесары Қасымұлының патша үкіметіне қаншалықты қауіп төндіргендігін байқаймыз. Ол кездегі ақшаның құнымен есептесек, 3 мың сом үлкен ақша. Обручевтің жоғарыда көрсетілген өтінішіне байланысты Николай I патша маусымның 27-сі күні қырға жорық жасауға, сондай-ақ, Кенесарының басын әкелген адамға берілетін 3 мың сомды шаңырақ салығынан төлеуге рұқсат берді. Ал бұл уақытта Кенесары Қасымұлы бастаған көтерілісшілер бұрынғыдай шекара шебіне шабуыл жасап, патша үкіметін барынша қолдап, күлшылық етуші қазақ сұлтандарының ауылдарын талқандаумен болды²⁸⁹. Тарихшы Едіге Уәлиханов “Кенесары”

²⁸⁶ Бекмаханов Е.Б. Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында. -А., 1994. -177 б.

²⁸⁷ Сонда -179 б.

²⁸⁸ Қасымбаев Ж.К. Кенесары хан: саясатшы және қолбасшы. -А., 1992. -51 б.

²⁸⁹ Сонда -54 б.

атты кітабында көтеріліске қатысқан батырларды көрсете отырып, Шұбыртпалы руынан Ағыбай батырды, Сүйіндік руынан Жанайдар батырды, Қыпшақтан шыққан Амангелдінің атасы Иман Дулатовты, Табыннан Жоламан Тіленшіні, руы дулат Бұғыбай батырды, атығай руынан Анғал батырды, қыпшақ Басықара батырды, арғын руынан Жеке батырды, дулаттан Сұраншы мен Байсейіт батырларды²⁹⁰ атайды. Өзіміз көріп отырғандай, аты аталған батырлар тек Кіші жүзден ғана емес, арасында Ұлы жүз бен Орта жүзден шыққан батырлар да бар. Кенесары Қасымұлы бастаған көтерілісті үш жүздің де қолдағандығы тағы да айқындала түседі. Әңгіме Жағалбайлы руының да көтеріліске қатысып, оны қолдағандығы туралы болып отырғандықтан, Кенесары Қасымұлын қолдаған Жағалбайлыдан шыққан Мыңжасар батыр жайлы мәліметтерді ел арасында сақталған ауызша тарих айту дәстүрінің үлгілері бойынша анықтадық.

Шежіре деректері арқылы Жағалбайлы Мыңжасар батырдың Кенесары Қасымұлымен етене жақын болғандығын көреміз. Соның бір дәлелін мына әңгімеден байқауға болады:

“Кенесары, Наурызбай бірде Сарысу бойын жайлаған Кіші жүз елдеріне келіп, ел билерімен ақылдасып, батырларын жиып, Қоқанға елші жіберетіндігін айтады. Мақсаты - Қоқан хандығын орыс патшасына қарсы көтеру. Билер бұл сөзді мақұл көреді. Он екі адамнан құралған елшіні Саржан төре бастап баратын болады. Сол он екінің бірі боп - Мыңжасар батыр қосылады. Мәміле үстінде Кенесары Мыңжасардың өрелі дітіне разы боп: -Батыр, не датың бар? - дейді.

Мыңжасар тұрып: - Еркін өскен ер едім, тілімді бөгеме. Тіліме бостандық бер, хан ием! - дейді.

- Дегенің болсын, батыр - дейді Кенесары.

Сонымен Саржан төре бастаған елшілерді Қоқан ханы ерекше күтіп қарсы алады. Ертең келіссөз болады деген түні бір себептермен Наурызбай мен Мыңжасар бір бөлек үйге түнейді. Ал, Қоқанның арамза бектері Саржан төрені жігіттерімен сол түні қырып салады. Содан Наурызбай мен Мыңжасарды кеп бас салады. Тұлғасы зор Мыңжасар Қоқанның жігіттерін түгел жайпап, жеті түнде жанталасып Наурызбайды аман алып шығады.

²⁹⁰ Валиханов Э. Кенесары. -М., 2004. -189 б.

Кенесары бұл сұмдық қайғыға қатты күйзеледі. Келер жылы Саржан төреге ас береді. Сол аста Кенесары Мыңжасар батырға тебірене сөйлеп: -Мына Наурызбай әрі інім, әрі балам еді, осыны аман жеткіздің маған. Осы сөздің мәнісін білдің бе? Әкеміз Қасымның бәйбішесі Наурызбайдың шешесін өзі әперді ғой. Наурызбай туа сала шешесі қайтыс боп кетті. Шырылдаған шақалақ Наурызбайды біздің үйдегі бәйбіше Күнімжан бауырына басып еді, емшегі иіп сүті шығып емін-еркін емізіп, уызына жарытты. Наурызбай керек еді маған. Сүйенер найзам, қарыма ілер семсерім, алдымдағы айбарым емес пе, бұл! Сен маған Наурызбайымды сыйладың. Не десем екен, боқ дүние бұл сыйға тең келе ме, әй, батыр, көңіл үшін үш айғырдың үйірін бердім! - дейді.

- Жок, - дейді Мыңжасар батыр, - хан ием, мен әлі отау құрғам жоқ. Қыз таңдап жүрмін. Таңдаған қызымды әпересің!

- Бұл сөзің де жөн екен, батыр. Қыз таңда. Орындармын тілегінді! - деп Кенесары дән разы болады.

Ал, бір күндері Кенесары, Наурызбай Нұра, Құланөтпес бойындағы Тінәлі, Темеш елдерінен қол жиып, Ұлытауға қарай өтетін болады. Бұл елдердің ірісі Кейкіл бимен тілдеседі. Орыс патшасына қарсы күресетін мәмілені айтады. Кейкіл өз жігіттерімен жасақ берем, деп уәде етеді. Кейін Кенесары, Наурызбай Ұлытауда үлкен жиын жасағанда Кейкілдің жасағы келмей қалады. Кенесары бұл істен секем алып, Мыңжасар батырды бас қылып екі жүз сарбазын жібереді. Олар барса Кейкіл: Жігіттерім Ақмола дуанын қорғауға кетті, - деп жауап береді. Бұл опасыздықтың сырын білген соң Мыңжасар батыр елге тиіспей, тек қана Кейкіл байдың жер қайысқан жылқысын қуып кетеді.

Арада екі күн өткен соң бұларды бір топ жігіт қуып жетеді. Бір ақбоз атты әдемі бозбала Мыңжасар батырдың алдына келіп: Мен Кейкілдің он бір ұлының бірімін. Міне, біз бәріміз тұрмыз. Малымызды қайтар, өліспей беріспейміз, - дейді.

Мыңжасар батыр: - Әкең - сатқын! Түп тұғияныңмен құртам! - деп ақырады.

Әлгі бозбала: Жекпе-жек! - дейді.

Мыңжасар батырдың бір жігіті шығады да: - Маған кезек беріңіз! - дейді.

Жігіт найзаласа түседі. Екеуі біраз арпалысады. Бір кезде Кейкілдің баласының дулығасы ұшып түседі. Қараса, ол жігіт

емес, қос бұрымы білектей-білектей бұланай қыз! Шайқас тоқтайды. Мыңжасар батыр қызға таңғала қарап не дерін білмейді, қыздың сұлулығы тырп еткізбейді.

- Мен жеңілдім, батыр, әкем Кейкілдің он ұлы, бір қызы бар. Көрдің бәрін. Мен де көндім, әкем де көнеді! - деп батыр қыз Мыңжасар батырға иіліп ізет көрсетеді.

Мыңжасар батыр қалың жылқыны қайта айдап, Кейкілдің ауылына келеді. Кейкіл батырдың сұсынан қорқып: -Аз қазақ көп орыспен қалай соғыса алады. Босқа қырылармыз, деп дуанға қашқаным рас еді, - дейді, - енді малым да, жаным да сенікі, батыр. Тінәлі, Темештің жасағын бердім түгел.

Мыңжасар батыр Ұлытауға Кенесары алдына үлкен олжамен оралады.

Бір көңілді отырыста Мыңжасар батыр: -Хан ием, қыз таңдап жүрмін, деп едім. Сол қызды таптым! - дейді.

-О батыр, кімнің қызы екен, ол?

-Кейкіл бидің қызы.

-Аты кім екен?

-Аты - Мөлдір, хан ием!

Кенесары, Наурызбай Кейкілге құда түсіп, Мыңжасар батырға Мөлдір сұлуды әпереді.

Осы Мөлдірден - Әділ, Ақкүшік туады.

Бір күндері Мөлдір дүниеден қайтады. Бестауда күмбезін салады. Сонда Мыңжасар батыр көңілі босап: -Ә, Мөлдір, мынау саған көп, маған жоқ, - депті.

Ақыры Кенесары, Наурызбайдың орыстармен бір шайқасында Мыңжасар батыр Балқаштың бойы Мыңарал төңірегінде мерт болады. Сүйегі сол жерде қалады. Күні бүгінге дейін белгісіз. Мөлдірдің күмбезі әлі бар. Ақкүшіктен ұрпақ жоқ²⁹¹. Енді осы әңгімеден бөтен тағы өзгеше түрдегі Мыңжасар батыр туралы әңгімеге де құлақ қоялық: Мыңжасар өте батыр, қолынан келмейтін ісі жоқ өнерлі адам болыпты. Тек бір ғана айыбы өте боқтампаз адам екен. Кенесары Мыңжасардың өнеріне, батырлығына қызығып шаруашылығын басқартып қояды. Кене хан осы жұмысты тапсырып отырғанда Мыңжасар “Хан ием, осыңызға жүрегім дауаламай отыр” дейді. “Неге” дейді Кенесары. “Мен дарбауыздау адам едім, хан ордасында жүріп бірі болмаса біріне тілім тиіп, ханның қаһарына ұшырап

²⁹¹ Қарабура. Тарихи-танымдық жинақ. -А., 1997. -412 б.

кетіп жүрермін. Одан да мен көп сарбаздарыңыздың бірі болып жүре берейін”. “Атаның аузы, ененің бәтегі демейтін қазақ бар ма? Оның бәрін айыптай берсек, басы кесілмеген қазақ қалмас еді. Былшылды қой да, айтқанды істе” деп Кенесары Мыңжасарды жұмысқа қосады.

Бірді екі етіп, айтқанды айнытпай орындайтын Мыңжасар Кене ханға ұнайды. Ордада еркін жүреді. Кенесары Ақтау дуанын қиратып Арқадан Алатауға кетерінде Мыңжасарды ала кетеді. Ол жаққа барғанда тіпті көп себі тиеді. Бірде қырғыздар жағының жайын айтуға Кене ханға Ұлы жүздің бір топ ақсақалдары мен батырлары келеді. Батыр олардың келгенін ханға хабарлауға ордаға кірмек болғанда, оны Кенесарының әйелі жібермей қояды. Ыза болған Мыңжасар ханымды асты-үстің қазып боқтап, кеудесінен итеріп тастап хан ордасына кіріп, маңызды шаруамен келген қонақтарды хабарлайды. Қонақтар кетіп ай-жай болған соң Кенесарының әйелі “не менен айрыласың, не Мыңжасардың басын аласың” деп қиғылықты салады. Хан Кене Мыңжасардың басын алуға бұйрық береді. Жендеттері үкімді орындауға алып кетіп бара жатқанда Мыңжасар “Хан ием, ханның екі сөйлегені өлгені, еменнің иілгені сынғаны деуші еді. Мен сізге айтып едім ғой мынауым бар деп” деп тілін көрсетеді. Кенесарының есіне берген уәдесі түсіп, жарлығын қайтып алады. Бірақ шаруашылық ісін басқарудан босатып, қатардағы сарбаз етіп Ағыбайдың қарауына жібереді. Содан Кенесары мен Наурызбайды қырғыздар өлтіргенде хан талауға түскен Кенесарының жылқысынан Торытөбелдің үйірін бөліп алып, Мыңжасар Арқаға тартады. Сол торының үйірінен байып қатарға қосылған екен. Мыңжасардың сүйегінің қайда қалғанын ешкім білмейді. Барымтаға аттанған сапарынан оралмапты..”²⁹².

Біздің байқауымызша, Жағалбайлы Мыңжасар батыр туралы шежіре бізге бабалардың есінде қалған әңгімелерден жетіп отыр. Сондықтан да бұл фактілердің барлығы қолмен қойғандай деп қарауға да болмайды. Өйткені, жоғарыда айтылған әңгіменің соңғысын жазып алып, басылым беттерінде жариялаған автор А.Жұмаділдин: “Осы екі аңыз-әңгіменің соңғысы шындыққа көбірек жанасатын сияқты. Бірінші аңыз-

²⁹² Жұмаділдин А. Жаңаарқа. -А., 2003. -196 б.

өңгімеде баяндалғандай Саржан төреге қосылып Қоқан хандығына елшілікке баратындай жаста емес Мыңжасар. Екіншіден, Мөлдір бәйбіше Кейкі бидің қызы деген болжам да ойға сыймайды. Үшіншіден, Кенесары батырларының Қызылжардағы, Көкшетаудағы, Ақмоладағы, Ақтау дуанын алғандағы соғыстарында Арқадағы кіші жүзден Танаш, Жолдаяқ батырлардың аты аталады²⁹³. Олардың арасында Мыңжасар жоқ” - деген қорытындыға келген.

Көтерілісшілердің 1844 жылғы ірі жеңісінің көрінісі Кенесары Қасымұлын талқандауға арнайы жасақталған Ахмет Жантөрин отрядының талқандалуы болды. Бұл туралы Ж.Қасымбаев: Шілденің жиырма бесінде Дуниковскийдің отряды мен Ахмет Жантөрин жасағының тірі қалғандары Торғайға жақын жердегі Ақкөл көлі маңында генерал-майор Жемчужниковтың сібірлік отрядына қосылды, - деп жазады. Одан әрі автор: Бұл кезде Кенесары Талды және Шет-Ырғыз өзендерінің сағаларында қоныстанған ауылдарын Мұғалжар тауларының Батыс беткейіне көшіріп үлгірді. Қоршауға алу жоспары іске аспады. Керек десеңіз, тамыз айының басында Кенесары отряды жау тылына өтіп, Орынбор шекара шебі маңынан шығады. Осы жерде олар көтеріліске қатысудан бас тартқан Төртқара және Жағалбайлы руларының билері мен старшындарының ауылдарын талқандады. Ур өзені бойында көшіп-қонған Жағалбайлының өзінен 700 жылқы, 3000 қой, 160 ірі қара айдап әкетілгенін дерек мәліметтеріне сүйене отырып баяндайды²⁹⁴. Кенесары хан өзінің билігіне толық мойынұсынып, қолдамаған руларды бағындырып, бағынбағанын шауып та отырған жағдайлардың орын алғандығын деректер айғақтай түседі. Ол туралы Л.Мейердің еңбегінде 1846 жылы Шу мен Іле жағалауына қарай ығысқан Кенесары Қасымұлына сол аймақты мекендеген Қоңыраттар мен Тамалардың бағынғандығы туралы мәлімет келтірілген²⁹⁵.

Әрине, оқырманға бұл мәліметтер түрлі ой тастауы да мүмкін, бірақ Кенесары Қасымұлы патша үкіметіне үш жүздің

²⁹³ Жұмаділдин А. Жанаарқа. -А., 2003. -197 б.

²⁹⁴ Қасымбаев Ж.К. Кенесары хан: саясатшы және қолбасшы. -А., 1992. -60 б.

²⁹⁵ Мейер Л. Материалы для географии и статистики России собранные офицерами генерального штаба Оренбургского ведомства. Ч. 1. Киргизская степь. -СПб., 1865. -62 б.

қазақтарының басын толық біріктіру үшін түрлі әрекеттерге барғандығының ақиқаты осылай болып отыр. Дегенменде, бұндай әрекеттер тәуелсіздік жолын тандап, осы жолдағы күресте тағдырлас болған қазақтарға қолданылған жоқ. Уақытына сай хан Кене түрлі әрекеттермен күрескен. Соның бірі туралы Кенесары Қасымұлы: Орынбор әскери губернаторы Обручевке жазған хатында былай баяндайды: “Тілеуқабақ, Назар, Шүрек рулары өздерінің бұрынғы жауыздықтарын қайталап, бастапқыда Жағалбайлы руының бірнеше ауылдарын тонап, малдарын айдап кетті, сонан соң төртқаралықтардың жеті рет жылқысын айдап әкетті және үш рет ауылдарын тонады, ал шөмекейліктердің тоғыз рет малын ұрлады”, - деп хабарлай отырып: “Қазір біз Назар, Шүрек, Тілеуқабақ руларымен аразбыз... бізге бір сенімді адам жіберсеңіз, ол аталған рулардың басты билерін және бізді жинап, ісімізді қараса, егер біз олардың жалғыз тайын болса да ұрлап, кінәлі болсақ, онда бізді жер бастырып жүргізбей-ақ қойыңыз”²⁹⁶, деген талабын білдіреді. П.П.Семенов-Тянь-Шанский “Қазақ даласының Митридаты” деп атаған Кенесары Қасымұлы²⁹⁷ ғұмырын басынан аяғына дейін тәуелсіздік жолында күреспен өткізді.

Қорыта айтқанда, І-Петр патшаның “Шығыс саясатының” арқасында Қазақ жерін ХҮІІІ ғасырдың бас кезінен бастап-ақ көзінен таса қылмаған Ресей шенеуніктері түрлі бағыттағы іс-шараларды белгілеп, отарлау саясатын ұтымды жүргізді. Зерттеулер арқылы бұндай олжадан кеңде қалмауды көздеген Орта Азия билеушілерінің де Кіші жүзді отарлауға әр қайсысының жеке қосылғандығының куәсі болдық. Ол әсіресе, Оңтүстік, Оңтүстік батыс аймақтарға байланысты көрініс тапты. Біз осы тарауда Жағалбайлылардың Е.Пугачев, Сырым Датұлы, Исатай мен Махамбет, Кенесары Қасымұлы көтерілістеріне қатысулары туралы кеңінен тоқтауға тырыстық. Сонымен қатар Сырдария мен оның сағаларының бойына бекіністер салып, жергілікті қазақ руларын құлдыққа түсірген Қоқан, Хиуа хандықтарына Кіші жүздің, оның ішінде Жағалбайлылардың наразылығының күшейгендігін тарихтан

²⁹⁶ Бекмаханов Е.Б. Қазақстан ХІХ ғасырдың 20-40 жылдарында. -А., 1994. -245 б.

²⁹⁷ Иллюстративная история Казахстана. Т. II. -А., 2005. -271 б.

білеміз. Жағалбайлылардың ежелгі отаны болып есептелген Оңтүстік және Оңтүстік батыс аймақтарының байлығынан хабардар болған Ресей патшалығы бәсекелестігін арттырып, Орта Азия билеушілерімен қатар қанауды күшейтті. Патша сарайы маңындағылардың пайымдауынша мұндай байлық көзі солардың қолына өтіп, жергілікті халық, оның ішінде Жағалбайлылар соларға қызмет етулері тиіс еді.

Қазақ даласындағы Сырдария мен Арал жағалауында өткен ұлт-азаттық көтерілістерді зерттеген орыс ғалымы В.Ф.Шахматов айтқандай, бір мезгілде оңтүстіктен Сайрам, Шымкент жақтан жас Қоқан хандығы жаңа шабуылдарды бастады. Сырдың бойына Жаңа қорған, Жүлек, Ақ-Мешіт, Шымқорған, Күміс қорған бекіністері салынды. Осы бекіністерден Ембі өзені жағалауына дейін салық жинауға кішігірім отрядтар жасағы шықты. Сыр бойы қазақтары қайда барса да алдарынан патша әскері, Қоқан, Хиуа шығып отырды, ол аймақта олар үшін бос жер болмаған²⁹⁸.

Кіші жүз жеріне сыртқы жаулардың кіру себебін зерттеуші ғалымдар рулардың өзара қарым-қатынастарымен де байланыстырады. Жағалбайлылардың да басқа рулар сияқты қыспаққа алынып, біраз шұрайлы жайылымдарынан айырылып қалғандығы²⁹⁹ жайында деректі мәліметтер бар.

Шектілер - үлкен, кіші болып екіге бөлінді. Кішкене шектіні осы рудың биі әрі батыры Жанқожа Нұрмұхамедов, ал оның екінші бөлігін батыр Есет Көтібаров басқарды. Жүздің белгілі биі әрі батыры - Шекті Көтібар 1833 жылы бір шабуылдың үстінде Жағалбайлы руының қолынан қаза тапқан³⁰⁰.

В.Ф.Шахматов Есет оның кіші баласы болғанын айтады. Сонымен атап отырған автор өзінің “Внутренняя Орда и восстание Исатая Тайманова” деп аталатын тағы бір еңбегінде Көтібар батырдың Жағалбайлылардың қолынан өлуінің себебін ру араздастығымен байланыстырады. Оның айтуынша Шекті мен Шөмекейдің, Төртқаралар мен Жағалбайлылардың арасындағы даудың өршіп кеткендігінен, оның аяғы барып

²⁹⁸ Шахматов В.Ф. Есет Котибаров. -А., 1946. -107 б.

²⁹⁹ Шахматов В.Ф. Внутренняя Орда и восстание Исатая Тайманова. - А., 1946. -211 б.

³⁰⁰ Шахматов В.Ф. Есет Котибаров. -А., 1946. -108 б.

Көтібар батырдың 1833 жылы Жағалбайлылардың қолынан қаза табуына әкеліп соқтырған³⁰¹.

Сыр және Арал жағалауындағы қазақтардың әлеуметтік жағдайының құлдырауы салықпен, әсіресе малдарын айдап кетуімен байланысты болғаны әбден белгілі. Кіші жүзден жиналатын салық мөлшері жыл сайын өсіп отырды. Мәселен, бұл салық мөлшері 1838 жылы - 17044 сом, 1841 жылы - 57687 сом, 1844 жылы - 87228 сом, 1847 жылы - 91287 сомды құраған.

1837 жылы Орынбор әкімшілігі түтін салығын 1 сом 50 тиын етіп күміс ақшамен бекіткен³⁰². Оның үстіне түтін салығының бір жылда бір-ақ рет жиналмасы тағы белгілі. Байқауымызша, Кіші жүз қазақтары жан-жақтан талан-таражға түскен. Осы себептер қазақтарды атқа қондырмай қоймасы да өзінен-өзі анық.

Арал қазақтарының жағдайының әлсіреуі баж салығымен де байланысты болды. В.Ф.Шахматов: Арал теңізі бойынша келген жүкті тасымалдау үшін қазақтарға салынатын баж салығы да ауыр болды. 1847 жылы 3500 түйе жинау керек болса, 1853 жылы - 8285 түйе жиналды, ал 1854 жылы 6194 түйе алынды³⁰³ - деп жазды. Түйе қазақтың ғұмырының басынан аяғына дейін пайдаланатын, тіршілігінде маңызды рөл атқарған мал екені белгілі. Мына жоғарыда беріліп отырған түйе саны, оның ішінде 1853 жылы салықтың күрт өсіп кетуі жұттың алғышарты боларлық жағдай болды. Сондай-ақ, халыққа тағы бір ауыр соққы болып тиген жүк тасу міндеткерлігінен Сыр бойы қазақтары да кенде қалмаған еді. Қанаудың бұл түріне байланысты Ж.Нұрмұхамедов бастаған Сыр бойы қазақтарының азаттық күресі тарихын

Жанқожа Нұрмұхамедұлы

³⁰¹ Шахматов В.Ф. Внутренняя Орда и восстание Исатая Тайманова. - А., 1946. -211 б.

³⁰² Шахматов В.Ф. Есет Котибаров. -А., 1946. -114 б.

³⁰³ Сонда -123 б.

зерттеушілердің бірі Т.Ж.Шойынбаев: “Жүк тасу міндеткерлігі қазақтар үшін нағыз қырсық болды. Перовск (Ақмешіт) фортынан Орынборға барлық жүк тасымалы бүтіндей Сырдария қазақтарының мойнына түсті. Сұлтан Жантөрин түйелерді жалдау жөнінде былай деп жазды: “Жалға алу емес..., бұл төтенше салықтар түрінде болды..., өздерінде түйелері болмаған кедей адамдар көп ретте қолындағы соңғы қойын беріп, түйелерді байлардан жалға алды”³⁰⁴ - деп жазды. Баж салығын тек Орта Азия билеушілері ғана емес, кейінірек патша әкімшілігі де қолданды.

Ресей әкімшілігі өзінің отар аймақтарын назарынан тыс қалдырмауға тырысты. Бұл жағдайды Л.Мейер: “Ресейдің қатысуымен Сыр бойындағы хиуалықтар шегініс жасады. Бірақ хиуалықтардың орнына қоқандықтар келді. Қоқандықтар өз биліктерін біртіндеп солтүстікке қарай жылжытып Түркістанды жаулап алды. Ары қарай Сырдың төменгі ағысына қарай беттеді, оның сағасының тармақталған бөлігінде 1817 жылы Ақмешіт бекінісін салды. Бұл халықтың зорлық-зомбылығы тек қырғыздарға ғана емес, сол аймақтағы барлық халықтарға бірдей салынған зякет салығынан, оның үстіне оларды қара жұмыстарға салып, бекіністің аймағындағы жерлерге қайта-қайта көшіріп шаруашылықтарын құлдыратты. Бұл аймақ үшін хиуалықтар мен қоқандықтар арасындағы бәсекелестікте толастамады”³⁰⁵ - деп көрсетеді. Бірінен кейін бірі келіп, тонаушылық танытқан Хиуа, Қоқанды ығыстырып, бұл аймақтағы билікті өз қолына алуды барынша көздеген патшалы Ресейдің де тонауына түскен сол аймақтың қазақтары болды. Осындай аумалы-төкпелі жағдайға тап болған Жанқожа батыр да әр түрлі жолды ұстанды. Л.Мейер өзінің ойын ары қарай: бұлардың орнына орыстар келе бастағанда Жанқожа оларға сеніммен қарап, қоқандықтардың әрекетіне немқұрайлық танытқандай болды. Осалдық байқатқан қырғыздар 1850 жылы 50000 бас малдарынан айрылды. 1851 жылы қоқандықтар тағы да сол шамадағы малды айдап кетті³⁰⁶, - деп жалғастырады.

³⁰⁴ Шойынбаев Т.Ж. Восстание присырдаринских казахов под руководством Жанкожи Нурмухамедова -А, 1949 -84 б

³⁰⁵ Мейер Л. Материалы для географии и статистики России собранные офицерами генерального штаба Ч. I Киргизская степь Оренбургского ведомства -СПб, 1865 -72 б

³⁰⁶ Сонда -72 б

Жанқожа кесенесі

1851 жылы 29 мамырда Обручевтің орнына Перовский өлкелік басқарманы өз қолына алды. Перовскийдің пайымдауынша, Ресей үшін қырғыздардың отырықшылыққа көшуіне қарағанда олардың көшпелілігі тиімді. Ол 1854 жылғы қырғыздарға (қазақтарға - Е.П.) Жайықтың оң жағалауына өтіп жертөлелер салуына кедергі жасамауды шекаралық комиссияға қатаң ескертті. Перовский қызметін адалдықтарды жауласып жүрген рулары Шекті, Қаракесек, Жағалбайлылармен татуластырудан бастады.

Л.Мейер: Кезінде генерал Обручев Жанқожаны өзіне тарту мақсатында жасауыл (Есауыл) етіп тағайындап, сол аймақтағы қырғыздарға билік жүргізуге жағдай жасаған еді. Перовский таққа келген соң Жанқожадан Ресей бодандығын алуды талап етті. Жанқожа түрлі сылтаулар айтып бас кезінде жалтарып жүрді, бірақ талап күшейген кезде ашық бас тартты³⁰⁷ - деп көрсетеді. Осы зерттеу жұмысы барысында көрсетілген кезеңде қазақ-қазақтың немесе ру мен рудың арасындағы қақтығыстарының жиілеп кеткендігін, оның зардаптарын оқи отырып қынжылдық. Қай кезде де қара халықты құрбан еткен

³⁰⁷ Мейер Л. Материалы для географии и статистики России собранные офицерами генерального штаба. Ч. I. Киргизская степь: Оренбургского ведомства. -СПб., 1865. -72 б.

саясат, көтерілістер тұсында да орын алды. Патша шенеуніктері мен казактардың, одан қалса жандайшап сұлтандардың айтқанымен жүргендердің әрекеттерінің аяғы қанды қырғындарға апарып соқтырып отырды. Көтерілісшілерді жазалауда Ресей шенеуніктері қазақты-қазаққа айдап салу әрекетінен де құр қалған жоқ. Патша үкіметі әскерінің құрамына жергілікті қазақ руларының жігіттерін де алды. Мысалы, 1855 жылдың 29 шілдесінде Орск бекінісінде жабдықталған, құрамында 150 Жағалбайлы бар отряд таң ата Шекті бөлімінің Телеу ауылын шабуылдады³⁰⁸. Нәтижесінде Телеуліктер тұтқиылдан казактар жасаған шабуылға төтеп бере алмай толық талқандалды. 40 адам өліп, 15-і тұтқындалды, 613 түйе, 536 жылқы, 1111 сиыр, 3000 қой тартып алынды. Жағалбайлылар оларды казактармен бірігіп тонады³⁰⁹ - деген тарихи құжаттарда сақталған мәліметтер біздің сөзіміздің дәлелі.

Жығылғанға жұдырық демекші, жоғарыда көрсетілген себептердің барлығы елді жұтатты. Елдің күйзеліске түсуін бұрынғыдан да үдете түскен 1856 жылғы жұт болды. Бұл жөнінде 1856 жылы мамырда Шекті руының бір байы Қызыл Жүсіпов былай деп жазды: “Біздің руластарымыздан мал басының күрт қысқаруынан көп адам аштан қырылды. 10 киіз үйден 5, ал 5-інен 2... Жұт қаһарына мініп, аштан қырылғандардың саны күннен-күнге өсуде”³¹⁰.

Өзіміз байқап отырғандай, Жанқожа батыр мен Есет батырдың көтерілістері екі бағытта жүрді, алғашқы бағыты Орта Азия билеушілеріне қарсы болса, екіншісі патшалы Ресейге қарсы бағытталды. Жалпы екі көтерілістің де патша өкіметіне қарсы әрекеттері бір мезгілде 1856 жылы басталды.

Жанқожа Нұрмұхаммедұлы көтерілісінің басталу себептері жайында В.Ф.Шахматов мынадай мәліметтер келтіреді: “1856 жылы Жанқожа батырдың бастауымен Сыр бойының егіншілерінің көтерілісі басталды. Көтерілістің басталуына себеп болған, қазақтардың суландыру жүйесін талқандап, қоныс аударып келген казактар үшін тартып алынған 3,5 мың десятина жер мен қайта-қайта жиналатын салық болды”³¹¹.

³⁰⁸ Шахматов В.Ф. Есет Котибаров. -А., 1946. -119 б.

³⁰⁹ Сонда -119 б.

³¹⁰ Сонда -122 б.

³¹¹ Сонда -123 б.

Ал, Есет Көтібаров бастаған күрес туралы: Патша үкіметіне қарсы қазақтардың қарулы көтерілісі 1855 жылдың жазында басталды. Бұл көтеріліс сол тұстағы саяси ахуалмен Қырым соғысымен байланысты еді. Қырым соғысы ондағы патша үкіметінің сәтсіздіктері қазақ даласындағы отарлауға қарсы бағытталған күресті үдетті.

1855 жылдың көктемінде Есет өз маңына отряд жинай бастады. Бұл кезде Есетті Табын мен Шектілерден 1300 адам, ал Адайлардың 100 ауылы қолдады³¹² деген мәліметтер береді.

Жанқожа мен Есет батыр көтерілісінің Кіші жүз аумағын қамтығандығын берілген материалдардан көріп отырмыз. Оның ішінде бұл көтерілістердің қолбасшылары Шекті тайпасынан шыққан батырлар. Сондықтан да көтерілістерді Шектілер тарихын жазғанда толық беруді жөн көрдік. Дегенменде, Жағалбайлылар өздерінің орналасуына байланысты бұл көтерілістер барысында оқиғалар арасынан сырт қалған жоқ.

Жалпы ХҮІІІ-ХІХ ғасырларда өткен қазақ даласындағы барлық көтерілістер жеңіліс тапты. Бұл жағдай заңды да сияқты. Өйткені, қазақтар мен патшалы Ресейдің күш арасалмағы, оның үстіне ара-кідік кездесетін қазақ ақсүйектерінің сатқындығы, бағыт-бағдардың нақты бағдарламасының болмауы т.б. осы сияқты толып жатқан себептер қазақ халқының азаттық күресін жеңілістермен аяқталуына әкеліп соқты. Бірақ, алпауыт күшке қарамай, Хиуа, Қоқан, Ресей әскеріне қарсы шауып, жан алып, жан беруге дайын батырлар мен оларды қолдаған қазақ руларының аттары азаттық үшін күрес тарихынан мәңгілік орнын тапты.

Сурет (Есет батыр)

³¹² Шахматов В.Ф. Есет Котибаров. -А., 1946. -117 б.

8-ТАРАУ.

ЖАҒАЛБАЙЛЫЛАР ШЕЖІРЕСІ

Жоғарыда келтірілген материалдарды талдай отырып, 11 атаға бірігетін Жағалбайлы руы қазақтың бүкіл үш жүзі қоныстанған Батыс, Орталық және Оңтүстік Қазақстан аумағында XIX-XX ғасыр басында таралып, орналасқандығына көз жеткіземіз. Жағалбайлы руын құрайтын 11 ата екі ірі бірлестікке бөлінген. Олар Мырза және Лез деп аталады. Осының ішінде Мырза аталығына бірігетін Біліс, Малатау, Балқожа, Сирақты, Құтпанай, Ормантай, Бөзбет рулары саны, алып жатқан аумағының көлемі жағынан бірінші орынды алады. Зерттеушілердің кейбіреулері Жағалбайлының аталған аталығынан тарайтын жеті рудың қатарына Қараша руын да атайды³¹³. Бірақ бұл ру туралы мәліметтерді “Материалы по киргизскому землепользованию” топтамасының материалдарын қарастыру барысында кездестіре алмадық.

Жағалбайлыны құрайтын рулар туралы мәліметтерді кейде әр түрлі жылдары басылып шыққан қазақ шежіресіне қатысты басылым материалдарымен де толықтырып отырдық. 1865 жылы жарық көрген Л.Мейердің “Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба” еңбегінде Жағалбайлылардың 12 атаға бөлінгендігін көрсеткен³¹⁴. Н.А.Аристов Жағалбайлылардың Мырза мен Лез руларына тарап, олардың өздерін 16 атаға бөледі. Олар: Аққожа, Бескүрек, Бұлдый, Бөдес, Қараша, Есенқожа, Ширак, Байқұн, Сазан, Біліс, Малатау, Ормантай, Құтбанай, Сирақты, Балқожа, Бөзбет³¹⁵. Осыған ұқсас пікірді М.Тынышпаев білдірген. Ғалым Жағалбайлылардың 11 аталығын көрсеткен³¹⁶.

³¹³ Тынышпаев М. -75 б.

³¹⁴ Мейер Л. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Ч. 1. Киргизская степь. Оренбургского ведомства. -СПб., 1865. -91 б.

³¹⁵ Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских помен и народностей. Сведения об их численности. -СПб., 1897. -111 б.

³¹⁶ Тынышпаев М. Великие бедствия... (Ақтабан-шұбырынды). -А., 1992. -94 б.

“Ана тілі” газетіне түскен қалың шежірелік мәліметтер негізінде Жағалбайлылардың мына төмендегі шежіресі көрсетілген. Әрине, біз Жағалбайлы шежіресін толық әрі жан-жақты таратып береміз деп айта алмаймыз. Оқырман жоғарыда аталған деректерге сүйене отырып, өз аталықтарын тауып алуларына болады. Шежірені зерттеп отырған мәселемен тікелей байланыста атап айтсақ, олардың біз көрсеткен облыстарда, уездер мен болыстарда, сондай-ақ әкімшілік ауылдардағы орналасуы мен санына қатысты мәліметтерге сүйене отырып қарастырдық. Сондықтан біз отырған нұсқада XIX ғасырдың аяғы мен немесе XX ғасыр басымен аяқталатын кезеңге дейінгі Жағалбайлы руының шежіресі негізгі 7 атасына дейін ғана беріліп отыр. Сондықтан біз оларда өздерінің ру-тайпаларына ақпарат берушілер туралы нақты мәліметтерді көрсетуге тырысамыз.

Айта кетерлік жайт, өкінішке орай Тама, Табын руларымен салыстырғанда бүкіл Қазақстан аймақтары, сондай-ақ Ресей Федерациясының Орынбор губерниясындағы Жағалбайлылар шежіресінің толық нұсқаулары қолымызға түсе қоймады.

Жағалбайлылардың ру-тайпалық бірлестіктері туралы барынша толық мәліметтерді бізге Торғай облысының Ақтөбе, Қостанай уездері бойынша жинақталған “Материалы по киргизскому землепользованию” атты топтама бере алады. Өттеген-ай дегізетін жағдай мұндай толық ақпарат аталған ру тарихына қатысты Орталық (Ақмола облысы Ақмола уезі, Семей облысы Қарқара уезі) және Оңтүстік Қазақстан (Сырдария облысының Шымкент, Әулиеата уездері) бойынша кездеспейді.

Дегенмен де қолда бар статистикалық деректердің мәліметтеріне сүйене отырып, Ақтөбе, Қостанай уездері аумағында орналасқан Жағалбайлы руларының таралуын қарастырып көрейік. Батыс Қазақстан облысының аталған уездері, соның ішінде Орынбор губерниясы аумағында барлық Жағалбайлылардың 90%-ы немесе олардың 61 мың адамы өмір сүрді

Төменде аталған уездерде 1898-1899 жылдарда Жағалбайлылардың 13 руына тиесілі 1204 шаруашылық ауыл болғаны туралы мәліметтерді өзіміз қарастырған деректер

ЖАҒАЛБАЙЛЫ³¹⁷

Мырза

Біліс Малатау Балқожа Сирақты Ормантай Күтбанай Бозбет

Лез

Кыршый Бұлдый Аққожа Есірқожа Бөдес Бескүрек

³¹⁷ Қазақ шежіресі. -А., 1994. -156 б.

бойынша келтіреміз. Олар Мырза және Лез аталығына жататын рулардың үлкендігі бойынша берілген (1-кестені көріңіз).

1898-1899 ж. Жағалбайлылардың анағұрлым тығыз әрі топтаса орналасқан Ақтөбе, Қостанай уездеріндегі шаруашылық ауылдары бойынша руларының таралуы туралы мәліметтер.

1-кесте

№	Ру атауы	Шаруашылық ауылдар саны					
		Ақтөбе уезі		Қостанай уезі		Барлығы	
		Барлығы	%	Барлығы	%	Барлығы	%
1. Мырза							
1.	Біліс	203	37,1	18	2,7	221	18,4
2.	Малатау	173	31,6	108	16,4	281	23,3
3.	Балқожа	1	0,2	32	4,9	33	2,7
4.	Сирақты	1	0,2	63	9,6	64	5,3
5.	Құтбанай	33	6,0	96	14,6	129	10,7
6.	Ормантай	41	7,5	67	10,2	108	9,0
7.	Бозбет	18	3,3	76	11,6	94	7,8
2. Лез							
8.	Бескүрек	80	14,6	28	4,3	108	9,0
9.	Бұлдый	-	-	31	4,7	31	2,6
10.	Аққожа	9	1,6	120	18,3	129	10,7
11.	Есірқожа	-	-	18	2,7	18	1,5
12.	Бөдес	8	1,5	-	-	8	0,7
	Барлығы	547	100,0	657	100,0	1204	100,0

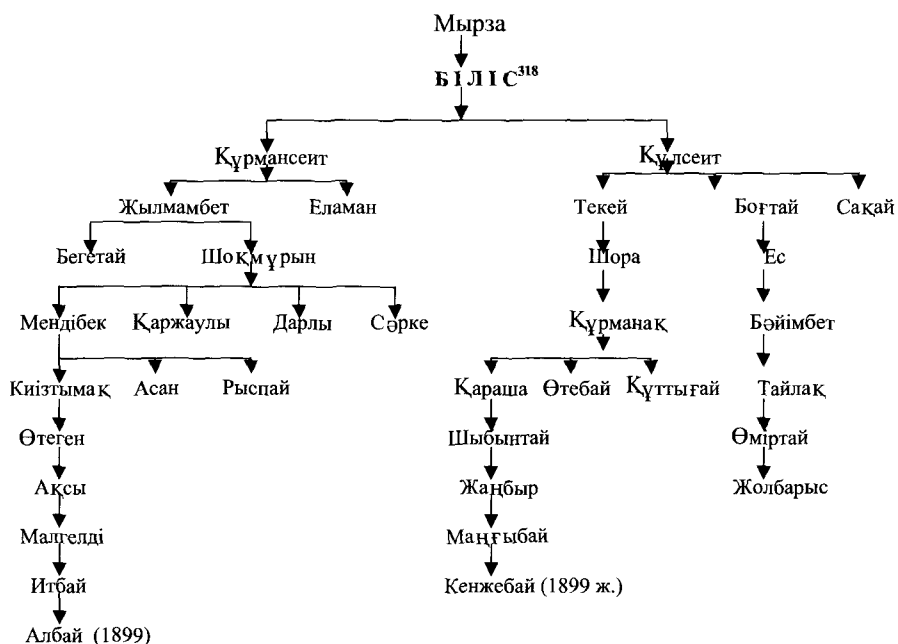
• **Біліс.** Ақтөбе уезіндегі Жағалбайлы руларының өзге тармақтарынан басым болды. Мәселен, оларға 1898-1899 жж. аралығында 547 шаруашылық ауылдардың 183-і (33,5%) тиесілі болды.

Олар әсіресе Теректі болысында көп болып, 164 шаруашылық ауылдың 87-сінде-(53%) тұрды. Біліс руы орналасты. Олар болыстыққа қарасты 9 әкімшілік ауыл аумағына таралып орналасты, №3, 4, 5, 6 ауылдарда олар негізгі тұрғындарды құрады. Құрмансейіт, Құлсейіт аталарынан тарайтын Біліс руының алғашқысына жататын өкілдері басым болған. Олардың ішінде **Жылмамбет-Бегетай** және **Шоқмұрын** ұрпақтары ерекшеленеді. Құлсейіт аталығы Текей және Соқай деп екіге бөлінген.

Аралтөбе болысында бұл руға 5 әкімшілік ауылға қарасты 180 шаруашылық ауылдың 56-ы (31,1%) қарады. Сауалнама кезінде олар өздерінің Мендібек және Сәрке (Шоқмұрын, Құрмансейіт), сондай-ақ Сақай (Құлсейіт) аталығынан тарайтындықтарын айтқан.

Ойсылқара болысында бұл руға тиесілі 20 шаруашылық ауыл тіркелсе, соның ішінде бұл сан жалпы көрсеткішінің 13,3% құрады. Бұл жерде Бегетай, Шоқмұрын, Еламан ұрпақтары өмір сүрген.

Қостанай уезінде Біліс өкілдері Жетіқара болысы аумағында ғана қоныстанды. №1, 4, 5, 7 және 8 әкімшілік ауылдарда олардың тек 18 шаруашылық ауылдары ғана болды, яғни олар Жағалбайлыларға тиесілі ауылдардың 27%-ын ғана құрады. Сондықтан бұл көрсеткіші бойынша олар ең соңғыларының бірі немесе 12 орында тұрады. Олардың ішінде Құлсейіт аталығына кіретін Қарашалар да өмір сүрді.

• **Малатау.** Бұлар біз қарастырып отырған кезеңде Қостанай, Ақтөбе уездеріндегі Жағалбайлылардың ең саны

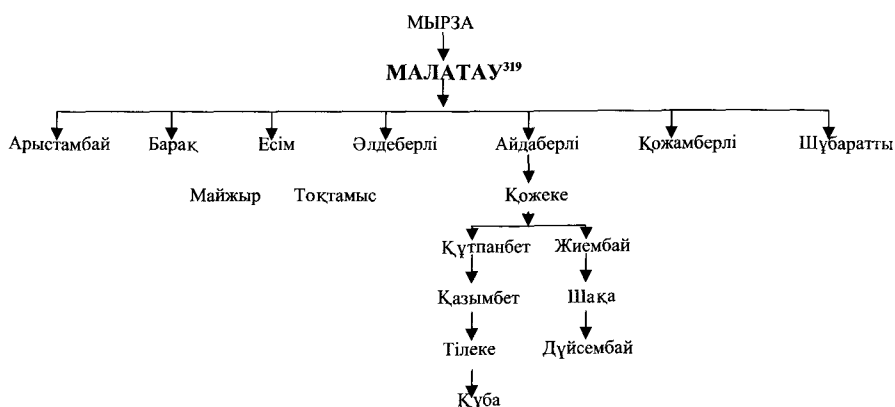
³¹⁸ Материалы ... Т. VII. Сведения о киргизских ордах и родах по волостям Актюбинского уезда. -4,5, 6 бб.

көп бөлігі. Біздің пікірімізше барлық Жағалбайлылардың “Малатау” деген ұраны осы атаның атауымен байланысты.

Ақтөбе уезінде Малатаулар Білістерден кейінгі екінші орынды иеленді. Олардың көпшілігі Аралтөбе болысы аумағында шоғырланды, ондағы болыстыққа қарасты 180 шаруашылық ауылдың 83-і (46,1%) соларға тиесілі болды. Назар аударарлық тағы бір жайт Ақтөбе уезі бойынша Жағалбайлылардың барлық шаруашылық ауылдарының 48,0%-ы осы болыстың құрамына кірді. Болыста 8 әкімшілік ауылға бекітілген Малатаудың барлық 7 тармағы атап айтсақ, Арыстанбай, Барақ, Есім, Әлдеберлі, Айдаберлі, Қожамберлі және Шұбартты ұрпақтары қоныстанды. Бұлардың барлығы аталған болыстыққа қатысты. Бұлардың ішінде Арыстанбай ұрпақтары саны жағынан басым болып саналады.

Ойсылқара болысында Малатау ұрпақтары барлық 150 шаруашылық ауылдың 40-ын (6,7%) иеленді немесе қарастырып отырған уезд бойынша Жағалбайлыларға тиесілі барлық ауылдардың 23,1% құрады. Малатау ұрпақтары 3 әкімшілік ауылда кездеседі, ал №3 әкімшілік ауылдың барлық 38 шаруашылық ауылының 37-сі соларға қарасты болды. Арыстанбай, Барақ, Есім және Әлдеберлі негізгі аталықтары болды.

Теректі болысында көрсетілген ру №2, 7, 9 әкімшілік ауылдарда кездесті, олардың құрамында 29 шаруашылық ауыл болды. Бұл көрсеткіш (17,7%) оларды Білістен кейінгі екінші орынға шығарды. Олардың барлығы өздерін Қожамберлі аталығына жатқыза ерекшелік болып табылады.

³¹⁹ Материалы ... Т. VII. Сведения о киргизских ордах и родах по волостям Актюбинского уезда. -4-5 бб; Материалы ... Т. V. Сведения о киргизских ордах и родах по волостям Кустанайского уезда. -224, 225, 230 бб.

• **Балқожа.** Бұл аталық саны жағынан аздау әрі негізінен Қостанай уезіне қарасты барлық төрт болыстықтың аумағында шашырай қоныстанған. Олардың көпшілігі Жылқуар болысы аумағында шоғырланды. Оларға № 2 әкімшілік ауылдағы 24 шаруашылық ауылдың 23-і (95,8%) қарасты болды. Бұл көрсеткіш аталып отырған уездегі Балқожалықтардың жалпы көрсеткішіне шаққанда 76,7% құрады. Бұл жерлерде Балқожа аталығының негізінен Қоясай, Елшібек, Жанақ (Батыр, Баймұрат, Сағыр, Жетібай, Иман), Белеу, Ерсай немесе Қабақ ұрпақтары кездесті.

Жетіқара болысында қарастырып отырған ру өкілдері №3, 7 әкімшілік ауылдар аумағында қоныстанған. Оларға тиесілі 6 шаруашылық ауыл бүкіл болыс бойынша алғандығы (251) шаруашылық ауылдың 2,4% ғана құрады. Сонымен қатар көрсетілген ауылдар Балқожалықтардың жалпы уезд бойынша 20% құрған жалпы көрсеткішінің құрамына кірді.

Дамбар болысында Балқожа аталығына №1 әкімшілік ауылға қарасты Имамбай Айман және Темірбай Байтілес ақсақалдар басқаратын екі шаруашылық ауыл ғана тиесілі болды. Бұл жерде Балқожалықтармен қатар Жағалбайлының Сирақты, Бөзбет, Аққожа аталарының тармақтары да қоныстанды.

Қумақ болысында Балқожаларға тарайтын тармақтарына 14 әкімшілік ауылдың Нұри Құттылыжол ақсақалға қарасты шаруашылық ауыл ғана тиесілі болды. Олардың 96 тұрғыны және 17 шаруашылығы болды. Қалған ауылдар түгелдей Құтбанай руының ұрпақтарына қарады.

Ал, егер Ақтөбе уезі бойынша алсақ, біз зерттеп отырған ру Аралтөбе болысы аумағында ғана кездесті. Мысалы, мұндағы Қайынбай өзеніне жақын тұрақты қыстауы бар Сүйіншібай Ерубай ақсақалдың шаруашылық ауылы 63 тұрғыны бар 14 қожалықты біріктірді.

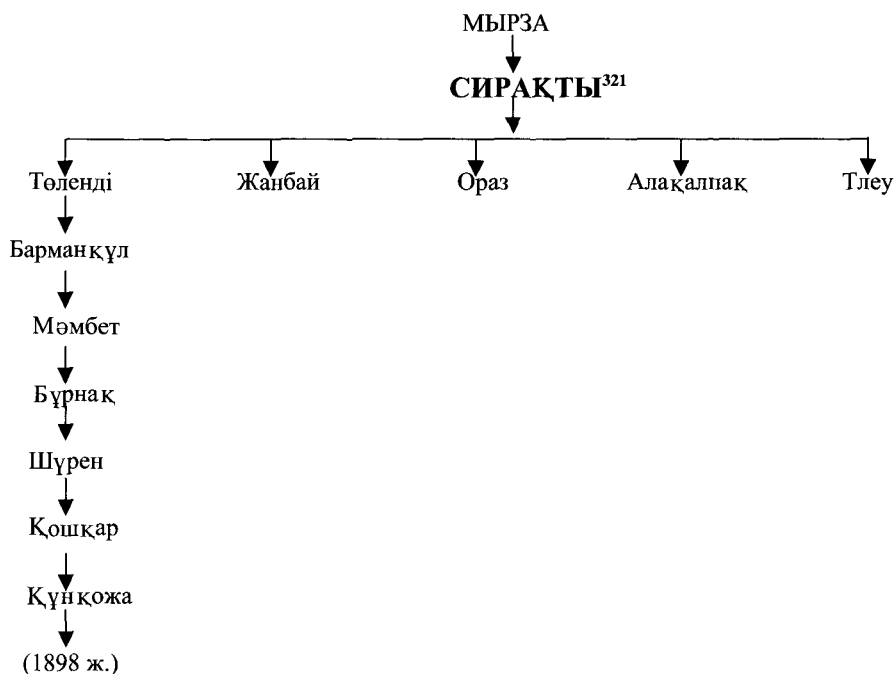
• **Сирақты.** Бұлар негізінен Қостанай уезінің аумағында кездесті, 1898 жылы олардың 63 шаруашылық ауылы тіркелді немесе жалпы уездік көрсеткіштің 9,6% құрады.

Олардың негізгі бөлігі Сүйіндік болысында өмір сүрді. Болыстыққа қарасты 119 шаруашылық ауылдың 49-ы (41,1%) Сирақтыларға бекітілді. Соңғылары №1 және 5 әкімшілік ауылдарға бекітілді. Сирақтылардан тарайтын Төленді және Жанбай тармақтары екі ауылда да кездесті, ал Ораз Алақалпақ, Тілеуден тарайтын тармақтары №1 әкімшілік ауылда ғана орналасты.

Дамбар болысында Жағалбайлыларға қарасты 9 шаруашылық ауылдың 44,4%-ын Сирақтыларға тиесілі болды. Егер Жетіғара және Құмақ болыстары бойынша алып қарасақ, біз қарастырып отырған рудың өкілдері тиісінше 3-4, сондай-ақ 1 және 5 әкімшілік ауылдар аумағында қоныстанып, 7 және 3 шаруашылық ауылды иемденді.

Олар Ақтөбе уезінде Аралтөбе болысына қарасты №1 әкімшілік ауыл аумағында ғана қоныстанды, 180 шаруашылық ауылдың біреуін ғана иеленді.

³²⁰ Материалы ... Т. V. Сведения о киргизских ордах и родах по волостям Кустанайского уезда. -229 б.

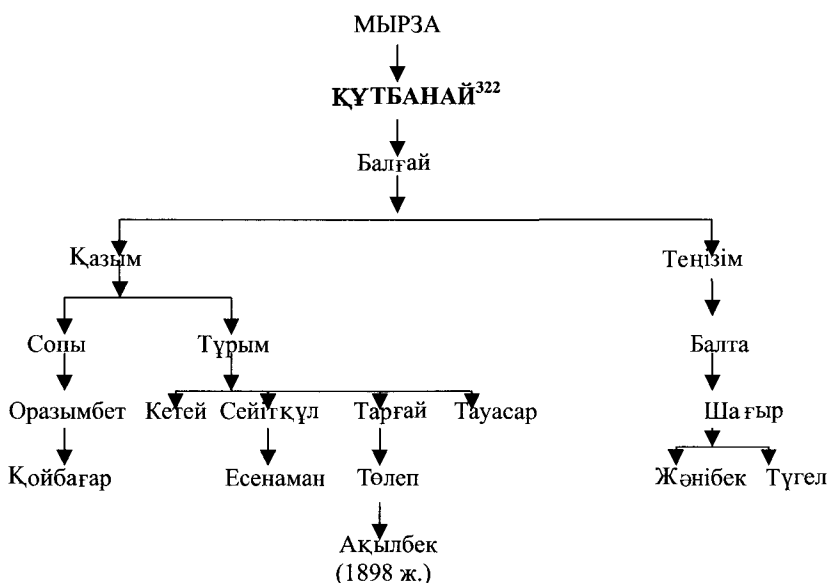
• **Құтбанай.** Бұл аталықтың өкілдері 1898-1899 жж. біз зерттеп отырған уездердегі 129 шаруашылық ауылды иеленді немесе аталған уездердегі жалпы Жағалбайлылық көрсеткіштің 10,7% құрады. Сөйтіп Аққожа тармағымен салыстырғанда үшінші-төртінші орынды иеленді. Соның ішінде оларға тиесілі ауылдардың (76) негізгі бөлігі Қостанай уезіндегі екі болыстықтың аумағында шоғырланды.

Қумақ болысында Құтбанайларға тиесілі 74 шаруашылық ауыл (48,1%) саны олардың Малатаулар (43) мен Ормантайлардан (20) саны жағынан басымдығын көрсетіп, бірінші орынға шығарды. Олар №1 әкімшілік ауылдың Құтбанайдың Теңізім (Жәнібек) тармағына қарасты жерлеріне орналасты. Екінші әкімшілік ауылда Қазымның Кетей, Сейітқұл, Тарғай, Тауасар сияқты тармақтары тығыз қоныстанды. №3 әкімшілік ауылда Тұрымнан тарайтын Кетей, Сейтқұл, Тарғай, Тауасар, №4 әкімшілік ауылда Сопы ұрпақтары барлық шаруашылық ауылдардың 96,2% иеленді.

³²¹ Материалы ... Т. V. Сведения о киргизских ордах и родах по волостям Кустанайского уезда. -230 б.

Құтбанайлардың Жетіғара болысында Қазым мен Теңізім ұрпақтарына тиесілі 22 (8,8%) шаруашылық ауылдары болды.

Ақтөбе уезіне келер болсақ, бұл жердегі Құтбанайларға тиесілі барлық 33 шаруашылық ауылдардың 26-сы (78,8%) Теректі болысына, қалғандары Аралтөбе болысының төрт әкімшілік ауылдарында орналасты.

• **Ормантай.** Өздерінің таралуы мен саны жағынан Торғай облысындағы Жағалбайлылардың ішінде бесінші-алтыншы орынды алды, 108 шаруашылық ауылды иеленді. Ормантайдан тарайтын Жағалбайлылар Қостанай уезіндегі төрт, Ақтөбе уезіндегі үш болыста қоныстанды.

Бәрінен де олар Қостанай уезінде көп болды. Мысалы Жетіғара болысындағы жалпы 251 шаруашылық ауылдардың 30-ы (12,0%) соларға тіркелді. Бұларда Ормантайдан тарайтын №4 және 6 әкімшілік ауылдардың барлық төрт аталығы: Боқсары, Құлманай, Жәнібек, Алтысарт (Алтықсы) тармақтары көрсетілген. Соның ішінде Құлманайдың өкілдері анағұрлым басым болған.

³²² Материалы ... Т. V. Сведения о киргизских ордах и родах по волостям Кустанайского уезда. - 225 б.

Қумақ болысында Ормантайлар шағын топ болып бірінші әкімшілік ауыл құрамында өмір сүрді және олардың 20 шаруашылық ауылы жалпы болыс бойынша алғандағы көрсеткіштің 13%-ын құрады. Бұл жердегі негізгі тармақтар: Алтысарт (Алтыбай, Жетібай) және Жәнібек (Мырзаш, Жалмамбет).

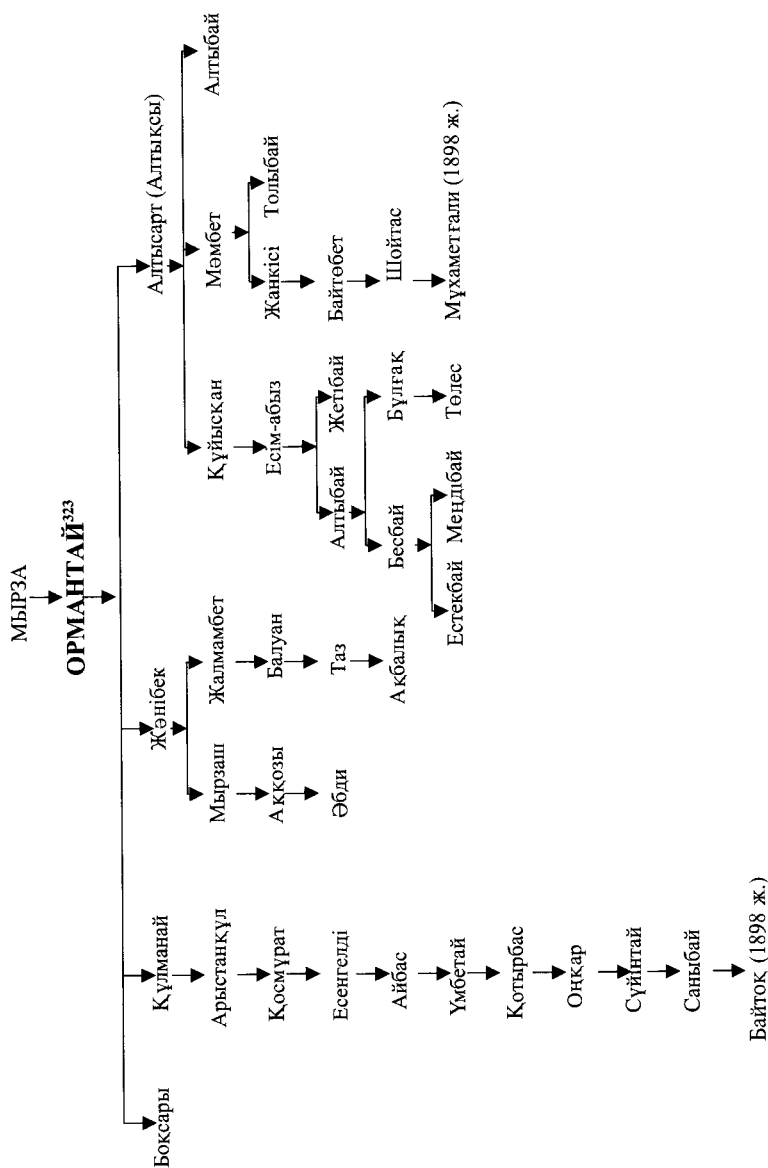
Сүйіндік болысында біз зерттеп отырған ру №3 әкімшілік ауылдың аумағын тұтасымен алып жатты. Олардың 16 қожалығы бекітілген. Болыстағы 119 шаруашылық ауылдың көрсеткішіндегі олардың үлес салмағы 13,4%-ға тең болды. Бұл болыстағы жергілікті Ормантайдың негізгі тармақтарына келетін болсақ, Алтысарт, Жәнібек, Боқсарыны атау қажет. Алтысарт тармағы өз ішінде Мамбет, Алтыбай деп бөлініп, Ормантайларға тиесілі шаруашылық ауылдардың 62,5%-ын иеленді. Ал Жәнібек тармақтарына мұндай ауылдардың 31,3%-ы тиесілі болды. Қалған 6,2%-ды құрайтын ауылдар Боқсары ұрпақтарына жатты.

Ал, Жылқуар болысы бойынша №2 әкімшілік ауылдың құрамына кіретін қарасты бір ғана қожалық анықталды.

Ақтөбе уезіндегі Ормантайлардың шағын тобы Теректі болысында ғана кездеседі. Мәселен, №7, 8 әкімшілік ауылдарда оларға 17 қожалық немесе бүкіл болыстағы 164 шаруашылық ауылдың 10,4%-ы қарады. Бұл жерде барлық 3 тармақ Құлманай, Жәнібек және Алтысарт тең мөлшерде орналасқан.

Аралтөбе болысындағы зерттеп отырған рудың, үш әкімшілік ауылынан (№1, 5, 6) құралған 10 қожалық Алтысарт аталығының Құйысқан тармағына қарады.

Ойсылқара болысындағы №1, 8 әкімшілік ауылдарында орналасқан Алтысарт аталығы Жағалбайлыларға тиесілі 150 ауылдың 14-ін (9,3%) иеленді.

³²³ Материалы ... Т. VII. Сведения о киргизских ордах и родах по волостям Актюбинского уезда. -6 б; Материалы ... Т. V. Сведения о киргизских ордах и родах по волостям Кустанайского уезда. -224, 225, 230 бб.

• **Бозбет.** Торғай облысындағы Жағалбайлының ішінде саны жағынан жетінші орын алатын бұл ру, зерттеліп отырған кезеңде жоғарыда аталған екі уездің 8 болысының территориясын алып жатты. Әйтсе де, 80% астам Бозбеттіктер Қостанай уезінде шоғырланды.

Бәрінен де бұлар Жылқуар болысында көп болып, онда олар Жағалбайлының барлық ру тармақтарының ішінде бірінші орынды иеленді. Өйткені олар бүкіл болыстағы 124 шаруашылық ауылдардың 44 (35,5%) құрады. Мәселен, бұл руға №1 әкімшілік ауылдағы 16 шаруашылық ауылдар тұтасымен, №5 сондай ауылдағы 13-нің барлығы және де алтыншы әкімшілік ауылдағы 14-і тиесілі. Бұл болыстағы оның негізгі тармақтары мыналар: Есенгелді, Бөлек және Меді. Аталған болыстағы бірінші тармаққа Бозбет шаруашылық ауылдарының 40,9%, екіншісіне - 27,3% және үшіншісіне - 31,8% тиесілі болды.

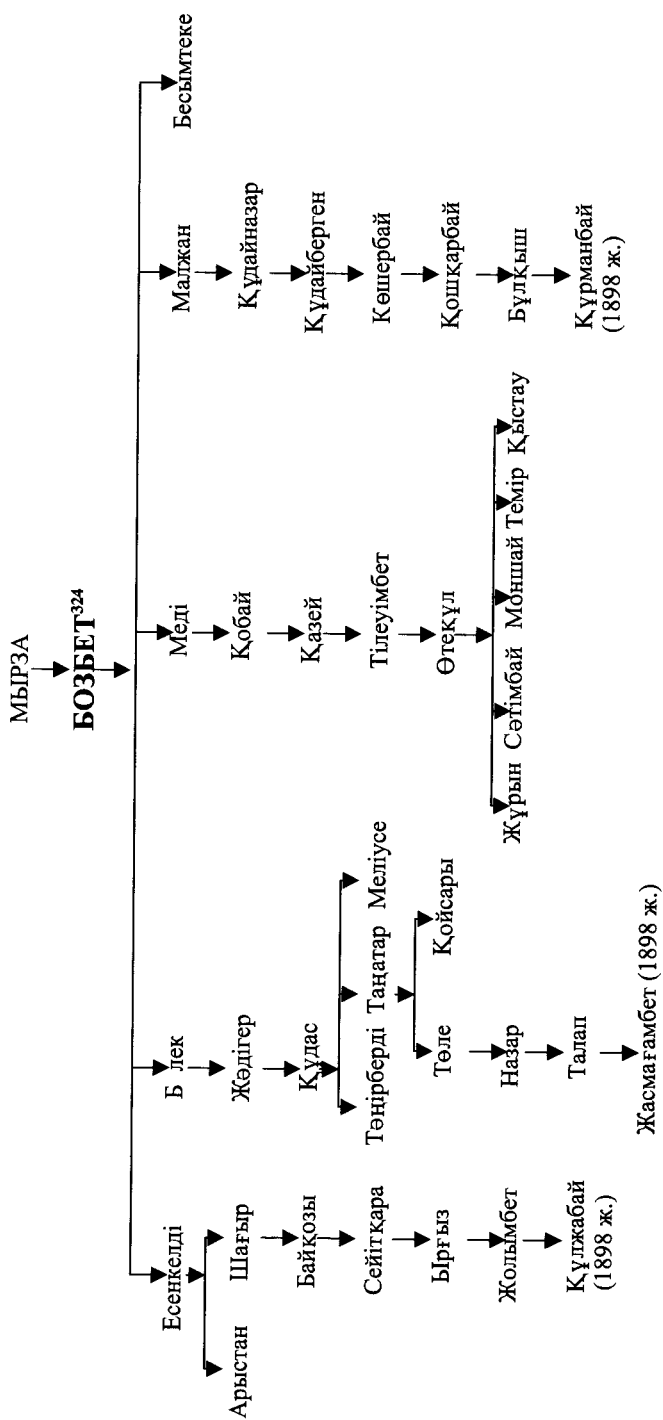
Бозбеттіктердің келесі бір шағын тобы Сүйіндік болысының территориясында орналасты, мұнда олар 25 шаруашылық ауыл қарайтын бүкіл болыстағы 110 шаруашылық ауылдың 21%-ын қамтып № 6 әкімшілік ауылда толығымен жайғасты. Егер оның негізгі тармақтарына тоқталсақ, онда олардың арасында Бөлек пен Бесімтеке басым болды. Мысалы, Бөлектің Тәңірберді, Таңатар және Мелеусе сияқты тармақтарына 72% шаруашылық ауыл, 20% тікелей Бесімтеке тармағына, ал қалған 8%-өзге тармақтарға тиесілі болған.

Өзге екі болыс - Жетіқара мен Дамбара Бозбеттіктерге тек 5 және 2 шаруашылық ауыл ғана тиесілі болып, сәйкесінше бүкіл болыстың көрсеткіш бойынша үлес салмағы 2,0% және 22,2% құрады.

Енді Ақтөбе уезіндегі болыстарға назар аударайық. Біздің материалдарымызда бәрінен көп Бозбеттіктер Ойсылқара болысында есепке алынды - 14 шаруашылық ауыл, бұлар №2 әкімшілік ауылдың негізін құрады. Ішіндегі оның негізгі тармақтарын атасақ Бесімтеке мен Малжан, олар мынадай таралымдармен ұсынылады: Балта, Сама және Құдайназар.

Аралтөбе болысында зерттеліп отырған ру №1 және 5 әкімшілік ауылдарда кездесіп, онда Есенгелді (Арыстан және Шағыр) тармағына шыққандар басым болды.

Бозбеттіктердің шамалы саны Теректі және Ақтөбе болыстарында есепке алынып, мұнда оларға Жағалбайлы қазақтары ғана емес, Кіші жүздің Жетіру мен Әлімұлының өзге өкілдері де көрші болған.

324 Материалы ... Т. VII. Сведения о киргизских ордах и родах по волостям Актюбинского уезда. -4 б; Материалы ... Т. V. Сведения о киргизских ордах и родах по волостям Кустанайского уезда. -229, 230 бб.

• **Бескүрек.** Өзінң таралуы жағынан олар Ормантайлықтармен қатар бесінші-алтыншы орынды алды. Соның ішінде олардың ең негізгі шоғырланған жері Ақтөбе уезінің территориясында болды (74,1%).

Олар аталған уездің Ойсылқара болысында бәрінен де басым болып, Жағалбайлының өзге руларының арасында бірінші орынды иеленді. Бүкіл болыс бойынша үлес салмағы 38% құрайтын оларға қарасты 57 шаруашылық ауыл 4 әкімшілік ауыл шекарасында шоғырланды. Төртінші және тоғызыншы шаруашылық ауылдарда олар басым көпшілікті құрады, бұл №7 ауылда да байқалды. Мұнда ең көп тараған тармақтары Манап (Киікше, Сабау, Меңмұрат, Сары, Аютабан) және Түйте (Отарбай, Шуылдық=Шуша) болды.

Негізгі ру-тайпалық тармақтары Тама және Табын болған Бестамақ болысында, зерттеліп отырған Жағалбайлылар 100% бір ғана Бескүрек руымен сипатталды. Болыстағы №2 әкімшілік ауылда толығымен Манап тармағы орналасқан. Мәселен, жергілікті 11 шаруашылық ауыл оның Киікше тармағына қарады.

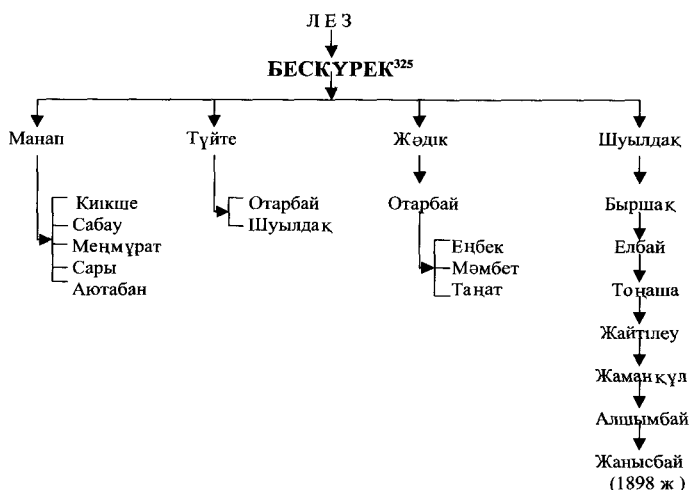
Аралтөбе болысында Бескүректіктер үшінші және төртінші әкімшілік ауылдар құрамында болған 11 шаруашылық ауылды имемденді. Аталған әкімшілік ауылдардың біріншісінде Танаттан тарайтын Жәдіктің ұрпақтары, екіншісінде Манап (Киікше) және Түйте (Шуылдық-Шуша) ұрпақтары өмір сүрді.

Теректі болысында зерттеліп отырған рудың бір ғана шаруашылық ауылы есепке алынды.

Қостанай уезіндегі Бескүректіктердің 28 шаруашылық ауылының 67,9% Жылқуар болысының территориясында орналасты. Мұнда оларға №7 әкімшілік ауылдағы шаруашылық ауылдардың 100%-ы және №4 сондай ауылда 50%-ы қарады. Жергілікті Бескүректіктердің барлығы бір ғана Шуылдақ тармағынан тарады.

Сүйіндік болысының төртінші әкімшілік ауылындағы Бескүректіктердің 4 шаруашылық ауылы оның Жәдік тармағына қарап, мұның Еңбек, Мәмбет және Таңат секілді тармақтарымен ерекшеленді.

Жетіқара болысындағы бұл рудың 5 шаруашылық ауылы №5 әкімшілік ауылдың шекарасында орналасып, Жағалбайлының өзге руларының (Біліс, Құтбанай, Ормантай, Аққожа және Бұлдый) айналасында өмір сүрді.

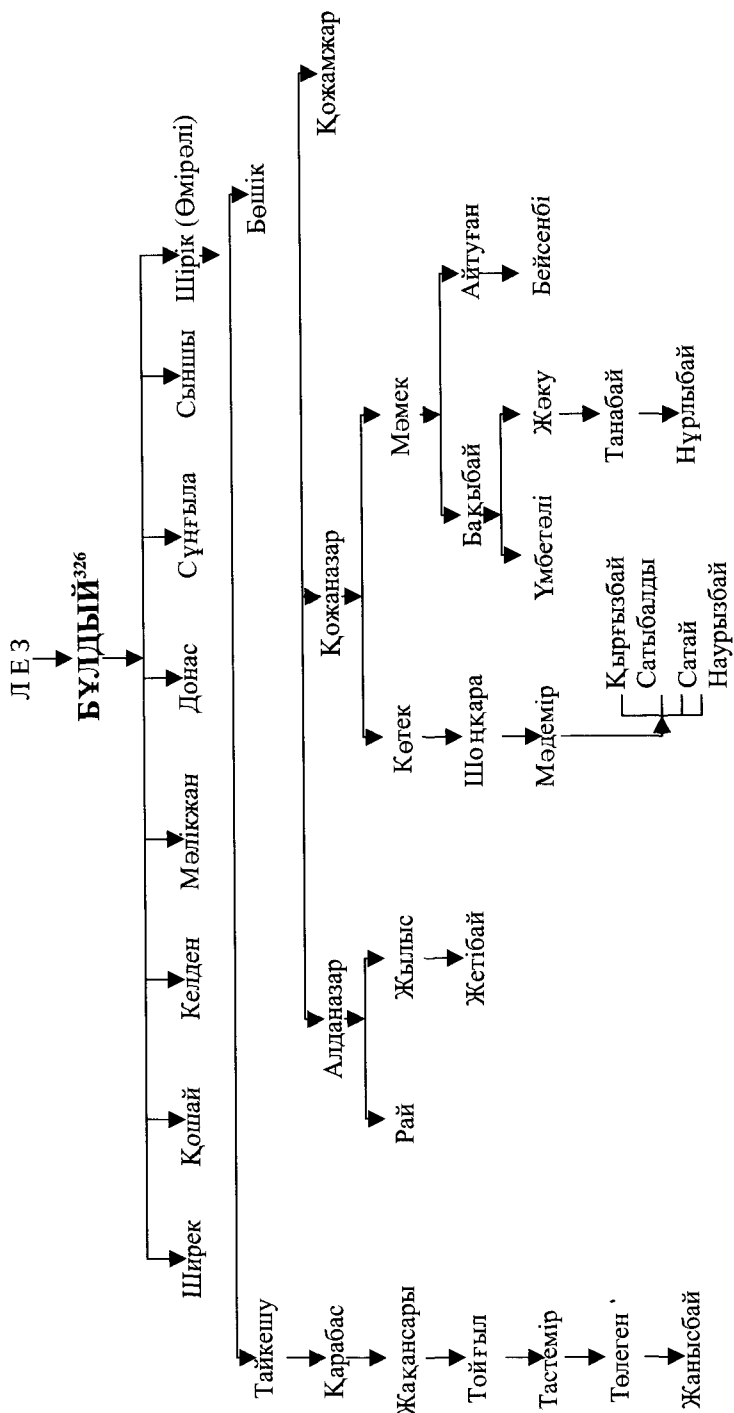
• **Бұлдый.** Жағалбайлының Торғай облысында ең аз тараған руының бірі, зерттеліп отырған кезеңде Қостанай уезінің тек екі болысының территориясында қоныстанды.

Жетіқара болысында олар 19 шаруашылық ауылды иеленіп, бұл сәйкесінше осы болыстағы Бұлдыйлардың жалпы шаруашылық санының 61,3%-ын және тап осы болыстағы Жағалбайлылардың барлық шаруашылықтарының 7,6%-ын құрады. Алтыншы әкімшілік ауылда аталған ру өкілдері Жағалбайлының негізгі ортасын құрап, өздерінің құрамдарында 9 шаруашылық ауылды, 674 тұрғыны бар 121 жеке шаруашылықты біріктірді. Аталмыш болыстағы тұрғындары Жетіру (Жағалбайлы, Тама, Табын) мен Байұлына (Алаша) қарайтын аралас-құралас жалғыз ауыл осы болды. Өзге әкімшілік ауылдарда - үшінші, бесінші және жетіншіде - 10 шаруашылық ауыл, 85 жеке шаруашылық және 417 тұрғын есептелді.

Егер Құмақ болысына назар аударсақ, зерттеліп отырған рудан шыққандар тек екінші әкімшілік ауылда өмір сүріп, әртүрлі ақсақалдың 12 шаруашылық ауылын иеленді, ал, қалған 21 шаруашылық Ормантай мен Есірқожа ұрпақтарына қарады. Болыстағы осындай 154 ауылдар арасында Бұлдыйдың көрсеткіші 7,8%-ды құрады. Сонымен қатар, бұл рудың есебінде 100-ге жуық жеке шаруашылық және 500-ден жоғары тұрғын болды.

Бәріміздің өкінішімізге орай, біздің жоғарыда келтірілген шежіреміз негізінен Шымкент және Әулиеата уезіндегі Бұлдыйдың әртүрлі тармақтарының санын ғана сипаттайды.

³²⁵ Материалы ... Т. VII. Сведения о киргизских ордах и родах по волостям Актюбинского уезда. -4-5 бб.; Материалы ... Т. V. Сведения о киргизских ордах и родах по волостям Кустанайского уезда. -229, 230 бб.

- **Есірқожа.** Өкінішке орай, біздің қолымыздағы деректерде, соның ішінде “материалы по киргизскому землепользованию” атты жинақта да, бұл рудың шежіресі кездеспейді. Оларда тек Есірқожаның атымен оның құрамына кіретін әртүрлі ақсақалдардың шаруашылық ауылдары ғана аталады.

Тек Қостанай уезінің территориясында таралған бұл рудың өкілдері барлығы 18 шаруашылық ауылды иеленіп, мұнда соңғының алдындағы орынды алды. Бұл көрсеткіш бүкіл уездегі 657 шаруашылықтың не бәрі 2,7%-ын құрады.

Есірқожаның шаруашылық ауылдарының көпшілігі Қостанай уезінің қиыр солтүстігінде орналасқан Жылқуар болысында жайғасты, аталмыш болыспен қатар, Сүйіндік Сарай және Шұбар болыстарының жерлері XIX ғ. I-жартысында жергілікті қазақ халқынан күшпен таратып алынды. Олар Торғай және Орал облыстары уездерінің шекаралас осындай жерлерімен бірге Орынбор казак әскерінің иелігіне өтті. Сондықтан, зерттеп отырған - XIX ғ. соңы - XX ғ. бас кезеңінде біз атаған Қостанай уезі төрт болысының территориясы казак әскерінің меншігі болып саналып, ал өмір сүрген қазақтың әртүрлі ру-тайпалық топтары, Жағалбайлыларды қосқанда бұл жерлерге уақытша келгендер болып есептеледі.

Біз қарастырып отырған Есірқожалар 1898 жылы Жылқуар болысының №8 әкімшілік ауылындағы барлық ақсақалдардың шаруашылық ауылдарын иеленді. Бұл барлық осындай ауылдар санының 50%-ын құрады. Өзге әкімшілік ауылдарда Бозбет, Балқожа, Бескүрек және Ормантай руынан шыққандар олардың көршілері болды.

Жетіқара болысында зерттеліп отырған рудың өкілдері үшінші, жетінші және сегізінші әкімшілік ауылдарының территорияларында қоныстанып, сегіз шаруашылық ауылды құрады. Келтірілген көрсеткіш аталған болыстағы Есірқожалар мен Жағалбайлылардың барлық осындай ауылдарының сәйкесінше 44,4% және 3,2%-на теңестірілді.

Көрші Құмақ болысында Есірқожаларға бір ғана шаруашылық ауыл тізімделді. Олармен бірге № 2 әкімшілік ауылдың құрамында Ормантай мен Бұлдый руынан шыққандар өмір сүрді. Құмақ өзенінен алыс емес, Жетімсай шатқалында орналасқан мұндағы Құрманбай Мангелді ақсақалдың шаруашылық ауылы 38 тұрғыны бар 10 жеке шаруашылықты иеленді. Олар бұл жерге XIX ғасырдың 50-жылдарында Жылқуар болысынан көшіп келген деп есептейміз.

- **Аққожа.** Лезден таралған ең көп рулардың бірі, Қостанай уезінде, бүкіл Торғай облысы территориясы бойынша да

барлық Жағалбайлылардың арасында жалпы үшінші-төртінші орынды алды.

Сөзсіз, олардың негізгі бөлігі зерттеліп отырған кезеңде Қостанай уезінің Жетіқара болысында өмір сүріп, мұндағы 120 шаруашылық ауылдың, 73-ін (60,8%) иеленді. Олар алты әкімшілік ауылдардың территориясында орналасып, 29,1% шаруашылық ауылдармен Жағалбайлының өзге руларының арасында бірінші орынды алды. Соның ішінде бұл ру оның екеуінде, №8 және 9 әкімшілік ауылдарда толығымен басым болды.

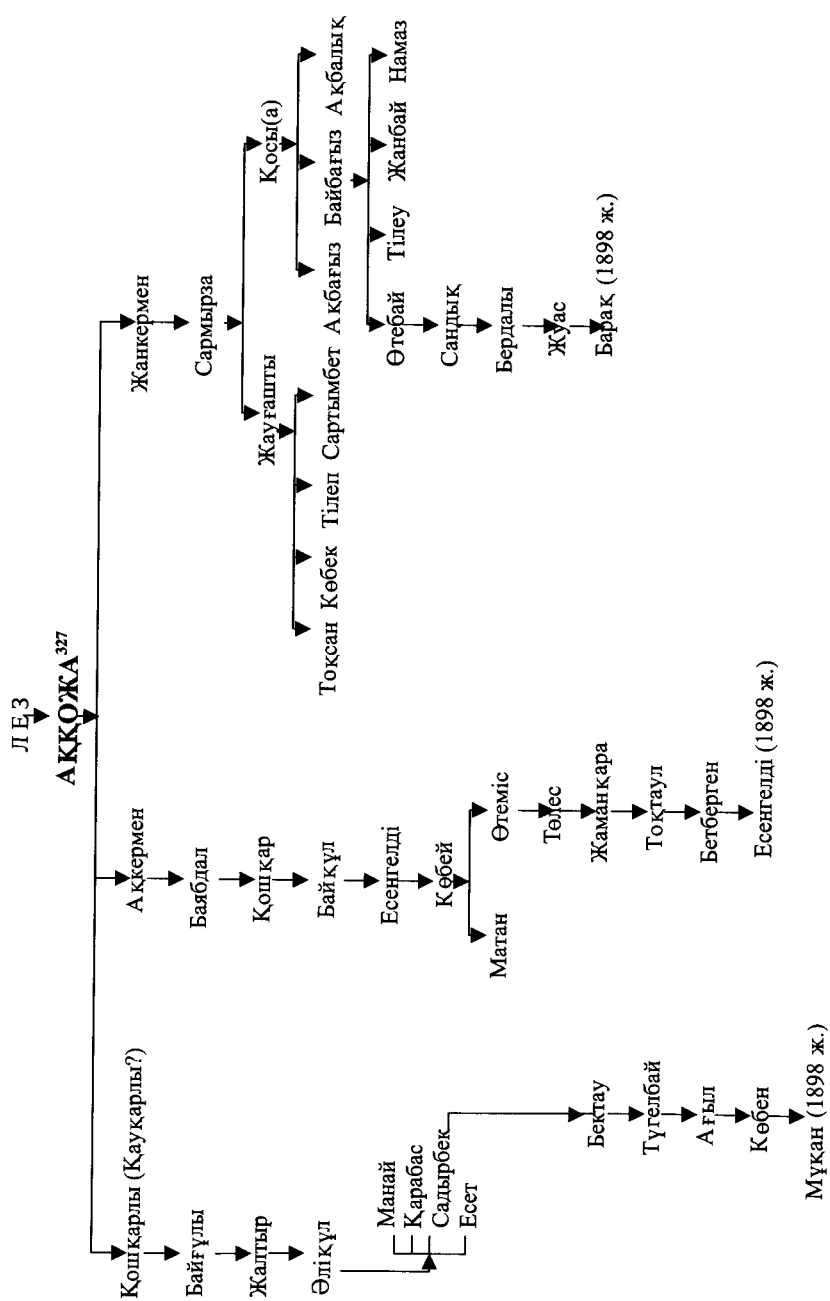
Келесі Жылқуар болысында зерттеліп отырған ру өкілдері әртүрлі ақсақалдың 28 шаруашылық ауылын иеленді. Бүкіл болыстағы 124 шаруашылық ауылдың 22,6%-ын құрайтын бұл көрсеткіш, оларға мұнда Бозбет руының ұрпақтарынан кейінгі екінші орынды алуға мүмкіндік береді. Олар бұл жерде №3 әкімшілік ауылдағы 95,0% шаруашылық ауылды, ал төртінші әкімшілік ауылда 50%-ды иеленіп басым болды. Оның тармақтарының арасында Ақкермен мен Жанкермен ұрпақтары көп болған.

Сүйіндік болысында Аққожалықтар №4 әкімшілік ауылдың территориясында жинақы топ болып өмір сүріп, ондағы барлық шаруашылық ауылдардың 81,8%-ын біріктірді. Келтірілген көрсеткіш бұл руға Жағалбайлының өзге руларының арасында үшінші орын алуға мүмкіндік береді. Егер оның тармақтарына тоқталсақ, шаруашылық ауылдардың тең жартысы Қошқарлы ұрпақтарына тиесілі болды. Олардан кейін Ақкермен ұрпақтары орналасты. Бұл жерде Жанкермен тармағы азшылықта, оларға тек бір ғана шаруашылық ауыл тіркелді.

Дамбар болысында Аққожалықтар бір ғана шаруашылық ауылды иеленіп, бірінші әкімшілік ауылдың территориясында өмір сүрді. Мұндағы қалған ауылдар Сирақты, Бозбет және Бесқожа руының өкілдеріне қарады. Назар аударуды қажет ететін жағдай, Жағалбайлылар көрсетілген болыстың тек осы ауылында ғана кездесіп, басқаларында олар болмады.

Ақтөбе уезіне келер болсақ, оның территориясында Аққожалықтар барлығы тоғыз шаруашылық ауылды құрады. Олардың 88,9%-ы Аралтөбе болысында есепке алынды. Мұндағы №3 әкімшілік ауылдың шекарасында Ақкерменнің мынадай ұрпақтары өмір сүрді - Есенгелді және Ақтау. Олар Малатаудың әртүрлі тармақтарымен көрші болды.

Теректі болысында зерттеліп отырған ру жетекші әкімшілік ауылдың құрамында Жағалбайлының Біліс, Ормантай және Малатау сияқты руларының арасында орналасып, Құдайберген Байтіліс ақсақалдың қарамағындағы бір ғана шаруашылық ауылды иеленді. Олардың қыстаулары Әулиебұлақ шатқалында жалғасып, өзінің құрамында 11 жеке шаруашылық және 77 тұрғынды біріктірді.

327 Материалы ... Т. V. Сведения о киргизских ордах и родах по волостям Кустанайского уезда. -229, 230 бб.

• **Бөдес.** Саны жағынан аз бұл ру өкілдері өздерінің таралуы жағынан Жағалбайлылардың арасында соңғы 12 орынды иеленді. Зерттеліп отырған кезеңде олар әртүрлі ақсақалдардың басқаруындағы барлығы сегіз шаруашылық ауылды құрап, тек Ақтөбе уезінің территориясында ғана кездесті.

Олардың негізгі бөлігі - 62,5%-ы Ойсылқара болысының территориясында орналасты. Үшінші әкімшілік ауылға қарасты Боранбай Жанұзақ ақсақалдың шаруашылық ауылы 24 тұрғыны бар 4 жеке шаруашылықты иеленді. Олардың қыстаулары Бөгежай шатқалының маңында болды. Бұл ауылда Малатаудың әртүрлі тармақтары олардың көршілері болған. №8 әкімшілік ауылда зерттеліп отырған рудың есебінде, өзінің құрамында 43 жеке шаруашылық пен 243 тұрғынды біріктірген төрт шаруашылық ауыл болды. Олардың барлығы Асан тармағынан тарады.

Теректі болысында Абыз Жандос (№1 әкімшілік ауыл) пен Жақау Баймұқан (№6 әкімшілік ауыл) ақсақалдардың 2 шаруашылық ауылы сәйкесінше 22 және 8 жеке шаруашылықтарды иеленіп, оларда 180 және 37 адам өмір сүрді. Олардың барлығы Жиенәлі тармағына жатты.

1898 ж. Аралтөбе болысындағы жетінші әкімшілік ауылында орналасқан Бөдестің бір ғана шаруашылық ауылы есепке алынды. Мұнда ауыл ақсақалы Егізбай Мұса 38 тұрғыны бар 7 жеке қожалықты құрды. Бұл жердегі шаруашылықтардың көпшілігі Біліс руына және екеуі Малатауға қарады.

³²⁸ Материалы ... Т. VII. Сведения о киргизских ордах и родах по волостям Актюбинского уезда. - 6 б.

9-ТАРАУ.

ЖАҒАЛБАЙЛЫЛАРДЫҢ ҚАЗАҚСТАН АУМАҒЫНДА ҚОНЫСТАНУЫ МЕН ОРНАЛАСУЫ (XIX-XX ғ.ғ. басы)

Жағалбайлылар Батыс Қазақстан өңірінде

а) Торғай облысы

Торғай облысы 1868 жылы Орал облысымен қатар құрылды, әкімшілік жағынан Орынбор генерал-губернаторлығына бағынды. Облыс территориясы Елек (Ақтөбе), Николаев (Қостанай), Ырғыз және Торғай уездеріне бөлінді. Облыс батысында Орал облысының жерлерімен, солтүстігінде - Орынбор және Тобыл губернияларымен, шығысында - Ақмола, оңтүстігінде - Сырдария облыстарымен және Арал теңізімен шектесіп жатты. 1870 және 1897 жылдардағы халық санағы бойынша Торғай облысының аумағында санақ қорытындыларына сәйкес 340216 және 453416 тұрғын өмір сүрген, ал төрт уезд бойынша бұл көрсеткіштер төмендегідей болған (*1-кесте*):

1-кесте

1870 және 1897 ж.ж. Торғай облысындағы халық саны³²⁹

Уездер	1870 ж.	1897 ж.	Жалпы алаңы (шаршы верст)
Ақтөбе	79602	115215	50360,0
Ырғыз	85903	98697	128660,0
Қостанай	104994	152556	72740,0
Торғай	69717	86948	148020,0
<i>Барлығы</i>	<i>340216</i>	<i>453416</i>	<i>399780,0</i>

Кестеден көріп отырғанымыздай, тұрғындардың ең көп орналасқан аймағы Қостанай уезі. Облыс және оның уездеріндегі халықтың этникалық құрамында қазақтардың үлес салмағы басым болды (*2-кесте*).

³²⁹ Тама. 3-кітап. -А., 2005. -76 б.

**1870 және 1897 жж. Торғай облысы халқының
этникалық құрамы³³⁰**
(сызықтың үстінде - абсолюттік сан, астында - уезд
бойынша жалпы санның %-ы)

Уездер	1870 ж.				1897 ж.			
	қазақ- тар	орыс- тар	украин- дар	басқа- лар	қазақ- тар	орыс- тар	украин- дар	басқалар
Ақтөбе	<u>79,6</u> 100,0	-	-	-	<u>109,6</u> 95,1	<u>3,2</u> 2,9	<u>1,0</u> 0,9	<u>1,4</u> 1,1
Ырғыз	<u>85,0</u> 98,9	<u>0,9</u> 1,1	-	-	<u>97,1</u> 98,4	<u>0,9</u> 0,9	-	<u>0,7</u> 0,7
Қостанай	<u>105,0</u> 100,8	-	-	-	<u>118,0</u> 77,4	<u>25,8</u> 16,9	<u>3,5</u> 2,8	<u>5,3</u> 2,9
Торғай	<u>69,6</u> 99,8	<u>0,1</u> 0,2	-	-	<u>86,2</u> 99,1	<u>0,5</u> 0,6	-	<u>0,2</u> 0,3
Барлығы	<u>339,2</u> 99,7	<u>1,0</u> 0,3	-	-	<u>410,9</u> 90,6	<u>30,4</u> 6,7	<u>4,5</u> 1,0	<u>7,6</u> 1,7

1894 жылы Торғай облысында 47 қазақ болысы, 318 әкімшілік ауыл және 70134 түтін саналған. Уездер бойынша алсақ, онда бұл қатынас төмендегідей болады: Ақтөбеде: 10 - 82 - 18199, Қостанайда: 14 - 88 - 20536, Ырғызда: 12 - 83 - 16634 және Торғайда: 11 - 65 - 14765³³¹ (1-картаны қараңыз).

“Тама” кітабында көрсеткеніміздей Торғай облысындағы қазақтардың қыстаулары ежелден-ақ Торғай, Ырғыз өзендері аңғарларында, Үлкен және Кіші Борсық құмдары мен Қарақұмда орналасқан еді. Сондай-ақ, олар Арал теңізінің солтүстік жағалаулары мен Сырдария өзенінің төменгі ағысындағы жерлерді қамтыған. Ақтөбе және Қостанай уездерінің территориясы бір уақытта Сырдария облысының қазақтары үшін жайлау және күздік-көктемдік жайылым қызметін атқарды³³². XX ғасырдың басында жергілікті халықтың пайдаланған жерінің көлемі туралы 3-кестеден көруге болады.

³³⁰ Тама. 3-кітап. -А., 2005. -76-77 бб.

³³¹ Добромыслов А.И. Тургайская область. Исторический очерк. - Оренбург, 1900. -491-492 бб.

³³² Тама. 3-кітап. -А., 2005. -77 б.

**XX ғасырдың басындағы Торғай облысы қазақтарының
жерді пайдалануы³³³**

Уезд	зерттел- ген жылдар	шаруа- шылық саны	қыстау- лық террито- риялар	көктем- гі, күз- гі жай- ылым- дар	қысқы жайы- лым	жазғы жайы- лым	барлық пайдала- нылған жерлер
Ақтөбе	1910	17837	4179623	924	мәлімет жоқ	1004000	5184547
Қостанай	1909	18210	6700253	106629	-	1748717	9154769
Ырғыз	1911	17328	мәлімет жоқ	мәлімет жоқ	-	мәлімет жоқ	12729000
Торғай	1909	15344	-	-	-	-	10520000
Барлығы %		68719	10879876 41,0	107633 0,4		2752717 19,2	37588316 19,5

Торғай облысының төрт облысында да қазақтардың шаруашылығында табиғи-климаттық жағдайға бейімделген көшпелі, жартылай көшпелі және отырықшы түріндегі дәстүрлі мал шаруашылығы жетекші орын алды. Олардың табиғи жайылымдары, көптеген өзен аңғарлары мен қамысты көл жағалары егіншілікке қарағанда мал шаруашылығының дамуына қолайлы әсерін тигізді.

³³³ Тама. 3-кітап. -А., 2005. -77 б.

Торғай облысы

- Ақтөбе уезі

Торғай облысының солтүстік-батыс жағындағы жерлер Ақтөбе уезінің аумағы болып саналды. Солтүстік және солтүстік-батыста уезд Жайық өзенімен шекаралас болса, солтүстік-шығысында және шығысында Қостанай, Ырғыз уездерімен шектелді, оңтүстігі мен оңтүстік-батысында Орал

облысына қарасты Орал, Темір уездерімен көршілес орналасты³³⁴ (2-суретті қараңыз).

Уезд орталығы Елек өзені бойына орналасқан Ақтөбе қаласы болып саналды. Ақтөбе XIX ғасырдың екінші жартысында салынған бекіністің орнында 1893 жылы қала болып бекітілді³³⁵. 1897 жылғы алғашқы халық санағының қорытындылары бойынша қалада 2817 адам тұрды. Уезд орталығында 465 кәсіпшіліктер жұмыс істеді. Олардағы жұмысшылардың небәрі 96-сы, яғни 3,4%-ы қазақтар болды³³⁶.

А.И.Добросмысловтың деректеріне сүйенетін болсақ, XIX ғасырдың соңында Ақтөбе уезіндегі 10 болыс, 82 ауылда 18199 шаңырақ тіркелген³³⁷. Дегенмен болыс тұрғындарының саны үнемі өзгеріп отырған. “Тама” кітабында көрсеткеніміздей, 1903 жылғы мәліметтер бойынша 12 болыс саналған, олар: Аралтөбе, Ойсылқара, Теректі, Ақтөбе, Бестамақ, Бөрлі, Бөрті, Қаратоғай, Елек, Қарақобда, Түзтөбе, Қобда³³⁸. Ал 1912 жылғы мәліметтер бойынша бұл көрсеткіш 16-ға жеткен. Бөрті болысы екіге бөлініп, жаңадан Әлімбет, Қамсақты, Байбақты болыстары құрылған³³⁹. 1913 жылдың 1 шілдесіне қарай Ақтөбе уезіндегі болыстардың саны 19 болып, бұрынғылардың қатарына Тоқан, Естелік, Тастыбұтақ болыстары қосылған³⁴⁰.

Айта кетерлік бір жайт, Ақтөбе уезі халқының басым бөлігі Жағалбайлы, Табын және Тама тәрізді Жетіру бірлестігінің өкілдерінен құралған. Аралтөбе, Ойсылқара, Теректі болыстарында негізінен Жағалбайлылар өмір сүрген.

³³⁴ Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Тургайская область. Т. VII. Актюбинский уезд. Общій очерк Актюбинского уезда. - Воронеж, 1903. -2, 23 бб.

³³⁵ Крафт И.И. Сборник узаконений о киргизах степных областей. -250 б.; Середа А.Н. Из истории волнений в Оренбургском крае //Русская мысль. 1891. -№7. -32-34 бб.

³³⁶ Первая всеобщая перепись населения Российской империи. -Т. 87. Тургайская область. -1, 2, 39 бб.

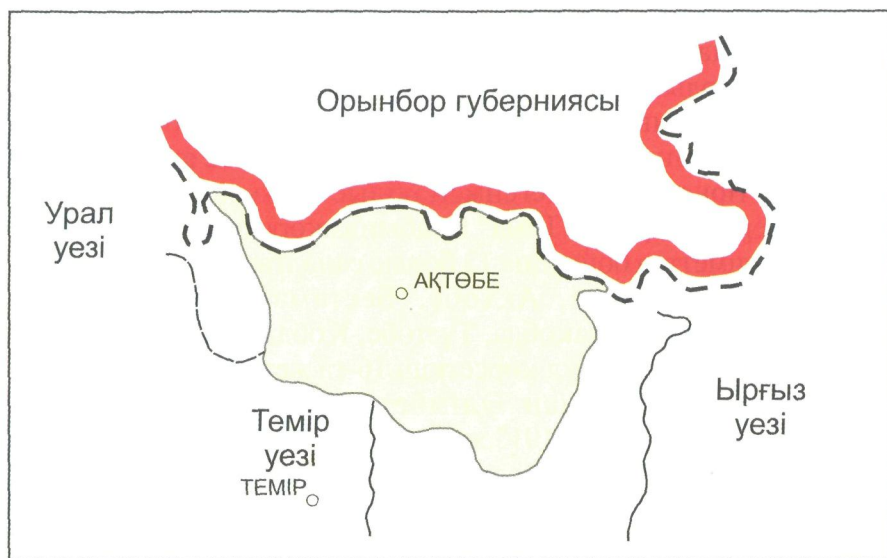
³³⁷ Добросмыслов А.И. Тургайская область. Исторический очерк. -Т. 1. -Тверь, 1902. -491 б.

³³⁸ Тама. 3-кітап. -А., 2005. -79 б.

³³⁹ Карта Актюбинского уезда Тургайской области с показанием киргизских волостей и общин. Составлена по данным Статистического отдела Тургайско-Уралского Переселенческого района. -Оренбург, 1912.

³⁴⁰ Карта Актюбинского уезда Тургайской области. Тургайско-Уралский Переселенческий район. -Оренбург, 1913.

Қарақобда, Тұзтөбе, Қобда және жартылай Қаратоғай болысының жерлері Табындардың орналасқан аумағы болып есептелді. Тамалардың қоныстанған болыстары - Бөрти, Бөрлі, Елек және жартылай Қаратоғай³⁴¹. Десек те Тамалар Ақтөбе уезінің барлық болыстарында кездеседі.

(Ақтөбе уезі)

Ақтөбе уезінің аумағы 1899 жылы 50389 шаршы верст және 5240456 десятина жерді алып жатты. Уездің 12 болысында 104441 тұрғын өмір сүрген. Болыс тұрғындарының саны әр түрлі болған, олардың алғашқы төртеуінде 10 мыңнан, ал кейінгі төртеуінде - 8 мыңнан астам, қалғандарында 5,8 мыңнан 7,4 мыңға дейін тұрғын тіркелген. Сонда, әрбір болыста орта есеппен 8703 адам өмір сүрген деген сөз. Уездің әрбір болысының құрамына 1474 шаруашылық енген, ал бұл көрсеткіш шын мәнінде 909-дан 2302 қожалыққа жеткен. Патша өкіметінің әкімшілік-басқару ережелеріне сәйкес болыстар әкімшілік ауылдарға бөлінген. Осыған орай уезде

³⁴¹ Материалы по киргизкому землепользованию. Т. VII. Актыбинский уезд. Поаульные таблицы статистических сведений. -1-153 бб.; Мякушин Н. Секретная экспедиция Уральских казахов (Исторический очерк) // Военный сборник. -1903. -№12. -19 б.

92 әкімшілік ауыл болған. Есептеп көретін болсақ, бір болысқа орта есеппен 7,7 әкімшілік ауыл қаратылған. Мәселен, Бөрлі болысы 5, Бөрти болысы 12 әкімшілік ауыл түтін түтетті. Әрбір әкімшілік ауылға орта есеппен 192-ге жуық жеке шаруашылықтан келіп, бұл сан 164-тен 243 аралығында өзгеріп отырған.

Уезд қазақтары мал шаруашылығымен бірге егіншілікпен де айналысты. Қос өндіруші шаруашылықты қатар жүргізу ежелден қалыптасқан дәстүр еді. XIX ғасырдың соңына қарай орыс шаруаларының қазақ жерлеріне қоныс аударуы және ауылдарға капиталистік қатынастардың ене бастауы дәстүрлі шаруашылықта бірқатар өзгерістерге алып келді. Солардың салдарынан қазақ ауылдарының көшіп-қону аумақтары тарылды. Мұның өзі егістік алқаптардың ұлғаюы мен шаруашылықтың тиімді түрлерін дамытуға жол ашты.

“Материалы по киргизскому землепользованию” құжаттар мен деректер топтамасында әкімшілік ауылдар мен болыстарды ұйымдастыру мен құрудағы отарлық биліктегілердің құйтырқы мақсат-міндеттері болғаны жасырылмайды:

“Болыстар да, әкімшілік ауылдар да таза жасында жолмен, олардың шаруашылық-қауымдық құрылысы мен

XIX ғ. қазақтар

ерекшеліктерімен байланыссыз, тек қана әкімшілікке қолайлы болу мақсатында, болыс басшылығына жергілікті қырғыздардың (қазақ) ірі өкілі әкімшілік-болыс басшысын, ал әрбір әкімшілік ауыл басшылығына одан да ұсақ билік-ауыл ағаманын қою үшін құрылды. Екі жағдайда да шаруашылық саны бойынша ұқсастығы аз-онша үлкен емес және онша кішкене емес бірліктерді таңдау талап етіледі, бұл белгілі руды біріңғай әкімшілік тәртіпке енгізу үшін керек”³⁴².

Енді негізінен Ақтөбе уезінің солтүстік, солтүстік-шығыс және орталық бөліктеріндегі болыстар мен әкімшілік ауылдарда жиналған Жағалбайлылардың нақты таралуын қарастыруға көшейік.

Теректі болысы Ақтөбе уезінің қиыр солтүстігінде орналасқан. Бұл болыстың топырағы егіншілік үшін ең жақсылардың бірі болатын. Бұл жерде жергілікті малшылардың жайлаулары мен таудағы жарамды жайылымдары орналасты. Қайың, терек, ұшқат, жабайы шие және т.б. ағаштар өскен орман болыс жерінің 3000 десятинасына жуығын алып жатты. Солтүстікте болыс Жайық өзені мен және оған құятын Ебейті, Теректі және Әлімбет өзендерімен шайылып жатты. Батыс бөлігі Қиялы және Орта Бөрті және олардың көптеген сағаларымен шайылып жатыр.

Болыс 1913 жылы солтүстікте Жайық өзені бойымен Ресей империясының қазақтардан, соның ішінде көбіне Жағалбайлылардан заңсыз тартып алынған Орынбор казак әскерлерінің жерлері орналасқан Орынбор губерниясының территориясымен шектеседі. Солтүстік-шығысында болыс шекарасы Тоқан болысымен, шығысында - Естемес болысымен, оңтүстігінде - Аралтөбе және Қарабұтақ болыстарымен, оңтүстік-батысында - Ақтөбе болысымен және батысында - Әлімбет болысымен шектесіп жатқан еді.

³⁴² Материалы по киргизскому землепользованию Т УП Общий очерк Актюбинского уезда -3 б

Теректі болысы

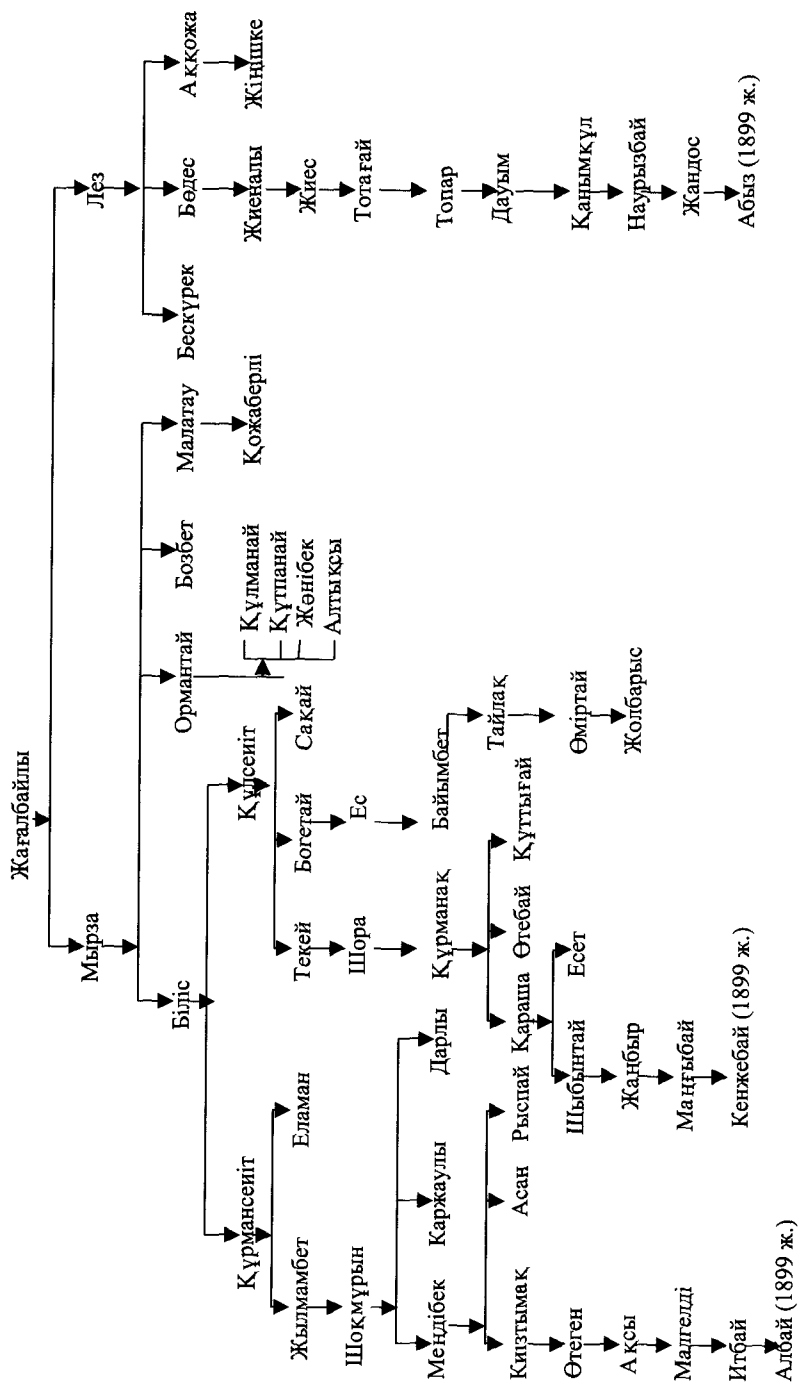
Болыстың тағы бір ерекшелігі, оның территориясында түбірлі қазақ халқынан “артық” жерлерді күштеп тартып алудың нәтижесінде 17 орыс-украин көші-қон учаскелерінің негізі қаланған. Теректі болысының оңтүстік болысында орналасқан ол жерлерде тез арада Преображенск, Херсонск, Григорьевск, Екатеринославск, Георгиевск, Яковлевск және т.б. сияқты қоныстанушылар мекендері тұрғызылады. Ор (Жаманқала) қаласымен қатар орналасқан “бос” жерлердің біршамасы жылқы зауытын салу үшін тартып алынды. Болыс басқармасы Екатеринославск селосында орналасты³⁴³.

Теректі болысында өмір сүрген Жағалбайлылар екі ру - Мырза мен Лезден тарады. Олар өз кезегінде 7 ірі ру тармақтарына бөлінген: Біліс, Ормантай, Бозбет, Малатау, Бескүрек, Бөдес және Аққожа. Жағалбайлы шежіресі бойынша бұдан да тереңірек мәліметтерді келтіреміз³⁴⁴.

³⁴³ Карта Актюбинского уезда Тургайской области. -Оренбург, 1913.

³⁴⁴ Материалы по киргизскому землепользованию. Т. УІІ. Сведения о киргизских ордах и родах по волостям Актюбинского уезда. -6 б.

Ақтөбе уезі Теректі болысында мекендейтін Жағалбайлылардың шежіресі

1899 жылы 10255 тұрғыны санаққа ілінген Теректі болысының халқының басым бөлігі Жағалбайлылар еді. Енді Жағалбайлылардың осы болыстағы тоғыз әкімшілік ауылдағы таралуын, олардың шаруашылық ауылдарының санымен қарастырамыз (4-кестені қараңыз).

4-кесте

1899 ж. Ақтөбе уезі Теректі болысындағы Жағалбайлылардың ауылдары, шаруашылықтары мен олардың тұрғындары³⁴⁵

№	Ақсақалдардың есімімен аталатын шаруашылық ауылдар	Қыстаулары орналасқан шатқалдар	Шаруашылық саны	Тұрғындар
1	2	3	4	5
№ I әкімшілік ауылы				
1.	Мұқаш Оразбек	Жайық өзені	3	22
2.	Абыз Жандос	- // -	22	180
3.	Байымбет Сұлтан	- // -	17	98
4.	Қараспан Аманжол	- // -	13	82
5.	Ахмет Бөбек	- // -	5	30
6.	Байтөре Ордабай	- // -	13	85
7.	Қасен Амангелді	- // -	10	61
8.	Делім Көлбай	- // -	21	106
9.	Қали Төлепберген	Жанғызағаш өзені	15	88
10.	Рахмет Оразбай	Жайық өзені	10	53
11.	Құлмырза Ахмет	- // -	6	57
12.	Қисық Азамат	- // -	11	64
13.	Шая Қазтан	- // -	7	44
14.	Қарқымбай Ақсы	- // -	7	47
15.	Кенже Елекбай	- // -	14	93
16.	Боранкүл Дәулетбай	- // -	6	36
17.	Әбіл Жаилған	- // -	7	42

³⁴⁵ Материалы по киргизскому землепользованию. Т. VII. Поаульные таблицы статистических сведений. -42-65 бб.

1	2	3	4	5
18.	Иқым Құланбай	- // -	7	41
	<i>Барлығы</i>		<i>194</i>	<i>1229</i>
№2 әкімшілік ауылы				
1.	Жүсүп Төре	Жайық өзені	8	35
2.	Жарқыналы Шалқар	Қызылтал	15	66
3.	Бақтыбай Мендыбай	Жайық өзені	7	29
4.	Тлеубай Шалтай	- // -	12	61
5.	Қуаныш Бөртебай	- // -	10	44
6.	Кішібай Мырзабек	- // -	10	44
7.	Жақай Жаналы	- // -	8	40
8.	Мұқатай Шиебай	Бөрті өзені	5	30
9.	Тлеубай Естек	Бөрті өзені	7	42
10.	Нұғман Қожақұл	- // -	14	74
11.	Мұқат Байбосын	- // -	15	75
12.	Қалыш Сейтмұхамед	- // -	4	17
13.	Бөртебай Ұзақбай	Майлықұс	11	43
14.	Ермағамбет Тоқабай	- // -	8	57
15.	Аманжол Найманбай	Шолақсайдың	10	56
		сағасы		
16.	Надыр Есентемір	Қаратал өзені	11	68
17.	Қаражігіт Айтбай	Тапыш	6	34
18.	Тұрғымбай Жандос	Әлімбет сағасы	10	57
	<i>Барлығы</i>		<i>171</i>	<i>872</i>
№3 әкімшілік ауылы				
1.	Жақия Байтөлек	Абдан-сағасы	12	70
2.	Естлеу Дәулеткелді	Бөрті өзені	4	16
3.	Төлепберген Түйеші	Боқасай	8	61
4.	Табынбай Ес	Қия-сағасы	7	43
5.	Тұрғымбай Байбол	Бөрті өзені	11	66
6.	Жанеке Жаманша	- // -	12	73
7.	Қасен Тұрдығұл	- // -	10	54

1	2	3	4	5
8.	Таңжарық Садықұл	- // -	13	78
9.	Ойсынбай Мате	Күшікбай өзені	14	88
10.	Болтай Жылқыбай	Қарағашты өзені	2	17
11.	Ермағамбет Айғырбек	Бөргі өзені	17	94
12.	Бақытқали Қонақбай	- // -	12	73
13.	Есенбай Кенжебай	- // -	9	63
14.	Үзенбай Шакей	Бақа сағасы	3	13
15.	Оразбек Естай	Бөргі өзені	77	173
	<i>Барлығы</i>		<i>211</i>	<i>1282</i>

№4 өкімшілік ауылы

1.	Кенжебай Манғыбай	Үрпек сай	12	68
2.	Тұрмағамбет Тасмағамбет	Қия өзені	12	85
3.	Ақшатай Текжан	- // -	11	71
4.	Бекмағамбет Әлибас	- // -	9	66
5.	Бүркітбай Жиенбай	- // -	12	74
6.	Жанқас Тасабек	- // -	11	71
7.	Жалғаскүл Қайрақбай	- // -	11	57
8.	Ержан Жасай	- // -	9	48
9.	Айса Рыспай	- // -	13	71
10.	Көшекбай Табылбай	- // -	10	54
11.	Бекқайдар Артықбай	- // -	9	62
12.	Тоқтабай Маметек	- // -	12	75
13.	Әлибай Достан	Қызылшын өзені	4	24
14.	Мұстафа Төлебай	Қия өзені	6	29
15.	Борақай Оңғар	Шүрегейтас	14	104
16.	Бектлеу Басабек	Сынтас	2	14
	<i>Барлығы</i>		<i>157</i>	<i>976</i>

№5 өкімшілік ауылы

1.	Самай Балапан	Түйте өзені	7	12
2.	Тоқболат Матек	Әлімбет өзені	11	69
3.	Мұхамбет Төтебай	- // -	10	65

1	2	3	4	5
4.	Алман Итбай	- // -	16	101
5.	Турабай Жоламан	- // -	4	30
6.	Еркей Мендыбек	- // -	8	60
7.	Төкен Баймұхамет	- // -	10	94
8.	Мендыбек Көшім	- // -	15	109
9.	Малбақ Тәжігүл	- // -	13	74
10.	Тақыбай Қартжан	- // -	4	20
11.	Ахмет Әнербек	- // -	12	68
12.	Бекмұхамед Қашқымбай	Әлімбет-сағасы	5	17
13.	Есмұхамбет Жорықбай	Жайық өзені	5	31
14.	Сүйінқара Айғыр	- // -	4	33
15.	Қатпа Кармен	- // -	13	85
16.	Бегалы Қоржынбай	- // -	9	43
17.	Аймұхамед Нұрпейіс	- // -	9	61
18.	Байқазак Өтеболат	- // -	10	78
19.	Баймұхамед Сейсенқұл	Айтуар-сағасы	18	102
20.	Бүркітбай Жоламан	Айтуар басы	3	22
21.	Белмағамбет Тасжан	Шынбұтақ басы	8	54
22.	Жиенбай Ораз	Жайық өзені	5	25
23.	Баймұхамет Отарбай	- // -	9	51
24.	Саулебай Ділдабай	Тышқақ-сай	12	84
25.	Тұрғымбай Қарқымбай	- // -	7	47
26.	Мұқатай Ақсазан	Жайық өзені	10	56
	<i>Барлығы</i>		237	1521

№6 өкімшілік ауылы

1.	Қат Медет	Сүгүрәлі басы	12	83
2.	Жақау Баймұқан	Қауметек өзені	8	37
3.	Мұстафа Бойтлес	Сүгүрәлі өзені	12	67
4.	Ахмет Жарықбай	- // -	10	52
5.	Дәрмен Сапар	Салтақсай	11	61
6.	Жұмабай Сарқұл	Қызылтас	17	111

1	2	3	4	5
7.	Мұрат Мақан	- // -	10	64
8.	Иманбай Рыспай	Қарағаштысай	9	60
9.	Ибрайым Есен	- // -	20	114
10.	Мұхамед Өтеп	Сартоғай	17	108
11.	Адай Омар	- // -	9	66
12.	Ахмет Ермұхамет	Салтақсай	9	50
	<i>Барлығы</i>		<i>144</i>	<i>873</i>
№7 өкімшілік ауылы				
1.	Қосай Елекбай	Қаражар	10	65
2.	Құдайберген Байтлес	Әулиебұлақ	11	77
3.	Есжан Қырықбай	Кұлақ-Қарасу	14	69
4.	Маханбат Шаншарбай	Жалпаққайын- сағасы	9	53
5.	Бекмағамбет Байжан	Жалпаққайын	11	47
6.	Баймұхамбет Құлжанбай	Қайынбұлақ- сағасы	10	50
7.	Ақмырза Ақтас	Жартас-басы	11	68
8.	Тілеубай Жарылған	Қаменсай	5	21
9.	Жанабек Бармақ	Уақсай	10	65
10.	Шаймұхамбет Аққожа	Ебейті-сағасы	2	15
11.	Әлмағамбет Көбенқұл	- // -	9	58
12.	Жарықбай Жанұзақ	Көктас-сағасы	12	71
13.	Әлімбай Байту	Боқамбай-сай	10	61
14.	Санжарық Қара	- // -	6	34
15.	Сарқұл Досбай	Жаңғызаяқ асты	9	55
16.	Қашқымбай Сұлтан	Танатар-сай	9	67
17.	Жүсіп Омар	Ебейті өзені	8	43
18.	Қожбан Жанақ	Күлтөбе-сағасы	9	48
19.	Болат Аймолда	- // -	9	57
20.	Алтай Елдес	Ебейті өзені	12	83
21.	Есенбай Қали	Қайсары-сағасы	9	41

1	2	3	4	5
22.	Досан Жақсылық	Қайсары-сай	8	32
23.	Тұтқышбай Жанғабыл	Ебейті өзені	4	27
24.	Рысалы Мақыш	Бөгембай-сағасы	6	45
25.	Дарыбай Мәмей	Бұхарсай-сағасы	9	55
26.	Сүйінқара Көкей	Жол-сағасы	11	60
27.	Жаршы Аманжол	- // -	5	19
28.	Ермұхамбет Тілеміс	Ақтас-төбе	10	70
29.	Жүсүпбай Нысанбай	Шауыш-сағасы	10	65
	<i>Барлығы</i>		258	1521

№8 өкімшілік ауылы

1.	Қуантай Қойбас	Қаражар	11	86
2.	Құрманғали Байтемір	Қырғалы-сай	15	86
3.	Тансыққожа Күтім	Қосалы-сағасы	8	32
4.	Өмірбай Нұрлыбай	Жалпақ-шабын	9	46
5.	Қопабай Төрегелді	Қорықтағай-сағасы	12	59
6.	Махамбет Бәет	- // -	9	41
7.	Өзбек Алтынбай	Көкөзек-сағасы	10	68
8.	Махамбет Ақпан	Көкөзек-басы	15	76
9.	Тлеумұхамед Арстанғазы	Қызылжар	8	35
10.	Жұмабай Манабай	Қайынсай сағасы	9	60
11.	Тәжімұхамед Рысалы	Түкөскен	10	61
12.	Жұмабай Топаяқ	Айдарлы-төбе	7	26
13.	Нұртай Тұрлыбай	Қаражар	27	119
14.	Үсен Есмұхамед	Қарақұл-басы	4	27
	<i>Барлығы</i>		151	822

№9 өкімшілік ауылы

1.	Досмағамбет Тұяқ	Қалыбай-басы	7	36
2.	Жақып Жоламан	Қалыбай	- 10	55
3.	Дәулетияр Жарқымбай	- // -	7	40
4.	Өтеген Саркен	Қарасу	8	41

1	2	3	4	5
5.	Алмат Рысдәулет	Қалыбай бұлағы	8	38
6.	Ұзақ Шағыр	- // -	14	81
7.	Өксікбай Дұрба	Медес-басы	8	49
8.	Рысқали Жолдыбай	Медес өзені	9	64
9.	Башпай Шақаман	Теректі өзені	10	62
10.	Дардалы Боқай	- // -	13	74
11.	Бөлекбай Өсербай	Қосағаш	10	64
12.	Құлмағамбет Қабыл	Теректі өзені	10	70
13.	Ізtleу Бектас	- // -	7	37
14.	Жанжігіт Қанатбай	- // -	7	35
15.	Ыбрай Баймұрат	- // -	11	74
16.	Жақсылық Олжабай	Тобылғы-тоғай	9	52
<i>Барлығы</i>			<i>148</i>	<i>872</i>
164	<i>Болыс бойынша</i>		<i>1671</i>	<i>9968</i>

Кестеден Теректі болысындағы шаруашылықтың орташа көлемі 10,2, ал ондағы халықтың 60,8 адам болғандығын көреміз.

Бірінші әкімшілік ауылдағы Жағалбайлылар қыстауларының негізі ХҮІІІ ғасырдың 20-жылдарында қаланған. Олардан Ақтөбе қаласына дейінгі аралық 90-100 верст болған. Бұл жерде Жағалбайлылардан Біліс, Ормантай, Бөдестер өмір сүрген. 1000 бастан асатын малды тек қана Абыз, Жандос, Қараспан Аманжол және Қали Төлепберген ақсақалдардың шаруашылық ауылдары ұстаған. Малға қажет шөпті өздері жинаған, ал жетіспейтінін сатып немесе айырбастап алған³⁴⁶.

Екінші әкімшілік ауылдың шаруашылықтары да бұл жерді ХҮІІІ ғасырдан бастап иеленген. Бұл жердегі Жағалбайлылар - Білістен тарайтын Сақай, Дарлы, Қаржаулы; Ормантайдан тарайтын Құлманай, Құтпанай ру тармақтары. Олардың қыстаулары уезд орталығынан 100-120 верст қашықтықта орналасқан. “Материалы по киргизскому землепользованию”

³⁴⁶ Материалы по киргизскому землепользованию Т. VII. Поаульные таблицы статистических сведений. -42-49 бб.

жинағында Сақай мен оның ұрпақтары жайлы нақты мәліметтері келтіріледі. Сақайлар бұл жерге шамамен ХҮІІ ғасырдың аяғы - ХҮІІІ ғасырдың басында көшіп келген. Оның екі әйелі болған, олардан туған балалары шабындық пен жайылымға таласып, Сақайдың тірі кезінде-ақ бір келісімге келе алмаған. Сондықтан балаларының арасындағы алауыздықты тыю үшін Сақайға өзінің жерін теңдей екі бөлікке бөлуге тура келген. Батыс бөлігінде орналасқан бөлігін ол үлкен әйелінен туған балаларына, ал иелігінің шығысында орналасқан жерінің келесі бөлігін кіші әйелінен тараған мұрагерлеріне берген. Бұл екі бөлек жердің табиғи шекарасы қызметін Бөрті өзені атқарды. 1899 жылы бәйбішенің ұрпақтары Бөрті өзенінің сол жағалауындағы шабындықтарын иеленді, ал көктем мен жазда олар малдарын Тоқта өзені бойына жайды. Тоқалдың ұрпақтарына келсек, олар Бөрті өзенінің оң жағалауындағы шабындықтан шөп шауып, малды көктем мен жазда Шиелі сайда бақты.

Сақайдың бүкіл ұрпақтары қыс кезінде тұтас бір ауылды құрап, малдарын Бөрті өзенінің екі жағасында еркін жайған. Алайда жазда олар қайтадан бөлініп отырған. Үлкен әйелінен тараған ұрпақтары 4, кішісінен тарағандар 3 көшпелі ауылдарға тарап кеткен. Мұндай ауылға кіретін шаруашылықтардың саны әдетте бір малшының ғана бағуға күші жететін 200-300 бас қойдың санымен анықталған. Осы сияқты жазғы ауылдағы түтін саны жылқы санына байланысты болған. Мысалы, ірі құдықтар ғана 200-ге жуық жылқыны сумен қамтамасыз ете алған. Жағалбайлы ақсақалдарының шаруашылық ауылдарының барлығы бірдей жалдамалы бақташыларды ұстай алмаған. Сондықтан олар негізінен малды кезектесіп бағатын өздерінің ұлдарының күшін пайдаланған. Осыған байланысты “Малайдың екі көзі жоқ - баласының бір көзі жоқ!” - деген мәтел тараған.

Шаруашылық жағынан малдың әр түрінен 1000 бастан астамы бар Нәдір Есентемір ақсақалдың шаруашылық ауылын ерекше атауға болады. №8-12 ауылдардың шаруашылық иелері №2 әкімшілік ауылдың шекарасын тастап кетпеуге тырысып, өз қыстауларынан 5 верстен ары қарай көшірген. №1-5 ауылдар жыл сайын Ильинск поселкесінің орыс-казактарынан ірі және ұсақ малға жайылымды жалға алып, оған 34-60 сомға дейін ақша төлеп отырған. Жағалбайлылар өз кезегінде 2518 десятина

көлеміндегі егіншілікке жарамды учаскелерін Тула, Самара және өзге губерниялардан келгендерге Первоуральск хуторы маңынан жалға беріп отырған. 1898 жылғы 26 сәуірде құрылған келісім шарттары бойынша, бұл жерлер жылына 200 сом төлеп тұратын 70 отбасыға 12 жылдық мерзімге жалға берілетін болған. Егіншілікке келсек, біз зерттеп отырған Жағалбайлылар қыстауларының жанынан егін егуді жөн көрген. Жері құнарсызданып тозған жер иелері және егін егуге жарамды жері жоқтар қарастырылып отырған әкімшілік ауылдың оңтүстік шекарасы жанынан - Бөрті өзенінің сағасы Шиелі сай өзенінің оң жағалауын егістік ретінде пайдалануға тырысты³⁴⁷.

Үшінші әкімшілік ауылда Еламан, Киізтымақ және Сақай ру тармақтары және олармен бірге Әлімұлынан Кете руының өкілдері тұрған. Көрсетілген рулардың әрқайсысының шекарасы шабындықтар мен егістіктер арқылы өтетін ортақ шектелген алаң түрінде болды. Алайда жайылымдық жағынан көрсетілген шекаралар сақталмады, себебі егінді жинап алған соң әрбір қожайын малын кез-келген жерге жая алатын еді. Сондықтан шындығында көпшілігі малының түгелдігін бақылауға қолайлы болу үшін оларды қыстауларының маңына, жиналған егістік пен шабындық жерлерге жаюды жөн көрген.

Олардың қыстауларынан Ақтөбе қаласына дейін 70-80 верст болды және олар әрәдік салынған еді. Мысалы Үйсінбай Мөте ақсақалдың қыстауы ХҮІІІ ғасырдың 20-жылдары, ал Болтай Жылқыбайдыкі - 1879 жылы ғана тұрғызылған.

Мал басының ірілігі жағынан Тұрғымбай Байбол мен Оразбек Естай ақсақалдардың ауылдары ерекшеленеді. Тұрғымбай Байбол ақсақалдың ауылы 2500-ге жуық мал басын, соның ішінде 1800 қой-қозыны иеленсе, екіншісінің 3751, соның ішінде 401 жылқы, 1019 ірі қара, 107 түйе және 2224 ұсақ малы болған. Егістік жерлер қыстаудан небәрі 0,5 верст қашықтықта орналасқан. Дәнді дақылдардан тары мен бидай көп өсірілді³⁴⁸.

³⁴⁷ Материалы по киргизскому землепользованию. Т. VII. Примечания к пообщинным таблицам Актюбинского уезда. -19-20, 32-33 бб.

³⁴⁸ Материалы по киргизскому землепользованию. Т. VII. Примечания к пообщинным таблицам Актюбинского уезда. -46-53 бб.

Төртінші әкімшілік ауылдағы Жағалбайлылыр өздерін Білістен тарайтын Текей рубасынан таратқан. 1882 жылға дейін олар №3 әкімшілік ауыл тұрғындарымен бірге бір ауылда тұрған. Кейін бөлектенуге мүмкіндік туған бетте олар Текей руының 100 түтінінің құрамында Теректі болысының билігінен өзіндік әкімшілік ауылын құруға қол жеткізді. Бұл шешімді әрекеттерін олардың ақсақалдары “жақын ағайындарының ісі басшылыққа жетпейді, өзіннің биің болғаны жақсы” деп түсіндірген.

Бұл жерге ХҮІІ ғасырдың ортасында ең алғашқы қыстауды Шыбынтай салған, ал Текейдің кезінде малға қоралар тұрғызылған. Құттығай, Өтебай және Есет ұрпақтары қыстауларын ХҮІІІ ғасырдың 20-жылдарында, уезд орталығынан 65-70 верст қашық жерге салған.

№6, 8, 11 және 12 ауылдар жылқыларын бір қыс бойы Сымтас және Үлкенкөл жайлауларында бағуды жөн көрген. Жайылымға шек қою шабындық пен егістікті жинап алғанға дейін ғана болды, ал олардан соң малды басқа әкімшілік ауылдардың территориясына еркін жая алатын. Жайылымдарға байланысты дау туған емес. Қыстаулар маңы сондай-ақ өзендер мен сайлардың бойлары егістік ретінде пайдаланылды³⁴⁹.

Бесінші әкімшілік ауылдағы Жағалбайлылыр бұл жерге 1760-жылдары көрші Сырдария облысынан көшіп келген болатын. Рубасы Асанның көзі тірісінде-ақ олар Сырдария облысына қыстауға көшуді тоқтатқан еді. Барлық 26 шаруашылық ауыл Білік тармағы - Құрмансейіт пен Құлсейіт рубасыларынан тараған. Олардың жерлері ұсақ тармақтар - Киізтымақ, Асан, Рысбай, Текей және Боғытай арасында шекараларға бөлінеді. Сонымен бірге соңғы ру тармақтарының шекаралары толық салынбаған еді, бұл ең алдымен егістіктер мен ауылдар арасындағы жерлерге қатысты болды. Малды ауылдардың бірі болып Аман Итбай ақсақалдың шаруашылығы саналды. Онда 1500 бас мал өрді. Қойды әр ауыл күзде және қыста өздеріне қолайлы болғандықтан қыстауларының жанына жайды, себебі ауылдар арасында шекара болмайтын еді. Дәл осы кезде ауылдардың бір бөлігі, мысалы қыстаулары Жайық бойында орналасқан №14 және 16, сондай-ақ №17, 18, 19, 21, 22, 23 және

³⁴⁹ Материалы по киргизскому землепользованию. Т. VII. Примечания к пообщинным таблицам Актюбинского уезда. -20 б.; Поаульные таблицы статистических сведений. -50-53 бб.

26 ауылдар 1 қарашадан 1 сәуірге дейін қысқы жайылым ретінде өздерінің жылқы, ірі қара және қойының санына қарай Подгорное поселкесінің орыс-казактарынан 10-30 сомға тоғайларын жалға алған. Көптеген Жағалбайлылардың егістіктері қыстауларының маңында, кейбірінікі Жайық бойында, ал №24-25 ауылдардікі қыстаудан 5 верст қашықтықта орналасты³⁵⁰.

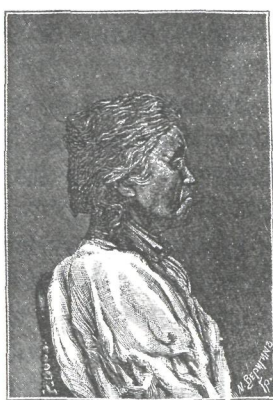
Алтыншы әкімшілік ауылдың көпшілік тұрғыны Біліс ұрпақтары, тек бір ғана Жақау Баймұқан ақсақалдың шаруашылық ауылының тұрғындары ғана Бөдестен тарайды. Бөдестер тек ауылда, болыста ғана емес, яғни Торғай облысының Ақтөбе уезіне алғаш, яғни ХҮІ ғасырдың соңында қыстау салғандар болып саналады. Басқалары қыстауларын олардан 100-150 жылдай уақыттан соң тұрғызған. Олардан уезд орталығына дейін жол 80-120 верст.

Айтылып отырған әкімшілік бірліктің тұрғындары бұрын тоғызыншы әкімшілік ауылымен қосылып тұратын еді. 1892 жылы олар көлемі ұлғайған шаруашылықтар мен басқа да істерді басқару қиындап кеткендіктен екі әкімшілік ауылға бөлінді³⁵¹.

ТОРҒАЙ ОБЛЫСЫНЫҢ ҚЫРҒЫЗДАРЫ (ҚАЗАҚТАРЫ)

1. Бақташы қырғыз

2. Егде әйел

3. Жалдамалы жұмысшы

³⁵⁰ Материалы по киргизскому землепользованию. Т. VII. Примечания к пообщинным таблицам Актюбинского уезда. -20 б.; Поаульные таблицы статистических сведений. -17-18 бб.; 50-57 бб.

³⁵¹ Материалы по киргизскому землепользованию. Т. VII. Примечания к пообщинным таблицам Актюбинского уезда. -17-18 бб.; Поаульные таблицы статистических сведений. -50-57 бб.

Жетінші әкімшілік ауылды негізінен Біліс, Ормантай, Малатау және Аққожа рулары құрады. Дегенмен бұл жерде негізінен Малатаудың Қожаберліден тараған ұрпақтары тұратын. Олардың бәрі бұл жерлерге әр түрлі уақытта, ХҮІІІ ғасырдың 20-жылдары мен ХІХ ғасырдың бас кезі аралығында көшіп келген. Олардың қыстауларынан уезд орталығы Ақтөбе қаласына дейінгі аралық 110-130 верст болған. Шарушылықтарының жағдайы орташа еді. Сондықтан қыста бүкіл малды қолда қораларда ұстады. Қарашаның ортасынан бастап жылқыларды қыстау маңында жайды. Қыс жылы болған кездерде жылқыларды жеңіл тебіндеуі үшін бір үйірге біріктірген. Мұндай жағдайларда малды айтылған рулардан 4 жылқышы баққан. Оларды қыстаулардың оңтүстігіне қарай және ортақ қолданыстағы жайылымдарда жайған. 1131,5 десятина көлеміндігі егістік алқап Қарғайлы өзенінің сол жағасында, Снапсап Бөгенбай және Жаушы бойында орналасқан. Егістік учаскеден қалған жерлер болыстық сайлау съезінің рұқсатымен жалға беріліп отырған. Мысалы, 1895 жылы олар бидай егу үшін унтер-офицер Решетовқа 300 десятина жерді 4 жыл мерзімге жалға берген. Қарғайлы өзенінің жоғарғы ағысында орналасқан бұл жер учаскесі оларға түтінбасы салығын төлейтіндей жылына 350 сом кіріс әкелген³⁵².

Сегізінші әкімшілік ауылды мекен еткен Жағалбайлының Біліс, Ормантай, Бозбет рубастары еді. Бұл жерлерге олардың ұрпақтары ХҮІІІ ғасырдың 80-жылдары Қостанай уезінің Құмақ және Жетіқара болыстарынан көшіп келген. Уезд орталығынан олардың қыстауларына дейінгі аралық 120-160 верст шамасында. Қарастырылып отырған әкімшілік ауылдардың тұрғындары мал санының көптігімен ерекшеленбейді, егістік жөнінде де осыны айтуға болады. Табысты болуына біреулеріне кедейлік, егіншілеріне жайлауға жарамды жерінің шектеулігі мүмкіндік бермеді. Мысалы, №14 Үсен Есмұхамед ақсақалдың шаруашылық ауылының мүшелері малдарын тек қыстауларының маңында ғана жайды. Басқа ауылдарда кедей шаруашылықтар ортақ жайлауды да

³⁵² Материалы по киргизскому землепользованию. Т. VII. Примечания к пообщинным таблицам Актюбинского уезда. -21 б.; Поаульные таблицы статистических сведений. -54-61 бб.

қолдана алмады. №1, 6-12 ауылдар сияқты өзгелері жыл сайын Хабарное поселкесінің орыс-казактарынан жайылымды жалға алды. Жылқыларын бұл жерлерде 1 қаңтардан 1 наурызға, ал ірі қарасын 1 желтоқсаннан 1 қаңтарға дейін бақты. Жергілікті егіншілер егістікті қалауынша пайдалана алды. Кедей шаруашылықтар бұл үшін жері жұмсақ, көп еңбекті талап етпейтін Жайық жағасын дұрыс көретін. Байлар алғашқы жылдан-ақ мол астық беретін жаңа жерлерді пайдаланды. Сондықтан олар мұндай жерлерді аталған әкімшілік ауылдың оңтүстік бөлігінен, әсіресе Қарағайлы өзенінің жоғарғы ағысын, Қосағаш, т.б. ұсақ өзендер бойын таңдаған³⁵³.

Ең соңғы тоғызыншы әкімшілік ауылды қарастырар болсақ, олардың бәрі, №15 (Біліс) және №16 (Малатау) шаруашылық ауылдарды қоспағанда, Ормантай ұрпағына, яғни Құлманайға жататын Жағалбайлылар еді. Алғашқы болып мұнда №7-16 шаруашылық ауылдардың ата-бабалары ХҮІ ғасырдың соңы ХҮІІ ғасырдың басында көшіп келеді. Ал №1-6 ауылдардың арғы аталары 1839-1840 жылдары Никольск поселкесімен қатар тұрған, 1899 жылы Теректі болысының бірінші әкімшілік ауылында орналасқандар Оралдан келген болатын. Олардың қыстаулары Ақтөбе қаласынан 80-115 верст қашық жатты. Мал саны бұл жерде де 500 бастан аса қоймады. Мал жайылымда болғанымен көбінесе қолға қарады. Қысты күндері арнайы және сатып алынған шөппен қоректенді. Негізгі шабындықтар Теректі, Қалыбай, Қауметай, Қызылтас, Медес, Жайық өзендері бойында орналасып, шөп шабу кезінде өзара бөліске түсті. Құлманай руының 50 шаруашылығы ХІХ ғасырдың 60-жылдарында бұрын ортақ жайлау болған Шаушы өзені бойындағы шабындықты басып алған еді. Жыл сайын шөпті қауымдасып шауып алды, ал дайындалған шөмелелерді өзара тең бөлісетін. 1899 жылы бұл әкімшілік ауылда 14000-нан артық шөмеле шөп шабылған. Егістік жерлер негізінен қыстау маңында және ауылдан қашықтау жерлерде орналасты³⁵⁴.

³⁵³ Соларда -1 б.; -58-61 бб.

³⁵⁴ Материалы по киргизскому землепользованию. Т. VII. Примечания к пообщинным таблицам Актюбинского уезда. -21 б.; Поаульные таблицы статистических сведений. -58-65 бб.

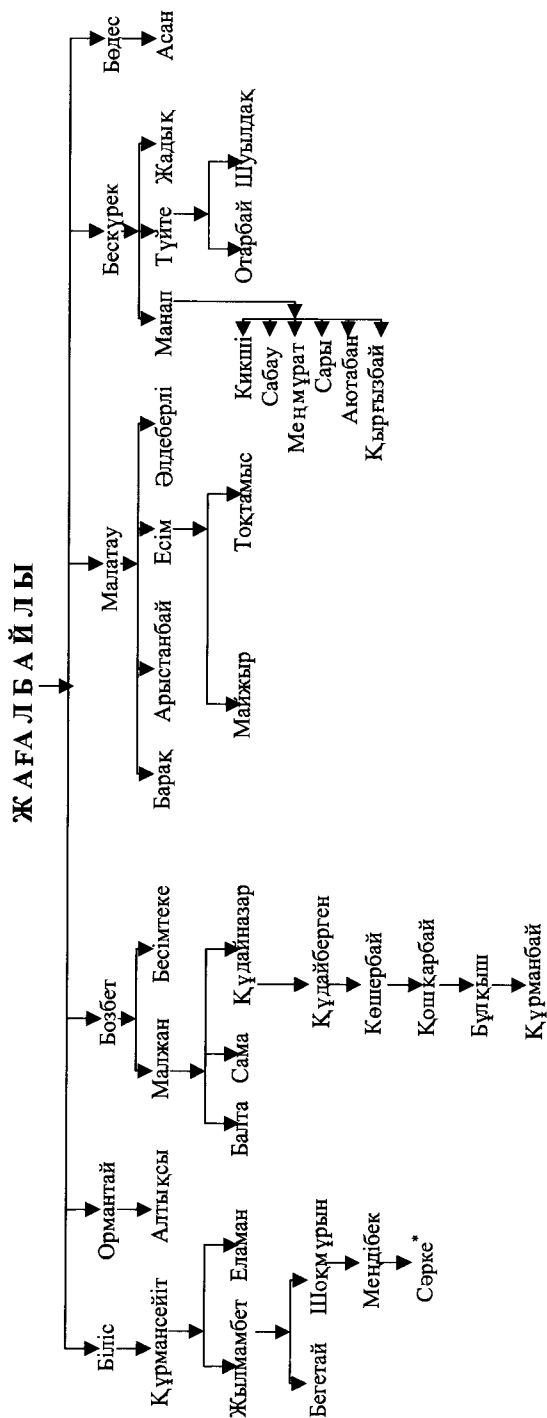
Ойсылқара болысы Ақтөбе уезінің қиыр шығысында Ор өзенінің аңғарында орналасқан. Оның территориясы оңтүстік шығысында Мұғалжар тауының - Қаратау, Жаман өркеш, Жақсы өркеш сілемдерімен шектелген. Ор және Елек өзені бассейні аралығын табиғи сумен биіктіктерге кіріп жатқан төбелі даладан тұратын. Бұл өлке Дүберсу, Ащылысай, Тастыбұлақ, Байтөбетсай, Иембетсай, Қатын-адырсай, Тамды, Көкпектісай, Өлеңті, Ақсу, Жамансу, Шиелі, Қызыл-қайық, Қарағашты сияқты көптеген ұсақ өзендерге бай еді. Аталған елді-мекен 1899 жылы Бестамақ, Аралтөбе, Теректі және Ырғыз уезімен шектесетін еді. 1913 жылға қарай Ойсылқара болысы таратылып, соның негізінде 3 жаңа болыс: Тастыбұлақ, Қарабұтақ және Байбақты құрылды³⁵⁵.

4-кестеде көрсеткеніміздей, Ойсылқара болысында 1899 жылы 9 әкімшілік ауыл, 185 әрбір ақсақалдың шаруашылық ауылдары, 1473 жеке қожалық және 8747 тұрғын болған.

№6 әкімшілік ауылды қоспағанда болыста бастан-аяқ Жағалбайлылар тұрды. Олар 6 ірі рулардың: Біліс, Ормантай, Бозбет, Малатау, Бескүрек және Бөдес ұрпақтары болатын. Рулардың ұсақ тармақтары туралы мәлімет көрсетілген³⁵⁶.

³⁵⁵ Карта киргизского землепользования Актюбинского уезда Тургайской области 1899 г. -Воронеж, 1903.

³⁵⁶ Материалы по киргизскому землепользованию. Т. УІІ. Сведения о киргизских ордах и родах по волостям Актюбинского уезда. -4-5 бб.

* Сәрке, XVIII ғасырдағы батыр, 1731 жылы Ресей империясына ант берген.

Қарастырылып отырған Ойсылқара болысында өмір сүрген Жағалбайлының әр түрлі ру тармақтарының саны, шаруашылық ауылдарының орналасқан жері, кәсіптері ауылдары туралы тереңірек мағлұматтар 5-кестеде берілген.

5-кесте

**1899 ж. Ақтөбе уезі Ойсылқара болысындағы
Жағалбайлылардың ауылдары, шаруашылықтары
мен олардың тұрғындары³⁵⁷**

№	Ақсақалдардың есімімен аталатын шаруашылық ауылдар	Қыстаулары орналасқан шатқалдар	Шаруашылық саны	Тұрғындар
1	2	3	4	5
№1 өкімшілік ауылы				
1.	Үмбетәлі Кенбай	Егізтөбе	9	46
2.	Бекентай Байжан	Ескін-сағасы	8	47
3.	Ділмағамбет Елекбай	Қарақұс-сағасы	14	92
4.	Мейірман Кішен	Түкөскен	8	55
5.	Сағынтай Ортақбай	Сорсай	6	31
6.	Байғожа Сандыбай	Қарағашты-сағасы	5	34
7.	Бекбатыр Талдықбай	Қызылқайың өзені	4	27
8.	Бекен Шолақ	- // -	9	58
9.	Жайлыбай Қарамырза	Үлкен Қопа	9	39
10.	Байеділ Айтуған	Құлақ-қопа	7	51
11.	Асыранды Байтілеу	Қызылқайың өзені	3	27
12.	Үсен Малдыбай	Сарыбай-басы	7	44
13.	Нұрыш Қышкей	Қызылқайың өзені	7	43
14.	Жалмырза Айжарық	Кисан-ауз	9	48
15.	Құдайберген Қоңырбай	Қызылқайың-сағасы	8	52
16.	Бөлекей Тәжібай	Қызылқайың өзені	5	29
17.	Жұбай Көктас	Қызылқайың-басы	11	59

³⁵⁷ Материалы по киргизскому землепользованию. Т. VII. Поаульные таблицы статистических сведений. -С. 22-45.

1	2	3	4	5
18	Жұмағұл Тілеубай	Қарағашты-басы	5	31
19	Ермекбай Байбосын	Қарағашты өзені	7	39
20	Әбубәкір Боспан	- // -	6	36
21	Қайынбай Жақсылық	Жаңғызағаш	11	64
22	Рысмағамбет Өмірбек	Дүберсу өзені	12	60
23	Дүйсенбі Мантай	- // -	10	49
	<i>Барлығы</i>		<i>180</i>	<i>1061</i>

№2 өкімшілік ауылы

1.	Төрекұл Өтебас	Қатын-сағасы	5	26
2.	Құрманбай Бұлқыш	Мешіт	10	59
3.	Еркей Бырбай	Байтөбетсай-сағасы	18	113
4.	Бейсенғали Төребек	- // -	15	88
5.	Қоржынбай Шалабай	Ақайдар	11	71
6.	Жиенәли Дәулет	Иембет-сай	20	112
7.	Сейтым Мойнақ	Иембет-сай	18	91
8.	Омар Баймағамбет	Шолақсай	16	82
9.	Жабықбай Тайшы	Сарықамыс	9	49
10.	Кенжебай Есенқұл	Ор өзені	12	75
11.	Битан Құйық	Саралап	22	132
12.	Бірмағамбет Байшора	Шолақ-сағасы	3	13
13.	Әбеш Сақтаған	Қызыл-кебеже	8	37
14.	Оразалы Көбен	Қарашын	9	57
	<i>Барлығы</i>		<i>176</i>	<i>1005</i>

№3 өкімшілік ауылы

1.	Жасықсай Қамысбай	Тастысай	6	33
2.	Рысқұл Кетебай	Қарағандысай-сағасы	10	64
3.	Бекмағамбет Түркпенбай	- // -	8	48
4.	Досым Қашқынбай	Шолақсай-сағасы	6	37
5.	Тұқтыбай Жұма	Шақпақтас-сағасы	4	27
6.	Ахмет Жалмұрат	Құлақашы	3	31

1	2	3	4	5
7.	Алмағамбет Қуаныш	Ойсылқара өзені	6	41
8.	Жаманбала Балтай	Құлшасай-сағасы	5	27
9.	Базартай Жанықұл	Қызылжар	7	36
10.	Байістек Төнет	Әулие-ата	8	58
11.	Тілеубай Тасболат	Ойсылқара өзені	6	32
12.	Жылқайдар Байсақал	- // -	7	52
13.	Сүйінтай Майлыбай	Алдияр-сағасы	5	36
14.	Байсекей Жантай	Жолоткен-сағасы	6	37
15.	Баян Сүйін	Қызылжар	8	34
16.	Есмағамбет Жантас	Ойсылқара өзені	8	47
17.	Қаутай Көкек	- // -	5	34
18.	Баймыш Баймырза	- // -	5	22
19.	Қалмағамбет Шотан	- // -	4	20
20.	Жақсылық Бекмұрза	Сәндібек қопа	3	28
21.	Аязбай Сәндібек	- // -	4	26
22.	Тұржан Тыныбай	- // -	2	16
23.	Хасен Көкеш	- // -	2	13
24.	Ділмұхамет Битембай	- // -	4	27
25.	Мендықұл Жарылқан	Ойсылқара өзені	10	70
26.	Мұхамедрахим Қопа	- // -	11	60
27.	Биболат Қазанқап	Ойсылқара-сағасы	3	23
28.	Мұқат Иманқұл	Ор өзені	9	65
29.	Көлен Бірәли	- // -	7	50
30.	Бұсұрман Мұрзалы	- // -	5	25
31.	Наурызбек Өсірген	- // -	5	42
32.	Құлтас Темірбек	Шіліктісай-сағасы	4	35
33.	Асылбай Шойынбек	Ор өзені	2	17
34.	Қасым Манау	- // -	5	25
35.	Естілеу Алтынбай	- // -	5	30
36.	Торғай Тұрсынбек	- // -	2	14
37.	Қалмағамбет Байтөре	- // -	11	87

1	2	3	4	5
38	Боранбай Жанұзақ	Бөгетсай	4	24
	Барлығы		215	1393
№4 әкімшілік ауылы				
1.	Бегімбай Жүсіп	Тамды өзені	8	47
2.	Оразбай Құндызбай	Ор өзені	4	41
3.	Мұқатай Байзақ	- // -	12	53
4.	Борантай Шектібай	Тамды-сағасы	7	55
5.	Шақолақ Жақсыбай	Ор өзені	5	35
6.	Шәмбіл Отарбай	- // -	7	38
7.	Рысмағамбет Тұрғымбай	Домалақ-төбе	3	21
8.	Ахмет Қасқа	Жусалы-Қарасу-	9	56
		сағасы		
9.	Алдаберген Дүйсембай	Ор өзені	9	64
10.	Жездыбай Байдауыл	- // -	9	52
11.	Көшен Бөртебай	- // -	12	58
12.	Қараул Дөңбай	- // -	10	53
13.	Өтей Бекболат	- // -	10	58
14.	Жүсіп Сүйіндік	Шақатау	6	28
15.	Тілеуқұл Құлназар	Қақпақтас	6	30
16.	Тұрмағамбет Ибат	Тамды өзені	2	17
17.	Жұмаш Мұнарбай	- // -	7	65
18.	Кенжебай Шоқпар	- // -	9	52
19.	Оспан Бөлекбай	- // -	5	52
20.	Ержан Есенгелді	- // -	4	14
	Барлығы		144	889
№5 әкімшілік ауылы				
1.	Тынымбай Есенқұл	Жамансу	10	61
№7 әкімшілік ауылы				
1.	Нұрмұхамед Алданазар	Дүбер-қарасу	5	27
2.	Беліспай Көкпас	- // -	7	49
3.	Құрбан Бекмұхамед	Дүбер-сағасы	11	55

1	2	3	4	5
4.	Боқантай Құдыр	Ор өзені	9	55
5.	Бегім Ержан	- // -	8	50
6.	Жанұзақ Сейдалы	Ащысай-сағасы	13	56
7.	Бисенбай Жиеналы	- // -	13	91
8.	Есмағамбет Сарғасқа	Ор өзені	12	71
9.	Беліспай Қарақұл	- // -	8	46
10.	Рысмағамбет Әжібай	Ащысай	8	45
11.	Мендалы Өгізбай	Ор өзені	8	40
12.	Дүйсентай Жиен	Тастыбұтақ-сағасы	12	54
13.	Табынбай Құтпан	- // -	4	21
14.	Қойшыбай Тұрғұнбай	Ор өзені	3	11
15.	Сүлеймен Шыныбек	- // -	3	12
16.	Қасен Сүлеймен	- // -	6	29
17.	Қален Иманбай	Бадырақ-сағасы	12	60
18.	Ақманбет Есебай	Ор өзені	9	46
19.	Мұқан Арыстанбай	Қаратөбе	4	20
	Барлығы		155	838
№8 әкімшілік ауылы				
1.	Мұстафа Сайырғас	Қарамола	9	104
2.	Есмағамбет Жақсыбай	Қарағандысай- сағасы	12	74
3.	Сатай Бектас	Жанатай-сағасы	7	48
4.	Сүлеймен Жұматай	Қисан	16	81
5.	Танке Баймахамбет	Жанғыззағаш- сағасы	8	60
6.	Өмірзақ Қойралан	Жалпақ-қараған	9	52
7.	Досеке Боранқұл	Қатын-сағасы	21	136
8.	Досмағамбет Сәмет	Қарашын түбінде	4	28
9.	Дүйсенбі Нұралтай	Ақтас	12	82
10.	Байқоныс Сатпай	Жирық-сай	12	80
11.	Мысық Ескене	Талдыбұлақ	16	103

1	2	3	4	5
12.	Тұрғынбай Алдоңғар	- // -	13	69
13.	Қамысбай Жайықбай	Кеналақ	14	85
14.	Қошмағамбет Жайық	Бөгет-сай	8	46
15.	Алмағамбет Бектемір	- // -	8	43
	<i>Барлығы</i>		<i>183</i>	<i>1091</i>
№9 өкімшілік ауылы				
1.	Танқай Төменбай	Ор өзені	10	58
2.	Сәрсенбай Шонатай	- // -	4	13
3.	Өркешбай Байымбет	- // -	5	24
4.	Сүйінбай Өтеп	- // -	8	60
5.	Құнанбай Шоқақ	- // -	4	18
6.	Женсікбай Маубас	- // -	8	48
7.	Әкім Әдибай	- // -	11	71
8.	Бейсен Тәжібай	- // -	5	26
9.	Ертлес Шөке	- // -	7	45
10.	Бөжір Кенжебек	- // -	5	30
11.	Досмағамбет Аралбай	- // -	6	41
12.	Шәкінбай Терекбай	- // -	4	31
13.	Мұхамед Бекбай	- // -	4	16
14.	Жүзбай Боранқұл	Көкпекті-сағасы	11	70
15.	Жүсүп Табықұл	Ор өзені	10	62
16.	Есмұхан Турабай	- // -	5	32
17.	Есекбай Төребай	- // -	6	30
18.	Мендалы Қарпық	Көкпекті өзені	7	40
19.	Құрман Қарпық	- // -	7	32
20.	Ораз Мырзагелді	- // -	11	64
	<i>Барлығы</i>		<i>138</i>	<i>811</i>
	<i>Болыс бойынша</i>		<i>1201</i>	<i>7149</i>

Осылайша, қарастырылып отырған болыстағы Жағалбайлылардың шаруашылығының орташа көлемі 8,0 бірлікке тең болған. Ондағы тұрғындар саны 47,7 адам.

Жалпы Ойсылқара болысында Жағалбайлылар 9 әкімшілік ауылдың 8-інде болған, олар барлық шаруашылық ауылдардың 81,1%-ын, барлық жеке қожалықтардың 81,5%-ын және тұрғындардың 81,7%-ын құрады.

Енді Жағалбайлылар туралы мәліметтерді тереңірек, әкімшілік ауылдар бойынша қарастыралық.

Бірінші әкімшілік ауылдағы Жағалбайлылардың негізгі бөлігі Білістің Құрмансейіт (Еламан, Сәрке), Бегетай аталықтарынан тараған. Олардың арасында Ормантай ұрпақтарынан Алтықсының ұрпақтары өмір сүрген. Олардың аталары Ойсылқара жерлеріне ХҮІІІ ғасырдың 20-30-жылдарында Кіші жүз ханы Әбілқайыр тұсында Білістің өз кезінде көшіп келе бастаған. Көрсетілген кезеңдері Жағалбайлының батырлары Тотай мен Сәрке Бөкенбай батырмен бірге қалмақтарды шауып, жергілікті халықты қанды қырғыннан құтқарған.

Тұрақты қыстауларды тек ХІХ ғасырдың 40-50-жылдарында ғана тұрғыза бастаған. Бегетай, Алтықсы және Еламан руларының шекаралары толық анықталмағандықтан, олар осы әкімшілік ауыл шеңберінде бір топқа біріккен. №1-2 шаруашылық ауылдарда тұратын Сәрке және №22-23 шаруашылық ауылдарындағы Еламан руларының қыстаулары Дүбірсү өзені бойына орналасқан. Алтықсы руы (№3-8, 11-12) Қызылқайың өзенін бойлай қыстаған, ал олардың қыстау үйлері осы өзеннің төменгі ағысындағы жерлерде орналасқан. Бегетай руы (№ 9-10, 13-21 ауылдар) да Қызылқайың өзені мен оның салаларын жағалай отырып қыстаған. Көрсетілген ауылдардың әрқайсысының өзінің бекітілген жері болып, оған “бөгде біреулер” кірмеген. Әсіресе, егістіктер мен қыстаулар орналасқан Қызылқайың өзенінің төменгі ағысындағы жерлер қатаң күзетілді. Алайда олардың өмірінде егіншілік қосалқы кәсіп түрінде ғана дамыды. Жергілікті тұрғындардың негізгі ісі бұрынғыша мал шаруашылығы болып қала берді. 1899 жылы 1277-ден 1391-ге дейін төрт түлік мал өргізген Ділмағамбет Елекбай мен Сағынтай Орақбайдың шаруашылық ауылдары ауқатты деп саналды. Қысқа шөптің артық қорын жинамаған. Шабындық учаскелері ауыл арасында, сондай-ақ, түтін басына бөлінген 358.

³⁵⁸ Материалы по киргизскому землепользованию. Т. VII. Примечания к пообщинным таблицам Актюбинского уезда. -12 б.; Поаульные таблицы статистических сведений. -22-25 бб.

Ойсылқара болысының **екінші әкімшілік ауылы** толығымен Бозбет аталығынан құралған Оларға Бесымтеке, Құдайназар, Балта және Сама сияқты ру тармақтары кірді. Бұл жерлерді олар 1840-1860-жылдары түбегейлі қоныстанған. Ауыл қыстаулары уезд орталығынан 120 верст қашықтықта орналасқан. Бұл әкімшілік ауылдың ерекшелігі сол, олар егіншілікпен тұрақты түрде айналысқан. Егістіктері 694 десятина жерді қамтыған. Сөйтіп, Ойсылқара болысы бойынша бірінші орынды иеленген.

Мұнда егіншілікпен шаруашылықтардың 97,7%-ы айналысқан, олардың әрқайсысына орташа есеппен 49,6 десятина егістіктен (негізінен тары) тиді. Олар малға жеткілікті шөп дайындады. Ор, Байымбетсай, Иембетсай және Шолақсай өзендері бойындағы шабындықтардан малға жеткілікті мөлшердегі азық дайындалған³⁵⁹.

Үшінші әкімшілік ауыл тұрғын саны жөнінен де, ақсақалдық шаруашылық ауылдар және жеке қожалықтар саны жөнінен де болыстағы ең ірі ауылға жатты. Тұрғындардың негізгі бөлігін Малатау аталығынан тарағандар құрады. Олар: Барақ, Арыстанбай, Есім (Майжер және Тоқтамыс). Тек №38 Боранбай Жанұзақ ақсақалдың ауылы ғана Бөдес руынан еді. №1-26 ауылдар қыстауларын XIX ғасырдың 30-жылдарынан тұрғыза бастаған. Тек Есімнің Тоқтамыс аталығы ғана XVIII ғасырдың 50-жылдарынан бастап осы территорияда тұрақтанған болатын. Негізгі шабындықтар Ор өзенінің бойында орналасып, жеке шаруашылықтарының санына орай ауылдар арасында бөліске түскен. Жағалбайлылардың көпшілігі Ақтастыкөл және Пайғамбарқазған деген жерлерде орналасқан жайлауда екі айға жуық отырған. №20, 22 және 26 ауылдардың ең ауқаттылары жем-су қоры мол болыстың батыс бөлігін, әсіресе Ойсылқара - Боқай өзені сағасын жайлаған. Алайда ол жерлерге арба жолы бармағандықтан тек түйесі бар қожалықтар ғана көше алған³⁶⁰.

Төртінші әкімшілік ауылдың тұрғындары толығымен Бескүрек аталығынан тарады. Мысалы, оның ұрпағы Манаптан Киікше, Сабау, Меңмұрат, Сары, Аютабан, Тамыр Жайса, Түйтеден Отарбай мен Шуша бұтақтанып шығады. Бұл жерге ХҮІІ ғасырдың бірінші жартысында №1-15, ал Қостанай

³⁵⁹ Поаульные таблицы статистических сведений. -26-29 бб.

³⁶⁰ Поаульные таблицы статистических сведений. -15 б.

уезінің Құмақ болысынан ХІХ ғасырдың 20-жылдарында №16-20 ауылдардың тұрғындары көшіп келіп, қоныстана бастаған. Олардың тұрғызған қыстаулары Ақтөбе қаласынан 125-130 верст қашықтықта орналасқан. Төрт түліктен әдеттегідей ірі қара, қой мен жылқы өсірді. Басты шабындық жерлер Ор және Тамды өзендері бойында орналасты. №8-10, 14-15 ауылдардың қыстау маңында егінге қолайлы жерлері болмағандықтан жалға алуларына тура келді³⁶¹.

Бесінші әкімшілік ауылда Жағалбайлының бір ғана Тынымбай Есенқұл ақсақалдың шаруашылық ауылы ғана тіркелген. Бұл ауылдың негізгі басқалардан кейінірек салынып, қыстаулары ХІХ ғасырдың 50-жылдарында тұрғызылған болатын. Негізгі - бұл жерде Тама, Жағалбайлы және Қаракесек руларының түрлі тармақтары өмір сүрді. Қыстау салатын жер болыс правительінің көмекшісі Сұлтан Кикиннің бұйрығымен бөлініп берілген. Сондықтан бұл рулардың әрбір бөлімшелері осы жерге орналасып болысымен иеліктерді бірден жерді бөліп алған³⁶².

Жетінші әкімшілік ауылдың барлық Жағалбайлылары оның екі тармағы - Бескүрек пен Білістің ұрпақтары. Бескүректен Манап пен Түйте және Түйтенің ұлы - Шуылдақ, ал Білістен - Асан тарайды. Олардың бәрі бұл жерге ХІХ ғасырдың 30-40-жылдарында тұрақтанған. Қыстаулары бір-бірінен 20-70 верст қашықтықта орналасқан. Ал Ақтөбе қаласына дейінгі жол 80-150 верстке шамалас еді.

Осы әкімшілік ауыл бұрын бірінші әкімшілік ауылдың құрамына кірген болатын. Тұрғындар мен жеке шаруашылықтар санының өсіп кетуіне орай, 1892 жылы болыс басшылығы оны екі ауылға бөлді. Олардың шабындық және жайылым жерлер түріндегі аралық шекарасы таптатудан қорғалып, қатаң сақталды. Аты аталған төрт руды алсақ (Манат, Түйте, Шуылдақ, Асан), олардың шекаралы шартты түрде анықталды. Мысалы, бұл ру тармақтарының шабындық жерлері тілік-тілік болып бөлініп, Ор мен Дүбірсу өзендері аңғарында орналасты. Егістікке жарамды жерлер Ор өзенінің

³⁶¹ Материалы по киргизскому землепользованию. Т. VII. Поаульные таблицы статистических сведений. -30-33 бб.

³⁶² Материалы по киргизскому землепользованию. Т. VII. Примечания к пообщинным таблицам Актюбинского уезда. -16 б.

оң жағалауынан әрбір қожайынның ыңғайына қарай алынып, егін егілді³⁶³.

Сегізінші әкімшілік ауылда Жағалбайлының төрт руы - Біліс (Еламан), Ормантай (Алтықсы), Малатау (Әлдеберлі), Бедес руларының өкілдері тұрды. Бұл жерге олар 1844-1869 жылдары орныққан. Олардың жер иеліктері Ор өзенінің оң және сол жағалауларын алып жатқан және шығысында Ырғыз уезінің шекарасына дейін жеткен. Көрші рулар мен шекаралар негізінен мамыр айының басынан бастап астық жинағанға дейін сақталған. Жиын-терін аяқталғаннан соң әрбір ауыл қыстауларының маңында орналасқан жайылымдарды ғана күзетіп отырған. Шабындық жерлер ауылдар арасында бөлініп, олар да Ор өзені бойында, суалып қалған ұсақ өзендер мен өзге де су көздері маңында орналасты. Қыстаудан 5-7 версттан аспайтын қашықтықта орналасқан егістіктер де шаруашылық үшін тиімді болды.

№6 Өмірзақ Көпіралан ақсақалдың ауылы сияқты, егін егуге жарамды жері жоқ кейбір ауылдар қиын жағдайдан шығудың жолдарын іздестірді. Нан табу үшін олар өгіздерін басқа шаруашылықтарға жегуге берген. Екі құнан өгіздің бір айлық жал ақысы ретінде 30 пұт тары алса, екі дөненнің осындай жұмыстары үшін 60 пұтқа, ал екі ірі өгіздің жұмысына 100 пұтқа дейін жал ақы алып отырған³⁶⁴.

Тоғызыншы әкімшілік ауылдың тұрғындары түгел Бескүрек руының Манап аталығынан тараған. Олардың 75%-ы Қырғызбай, 25%-ы Аютабан мен Кики аталықтарына жатады. Тек №6 Жүсіп Табағұл ақсақалдың ауылы ғана Бескүректің Түйтеден туған немересі Шуылдың аталығының тармақтары болатын. Айтылған топтардың көпшілігі бұл жерлерге ХІХ ғасырдың 20-жылдарында орныққан. Алайда бұл жерге ертеректе келгендер де бар еді. Мәселен, Таңқай Түменбай ақсақалдың ауылының ата-бабалары сонау ХҮІІ ғасырдың басында қоныс тепкен болатын.

Жерді төрт рулық топ ортақ пайдаланды. Сонымен бірге әрбір ақсақалдық шаруашылық ауылдың өзіне бекітілген

³⁶³ Материалы по киргизскому землепользованию. Т VII. Примечания к пообщинным таблицам Актюбинского уезда. -13 б.; Поаульные таблицы статистических сведений. -38-41 бб.

³⁶⁴ Сонда -14-15 бб ; -38-41 бб.

территориясы болған. Олардың шекаралары қыстауларының барлық жағынан үш верстке шамалас жермен шектелген. Оның ішіне шабындық жерлер, егіндік және қой мен ірі қара жайылатын жайылым қоса кірген. №3 Өркешбай Байымбет ақсақалдың шаруашылық ауылының ерекшелігі олар қыстаудан 10 верстей ғана ұзап көшіп, шекарадан аспаған. Ойсылқара болысы тараған соң бұл әкімшілік ауыл 1913 жылы жаңа Байбақты болысының құрамына кірді³⁶⁵.

Аралтөбе болысы

Аралтөбе болысы 1899 жылғы мәліметтер бойынша Ақтөбе уезінің солтүстік-шығыс бөлігінде орналасқан. Солтүстігінде ол Орынбор казак әскерлерінің және Қостанай уезінің жерлерімен; шығысында - Ырғыз уезі территориясымен; оңтүстігі мен оңтүстік-батысында - Ойсылқара болысымен; батысында - Теректі болысымен шектеседі³⁶⁶. 1913 жылы Ақтөбе

³⁶⁵ Материалы по киргизскому землепользованию. Т. VII. Примечания к пообщинным таблицам Актюбинского уезда. -15-16 бб.; Карта Актюбинского уезда Тургайской области. -Орынбор, 1913.

³⁶⁶ Карта киргизского землепользования Актюбинского уезда Тургайской области. По изысканию 1899 г. -Воронеж, 1903.

уезінде жаңа болыстардың құрылуына байланысты Аралтөбе болысының территориясы біршама өзгеріске ұшырады. Оның солтүстік бөлігі жаңадан құрылған Тоқан болысына, солтүстік-шығыс бөлігі - Естемес және Қамсақты, оңтүстік-шығыс бөлігі - Тастыбұлақ, оңтүстік бөлігі - Қарабұтақ болыстарына берілді. Бұдан басқа көшіп келушілердің учаскесіне болыстың Тастыбұтақ және Қарабұтақ болыстарымен шекараласатын оңтүстік-шығыстағы ең құнарлы жерлер тартып алынды. Келімсек орыс-украиндар Аралтөбе болысының аумағында 11 елді мекеннің негізін қалады. Олар: Сарысай, Қосқұдық, Дальний, Чупруновский, Дүберсу, Константиновск, Крейдиовск және т.б.³⁶⁷.

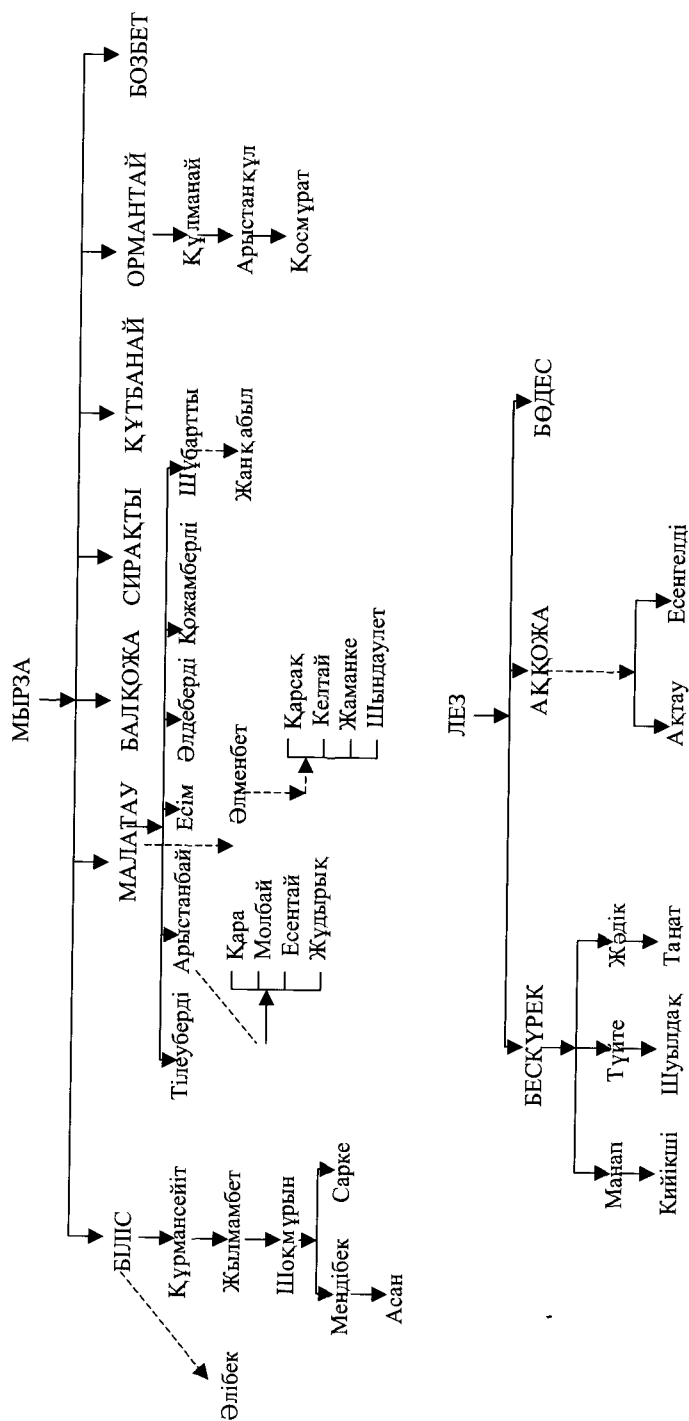
1899 жылы Аралтөбе болысын билеуші (справитель) Жағалбайлы руынан шыққан Лайықжан Беркімбаев болған³⁶⁸.

Бұл болыста да Теректі және Ойсылқара сияқты, негізінен Жағалбайлылар қоныстанған. Болыс жерінде Жағалбайлының Мырзадан тараған барлық жеті руы да кездеседі. Біліс, Малатау, Балқожа, Сирақты, Құтбанай, Ормантай және Бозбет. Олардың ішінде жетекші орынды Малатау аталығы, содан кейін Біліс пен Ормантай алған. Лез ұрпақтарының бесеуінен Бескүрек, Аққожа және ішінара Бөдес аталықтары кездеседі.

³⁶⁷ Карта Актюбинского уезда Тургайской области. -Орынбор, 1913.

³⁶⁸ Материалы по киргизскому землепользованию. Т. VII. Примечания к пообщинным таблицам Актюбинского уезда. -5 б.

Ақтөбе уезі Аралтөбе болысында мекендейтін Жағалбайлылардың шежіресі³⁶⁹

³⁶⁹ Материалы по киргизскому землепользованию. Т. VII. Поаульные таблицы статистических сведений. -С. 2, 6, 10, 14, 22.

Енді 1898 жылғы статистикалық мәліметтер бойынша Аралтөбе болысының барлық сегіз әкімшілік ауылындағы Жағалбайлылардың таралуын қарастырып көреміз.

6-кесте

**1898 ж. Ақтөбе уезі Аралтөбе болысындағы
Жағалбайлылардың ауылдары, шаруашылықтары
мен олардың тұрғындары³⁷⁰**

№	Ақсақалдардың есімімен аталатын шаруашылық ауылдар	Қыстаулары орналасқан шатқалдар	Шаруашылық саны	Тұрғындар
1	2	3	4	5
№1 әкімшілік ауылы				
1.	Рысдаулет Жайлыбай	Ор өзені	18	82
2.	Ерболат Көсеп	Қоғалы-қарасу	8	44
3.	Мақан Баяубай	- // -	11	62
4.	Тұрғынбай Еркімбай	- // -	15	92
5.	Ізтілеу Несікбай	- // -	6	44
6.	Абдол Бұсұрман	- // -	11	84
7.	Баймен Тұрған	- // -	5	25
8.	Жұмағали Жалғасбай	Ор өзені	7	33
9.	Қапар Кәрібай	- // -	8	45
10.	Беркіш Елшібай	- // -	3	14
11.	Рысмағамбет Бағым	- // -	11	59
12.	Мұхаметөлі Беркімбай	- // -	4	23
13.	Ермағамбет Сары	Мендыбай-сай	2	15
14.	Лайық Дербісалы	Ор өзені	5	41
15.	Мерөлі Беркімбай	- // -	9	58
16.	Жақас Жаманбай	- // -	7	37
17.	Орынбай Сүгір	- // -	2	13

³⁷⁰ Материалы по киргизскому землепользованию. Т. VII. Поаульные таблицы статистических сведений. -С. 154-155.

1	2	3	4	5
18.	Батырғали Шоқы	- // -	8	43
19.	Қонысбай Шора	Ұрпая-қарасу	9	46
	<i>Барлығы</i>		<i>149</i>	<i>860</i>
№2 әкімшілік ауылы				
1.	Сүйіншәлі Шонатай	Сырт-қарасу	18	82
2.	Жиенбай Бекмағамбет	Ор өзені	8	44
3.	Әжімұрат Тоғызбай	Аютай-қарасу	11	62
4.	Байеке Қожабай	Ор өзені	15	92
5.	Орынбай Жүсіп	- // -	6	44
6.	Ермағамбет Тілеубай	Сарыбұлақ-сай	11	84
7.	Сұлтан Сүйіншәлі	Талды-қарасу	5	25
8.	Досым Құрманбай	Ор өзені	14	56
9.	Тәжібақ Жаманбай	- // -	23	142
10.	Қызбала Ықылас	Кіндік-қарасу	6	41
11.	Бүсұрман Орынбай	Мәжит-қарасу	39	206
12.	Тлеубай Аманжол	Ор өзені	4	21
13.	Ерсейіт Құлтас	- // -	4	21
14.	Тәжібай Байдос	- // -	12	70
15.	Көлбай Тоғанас	- // -	10	41
	<i>Барлығы</i>		<i>207</i>	<i>1118</i>
№3 әкімшілік ауылы				
1.	Керуенбай Ақшولاқ	Ащыбұлақ өзені	15	99
2.	Қожан Шәуек	- // -	2	20
3.	Есжан Үнгүл	Қамсақты өзені	8	72
4.	Теке Азнабай	- // -	13	73
5.	Сатыбалды Ожан	- // -	5	34
6.	Оразалы Шоқы	- // -	10	63
7.	Жанұзақ Күлет	- // -	9	69
8.	Айтуған Шақай	- // -	6	42
9.	Тілеубай Қашқын	Түлкібай өзенінің арнасы	12	92

1	2	3	4	5
10.	Қошан Шақай	Түлкібай өзені	5	27
11.	Әлтен Дүзбай	Қамсақты өзені	11	73
12.	Дарибай Аман	- // -	7	51
13.	Қожан Баубек	- // -	14	80
14.	Аймағамбет Сатыбалды	- // -	5	21
15.	Мұхаммед Есмағамбет	- // -	6	27
16.	Кішкентай Есенбек	- // -	8	53
17.	Шоқан Қажы	- // -	5	28
18.	Байкен Қарабала	- // -	8	53
19.	Рысжан Тәжікұл	- // -	16	97
20.	Бекдайыр Баржықай	Қайынбай өзенінің арнасы	12	77
<i>Барлығы</i>			<i>177</i>	<i>1151</i>
№4 әкімшілік ауылы				
1.	Мұхаммед Ақшымбет	Қайынбай өзені	8	39
2.	Дүйсен Сары	- // -	3	23
3.	Есенбек Ермұхамед	Байту өзенінің арнасы	6	39
4.	Елемес Қойлыбай	Шынғыдаш өзенінің арнасы	13	85
5.	Дастан Қойлыбай	Шынғыдаш өзені	2	16
6.	Сартымбет Тілеп	- // -	7	50
7.	Зағифар Анатай	- // -	9	76
8.	Кәрім Ғабдрахман	- // -	7	39
9.	Баймен Өтен	Қайыңбай өзені	8	40
10.	Оразбай Жұмабай	- // -	7	46
11.	Есқан Шотық	- // -	6	31
12.	Садық Үмбет	Көкпекті өзенінің жоғарысы	7	41
13.	Сүйінішбай Ерубай	Қайынбай өзені	14	63
14.	Борсықпай Төреғұл	- // -	11	67

1	2	3	4	5
15.	Нүрпен Ботабай	- // -	9	64
16.	Өмірбек Құрман	Қамсақты өзені	8	51
17.	Сұлтанбек Самат	- // -	3	14
18.	Құлмағамбет Атабай	- // -	12	78
19.	Бектас Ықылас	- // -	8	44
20.	Келекен Шертікей	- // -	11	64
21.	Алабай Байбосын	Қамсақты, Үшқатты өзендері	8	43
22.	Рыспай Мاستен	Жанғабай өзені	6	41
23.	Сырлыбай Майлыбай	Үшқатты өзені	2	26
24.	Жармен Балғабай	- // -	5	41
25.	Кемеш Мүрзатай	- // -	8	42
<i>Барлығы</i>			<i>188</i>	<i>1136</i>

№5 өкімшілік ауылы

1.	Атабай Жантемір	Ор өзені	12	68
2.	Есқали Мұрзағұл	- // -	10	61
3.	Бұқарбай Батырбай	- // -	16	87
4.	Маймақ Әлдеке	- // -	11	78
5.	Тіржан Тұрған	- // -	11	88
6.	Нұрмағамбет Тынымбай	Ор өзені	11	75
7.	Қарабас Итемген	- // -	7	37
8.	Бекмұхамед Аманжол	- // -	8	39
9.	Сегізбай Бекбау	- // -	5	22
10.	Боқан Тоғанас	Қамсақты өзенінің арнасы	8	46
11.	Әлжан Мұрзабек	Ор өзені	6	29
12.	Наурызбай Тоқтар	- // -	7	27
13.	Тасболат Өтеш	Өтеш-сай өзенінің арнасы	15	89
14.	Тәжі Азамат	Дамбар-бұтақ өзені	22	133
15.	Аралбай Иманбай	- // -	14	81

1	2	3	4	5
<i>Барлығы</i>			<i>163</i>	<i>960</i>
№6 әкімшілік ауылы				
1.	Досмағамбет Төлебай	Ор өзені	21	121
2.	Рысмағамбет Тілеміс	Аралтөбе-қарасы	19	106
3.	Нияз Шектібай	- // -	9	59
4.	Орынбай Бапыш	Ор өзені	7	31
5.	Бапыш Бөртебай	- // -	7	33
6.	Жарқын Бексары	- // -	8	32
7.	Едіге Тлеуке	- // -	3	13
8.	Қосым Махамбет	- // -	7	59
9.	Ғұмар Ақдаулет	- // -	5	21
10.	Нұржан Нысан	Мамыт өзені	5	36
11.	Көпжан Кәрмен	- // -	2	17
12.	Байтілес Есентемір	Талды-сай	3	20
13.	Шынарбай Шотай	Ор өзені	8	52
14.	Шеген Түркебай	- // -	5	43
15.	Сүлеймен Көлдей	- // -	4	19
16.	Блексей Мамалық	- // -	4	19
17.	Сарымаса Дәулет	- // -	6	27
18.	Махмуд Ақы	- // -	2	19
19.	Жолмағамбет Тына	Айбас-қарасы	7	41
20.	Оразалы Қыдырбай	Ор өзені	7	41
21.	Қостанай Көркембай	- // -	4	18
22.	Есім Ақпан	- // -	4	25
23.	Жақып Шорбас	- // -	3	19
24.	Сүйішпай Сауықбай	- // -	11	64
25.	Жабағы Байтұрған	Қарасу өзені	11	64
26.	Сүйінбай Есман	Ор өзені	4	22
27.	Әли Қиықпай	- // -	5	29
<i>Барлығы</i>			<i>179</i>	<i>1035</i>
№7 әкімшілік аулы				

1	2	3	4	5
1.	Абдрахман Босшыбай	Қызылқайың өзені	5	33
2.	Қозыбақ Достан	Ор, Қызылқайың өзендері	7	49
3.	Саймағамбет Кәрмен	Ор өзені, Қараксы-төбе	12	66
4.	Қарашолақ Байты	Ор өзені	2	15
5.	Базарбай Әлмағамбет	Қайран-Қарасу	12	71
6.	Ердаулет Қарымбай	Ор өзені	3	19
7.	Елеу Доспай	- // -	5	28
8.	Қали Жарқымбай	- // -	5	21
9.	Өтей Түйте	- // -	10	51
10.	Төлебай Жиеншора	- // -	5	32
11.	Қайынбай Бағырбай	- // -	3	19
12.	Баймұхамед Төребек	- // -	6	42
13.	Оразмағамбет Мәмбет	- // -	6	40
14.	Бұқарбай Беші	- // -	4	30
15.	Тансықпай Боқай	- // -	5	40
16.	Жиенәлі Сары	- // -	7	50
17.	Түлкібай Аманжол	Тастыбұтақ, Аралтөбе-қарасу	3	27
18.	Стамбай Имамбай	Тастыбұтақ	2	18
19.	Дүйсен Ізбас	- // -	7	35
20.	Төлеміс Көбек	- // -	4	13
21.	Бейсембі Базарбай	Егізтөбе	3	23
22.	Сатыбалды Ақтас	Құр-өзек	5	33
23.	Әбдір Құлтан	Мамыт өзені	5	29
24.	Бейсембай Есенқұл	- // -	9	70
25.	Тілеп Шүрен	- // -	2	8
26.	Тілеген Мұхамед	- // -	5	32
27.	Әліш Нарымбай	- // -	3	14
28.	Томбай Қуан	- // -	2	14

1	2	3	4	5
29.	Жетау Шынжы	Мамыт өзені	1	11
30.	Егізбай Муса	- // -	7	38
31.	Шаймағамбет Дүзкен	- // -	8	55
32.	Бисембай Шот	Күнті өзені	8	53
33.	Оразак Қашқынбай	- // -	7	44
34.	Абай Мырзагелді	- // -	9	64
35.	Құмақбай Ақпас	Қайрақты өзенінің арнасы	12	85
36.	Сәрсембі Рысбай	Жанғыз-ағаш	3	17
37.	Бөйінш Орыспай	Сопылы-сай	4	20
38.	Қазмағамбет Қарабала	- // -	4	25
39.	Қосақ Жаңғаберген	Мамыт өзені	5	27
40.	Қосмағамбет Тамбай	- // -	4	24
41.	Мұқаш Қазыбай	- // -	8	49
42.	Боқан Шағырбай	Раманқұл-сай	1	8
<i>Барлығы</i>			227	1418
№8 әкімшілік ауылы				
1.	Раманқұл Мендықұл	Жаңғабай өзені	6	28
2.	Жағалтай Баймедет	- // -	5	28
3.	Мендықұл Сатыбалды	Көкетік өзенінің арнасы	10	49
4.	Көлдей Кенбай	Көкетік өзені	7	39
5.	Ташпен Оразбай	- // -	3	17
6.	Райымбай Сүйінбай	- // -	3	20
7.	Исабай Құдабай	Сазды өзенінің арнасы	6	25
8.	Орынбай Бекарыстан	Сазды өзені	3	22
9.	Наурыз Шора	- // -	5	27
10.	Аманбай Шота	- // -	4	19
11.	Боранқұл Ғаңқы	Көкетік өзені	3	11
12.	Мелдебай Базарбай	- // -	4	19

1	2	3	4	5
13.	Баймағамбет Жаңбыр	Көшен өзені	4	29
14.	Сатан Қойлыбай	Аралша өзенінің арнасы	2	8
15.	Досмағамбет Әбіл	Аралша өзені	11	62
16.	Әйімбет Шымбай	- // -	4	23
17.	Ершібет Құнанды	- // -	6	28
<i>Барлығы</i>			86	454
180	<i>Болыс бойынша</i>		1376	8159

Осылайша, Аралтөбе болысында халықтың басым бөлігін құраған Жағалбайлы тайпасының әр түрлі рулары осы болыстың 180 ақсақалдық шаруашылық ауылын, 1376 жеке шаруашылығын және 8150 тұрғынын құраған. Орта есеппен Жағалбайлылардың бір ауылына 7,6 шаруашылықтан және 45,3 тұрғыннан келді.

Ру бөлімдерін, олардың таралуын, алғашқы қыстауларының құрылуын, тіршілік әрекеті жүйелерін және т.б. талдау мәселелері маңызды болып табылады.

Бірінші әкімшілік ауыл Аралтөбе болысының қиыр солтүстігінде, Орынбор губерниясының Орск қаласының оңтүстігіне таман орналасып, шығысында №2 әкімшілік ауылмен және оңтүстігінде болыстың жайлауымен шектесті. Онда Жағалбайлының мына төрт руы мекендеген: Мырзадан тараған Малатау, Сирақты, Құтбанай және Бозбет. Салыстырмалы түрде көпшілігі Малатау руынан, соның ішінде Арыстанбай аталығынан тарағандар еді. Олар бұл жерлерге қыстауларын XIX ғасырдың 30-50-жылдарында сала бастаған, қыстау мен уезд орталығының арасы 140-150 верст болады.

Бұрынғы туысқандық қатынастарына байланысты XIX ғасырдың 90-жылдарына дейін №1 және №2 әкімшілік ауылдар бір әкімшілік ауылды құраған. Кейін келе тұрғындардың, шаруашылықтардың және мал санының өсуіне байланысты олар екіге бөлінді. №5-19 ақсақалдық шаруашылық ауылдардың егістіктері екінші әкімшілік ауылдың шетінде, Қособа, Жалғызоба, Сарыбұлақ және Қояндыкөл шатқалдарында орналасуы осымен түсіндіріледі. Ерболат Көсеп, Мақан Баяубай және Тұрғынбай Еркімбай

(№2-4 ауылдар) ақсақалдардың шаруашылықтары Ащыбұтақ, Аққудың және Ақжар шатқалдарында орналасқан үшінші әкімшілік ауылда егін екті.

Бұл ауылда малы көп ірі байлар да болған. Мысалы, Арыстанбай ру тармағынан шыққан Лайық Дербісәлі ақсақалдың шаруашылығында 3000 бастан астам мал, соның ішінде 1200-ден астам жылқы және 1415 қой болған. Бұл көрсеткіш Аралтөбе болысындағы абсолюттік рекорд болған. Малды қажетті жем-шөппен қамтамасыз ету үшін бұл шаруашылық 1898 жылы 3240 шөмеле шөп дайындап, қосымша 1600 шөмеле шөпті сатып алған. Осыншама қыстық азық жетпегендіктен, олар Ново-Ор станицасының орыс казактарынан жылқы бағатын жайылымды жалға алған. Онда жылқыны 15 қарашадан 1 наурызға дейін бағып, әрбір жылқы үшін 7-ден 10 тиынға дейін ақы төлеген³⁷¹.

Басқа дәулетті отбасылар осындай жағдайларда көрші әкімшілік ауылдардың жайылымдарын жалға алған. Мысалы, 1899 жылдың 30 мамырында Торғай облыстық басқармасының жарлығымен бекітілген, 1899 жылғы 3 ақпандағы болыс сайлауының шешімі негізінде Аралтөбе болысының болыс билеушісі Лайықжан Беркімбаев Малатау руынан шыққан Мақан Баяубай ақсақалға (№3 шаруашылық ауыл) мал жаю үшін осы болыстың №1, 2 және 5 әкімшілік ауылдарының қыстауларынан бос жайылымды жалға берген. Жалдау мерзімі бір жазға - сол жылдың 1 маусымынан 15 қарашасына дейін созылып, 330 сомға бағаланған. Бұдан ары жалға беру шартында келісімнің төмендегі үш пункті дәйектелген:

1. М.Баяубай өзіндегі бар малды Ор өзенінің оң жағын бойлай орналасқан №1, 2 және 5 әкімшілік ауылдардың бос жерлеріне жая алады және ол жерлерде орналасқан барлық суаттарды пайдаланады.

2. Жалға алынған жайылымға ол басқа шаруашылықтарға тиесілі малды да жая алады, сөйте тұра ол малдың егінді, орылған шөпті және шалғынды таптағаны үшін тікелей жауап береді.

3. Бір жағынан, көрсетілген үш әкімшілік ауылдың ақсақалдары немесе өзге жауапкершілікті тұлғалары

³⁷¹ Материалы по киргизскому землепользованию. Т. VII. Примечания к пообщинным таблицам Актюбинского уезда. -4 б.; Поаульные таблицы статистических сведений. -2-5 бб.

**Жағалбайлы Бекқұл әулие қорымы
(XIX ғасырдың аяғы XX ғасырдың басы)**

М.Баяубайдың өзімен әрекеті келісілмеген бөгде адамдарға малын бағуға рұқсат бермеуі тиіс. Бұл шартты бұзған жағдайда айыпталушылар М.Баяубайға бір ірі қара малға 25 тиыннан, ұсақ мал басынан 10 тиыннан тіпті егер бөтен мал жайылымда бір айдан аз уақыт болса да төлеуі тиіс, жал ақысының 330 сомы тұрғызылатын болыс мектебі үшін құрылысқа кетеді³⁷².

Екінші әкімшілік ауыл да болыстың солтүстігінде орналасып, Орынбор губерниясы және Қостанай уезінің территорияларымен, батысында - №1, шығысында - №3,

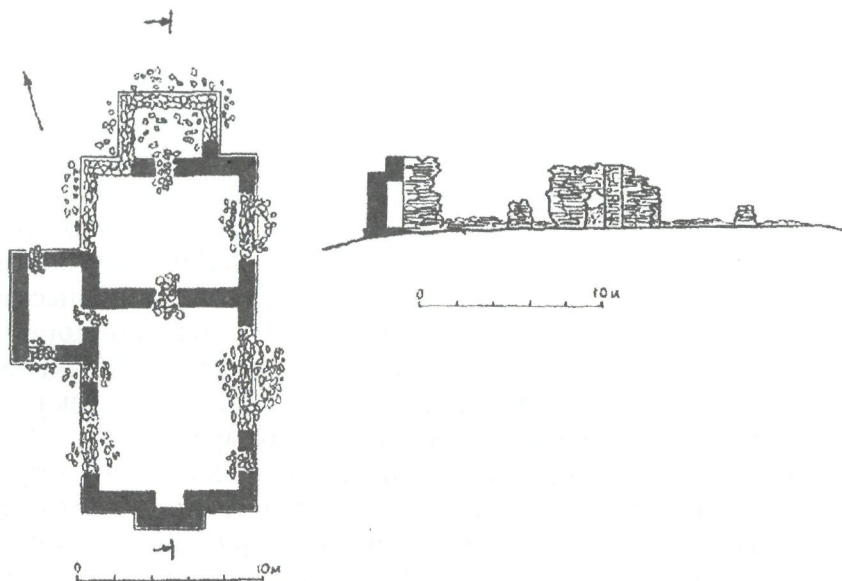
³⁷² Материалы по киргизскому землепользованию. Т. VII. Примечания к пообщинным таблицам Актюбинского уезда. -4-5 бб.

оңтүстігінде - №7 әкімшілік ауылмен және жалпы болыстық жайлаумен шектесті. Қарастырылып отырған әкімшілік бірліктің тұрғындары Малатау руының Арыстанбай және Тілеуберлі, аздап Молбай мен Қожамберлі аталығынан тарайды. Олар да бірінші әкімшілік ауылдағы туыстары сияқты, уездің Ақтөбе қаласынан 150-170 верст аралықта орналасқан қыстауларын XIX ғасырдың 30-50-жылдарында тұрғызған.

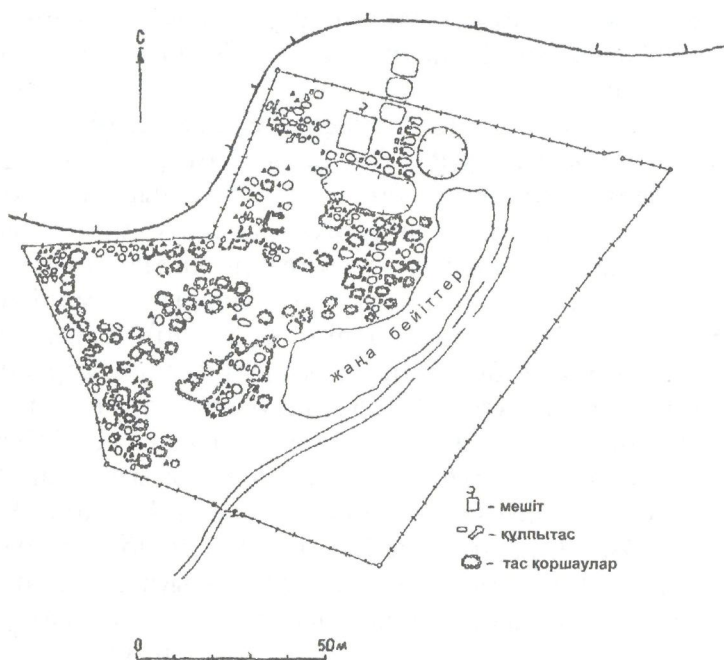
Оларда 7000 бас мал және 1049 десятина егістік жер болған, олар кешенді мал және егін шаруашылығымен айналысқан. Орта есеппен бір шаруашылыққа 33,8 бас малдан және 5,1 десятина егістік жерден тиген. Мұнда да мысалға айтсақ, 1500 бас малы, 500 жылқысы болған Сұлтан Сүйіншәлі ақсақалдікі сияқты ірі шаруашылықтар да кездесіп отырады.

Жергілікті халықтың шаруашылық өміріндегі негізгі тірегі, біз алдыңғы әкімшілік ауылдың жағдайынан білетіндей, жайылымдық және өзге жарамды жерлерді жалға беру еді. Мысалы, №1-7 ауылдар жағдайларына қарай Ырғыз уезінің көпесі Жагидуллинге “бос жатқан далалық жерлерді” жалға берген. Осындай жерді жаппай мал жаюға жалға беру мысалдары жыл сайын кездесіп отырады. Осындай жалға беру туралы 1897 жылдың 15 наурыздағы қабылданған қаулыны айтуға болады:

“Біз, төменде қол қойған адамдар, Ақтөбе уезінің Аралтөбе болысының болыстық сайлауы, болыс басшысы М.Беркімбаевтың қатысуымен Аралтөбе болысының кейбір ауылдарында мал өндірушілерге мал бағу үшін қыстау маңындағы жайылымдық жерлерді жалға алған мал өндірушілермен бірге жергілікті тұрғындардың да малын баға алатындай жағдайда жалға беріп, бұл үшін алым-салық статьясы жасалмады; бірақ, ортақ қолданыстағы жерден өзге жері жоқ мұндай жерлер №2, 3, 5 және 6 ауылдарда жыл сайын қараша айына дейінгі жал ақы қоғамдық қажеттіліктерге жұмсалады деліне отырып жалға берілді, сонымен бірге №4 ауылдың қырғыздары (қазақтары) Оралбай Тіленов, Алдаш Күшікбаев, Әмет Сұлтан және Сәлмен Жақсымбетовтар басқа түгін иелерімен бірге ортақ қолданыста орыстарға егін егуге және мал бағуға жалға беруге болатын 100-ге жуық десятинадай бос жер бар екендігін мәлімдеді; бұдан былай Ақтөбе уезінің уезд начальнигі 8 қаңтарда №125 біздің болыс басшымызға бос жерлерден алым-салық статьяларын сайлау арқылы

Жағалбайлы Атыолла-Қазірет мешіті

Жағалбайлы Атыолла-Қазірет қорымы
(XIX ғасырдың II-і жартысы XX ғасырдың басы)

құруды ұсынып, алым-салық статьясы бекітілген соң жерді өткен жылы мал өндірушілерге жалға берген №2, 3, 5 және 6 ауылдарда дала ең қысқа уақытқа ғана берілетінін ескере отырып, қалаған адамдарға жалға бере алатынын жазды”³⁷³.

№8-11 ауылдардың адамдары Досым Құрманбай, Тәжібақ Жаманбай, Қызбала Ықылас және Бусырман Орынбайлар 1895 жылы 200 десятина жерді 6 жылға 1901 жылдың 1 қаңтарына дейін Можаровский хуторын тұрғызған Орынбор губерниясы Ор қаласының мешандарына жалға берген³⁷⁴.

Болыстың солтүстігінде орналасқан *үшінші әкімшілік ауыл* солтүстігінде - Қостанай уезімен, шығысында - №3, оңтүстігінде - №5 әкімшілік ауылмен шектеседі. Болыс халқы Малатау руының Қарсақ, Келтай, Жаманке және Шыңдәулет тармақтарынан (№1-8, 10) және Аққожа руының Ақтау, Есенгелді (№9, 11-20) тармақтарынан тарайды. Қыстауларына тұрақты түрде XIX ғасырдың 30-40-жылдарында бекіген. Қыстаулар мен Ақтөбе қаласының ара қашықтығы - 160-175 верст. Көрсетілген Жағалбайлы рулары мен тармақтары бұл жерге көршілес жатқан Қостанай уезінің территориясынан келуі ықтимал. Бұны 1892 жылы Малатау руының ұрпақтары Қостанай уезінің Құмақ болысының шетінде орналасқан Терісбұтақ пен Көтебай сайды жағалай жайлағандығы дәлелдей түседі.

Статистикалық партиялардың зерттеу уақытына орай жергілікті малшылар аталған көрші уезбен шекаралас орналасқан Жалтыр көлден ары қарай көшпеген. Әдетте, олардың көшу радиусы мен қыстаудың арасы 40 верстан аспайды.

Екінші жағынан, көшу жолының қысқаруын жергілікті тұрғындар “көпшілігінің малы азайды, байлар алысқа көше берер еді, бірақ олай етпейді, оған себеп, бір атадан тараған туыс кедей-кепшікті тастап кетпейді” деп түсіндірген³⁷⁵.

Қарастырып отырған әкімшілік ауылдың Жағалбайлылары жылқыларын екі үйірге бөліп, қауымдаса отырып бақташы

³⁷³ Материалы по киргизскому землепользованию. Т. VII. Примечания к пообщинным таблицам Актюбинского уезда. -5-6 бб.; Поаульные таблицы статистических сведений. -2-5 бб.

³⁷⁴ Кауфман А.А. Переселенцы-арендаторы Тургайской области. -СПб., 1897. -28-29 бб.

³⁷⁵ Материалы по киргизскому землепользованию. Т. VII. Примечания к пообщинным таблицам Актюбинского уезда. -7-8 бб.

жалдайды және 1897-1898 жылдары қыста Ново-Ор қаласының орыс казактарынан жылқыға жайылымды жалға алды. Жалға алынған жайылымдарда жылқыны екі ай бағып, бір басқа 8 тиыннан, ал бақташыларға төленетін шығынды қосқанда әрбір жылқы үшін 18 тиын ақы төленді. Көбінесе бұл ережені 700-ден астам жылқысы бар немесе барлық малдың 24,8%-ы жылқы түлігі құрайтын Есжан Ұңғыл ақсақалдың шаруашылық ауылы қолданған³⁷⁶.

Басқаша жағдайларда, мектеп немесе болыстық басқарма сияқты қоғамдық құрылыстар тұрғызу үшін қажетті ақша табу үшін “бос жатқан далалық учаскелерді” жалға берген. Мысалы, 1896 жылы үшінші әкімшілік ауылдың барлық шаруашылықтары осындай учаскелерін дәулетті, малы көп Б.Ықыласұлына 150 сомға жалға берген³⁷⁷.

Төртінші әкімшілік ауыл болыстың қиыр солтүстігі мен солтүстік-шығысында орналасып, бұл тұста ол Қостанай және Ырғыз уездерімен, ал батыста - №3 және 5, оңтүстікте - сегізінші әкімшілік ауылдардың жерлерімен шекаралас болды. Ауыл территориясын Киікбай, Айдарлы тәрізді кішігірім өзендер қиып өтті. Мұнда Жағалбайлылар жеке шаруашылықтың 84,7%-ын, тұрғындардың 89,8%-ын құрады, қалғаны Тама, Жаппас және Арғын тайпаларының үлесіне тиесілі еді. Бұл жердегі Жағалбайлының негізгі рулары Малатау, Біліс, Бескүрек және Балқожа болатын.

№1-8 шаруашылық ауылдардың арғы аталары мұнда Орал уезінен 1850-1860 жылдары көшіп келген. Олар Аралтөбе болысының қиыр солтүстігі мен солтүстік шығысындағы Қостанай және Ырғыз уездерінің жерімен шектесіп жатқан өзге де ауылдар сияқты орналасқан. Олардың егістіктері ортақ, Қарабұлақ, Байту бойында, Бұлақты сай өзенінің екі жағалауын ала және кейбірінде қыстау маңында орналасқан.

№1-ден бастап №22 ауылға дейінгі барлығы бір мезгілде бір жайлауға көшкен, бұл жайлауды басқа ауылдардың таптап тастауынан сақтайтын еді. Жылқы жайылымы жетпеген кезде №16-22 ауылдар Қостанай уезінің Сүйіндік болысына орналасқан Мастағат шатқалын жалдаған. Әдетте, мал ол жерде

³⁷⁶ Материалы по киргизскому землепользованию. Т. VII. Примечания к пообщинным таблицам Актюбинского уезда. -7-8 бб. Поаульные таблицы статистических сведений. -6-9 бб.

³⁷⁷ Сонда -7-8 бб.; -6-9 бб.

1 қарашадан 1 наурызға дейін ұсталып, бір жылқыға 8 тиыннан төленетін.

21 шаруашылық Тама, Жаппас және Арғындардың Жағалбайлылармен көршілігі, олардың нағашылы-жиенді болып туысатындығымен түсіндіріледі. Бұл дәйекке көбіне қысқы тұрақтарының ұқсастығы мен көшу бағыттарының бірдейлігі ықпал етеді³⁷⁸.

Бесінші әкімшілік ауыл батысында зерттеліп отырған болыстың жайлауымен, оңтүстігінде - №6 және 8, шығысы мен солтүстігінде - №3 және 4 әкімшілік ауылдармен шектеседі. Мұнда су көздері біршама көп кездеседі - Пресное көлі және Шөптікөл, Ор және Қамсақты өзендері. Жағалбайлылар шаруашылық ауылдардың 88,2%-ын құраған. Олармен Тама мен Шөмекей тайпалары көршілес отырған. Қыстауларының негізін 1838-1858 жылдары салған Жағалбайлылардың көпшілігі Біліс руының Асан тармағынан (№1-6 ауылдар); сосын Ормантай (№7-10, 14 ауылдар) және Малатау руының Арыстанбай тармағынан (№11-12 ауылдар) тараған. Қыстаудан уезд орталығы Ақтөбеге дейінгі аралық 135-145 верстке тең.

Аталған ауылдардың шабындықтары Ор, Дамбар, Қамсақты, Ащыбұтақ өзендері бойында, ұсақ өзендер маңында орналасып, жиналған өнім түтін басы бойынша бөлінген. Егер малдың түрлік құрамын алсақ, мұнда ең көбі жылқы, екінші орында - ірі қара, үшінші орында - қой, сосын ешкі мен түйе болған. Егістік жерлер жоғарыда аты аталған су көздері маңында, Мыңбай сай, Тотай сай шатқалдарына жақын, сондай-ақ, қыстау жанында орналасқан. Ор өзенінің екі жағалауын бойлай орналасқан №12 Наурызбай Тоқтар ақсақалдың шаруашылық ауылы жерін сол маңнан Ащыбұтақ хуторын тұрғызған Ор қаласының мешаны Голубцовқа жалға берген³⁷⁹.

Алтыншы әкімшілік ауылда Әлімұлының (Шекті мен Кете) екі шаруашылық ауылын қоспағанда Жағалбайлылар тұрған.

³⁷⁸ Материалы по киргизскому землепользованию. Т. VII. Примечания к пообщинным таблицам Актюбинского уезда. -8-9 бб.; Поаульные таблицы статистических сведений. -10-11 бб.

³⁷⁹ Материалы по киргизскому землепользованию. Т. VII. Примечания к пообщинным таблицам Актюбинского уезда. -6-8 бб.; Поаульные таблицы статистических сведений. -10-12 бб.

Ор өзенінің қос жағалауына ұйыса орналасқан ауылдың территориясын солтүстігі мен шығысынан №5, оңтүстігінде - №7 әкімшілік ауылдың жерлері, батысында - Аралтөбе болысының ортақ жайлауы қоршап жатыр. Тікелей Жағалбайлыларға көшсек, 27 ақсақалдық шаруашылық ауылдың 22-сі (81,5%) Малатау руының түрлі тармақтарына тиесілі болады, олардың ішінде Арыстанбай тармағының өкілдері көп болған, сосын Сүйінбай, Есентай, Сүтей, Беспай және Жұдырық тармақтары болған. Екінші орында Ормантай руы тұрып, 4 шаруашылық ауылды құрады (14,8%) және бір шаруашылық ауылда Құтбанайлар тұрған. Олардың бәрі қыстауларын XIX ғасырдың 40-50-жылдарында салған. Алдымен Ормантай ұрпақтары, сосын Малатаулар көшіп келеді. Қыстау мен уезд орталығының арасы 125-145 верст.

Қарастырылып отырған әкімшілік ауыл тұрғындарының шаруашылығы кешенді түрде мал-егін шаруашылықтарымен айналысты. Төрт түлік малдан қой мен жылқы, одан соң ірі қара, ең аз мөлшерде ешкі мен түйе өсірілді. Мал азығы ретіндегі шүйгін шабындықтар Ор, Мамыт өзендері және кішігірім өзендер бойында орналасып, ауыл немесе түтін басы бойынша, кейде жыл сайын бөлініп отырған, ал кей жерде шаруалар қауымдасып шөп шауып, әр шаруашылыққа шөмеле етіп бөлген. Мысалы, 1898 жылы олар 1500-ге жуық шөмеле шөп жинаған. 717,1 десятиналық егістік жер Ор өзенінің екі жағасында орналасып, шаруашылық ауылдардың әрқайсысының ортақ қолданысында болған³⁸⁰.

Жетінші әкімшілік ауылдың қарауында 43 қожалық болған, ол Аралтөбе болысы көлемінде ғана емес, бүкіл Ақтөбе уезі бойынша ең ірі ауыл болып саналды. Ол Мамыт, Ор өзендері мен Обалыкөл бойында орналасқан. Батысы мен солтүстігінде ол осы болыстың ортақ жайлауы мен №6, шығысы мен оңтүстігінде №7 және №1 әкімшілік ауылдармен және Ойсылқара болысымен шекараласты.

Жағалбайлының 42 шаруашылық ауылының 39-ы (92,9%) Біліс руыныкі болды. Оның басым бөлігі Сарке, ішінара Әлібек аталықтарына тиді. Екі шаруашылық ауылдың бірі - Малатау, екіншісі - Бөдес руының өкілдеріне тиесілі болды. Олардың бәрі бұл жерге XIX ғасырдың 40-50-жылдары тұрақтанған еді,

³⁸⁰ Сонда -10-11 бб.; -10-13 бб.

қыстаулары Ақтөбе қаласынан 95-135 верст қашықтықта шашырай орналасқан.

Олардың кәсіптеріндегі басты сала мал шаруашылығы еді. Жағалбайлылардың 225 жеке шаруашылығында әр түрлі 9500 басқа жуық мал ұсталған. Жалпы, бір осындай шаруашылыққа орта есеппен 19,7 бас қой, 9,5 бас жылқы, 8,0 бас ірі қара, 3,7 бас ешкі және 1,3 бас түйеден келеді.

Әрбір ақсақалдықтың қыстауының орналасуын біз еңбегіміздің алдыңғы беттеріндегі кестеде көрсеткен болатынбыз, ал бұл әкімшілік ауылдың жайлауы өзге осындай ауылдардыкі сияқты, болыстың батыс бөлігіндегі Меңдібай, Шындаш және Елшібек сай сияқты кіші өзендері бар жерлерде орналасқан. Шаруашылық ауылдардың басты шабындықтары Ор, Романқұл, Мамыт, Сазды, Жалғызағаш, Қайрақты, Сопылы сай және Күңті өзендері бойында орналасқан. Көптеген Жағалбайлылар Мамыт және Сопылы сай өзендерінің бойынан қолдан бөгет жасап, олардың көмегімен суды бөгеп, шалғындықтарды суарған. Ауылдардың әрқайсысы шабындықтарды қауымдасып немесе түтін басы болып пайдаланған, ал шөпті шөмелелеп бөліп алған. Шөпті жинап алған соң шабындықтар ортақ жайылымға айналатын. Көбіне тары егілген 612 десятина егістік қыстауға жақын маңда, сондай-ақ, Ор өзенінің оңтүстік жағалауында, Жалғызағаш өзенінің екі жағасын ала және Сазды өзенінің жоғарғы ағысында орналасты³⁸¹.

Сегізінші әкімшілік ауылдың жері Аралтөбе болысының қиыр солтүстік-шығысында орналасты. Солтүстігінде ол №5 және №4 әкімшілік ауылдармен, шығысы мен оңтүстігінде - Ырғыз уезімен, батысында - №7 және №6 әкімшілік ауылдармен шектесті. Оның оңтүстігінен солтүстігіне қарай бүкіл орталық бөлігін Шолақсай өзені кесіп өтеді. Бұл жерде өмір сүретін халық Жағалбайлының Малатау руының Есім тармағынан тарайды. Олар қыстауларының негізін ХІХ ғасырдың 60-70-жылдарында салған. Олардың көршілері Әлімұлының Қаракесек, Төртқара, Шөмекей және Шекті тайпалары еді. Бұл тайпалар бұл жерге Ырғыз уезі мен Сырдария облысының Қазалы уезінен көшіп келген болатын.

³⁸¹ Материалы по киргизскому землепользованию. Т. VII. Примечания к пообщинным таблицам Актюбинского уезда. -11 б.; Поаульные таблицы статистических сведений. -14-21 бб.

Жағалбайлыларға келсек, олар Аралтөбе болысының басқа ауылдарынан көшіп келген.

Көрші рулық топтармен арадағы шекара бұрын тек жаз кезінде ғана көшіп келіп жүрген осы жерлерді алғаш жайлағаннан бастап орныққан. Жайлауды, шабындықтар мен егістік жерлерді пайдалану жағынан қарастырылып отырған әкімшілік ауыл екі топқа бөлінді. Кестеде көрсетілген Жағалбайлы ақсақалдарының әкімшілік ауылдары бірінші топқа кіреді. Олар өз топтарының территориясының шығысында орналасқан Қоскөл шатқалын жазда жайлаған. Бір топтан шыққандар екіншісінің жайлауына көше алмаған. Бұл топтың шабындықтары Көкетік, Жаңабай және кішігірім өзендер бойларында орналасып, ауыл бойынша бөлініп отырған. Қоскөл жайлауындағы шабындықтың шөбін тек құрғақшылық жылдары, көп малы бар шаруашылықтар ғана шапты. Егін егуге жарамды жерлер аз болды, себебі, құнарлы егістіктер ұсақ бөліктерге бөлініп кеткен еді. Сондықтан әр ауылдың көрші егістік алаңдары белгісі мен бороздасына қарай емес, тұзды жерлер бойынша бөлінді³⁸².

• Уездің орталық бөлігінде **Ақтөбе болысы** орналасты. Болыс жерлері батысында Теректі, Қаратоғай, Бөрлі, шығысында Қарабұтақ, оңтүстігінде Бестамақ, Батпакты болыстарымен, сондай-ақ, Ақтөбе қаласымен, солтүстік-батысында Әлімбет болысымен шекараласты. Болыс аумағы Жақсы, Жаман Қарағайлы, Қарабұтақ, Қосестек, Дамбар өзендерінің бассейнінде орналасты³⁸³.

Болыстағы қазақтардың түгін тартса майы шығатын құнарлы жерлерін орыс-украин қоныс аударушы шаруалары тартып алды. Мәселен, 1907-1912 жылдары Ақтөбе болысына 109,6 мың қарашекпенділер көшіп келген³⁸⁴. Қоныстанушылардың 1913 жылға қарай жаңа Ново-Покровский, Херсонский, Березовский, Александровский, Петропавловский тәрізді елді мекендері пайда болды.

Ол жерлерге қоныстанушылар жеңілдіксіз, сондай-ақ, 150 сом көлеміндегі жеңілдікпен орналастырылды.

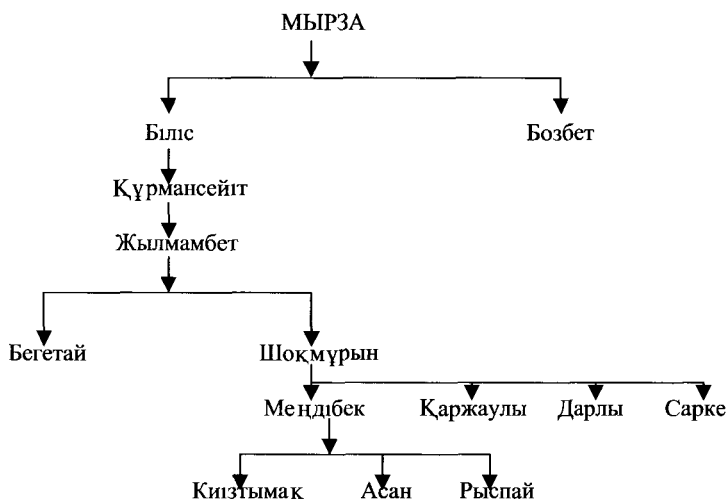
³⁸² Сонда -9-10 бб.; -18-25 бб.

³⁸³ Карта Актюбинского уезда Тургайской области. -Оренбург, 1913.

³⁸⁴ Сдыков М.Н. Население Западного Казахстана (1897-1989 гг.). -А., 1995. -72 б.

Болыста негізінен Жетіру бірлестігінің тайпалары - Табын, Жағалбайлы және Тамалар өмір сүрген. Біз қарастырып отырған Жағалбайлылар Мырзадан тараған Біліс және Бозбет аталықтарына кірді.

**Ақтөбе уезі Ақтөбе болысында мекендейтін
Жағалбайлылардың шежіресі³⁸⁵**

7-кесте

**1899 ж. Ақтөбе уезі Ақтөбе болысындағы Жағалбайлылардың
ауылдары, шаруашылықтары мен олардың тұрғындары³⁸⁶**

№	Ақсақалдардың есімімен аталатын шаруашылық ауылдар	Қыстаулары орналасқан шатқалдар	Шаруашылық саны	Тұрғындар
1	2	3	4	5
№2 өкімшілік ауылы				
1.	Жүсіп Боранбай	Жақсы-қарағайлы	4	25
№3 өкімшілік ауылы				

³⁸⁵ Материалы по киргизскому землепользованию. Т. VII. Поаульные таблицы статистических сведений. -66-72 бб.

³⁸⁶ Материалы по киргизскому землепользованию. Т. VII. Поаульные таблицы статистических сведений. -66-72 бб.

1	2	3	4	5
1.	Бейсембай Желдыбай	Жақсы-қарағайлы өзені	14	91
2.	Есмағамбет Мүкүл	-// -	12	64
3.	Мусабай Жондыбай	-// -	8	50
4.	Бекмұрза Байтілеу	-// -	10	56
5.	Шұбар Байбек	-// -	6	32
6.	Есқазы Желдыбай	-// -	4	20
7.	Тұрымбай Аманбай	-// -	5	15
8.	Қалысбай Бадақ	-// -	11	73
9.	Кенжебай Назар	-// -	5	27
10.	Сейітмағамбет Нұрлыбай	-// -	2	15
11.	Жарықбай Ақтас	Жақсы-қарағайлы өзені	5	37
12.	Асанбай Сәдібек	-// -	6	36
13.	Сейсенбай Тұрсынбай	-// -	2	8
14.	Тілеуберген Әзберген	-// -	9	55
15.	Бектұр Бектемір	-// -	5	33
16.	Жанұзақ Сасықбай	Жездібай	3	17
17.	Рысқұл Мәми	-// -	10	58
18.	Беталы Құрмантай	-// -	4	28
19.	Сартымбет Қожабай	-// -	11	83
20.	Мақатай Иманқұл	-// -	12	85
21.	Тілеген Балапан	-// -	11	64
<i>Барлығы</i>			<i>158</i>	<i>977</i>
№4 әкімшілік ауылы				
1.	Тасмағамбет Қосқұлақ	Торанғлы-сай	2	10
2.	Құрман Қосқұлақ	Егінді-сай	9	49
3.	Дәулет Шаба	Қосестек	4	24
4.	Ақмұрза Бүсұрман	-// -	12	75
5.	Оңғал Бармақ	Шаншар-сай	3	23
6.	Салық Ескене	-// -	3	16

1	2	3	4	5
7.	Мұхамметғали Шалқар	-// -	4	172 десятина егістіктері дан тысқары жерде
8.	Әлсейіт Көшім	-// -	6	бөлігі Жақсы өксе; №8-15
9.	Дүйсенғұл Қарағұл	-// -	4	пдар осы
10.	Тобыл Шаба	Қызылтам	4	оды ³⁸⁸ тік-
11.	Өксікбай Кенжебас	-// -	6	42
12.	Тасбай Елемес	-// -	5	32
13.	Сүйірқұл Төлен	Жақсы-қарағайлы өзені	10	68
14.	Смайыл Қартбай	Қарабұтақ-сағасы	16	114
15.	Жандәулет Тілембай	Жақсы-қарағайлы өзені	15	88
16.	Батырбай Жандос	Шаңды-сағасы	4	25
17.	Боранқұл Тарғұл	Жақсы-қарағайлы өзені	9	63
18.	Алпысбай Тарғұл	-// -	4	30
<i>Барлығы</i>			122	841
№5 әкімшілік ауылы				
1.	Әлмағамбет Шынтемір	Ақайсай	23	157
2.	Артығалы Телеулі	Қуағаш	30	196
<i>Барлығы</i>			53	353
42.	<i>Болыс бойынша</i>		333	2171

Осылайша, бұл болыста Жағалбайлылар халықтың 54,3%-ын құрады. Олардың бүкіл шаруашылықтағы үлес салмағы 8,3% болды.

Енді, біз зерттеп отырған кезеңде Жағалбайлылар тұрған төрт әкімшілік ауылды нақты қарастыруға көшейік.

Екінші әкімшілік ауыл 1898 жылы Ақтөбе болысының батысында, Ақтөбе қаласынан сәл жоғарырақ орналасты. Солтүстіктен оңтүстікке қарай оның территориясының ортасын Жақсы Қарағайлы өзені кесіп өтті. Батысында ол қарағайлы Қаратоғай болысы және оның жаздық жайылымдарымен, солтүстікте - Бөрлі болысымен, №3 әкімшілік ауылмен,

шығыста - №5 және 4, ал оңтүстігінде - №1 әкімшілік ауылдарымен шектесіп жатты. Кейінірек бұл территорияда Петропавловск қоныстанушылар мекені құрылды.

25 ақсақалдық шаруашылық ауылы бар бұл ауылдың көпшілігін Табындар құрады. Жағалбайлының Бозбет руы №13 Жүсіп Боранбай ақсақалдың қол астында өмір сүрді. Оның құрамына арғы аталары XIX ғасырдың 30-жылдарында көшіп келген 25 адамнан тұратын төрт жеке шаруашылық енді. Олардың қыстаулары уезд орталығына жақын, 14 верст қашықтықта орналасқан. Бүкіл жайылымдар мен далалық шалғын жерлерді басқа рулық-тайпалық топтармен қауымдаса пайдаланды. Малдың түрлік құрамында ірі қара, сосын қой мен жылқы басым болды. Егістік жерлерге тары және бидай екті, олар қыстау маңында орналасты³⁸⁷.

Үшінші әкімшілік ауылда толықтай 21 шаруашылық ауылы бар Жағалбайлының Бегетай руы қоныстанды. Ол №2 әкімшілік ауылдан солтүстігіне қарай орналасып, батыс пен солтүстігінде - Бөрлі болысымен, шығысында - жалпы болыстық жайлаумен шектесіп жатты. Оның территориясын да Жақсы Қарағайлы өзені кесіп өтті. XIX ғасырдың басында ауылдың солтүстік-батыс бөлігінде Березовск қоныстанушылар селосы пайда болады. Жағалбайлылардың қыстаулары Ақтөбе қаласынан 35-45 верст қашықтықта XIX ғасырдың 30-40-жылдарында тұрғызылған.

Олардың шаруашылығында 1898 жылы малдың әр түрінен 6000 бас ұсталған. Жағалбайлылар көбіне қой, оның үлесіне барлық мал басының 40%-ы тиді, сосын ірі қара мал мен жылқы өсірген. Жалпы, бір шаруашылық ауылға 37,2 бас малдан тиген. Жайылымдарды қауымдасып пайдаланған, Жақсы Қарғалы өзені мен оның салалары бойындағы шабындық жерді түгін басына бөліп алатын еді. №8-16 және 21 ауылдар ортақ қолданыстағы жайлауға көшпей, жазда №2 әкімшілік ауылдың Терісбұтақ өзенінің жоғарғы ағысындағы жерлерді, ол болмаған кезде ғана өздерінің Құндызды мен Құраша өзенінің жоғарғы ағысындағы жайылымдарын жайлаған. Барлық көрсетілген шаруашылық ауылдарда көбіне

³⁸⁷ Материалы по киргизкому землепользованию. Т.VII. Примечания к пообшинным таблицам Актюбинского уезда. -25 б.; Поаульные данные статистических сведений. -66-69 бб.

тары (61,9%) мен бидай (25,9%) егілген 472 десятина егістіктері болған. Егістік жерлер қыстау маңында да, одан тысқары жерде де орналасқан. Мысалы, №1-7 ауылдардың бір бөлігі Жақсы Қарағайлы өзенінің шығыс жағалауына егін ексе; №8-15 ауылдар Жездібай өзенінің төменгі, №16-21 ауылдар осы өзеннің жоғарғы ағысы бойын егістік жерлерге айналдырды³⁸⁸.

Төртінші әкімшілік ауыл Ақтөбе болысының солтүстік-шығысында орналасқан. Оның шекаралары 1898 жылы мынадай еді: батысы мен шығысында жалпы болыстың жайлауларымен, солтүстігінде Теректі болысымен, ал оңтүстігінде осы болысқа қарасты бес әкімшілік ауылымен шектесті. Әкімшілік ауыл арқылы Қосетек өзені және оның ұсақ салалары ағып өтеді. XX ғасырдың басында ол жерде Қосетек қоныстанушылар мекенінің негізі қаланды.

Құрамында 37 шаруашылық ауылы, 1448 тұрғыны бар бұл әкімшілік ауыл Ақтөбе болысындағы ең ірі ауыл болды. Мұнда Жағалбайлыларға барлық жеке шаруашылықтың 51,9%-ы, ал халықтың 58,1%-ы тиді. Бұл территорияда алғашқылардың бірі болып Жағалбайлылар ХҮІІ ғасырдың соңы - ХҮІІІ ғасырдың басында тұрақтана бастады.

- **Бестемақ болысы** уезд орталығы Ақтөбе қаласынан оңтүстік-шығысқа қарай орналасты. 1913 жылғы шекаралары мынадай болды: батысы мен оңтүстігінде - Батпақты, солтүстігінде - Ақтөбе, солтүстігі мен

Бестемақ болысы

³⁸⁸ Материалы по киргизкому землепользованию. Т. VII. Примечения к пообшинным таблицам Актюбинского уезда. -24-25 бб.; Поаульные данные статистических сведений. -66-69 бб.

Ақтөбе болысы

оңтүстік-шығысында - Қарабұтақ болыстары, шығысында - Ырғыз уезі көршілес орналасты. Батысын Орынбор-Ташкент темір жолының бір бөлігі қиып өтті. Ол жерде болыстың аты берілген Бестамақ темір жол станциясы орналасқан.

Аталған темір жол торабының бойында Тамды, Ақкемер және Қандыағаш станциялары орналасты. Болыс Елек, Есет

батыр, Тамды, Табантал, Шолақ Тамды, Темрей, Талдысай, Дәмді өзендері тәрізді су көздеріне бай болды. Болыс Ақтөбе облысының құрамынан бөлініп, 1890 жылы 1 қаңтарда құрылған³⁸⁹.

Табантал және Темрей өзендерінің аралығында үш қоныстанушы учаскесі: Темрей, Таврический және Никольский орналасқан. Тағы да осындай төрт учаске болыстың орталық бөлігін алып, болысты екіге бөле орналасты³⁹⁰.

Ақтөбе уезінің өзге болыстарынан ерекшелігі, мұндағы тұрғындар арасында алты рулық-тайпалық топтың өкілдері кездеседі. Жетірудан - Табын, Тама және Жағалбайлыны, Әлімұлынан - Қаракесек, Кете және Шөмекейлерді айтуға болады.

Біз тарихын зерттеп отырған Жағалбайлыларға келсек, олар ұйысқан түрде Әлімұлы руларымен бірге (Кете және Шөмекей) өмір сүрген. Олардың ішінде Бескүрек руының Лез аталығынан тараған Киікші ру тармағы да бар.

³⁸⁹ Добромислов А.И. Тургайская область. Исторический очерк. -474 б.; Карта Актыубинского уезда Тургайской области. -Оренбург, 1913.

³⁹⁰ Карта Актыубинского уезда Тургайской области. -Оренбург, 1913.

**1899 ж. Ақтөбе уезі Бестамақ болысындағы
Жағалбайлылардың ауылдары, шаруашылықтары мен
олардың тұрғындары³⁹¹**

№	Ақсақалдардың есімімен аталатын шаруашылық ауылдар	Қыстаулары орналасқан шатқалдар	Шаруашылық саны	Тұрғындар
1	2	3	4	5
№2 өкімшілік ауылы				
1	Сарықазы Смайыл	Шолақ - Тамды өзені	15	106
2	Дүйсенбі Наурызали	Жаман-ағаш өзені	18	126
3	Сатмағамбет Жиеншора	Жаман-ағаш-сағасы	14	60
4	Әлмағамбет Сүйінші	Тамды өзені	8	52
5	Мұхамед Иса	- // -	20	131
6	Омар Айдынбай	- // -	13	65
7	Қожасай Бейіс	- // -	17	106
8	Байман Сартай	Темрей өзені	11	70
9	Төлеубай Айболат	- // -	10	69
10	Иманбай Серкешбай	- // -	21	108
11	Сапи Елемес	- // -	8	40
Барлығы			172	933

Екінші өкімшілік ауылдың жері Ақтөбе қаласынан оңтүстік-шығысқа қарай, Шолақсай және Пішенді сай өзендерін бойлай орналасқан. Шығысы мен батысында ол №№ 5, 9, 7 және 3 өкімшілік ауылдармен, оңтүстігінде - жалпы болыстық жайлаумен шектеседі. Ауылдың қыстаулары негізінен ХІХ ғасырдың екінші жартысында салынған, ал Байман Сартай мен Сарықазы Смайылдың шаруашылық ауылдарының негізі 1886-1891 жылдары қаланған.

Негізгі ерекшелігі - Жағалбайлы шаруашылықтарының жартысында көбіне қой, ірі қара және жылқы басым болып, 1000 бастан аса төрт түлік өрген. Қыстаудан қашық емес жерде

³⁹¹ Материалы по киргизскому землепользованию. Т. VII. Поаульные таблицы статистических сведений. -78-79 бб.

орналасқан шабындықтар түтін басына бөлінді. Шабындықтар сондай-ақ, Табантал, Темрей, Тамды өзендері мен оларға құятын сағалар бойында да орналасты. Ортақ қолданыстағы жайлау Шолақсай өзенінің жоғарғы жағалауында орналасты.

500 десятинаға жуық егістік жерлер қыстаулар маңынан орын алды. Жағалбайлылар Әлімұлы тайпаларымен біріге отырып, жыл сайын 1 шілдеден 1 қыркүйекке дейін егілген тарыны күзетуге 20-ға жуық қарауыл жалдаған. Оларға еңбек ақы ретінде әрбір десятинадан бір пұттан астық берген³⁹².

Осылайша, қарастылып отырған хронологиялық кезеңде Жағалбайлылар Теректі, Аралтөбе, Ойсылқара болыстарын тұтастай, Ақтөбе және Бестамақ болыстарын да ішінара мекендеген. Олар 4753 жеке шаруашылықтағы 28380 тұрғынды қамтыды. Бұл бүкіл Ақтөбе уезі көрсеткішінің сәйкесінше 26,8-27,2%-ын құрады. Таралуы жағынан Жағалбайлылар уезд бойынша Жетіру бірлестігі тарапынан туысқан Тама және Табын ру тайпаларынан кейінгі үшінші орынды иеленді.

• Қостанай уезі

Қостанай (бұрынғы Николаевск) уезі Торғай облысының олтүстік-шығысында орналасып, 70833,4 шаршы верст кеңістікті алып жатт. Батысы мен солтүстігінде ол Орынбор казак әскерлерінің қазақтардан тартып алған жерлерімен, шығысында - Ақмола облысының Петропавл, Көкшетау және Ақмола уездерімен, оңтүстігінде Торғай облысының Торғай, Ырғыз және Ақтөбе уездерімен шектеседі.

Уезд орталығы Қостанай қаласы саналды. Троицк қаласынан далалық басқарманы Николаевск уезіне аустыру барлық болыстарға ыңғайлы ету мақсатынан туындады. Бұл әрекетті іс жүзіне асыру 1879 жылы Торғай облысының бұрынғы әскери губернаторы генерал Константинович Тобыл өзені бойындағы Қостанай мекенінде болашақ қаланың негізін қалағанда мүмкін болды. Содан соң 1884 жылы Қостанайға Троицк қаласынан уезд басқармасы көшірілді. Қостанай мекені 1893 жылы 1 қазанда Николаевское деген атпен уезд қаласы деңгейіне көтерілді, ал 1895 жылдың 8 ақпанынан бастап ол

³⁹² Материалы по киргизскому землепользованию. Т. VII. Примечания к пообщинным таблицам Актюбинского уезда. -28-29 бб.

Қостанай уезі

бұрынғысынша Қостанай деп атала бастады. Осыған сәйкес уезд атауы да өзгерді³⁹³. 1897 жылғы санақ бойынша уезд орталығында 2504 шаруашылық және 14 275 тұрғын тіркелген, оның 73,2%-ы орыстар, 12,1%-ы украиндар, небәрі 3,2%-ы қазақтар болды³⁹⁴. Торғай облысындағы болыстар, әкімшілік ауылдар, шаңырақ саны жайындағы мәліметтер А.И.Добросмыслов еңбегінен көрініс тапқан. Автордың мағлұматтары бойынша Қостанай уезінде 14 болыс, 88 ауыл, 20536 түтін болған³⁹⁵. XX ғасырдың басында жарияланған кейбір

³⁹³ Крафт И.И. Сборник узаконений о киргизах степных областей. -250 б.; Энциклопедический словарь. Брокгауз и Ефрон. Т. XVII. -СПб., 1896. - 119-120 бб.

³⁹⁴ Первая всеобщая перепись населения Российской империи. Т. 87. Тургайская область. -1, 2, 39 бб.

³⁹⁵ Добросмыслов А.И. Тургайская область. -491 б.

арнайы зерттеулерде уездегі 10 қазақ болыстары: Меңдіқара, Жетіқара, Кеңарал, Құмақ, Аманқарағай, Арақарағай, Обаған, Дамбар, Бестөбе, Қарабалық ғана аталады³⁹⁶. Уездің солтүстік - батысында Орынбор қазақ әскерлерінің жерінде уақытша орналасқан тағы төрт қазақ: Шұбар, Желқуар, Сарпыт, Сүйіндік болыстары болған. Осылайша жоғарыда көрсетілген А.И.Добросмыслов мәліметтерінің шынайы екендігіне көз жеткізу қиын емес. Уездегі барлық болыстар саны - 14³⁹⁷. Осы болыстар туралы мәліметтерді 9-кестеден қараңыз.

9-кесте

**1899 ж. Қостанай уезінің болыстарына қарасты
ауылдары, шаруашылықтары мен олардың тұрғындары³⁹⁸**

№	Болыстар	Әкімшілік ауылдардың саны	Ақсақалдар- дың шаруа- шылық ауылдары	Нақты шаруашы- лық саны	Тұрғындар
1	2	3	4	5	6
1	Меңдіқара	5	173	1589	8192
2	Кеңарал	4	143	1378	7773
3	Обаған	5	89	810	4765
4	Қарабалық	7	98	1089	6396
5	Арақарағай	8	233	1643	9321
6	Аманқарағай	9	234	1991	12034
7	Дамбар	6	148	1344	9169

³⁹⁶ Востров В.В., Муканов М.С. Родоплеменной состав и расселение казахов. -203 б.; Востров В.В. Родоплеменной состав и расселение казахов на территории Тургайской области (конец XIX - начало XX века) //Вопросы этнографии и анталогии Казахстана. Труды Института истории, Археологии и этнографии. Т. 16. -Алма-Ата, 1962. -79 б.

³⁹⁷ Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Тургайская область. Т. V. Кустанайский уезд. Очерк хозяйственного быта киргизов по данным Кустанайского и др. уездов. -Воронеж, 1903. -1 б.; Галкин М. Сведения о местах киргизских родов Оренбургского края. -247-248 бб.

³⁹⁸ Материалы по киргизскому землепользованию. Т. V. Кустанайский уезд. Итоги по волостям и общий по уезду. -230-231 бб.

1	2	3	4	5	6
8	Бестөбе	6	71	929	5459
9	Жетіқара	9	256	1909	11694
10	Құмақ	6	154	1266	6635
10 болыс бойынша		65	1599	13948	81441
<i>Аудандық болыстар</i>					
1	Сарыой	6	97	1296	7271
2	Шұбар	9	196	1975	11791
3	Желкуар	8	124	1101	6015
4	Сүйіндік	6	119	1154	6597
4 болыс бойынша		29	536	5526	31 674
Жалпы уезд бойынша		94	2135	19474	113 115

Қостанай уезінің жайлаулары қарастырылып отырған кезеңде тек Торғай облысының ғана емес, сонымен қатар бүкіл көрші Сырдария және Орал облыстарының көшпелі қазақтарының ортақ жайлымдары ретінде пайдаланылды. Мәселен, рулық-тайпалық принцип бойынша орналасқан 200мың тұрғыны бар 50 мың шаңырақ 1896 жылы осы уезге көшіп келген³⁹⁹. Көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан рулар мен олардың ірі тармақтарының жер иеліктері солтүстіктен оңтүстікке қарай ұлан-байтақ аймақты алып жатты. Дәстүрлі шаруашылықтың ережелеріне сай әрбір рудың өзіндік көші-қон бағыттары мен қоныстары анықталған. Рулар қалыптасқан жағдайды қатаң ұстануға тиіс болды. Жағалбайлылармен бірге Қостанай уезінің солтүстік бөлігінде орта жүз тайпалары - Қыпшақ, Керей, Арғындар көшіп-қонған. Жағалбайлылар солтүстіктегі Желқуар, Жетіқара, Сүйіндік болыстарында тығыз қоныстанды. Керей және Арғын сияқты Орта жүздің ру-тайпалық топтары орналасқан .

³⁹⁹ Энциклопедический словарь. Брокгауз и Ефрон. Т. VII. -120 б.

Жетіру тайпалары да екі солтүстік болыста - Сүйіндік және Желқуар (Жағалбайлылар) және үш оңтүстіктегі болыста - Құмақ, Жетіқара (Жағалбайлылар) және Бестөбе (Байұлының Жаппас руы) болыстарында басым болған.

Жетіқара және Құмақ болыстарын мекендеген Жағалбайлылар ХІХ ғасырдың 40-жылдарының бірінші жартысына дейін көбінесе кейін Ырғыз уезінің құрамына енген жайылымдарда және Қостанай уезінің Сүйіндік және Желқуар болыстарының территориясында орналасқан Жайық өзенінің сол жағалауында көшіп жүрген. Кейін, 1844 жылғы 14 маусымдағы “Орынбор қырғыздарын басқару туралы Ереже” қабылданғаннан соң олар отырықшылыққа көшіп, жаңа жайылымдар иемденіп, қыстаулар тұрғыза бастады. Тобыл өзенінің жоғарғы ағысы бойында Жетіқара болысының, ал Құмақ өзені бойында - Құмақ болысының Жағалбайлыларының қыстаулары орналасты. Бұл көпшілігі Жайық өзеніне жақын жерде өмір сүрген “өздерінің дистанциялық басшыларынан алыстап кетпес үшін” жүзеге асырылды. 1844 жылғы “Ереже бойынша Орынбор қазақтарын басқаруды 3 сұлтан правитель, 75 дистанциялық басшылар мен жергілікті халық сайлаған ауыл ағамандары атқарды⁴⁰⁰. Екі болыстың құрамында да Жағалбайлының үш руының өкілдері: Мырзадан тарайтын Ормантай, Малатау және Лезден тарайтын Аққожа рулары басым болды. Сирек те болса Құтбанай, Бозбет (Мырза), Бұлдый және Қараша (Лез) аталықтары кездесіп тұрды. Енді Қостанай уезінің аталған болыстарында ХІХ ғасыр ХХ ғасырдың басындағы Жағалбайлының негізгі ру тармақтарының таралуын тереңірек қарастырып көреміз. Қостанай уезінің оңтүстік-батысындағы жерлер **Жетіқара** болысының иелігі болып саналған. Болыс батысы мен оңтүстігінде Ақтөбе, Торғай уездерімен, солтүстігінде Орынбор қазақ әскери шептерімен, шығысында Тобыл өзенімен шектесті. “Тама” атты кітабымызда

⁴⁰⁰ Крафт И.И. Сборник узаконений о киргизах степных областей. - СПб., 1898. -188 б.; Долинский В. Об отношениях России к Среднеазиатским владениям и об устройстве киргизской степени. -СПб., 1865. -28-29 бб.

жазғанымыздай болыс тұрғындарының басым көпшілігін кіші жүз рулары құрады. Олардың арасында Жағалбайлылар да болды⁴⁰¹. Болыстың ауылдарында әртүрлі рулардың топтары мен тармақтары араласып тұра берген. Кіші жүз рулары Желқуар, Шортан-қарағанда, Жарлыбұтанды, Тобыл өзендері бойы мен Шалқар-Егізқара, Қарасор, Жайлаукөл, Соркөл көлдерінің маңындағы қыстық жайылымдарды пайдаланды. Жайлауға Ащылысай, Сарыоба, Төлеген, Қарамола, Қарақоғалы, Жарбұтақ шатқалдарына, Жаркөл, Шөптікөл, Сәулекөл, Обалыкөл, Даулыкөл, Сәулекөл көлдерінің маңына шыққан⁴⁰².

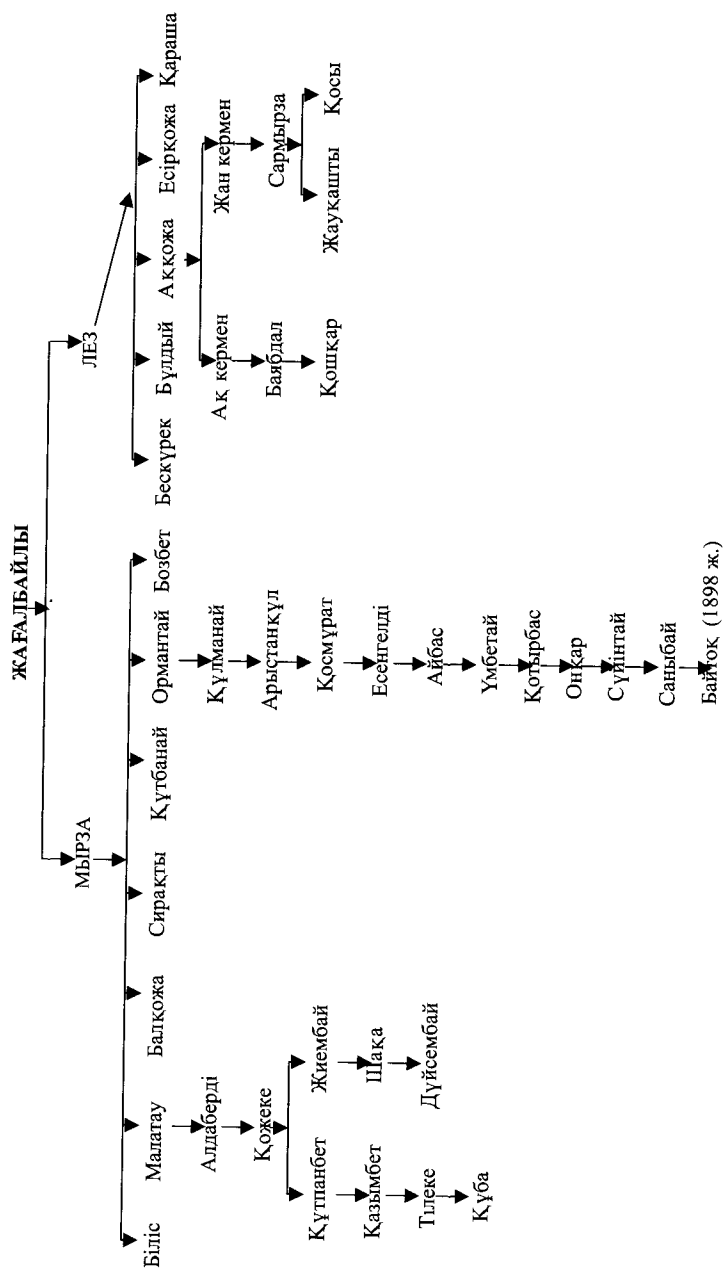
1898 жылы Жетіқара болысында 9 әкімшілік ауыл санаққа ілінген және осы ауылдардың бәрін Жағалбайлылар мекендеген. Олардың құрамына Мырзадан тарайтын 7 ру түгел: Біліс, Малатау, Балқожа, Сирақты, Құтбанай, Ормантай, Бозбет және Лезден тарайтын 6 рудың бесеуі: Бескүрек, Бұлдый, Аққожа, Есірқожа және Қараша енген тек Бөдес руы ғана кездеспейді.

9-кестеде осы болыстағы Жағалбайлылардың ауылдары, шаруашылықтары және тұрғындары көрсетілген. Олардың жеке шаруашылығының орташа көлемі 7,4-ке жетіп, ал тұрғындар саны - 45,5 адам болған.

⁴⁰¹ Материалы по киргизскому землепользованию. Т. У. Очерк хозяйственного быта киргизов по данным Кустанайского и др. уездов. - 34 б.

⁴⁰² Материалы по киргизскому землепользованию. Статические данные об использовании различных урочищ, расположенных среди летних и осенних пастбищ общего пользования киргиз Кустанайского уезда. -251-256 бб.

*Қостанай уезі Жетіқара болысында мекендейтін Жағалбайлылардың шежіресі*⁴⁰³

⁴⁰³ Материалы по киргизскому землепользованию. Т. V. Сведения о киргизских ордах и родах по волостям Кустанайского уезда. -С. 224.

**1898 ж. Қостанай уезі Жетіқара болысындағы
Жағалбайлылардың ауылдары, шаруашылықтары мен
олардың тұрғындары⁴⁰⁴**

№	Ақсақалдардың есімімен аталатын шаруашылық ауылдар	Қыстаулары орналасқан шатқалдар	Шаруа- шылық саны	Тұрғын- дар
1	2	3	4	5
№1 әкімшілік ауылы				
1	Бейіскен Салыбай	Шалқар-көл	2	6
2	Тыным Әбет	- // -	1	8
3	Байтақ Сүйітбай	Бөріктал өзені	8	58
4	Құлмұхамет Табын	- // -	5	33
5	Дошан Қолыс	- // -	3	22
6	Күлетбай Шөкен	- // -	12	80
7	Өскенбай Аққожа	Жолта	5	38
8	Әліпбай Жайсан	- // -	5	30
9	Аманжол Жұмабай	Бөріктал өзені	8	34
10	Иса Жабағы	Естек-көл	1	10
11	Талқанбай Тәуіпбай	- // -	7	53
12	Жаман Қалдыбай	Бөріктал өзені	7	42
13	Иманқұл Баймұрза	Жаңғыз-көл	4	21
14	Оразалы Бекжабай	Құдықты-көл	7	48
15	Есенбай Асан	Даир-қопа	5	33
16	Жұмағали Болат	Құрғак-қопа	1	7
17	Елеусіз Алтынбай	Қазаншы	10	63
18	Боқтыбай Кішкене	Шалқар-көл	7	49
19	Төрегелді Есет	Есет-қопа	4	33
20	Серкебай Арыстанбай	Шалқар-көл	3	10
21	Жиеналы Тұрымтай	- // -	10	53
22	Бекмұрза Нысамбай	- // -	6	38

⁴⁰⁴ Материалы по киргизскому землепользованию. Т. V. Поаульные таблицы. -126-153 бб.

1	2	3	4	5
23	Алданай Елемес	Данымбай-көл	5	29
24	Сүйіншәлі Жиенбай	Қос-көл	10	61
25	Табақай Дөненбай	Талдыаша	4	34
26	Тәжікей Төлеміс	Батпақ-көл	7	47
27	Рысбай Тілеубай	Айке	7	53
28	Шотан Бейсембай	- // -	5	25
29	Батыр Төлеміс	- // -	4	17
30	Дүйсен Жаман	- // -	6	35
31	Манау Қален	- // -	11	50
32	Боранбай Дарыбай	Қазаншай-сай	1	7
<i>Барлығы</i>				
№2 әкімшілік ауылы				
1	Дүйсембі Шоқыбай	Айке	5	22
2	Қожаберген Түйебай	Қарасу өзені	7	30
3	Сағымбай Баксы	Қарасу өзені	8	35
4	Есенқожа Елекпай	Айке	8	50
5	Сарт Қайран	Айке	8	39
6	Өксікбай Топеке	Ащы-Қарасу	13	85
7	Тәнен Қыйтан	- // -	15	84
8	Жүсіп Ақтан	Орта-Қарасу	11	76
9	Жақсылық Тілеубай	- // -	4	16
10	Жанабай Аздай	- // -	9	58
11	Мөнкебай Шәке	Шағырма	7	52
12	Көтмұхамед Шолақ	Қарасу өзені	3	12
13	Қосым Өжек	Бөлек	12	87
14	Тентек Көбек	- // -	13	100
15	Базарбай Құтбанай	- // -	16	116
16	Молдыбай Бокқара	Бокқара-көл	3	25
17	Оразбай Бейбіт	Көпбидайық	14	71
18	Босыбай Бейіш	Тереңөткел	8	65
19	Жолдыбай Жолан	Тобыл өзені	10	75

1	2	3	4	5
20	Молдыбай Беке	- // -	11	70
21	Қожамбет Тойбағар	- // -	1	8
22	Сейіл Боранбай	- // -	14	93
23	Мақан Бейіш	- // -	13	71
24	Досмұхамед Төлеген	- // -	15	101
25	Бекназар Рысмұхамед	- // -	13	67
26	Баймұхамед Темен	- // -	12	71
27	Ақшолақ Тұрымбай	- // -	6	26
28	Ансақбай Дүйсен	- // -	3	22
29	Бұтақбай Оразбай	- // -	6	36
<i>Барлығы</i>			268	1663
№3 әкімшілік ауылы				
1	Жүсіп Сайқұл	Кете-көл	7	31
2	Тәжімағамбет Шора	Сор-көл	14	90
3	Орман Наутай	Ұзын-сор	21	141
4	Жаналы Байтөре	Қиындықты-қопа	5	32
5	Балғожа Байсары	- // -	10	79
6	Торпақ Жездыбай	- // -	9	64
7	Тілеубау Мыңжол	- // -	6	33
8	Иманқұл Басықара	Жалпақашы	7	47
9	Рысжан Нарынбай	Талды-көл	16	95
10	Дәулет Иткей	- // -	9	65
11	Мыңсызбай Сандыбай	- // -	10	54
12	Қабыл Байқасқа	- // -	6	36
13	Әмірбай Темірбай	Қулы-көл	11	67
14	Сейдалы Қарабай	- // -	10	47
15	Бейсен Рысмағамбет	- // -	6	30
16	Құлмырза Жармағамбет	Қарасу өзені	10	70
17	Исатай Байтабын	Қулы-көл	3	23
18	Қалмақбай Мыңтай	Кішкене-қопа	4	21
19	Қали Таласбай	Қулы-көл	4	12

1	2	3	4	5
20	Зейнұлла Бекбау	- // -	8	57
21	Дүйсен Баймұрза	Терең-өткел	8	41
22	Рыспай Арыстанбай	Арыстанбай-түбек	14	78
23	Дүйсеке Көшекбай	Ақши	8	40
24	Еділбай Орынбай	- // -	7	45
25	Ахметали Тлеуберді	Тілеуберді-қайран	5	30
26	Жантемір Сатай	Ақпар-түбек	7	50
27	Сапалы Күмпей	Аяқ-қайран	9	50
28	Мақан Боранбай	Жайылма	16	97
29	Байбол Баянбай	- // -	4	16
30	Мұғал Танат	Қамысты-көл	16	104
31	Сәрсен Жұмабай	- // -	15	81
32	Ыбрай Оразбай	Жайылма	9	45
33	Тоянбай Құмақбай	Тынышбай-көл	4	26
34	Қоянбай Қадыр	Жайылма	5	30
35	Күзембай Молда	- // -	6	41
36	Түйте Сынабай	- // -	9	74
37	Мақан Жиенбай	Шілікті-көл	7	47
38	Жақып Жанұзақ	Жайылма	10	66
39	Дәрмен Шиебай	- // -	14	76
40	Сүйіншәлі Боранқұл	- // -	12	74
41	Ақмырза Сатпай	Қара-көл	1	11
<i>Барлығы</i>			<i>361</i>	<i>2210</i>
<i>№4 әкімшілік ауылы</i>				
1	Бейсембай Бұлдық	Тобыл-өзені	3	25
2	Бермұхамед Тұрғымбай	Тобыл-Боқбағар	6	39
3	Мұхамед Кебек	Тобыл-Тереңтай	3	15
4	Есмақ Жантемір	Қаратал	3	22
5	Шопан Тұнғатар	Тобыл өзені	7	38
6	Жалмұхамед Меңдібай	Меңдықұл-қопа	11	76
7	Баймұхамед Меңдықұл	Қос-қопа	4	28

1	2	3	4	5
8	Қарпық Шоқабай	Тобыл өзені	4	42
9	Отарбай Мырзабек	- // -	4	28
10	Толыбай Мырзабек	Естекпай-қопа	11	69
11	Қосмағамбет Ақшатай	Тобыл өзені	4	23
12	Қара Мырзабек	- // -	4	29
13	Айман Тұралы	- // -	2	13
14	Меңдықұл Кұдабай	- // -	5	31
15	Сартай Меңдыбек	Тобыл-Қаракемір	8	45
16	Майшеке Түнтi	Тобыл-Ақтас-сай	4	34
17	Бекбау Батыр	Тобыл-Айырлы-сай	5	36
18	Наурыз Орда	Тобыл- Тұрғымбай-сай	10	65
19	Досай Елдес	Тобыл-Кереге-адыр	8	51
20	Қоймалақ Қыстаубай	Шортанды өзені	10	48
21	Омар Соңқай	- // -	3	20
22	Құлмағамбет Айшора	Қоныспай-қопа	8	48
23	Орман Жамансары	Өтетілеу-қопа	17	103
24	Сопанбай Мырзабек	- // -	11	89
25	Қыстан Мырзабек	Досай-қопа	5	34
26	Қуанышпай Ақназар	Бидайық-қопа	7	44
27	Жөргенбай Адай	Жаныбек-қопа	11	87
28	Жармағамбет Байтана	Байтана-қопа	7	49
29	Кенжалы Есей	Бестөбе-қопа	10	57
30	Жармұхамед Сандыбай	Қоянды-қопа	6	37
31	Арыстанбай Жүйрікбай	Шұжық-қопа	3	17
32	Толпақ Жүсіп	Қоянды- Жалпаққұлақ	11	58
33	Есет Аққошқар	Томарлы-қопа	12	63
34	Құлмұхамет Көпел	Құйық-қопа	11	77
<i>Барлығы</i>			238	1540
№5 әкімшілік ауылы				

1	2	3	4	5
1	Жанділда Шегебай	Шортанды өзені	4	27
2	Өтеулі Амангелді	- // -	7	39
3	Жармағамбет Орман	- // -	9	37
4	Баймағамбет Орман	- // -	3	14
5	Өтетлеу Мұрзағұл	- // -	3	19
6	Махамбет Қожан	- // -	4	18
7	Елеу Өтеп	- // -	5	30
8	Ералы Ашамай	- // -	8	52
9	Иманалы Жаубатыр	- // -	11	62
10	Жармағамбет Исабай	- // -	11	59
11	Дәусен Манабай	- // -	3	17
12	Бекболат Шағыр	- // -	2	23
13	Ерман Күшік	- // -	3	16
14	Құламбай Айдарбек	- // -	3	16
15	Смайыл Тасболат	- // -	5	17
16	Мұғалбай Есберген	Есберген-ағаш	9	66
17	Рысмағамбет Қожамбай	Сазанбай-ағаш	11	71
18	Баймен Иманбай	Аттембек-ағаш	6	34
19	Күнтек Олдыбай	Олдыбай-ағаш	3	26
20	Шайман Тайлақбай	Тайлақбай-ағаш	2	17
21	Құдайберген Күшік	Құдайберген-ағаш	2	17
22	Жаман Борсық	Жылқуар өзені	6	47
23	Оспан Рысай	- // -	4	30
24	Өксікбай Борсық	- // -	5	31
25	Өтеп Ақберген	Тобыл өзені	5	30
26	Тұрған Мырзақан	Есым-өзек	11	77
27	Нұрсейіт Сағымбай	Көшебай-бидайық	5	49
28	Шортақбай Мүсіреп	Майкоға-сай	3	31
29	Махамбет Өмірзақ	Ақсу-көл	2	16
30	Оңғай Орынтай	Енсе-көл	6	51
31	Баймағамбет Көтібай	Бесқора	9	74

1	2	3	4	5
<i>Барлығы</i>			<i>170</i>	<i>1110</i>
№6 әкімшілік ауылы				
1	Аманжол Қойлыбай	Шонай-қопа	19	102
2	Құлтай Балықбай	Қос-қопа	19	110
3	Өксікбай Өлібай	- // -	9	34
4	Ыбырай Шоң	Балқаш	8	39
5	Омар Дуан	Ақшаты	12	84
6	Аман Жанабай	Жар-қопа	13	98
7	Мұхамед Садықбай	Шалбаз-көл	34	182
8	Зарып Ерғали	Құм-көл	3	11
9	Сәрсенбай Бекіше	- // -	4	14
<i>Барлығы</i>			<i>121</i>	<i>674</i>
№7 әкімшілік ауылы				
1	Шыныбек Тасболат	Шортанды өзені	2	15
2	Бекмұхамед Құлман	- // -	9	59
3	Елентай Елемес	- // -	14	58
4	Қалмақ Малтабар	- // -	16	66
5	Боранбай Көркем	- // -	8	57
6	Қабдол Иса	- // -	10	53
7	Қалыбай Сарт	- // -	5	28
8	Айымбет Қойлыбай	Бос-қарасу	4	23
9	Төлеміс Серкебай	Бақтыбай-қарасу	13	97
10	Сауытбай Еркембай	Қаубай-көл	8	38
11	Байқоныс Баймеш	Тасыбай	11	73
12	Алтынбай Иманқұл	Бірсуат	6	44
13	Баймырза Рахмет	- // -	5	32
14	Ауылша Құтжол	- // -	3	20
15	Сатықұл Тоқтыбай	- // -	8	46
16	Белгібай Сүндет	Қарой	9	46
17	Жақия Ізбасты	- // -	21	130
18	Мысықбай Құттыбай	- // -	8	59

1	2	3	4	5
19	Түпберген Қойшыбай	Қарағайлы	8	40
20	Байділді Өтеулі	Қара-көл	4	32
21	Ержан Бекіш	Егеубай-ағаш	1	9
22	Егеубай Әбды	Сарысай-құдық	11	62
23	Тұрған Кішібай	- // -	3	20
24	Өрбек Жарты	Сары-сай	14	69
25	Меңдықұл Айтуаз	- // -	6	33
26	Рысмағамбет Қыйсық	- // -	7	36
27	Баян Дауылбай	Дауылбай-ағаш	5	33
<i>Барлығы</i>			<i>219</i>	<i>1279</i>
№8 өкімшілік ауылы				
1	Раманкүл Өтеген	Жарлы өзені	14	87
2	Шаған Қали	- // -	3	14
3	Отарбай Қандыбай	Жалтыр-көл	6	26
4	Меңдықұл Естенкүл	Бозбие өзені	11	56
5	Артықбай Ақымқожа	- // -	5	29
6	Тлеу Әли	Мендібай-сай	8	47
7	Мақан Сұлтан	Бозбие өзені	6	37
8	Сексенбай Шөкей	- // -	11	58
9	Мәден Томаш	Ащылы-сай	4	21
10	Досан Тілеп	Бозбие өзені	5	40
11	Тілеп Қойшыбай	- // -	4	21
12	Жанұзақ Ертебай	Бозбие өзені	4	34
13	Кенжебай Есенгелді	- // -	3	19
14	Өмірзақ Санжасар	- // -	4	29
15	Ермұхамет Сарыбай	- // -	6	35
16	Есенбай Қаздай	- // -	7	51
17	Жұбат Оразалы	Шағыр-қопа	4	34
18	Досмұхамет Қосқұлақ	Бозбие өзені	8	37
19	Сазанбай Басықара	- // -	3	12
20	Артықбай Өтетілеу	- // -	5	35

1	2	3	4	5
21	Таспен Балдықбай	Көкпекті өзені	2	8
22	Әділ Саржан	- // -	6	44
23	Тәнірберген Сартай	- // -	4	30
24	Мыңтай Дербіс	- // -	2	20
25	Мәдірәлі Дос	- // -	5	23
26	Тоқыш Қатраш	- // -	4	25
27	Балажан Жарсымбет	- // -	7	38
28	Төшен Даумбай	- // -	4	18
29	Рысжан Танабай	- // -	3	14
30	Нақып Бозтай	- // -	12	74
31	Есмұхамет Молжігіт	Қараша-сай	8	38
32	Әлмұхамет Ізбасты	- // -	1	5
33	Төлеке Ботабай	Әулие-сай	4	33
34	Тілеубай Елекбай	Қайрақты өзені	2	7
35	Тәжібай Тоқтамыс	- // -	2	15
36	Құдайберген Малқар	- // -	13	80
37	Жанқұмық Азамбай	- // -	12	80
<i>Барлығы</i>			212	1274
№9 әкімшілік ауылы				
1	Байарыстан Нұрпейіс	Таласбай-қопа	28	167
2	Кенбай Таласбай	- // -	1	10
3	Мақан Қуантай	Сары-қопа	10	55
4	Шаймұхамет Өтеген	- // -	6	32
5	Өтеулі Есей	Есет-қопа	16	84
6	Белетай Өтіш	Қара-көл	3	12
7	Құлман Жарымбет	Шалқар көлі	3	21
8	Төретай Жарымбет	- // -	4	29
9	Құл Жиеншора	Талдыарал	3	17
10	Жүніс Құдайқұл	Құдай көл-қопа	14	92
11	Қайырман Саулет	Қараш	2	9
<i>Барлығы</i>			30	528
251	<i>Болыс бойынша</i>		1860	11 413

Бірінші әкімшілік ауыл болыстың оңтүстік бөлігінде орналасып, ондағы тұрғындар мына үш рудың өкілдері болды: Ормантайдың Құлманай ру тармағы (50,0%), Аққожа (40,6%) және Қараша (9,4%) Ормантай руының арғы бабалары бұл жерге бірінші болып тұрақтанып, XVIII ғасырдың 70-80 жылдарында қыстауларын тұрғыза бастаған. Аққожалар болса 1850жылдары көшіп келген. Ең соңғылары XIXғасырдың 80-90 жылдарында қоныстанған. Олардың қыстауларынан Қостанай қаласына дейінгі аралық 300-360 верст болған.

Осы әкімшілік ауылда 10 мың бастан астам әр түрлі мал саналған. Оның 51,6%-ы қой, 25,6%-ы жылқы, және 12,2%-ы ірі қара мал. Қауым ішінде барлық 32 ауыл жайылымды қауымдаса пайдаланған, алайда күзде әр ауыл өзінің суатын иемденіп отырған. Жалпы, жайылымдарды пайдалану бұл жерде бүкіл Қостанай уезіндегі және Жетіқара болысының әкімшілік ауылдарындағы сияқты, мынадай қатаң дәстүрге негізделді: барлық шаруашылықтар малымен жайлауға кетіп, қыстауларына бірдей уақытта оралуына тиісті болды. Егер қандайда бір ауыл бұл жазылмаған заңды бұзып немесе өз қыстауларының маңында ұзақ тұрып қалып, басқалары жайлауға көшіп кетсе, оны аластап тастаған. Әдетте кедей шаруашылықтар жайлаудан ерте оралғанымен малы аз болса да олар қыстауға жақын орналасқан жайылымдарды таптамайтын еді. Мұнда әрбір ауыл қыстауды айнала 2-3 версттық радиуста орналасқан жайылымын күзететін. Барлық Жағалбайлылар жайлауда жайылымдар мен суаттарды біріге отырып әрі шексіз пайдаланды. Сөйте тұра олар көршілес Құмақ болысының Жағалбайлыларына тиесілі суаттарға тоқтай алмайтын еді. Олардың көбінің жылқылары өз жерлерінде тебіндеді, бірақ 1897-1898 жылдардың қысында Елеусіз Алтынбай ақсақалдың шаруашылық ауылы 100-ден астам жылқысын Құмақ болысында баққан. Жұт болғанда Талқанбай Тәуіпбай, Серкенбай Арыстанбай және Жиеналы Тұрымтай ақсақалдардың ауылдары 350 жылқысын көршілес Ырғыз уезінің Бақсай және Кенжеғара болыстарында баққан. Олардың бәрі жылқыны жақын туыстарының жерінде жайғандықтан, қысқы жайылымды пайдаланғаны үшін ештеңе төлемеген.

Көш

Шабындық жерлерді пайдалануға қатысты да әр түрлі заңдар болды. Мысалы, Ж.Шегебай, Ө.Амангелді, Ж.Орман және Б.Орман ақсақалдардың шаруашылық ауылдарында шабындықтар ортақ қолданыста болған, бірақ жыл сайын түтін саны бойынша өзара бөлініп, сосын әрбір ауылда қауымдаса шөп шауып, ал малға орылған шөпті шөмеле мен маялап бөліп алған. Мұндай жағдай жоғарыда аттары аталған төрт ақсақалдың бір-бірімен жақын туысқан болғандығымен түсіндіріледі. Басқа Жағалбайлылардың шабындықтары қатаң түрде ауылдар арасында бөліске түсті. Ал өзге Құлманайлардың әр ауылының барлық шаруашылықтары шөпті қауым болып шауып, шабылған шөпті шапқан адамдардың санына қарай шөмелеп бөліп алып отырды. Ал Аққожаларға келсек, олардың шабындық жерлері тұрақты түрде түтін басына бөлінді. Жағалбайлылардың шабындықтарды бұлайша пайдалану тәртібіне Аққожалардағы шабындықтың көлді айнала орналасып, ол жерден шабылған шөп көлемі ылғи бірдей болғандығы себеп болды. Құлманайлардың басты шабындықтары жылғалар ман сайлар бойында орналасып, жыл сайын қар көлемі мен көктемнің түсу уақытына сәйкес бір жерден екінші жерге көшіп отырған. Сапасы ең жақсы шабындығы бар Жағалбайлылар Бүйректал, Қазанша сай, Тоқсан сай және Әулие сай өзендері бойында орналасты. Көл жағасындағы шабындықтар Әйке, Шалқар,

Қайранкөл, Қаракөл және т.б. көлдер бойында орналасты. 1897 жылы 166 шаруашылық 10000-ға жуық шөмеле шөп шауып алса, 38 шаруашылық қосымша 5000-дай шөмеле шөп сатып алған.

Осы әкімшілік ауылдағы егін егуге жарамды жерлер Аққұдық, Талдыаша, Қоскөл, Қарамола, Егіндікөл, Тасқұдық, Даулықөл, Батпақ көл, Егізтөбе, Аққайың және т.б. жерлерде орналасты.

Мұнда 1898 жылы 90 шаруашылық егіншілікпен айналысып, 150 десятинаға жуық жерге егін еккен. Шалқар, Есетқожа көлдері маңы мен Қазанша сай өзені басталған жерді қыстайтын кейбір түтін басыларының қыстауларынан 10-20 верст қашықтықта егістік алқаптары болды. Қыстаулары осы әкімшілік ауылдың оңтүстік-батыс бөлігінде орналасқан көптеген қожалықтар қыстауларының маңындағы жерлердің егін егуге жарамсыздығынан егіншілікпен айналыса алмады.

Екінші әкімшілік ауылдың шекаралары сегізінші және тоғызыншы ауылдардағы сияқты, Жағалбайлылардың рулық бөлісіне толық сәйкес келеді. Оның көршілері Жетіқара болысының №1 және 8 әкімшілік ауылдары және батысында Бестөбе болысының №5 әкімшілік ауылы еді. Бұл жерде орныққан 29 шаруашылық ауыл толығымен Малатау руының Алдаберді тармағына жатты. Туыстық жақындықтарына қарай олар шартты түрде төрт топқа бөлінді: а) №1-9 ауылдар; ә) №10-12 ауылдар; б) №13-17 ауылдар; в) №18-29 ауылдар.

Бұл әкімшілік бірлікте де 10 мыңнан астам бас өртүрлі мал, оның қой мен жылқысы - 65,1%, ал 25,7%-ы ірі қара болған. №1-9 шаруашылық ауылдардың басты шабындықтары Әйке өзеніне құятын сай-жыралар және өзге де кішігірім өзендер бойында орналасқан; №10-12 ауылдардыкі - Шұбартпа көл, Шағырша сай, Қарақырдың бауыры, Бұғанай көл және Сулы көл деген мекендерде; №13-17- Баққара, Сәбен молда, Қаратомар және Тәпике молда деген жерлерде; №18-29 - Тобыл өзені бойында орналасқан. 1897 жылы көрсетілген жерлерде 259 жеке шаруашылық өздеріне қажетті 15035 шөмеле шөп дайындаған, ал малы көп 85 қожалық қосымша 3518 шөмеле шөп сатып алған.

Өртүрлі деңгейде 233 шаруашылық 1898 жылы 86,9% астық сеуіп, егістік көлемі 325 десятинаға жеткен, оның басым бөлігіне баптауды көп керек етпейтін тары егілген. Бірінші

топтың егістік жерлері негізінен Абайқұлақ, Абайсай, Бекқұл қарасу, Құдабай қарасу, Сортөбе, Кенже молда және Данқұл мекендерінде; Шонай құдық, Егін көл, Қыз моласы шатқалдарында егінші топ, үшіншісі - шабындықтар тұрған жерлерде; ал төртінші топтың егістіктері көбіне Тобыл өзенінің сол жағалауында орналасты⁴⁰⁵.

Үшінші әкімшілік ауыл арғы бабалары әдеттік құқық бойынша орныққан №4 әкімшілік ауылмен қатар орналасқан. Бестөбе болысын мекендеген Телеу руының жері арқылы өтетін Шығыс шекарасы Шабындық пен егістік үшін болған айтыс-тартыстан соң анықталды, ал Қамысты көл және Қыран төбе шатқалдарының арасынан тіпті шекаралық ретінде борозда жүргізілді.

Бұл жерде өмір сүретін Жағалбайлылар төрт рулық топқа бөлінген, оның 87,8%-ы Мырзадан тарайды. Олардың құрамында Малатау - 70,7%, Балғожа - 9,8%, Сирақты - 7,8%-ды құраған; Лезден тарайтын Бұлдый - 7,3%, Есірқожа - 4,9%-ды құраған. Олардың XIX ғасырдың 40-50-жылдары негізін салған қыстауларынан Қостанай қаласына дейінгі аралық 225-300 верстке жуық болды.

Бұл жерде 41 ақсақалдық шаруашылық ауылға 9500 бас малдан тиді, онда жылқы, ірі қара және қойдың арақатынасы бірдей болған. №15-20 ауылдар сияқты кей ауылдар қыстық, көктемдік және күздік жайылымдарды ортақ пайдалануына орай бір топқа бірікті. Шабындық жерлер дәстүр бойынша өзен-көлдер мен батпақтарға жақын орналасқан. Шабындықтарды ортақ пайдаланудың жолдары мынадай болды: тұтас учаскілерді қауымдасып шауып, шабылған шөпті өздеріне қолайлы етіп, шөмелеп бөліп алды. Жоңышқаны баулап жеке шаруашылықтар арасында бірдей көлемде таратты. Сонымен қатар жеке ауылдардың немесе жеке үлкен шаңырақтың қолданысындағы шабындықтары да болды.

Егістік жерлер өздеріне ыңғайлы болғандықтан қыстау маңында орналасты. Қыстауының жанында егін егуге жарамды учаскесі жоқ шаруашылықтар көршілерінің жерін алды немесе қыстауларынан 3-10 верст аралығында орналасқан бос жерлерді

⁴⁰⁵ Материалы по киргизскому землепользованию. Т. V. Примечания к пообщинным таблицам статистических сведений по Кустанайскому уезду. -151, 159, 160 бб.; Поаульные таблицы. -130-133 бб.

пайдаланды. Қарастырып отырған әкімшілік ауылдың егістік алқаптары көбінесе Тобыл өзенінің оң жағалауында немесе қыстау маңындағы жерлерде орналасты⁴⁰⁶.

Төртінші әкімшілік ауыл №3 және 5 әкімшілік ауылдармен, сондай-ақ Бестөбе болысымен шектесіп жатты. Бестөбе болысымен шекара 1894 жылы Жетіғара және Бестөбе болыстарының сайлау съезінде арнайы орнатылды. Мұнда да тұрғындардың көпшілігі Мырзадан тарайтын (79,4%), Сирақты (11,8%) және Біліс (2,9%) рулары еді, ал Аққожалардың үлесіне 5,9%-ы тиді. Олардың бәрі осы территорияға ХІХ ғасырдың 40-60 жылдарында орныққан, қыстауларынан уезд орталығына дейінгі аралық 180-220 версттей болды.

Бұл әкімшілік бірліктің халқы Жетіғара болысы бойынша қолдағы бар мал саны жөнінен бірінші орынды иеленген. 1898 жылы олардың 18 мың бас малы, оның ішінде 7 мың жылқысы болған, оның саны бүкіл уезд бойынша барлық жылқының 25,7%-ын, осы әкімшілік ауылдың 39,6%-ын құраған. Ж.Меңдібай ақсақалдың №6 шаруашылық ауылы мен Т.Мырзабектің №10 шаруашылық ауылында 1000 жылқыдан болды. Екінші орынды қой (36,7%) және үшінші орынды ірі қара (15,6%) иеленді. Жайлаулар болыстың өзінде орналасып, оны бірігіп пайдаланған. №24 С.Мырзабек ақсақалдың шаруашылық ауылы 1 қазаннан 25 мамырға дейін 758 қойы мен 100 түйесін Сырдария облысына жіберген. Шабындық жерлер де ХІХ ғасырдың 50 жылдарында ауылдар арасында бөлінген. Алайда әрбір жеке ауылды алсақ, шабындықтарды пайдалану тәртібі мынадай болды: шөптің мол түсімі кезінде учаскелерге бөлді, ал нашар шыққанда бірігіп шауып, шөмелеп бөліп алды. Егістік жерлер шаруашылықтың тек 64,7%-ында ғана болды, олар қыстаудан 3-4 верст қашықтықта Қадиша, Сарықұс, Ақбиік, Теректі-көл, Қос-көл, Еңсе-қопа, Егінді-көл мекендерінде және Тобыл өзенінің екі жағасында орналасты⁴⁰⁷.

⁴⁰⁶ Материалы по киргизскому землепользованию. Т. V. Примечания к пообшинным таблицам статистических сведений по Кустанайскому уезду. -148, 157, 158, 159 бб.; Поаульные таблицы. -134-137 бб.

⁴⁰⁷ Материалы по киргизскому землепользованию. Т. V. Примечания к пообшинным таблицам статистических сведений по Кустанайскому уезду. -148, 149, 153 бб.; Поаульные таблицы. -138-141 бб.

Бесінші әкімшілік ауыл төртінші ауылмен қатар орналасқан, алайда шын мәнінде олардың арасында шекара болмаған. №22 және 24 Жаман және Өксікбай Борсықов ақсақалдардың шаруашылық ауылдары төртінші әкімшілік ауылдың №20 және 21 екі ауылымен аралас тұрды. Осы әкімшілік ауылдың көптеген тұрғындары да аралас орналасқан егістіктер мен шабындықтарды пайдаланды, олардың арасында да шекара көп кездеспейтін.

Мұнда Жағалбайлының Мырзадан (Біліс, Құтбанай, Ормантай) және Лезден (Аққожа, Бескүрек, Бұлдый) тараған үш руының өкілдері тұрған, олардың саны да шамалас еді. Бір ерекшелігі, олар бұл территорияға әр уақытта келіп орналасқан. Бірінші болып XVII ғасырдың 60-жылдарында Құтбанай руының №14 Құламбай Айдарбек ақсақалдың шаруашылық ауылы көшіп келіп, сегізінші ұрпағы осында тұрып жатты. XVIII ғасырдың 20 жылдары Біліс руынан шыққан Махамбет Қожан ақсақалдың арғы аталары осы жерде қоныс тепкен. №3 және 4 Жармағамбет және Баймағамбет Ормановтар тарайтын Бұлдый руы XVIII ғасырдың 80-жылдарында орнықса, қалғандары XIX ғасырдың басынан бастап келген. Осылайша, қарастырылып отырған әкімшілік ауылдың халқын осы территорияға алғашқылардың бірі болып келген ескі тұрғындар деуге болады. Уезд орталығынан олардың тұрақты қыстауларына дейін жол 180-230 верст шамасында болды. Тек №1 Ж.Шегебай ақсақалдың шаруашылық ауылы ғана бәрінен алыс - 330 верст қашықтықта орналасты.

Өзге ауылдардағы сияқты, бұл әкімшілік ауылда да 10 мың бастан астам мал болған. Төрт түлік малдың - 40,0% жылқының, 34,4%-ы қойдың, 19,0%-ы ірі қараның үлесіне тиді. Жайылым жетпеген кездері №16 және 17 М.Есберген және Р.Қожамбай ақсақалдардың шаруашылық ауылдары (Ормантай руынан) Марьинск орыс-казак станциясынан 40-50 сомға 1 қыркүйектен 1 сәуірге дейін жер жалдаған. Жерді жалға алудың себебі олардың жайылымдарында су көздерінің аз болып, тіпті қыркүйек айына қарай көлдер құрғап қалуымен түсіндіріледі. Қыстау маңындағы құдықтар да жарамсыз болып қалды. Ауыл шабындықтары негізінен өзен-көлдердің бойында еді. Далалық шабындықты орыстардан жалға алған шөп шабатын машинамен шапты. Шабындық жерлер ауылдар мен

шаруашылықтар арасында бөлінді. Шөп бітік шыққан жылдары әрбір шабындық қожасы өз учаскесін өзі шапты, ал керісінше болғанда бірігіп шауып, шөпті шөмелеп бөліп алды. Екіншілікпен шаруашылықтың 78,8%-ы айналысты, олардың 321 десятина егістік жерлері болды. Шаруалар егістіктің қыстауға жақын кішігірім Шортанды өзені мен Тобылдың екі жағалауында болғанын қалады. Ең алыс егістік алқабы қыстаудан 3 верст қашықтықтағы Жалғыз көл деген жерде еді⁴⁰⁸.

Алтыншы әкімшілік ауылдың ерекшелігі - 14 шаруашылық ауылдың бесеуінде Тама, Табын, Алаша руларының өкілдері, қалған тоғызында толығымен Жағалбайлының Бұлдый руы тұрды.

Бұлдый руы XVIII ғасырдың 50-жылдары осы жерге келіп тұрақтанған ескі тұрғындар болып саналады. Аттары аталған үш ру өкілдері кейінірек, XIX ғасырдың 60-жылдарында көшіп келіп, Жағалбайлылардан бөлек жер иеленіп тұрды. Жағалбайлылар да топтаса тұрып, қысқы, көктемгі және күзгі жайылымдарды ортақ пайдаланды, олардың қыстауларынан уезд орталығына дейінгі аралық 280 верстке жетті.

Жағалбайлылардың малының түрлік құрамында жылқы мен қой басым болса, олардың көршілерінде ірі қара мал мен жылқыны көп өсірді. Жылқының басым бөлігін М.Садықбай, А.Қойлыбай және О.Дуан ақсақалдардың шаруашылық ауылдарын иеленді. Шабындық жерлер ауылдар арасында бөлінді, олардың шаруашылықтары шөпті біріге шауып, шөмелеп бөліп алды. Басты шабындықтар көл жағасында орналасып, сапалы өнім беретін. 1897 жылы олар 5000 шөмеледен аса шөп шауып алған. Егістік жерлері Қорғантабе, Күмкөл, Терең құдық, Боқан мола, Көп көл, Қыз мола, Шилі көл т.б. шатқалдарында, 7 қыстауға таяу орналасты⁴⁰⁹.

Жетінші әкімшілік ауыл сегізінші әкімшілік ауылмен қатар орналасты, ондағы халықтың 81,5%-ын Жағалбайлының Лезден тарайтын Аққожа, Есірқожа, Қараша, Бұлдый, Балқожа рулары құраса, қалған 18,5%-ы Мырзадан тарайтын Бозбет

⁴⁰⁸ Материалы по киргизскому землепользованию. Т. V. Примечания к пообщинным таблицам статистических сведений по Кустанайскому уезду. -148-149 бб.; Поаульные таблицы. -142-145 бб.

⁴⁰⁹ Соларда -159-160 бб.; -142-145 бб.

руының өкілдері иеленді. Алғаш бұл жерге №23 Т.Кішібай ақсақалдың жетінші аталары XVII ғасырдың 90-жылдары қоныстанды. 1750-жылдары С.Еркембай (№10 ауыл), А.Иманқұл (№12) және Б.Сүндет (№16) ақсақалдардың арғы аталары көшіп келген. Қалған ауылдар біршама кейінірек - XIX ғасырдың 40-50-жылдарында қыстауларын тұрғыза бастаған. Бұл жердегі қыстаулар уезд орталығынан 220-290 верстқа шамалас қашықтықта орналасқан.

10 мыңға жуық малдың 70%-ға жуығы жылқы мен қойға тиесілі болды, қалғаны ірі қара мал болды. Бұл жерде Қостанай уезінде де, 14 болыста да, бірде бір әкімшілік ауылда кездеспеген жағдай кездестірдік. Ол мынау еді, №1-7 шаруашылық ауылдардың Бұлдый мен Бозбет руларының ақсақалдары қой мен ірі қара малды бағу үшін орыс казактары мен қоныстанушы шаруалардан “таныстарын” жалдаған. Оның ақысына олардың малдарын сәуірдің басынан алғашқы қар түскенге дейін жайлауда және өздерінің жерлерінде бағып берді. Жергілікті Жағалбайлылардың шабындықтары әр түрлі жерде: көл жағасында, батпақтарда, далада болды, бірақ көбіне көп шөпті Шортанды және Қарой кішігірім өзендерінен ағатын сай-жыралардан шапты. Осылайша, 1897 жылы 198 шаруашылық 17 041 шөмеле шөп шапты, ал 76 шаруашылық қосымша 9000-нан астам шөмеле шөп сатып алды. 350 десятинадай егістік мал таптамас үшін қыстаулар маңында орналасты⁴¹⁰.

Сегізінші әкімшілік ауылдың шекаралары Жетіқара болысының №2 және 7 ауылдарымен өзара келісім бойынша орнатылды. Ал Құмақ болысындағы руластарымен шекараны 1892 жылы екі болыстың сенімді өкілдері анықтады. Оның халқының басым бөлігі Аққожа руынан тарағандар (94,6%). Есірқожа мен Біліс рулары бас-басына бір-бір шаруашылық ауылдан иеленді. Ең алғаш XVIII ғасырдың екінші жартысында орныққан қыстаулар №30 және 36 шаруашылық ауылдардың ақсақалдары Аққожа руынан шыққан Н.Бозтай мен Қ.Малқараныкі еді. Соңғысы болып 1863 жылы Қостанай уезінің Сүйіндік болысынан Р.Өтеген мен Ш.Қали

⁴¹⁰ Материалы по киргизскому землепользованию. Т. V. Примечания к пообщинным таблицам статистических сведений по Кустанайскому уезду. -148, 153 бб.; Поаульные таблицы. -146-149 бб.

ақсақалдардың №1-2 шаруашылық ауылдары көшіп келеді. Қыстау мен Қостанай қаласының арасы шамамен 240-280 верстей болды.

Осы әкімшілік ауылдағы 12,5 мыңға жуық малдың ішінде қой-ешкі басым болды (55,6%) одан соңғы орында жылқы (24,4%) мен ірі қара мал (16,2%) тұрды. Малға қолайлы жылдары көрші ауылдардың шекараларына мал бағылмады. Алайда 1897 жылғы сияқты жүт кездерінде №3-9 шаруашылық ауылдар бірнеше ай бойы Бозбие кішігірім өзенінің төменгі ағысы бойында орналасқан өзге ауылдардың жерлеріне малдарын баққан. Керісінше әкімшілік ауылдың оңтүстік бөлігінде орналасқан шаруашылықтар малдарын солтүстіктегі қауымдардың жерінде жайған кезі де болған. Жалпы, жайылымдарды барлық ауылдар бірігіп пайдаланған, алайда күзде әр ауыл өздерінің суаттарының маңына жиналатын. Басты шабындық жерлері кішігірім Бозбие, Көкпекті, Қараша сай, Қайрақты өзендері мен Шегір қопа, Шоңқы көл бойына орналасты. Шөпті көл бойындағы шабындықты сегізінші және екінші әкімшілік ауыл бірге пайдаланды. 1897 жылы 211 жеке шаруашылық 21705 мая шөп орған, бұл Жетіғара болысы көлеміндегі ең жоғарғы көрсеткіш еді. Көптеген шаруашылықтардың егістік жерлері қыстауға жақын, жоғарыда айтылған өзен-көлдердің бойында орналасты. Олардың кейбірі айтарлықтай табыстарға жетті. Бұл, алдыңғы кезекте, мысалы, №3 О.Қондыбай ақсақалдың шаруашылық ауылына қатысты, олардың егістік алқабы бүкіл Жетіқара болысы бойынша ең үлкен болды, яғни 85,3 десятина жерді қамтыды. Сондай-ақ техникалық құрал-саймандары да басқа ауылдарға қарағанда біршама жетілген түрде еді: 1 веялка (бидай суаратын машина), 1 егін оратын машина, 1 шөп шабатын машина, 1 шөмелейтін тырма, 1 “зиглаз” мала және 3 эккерт жүйесімен жасалған соқасы болған⁴¹¹.

Тоғызыншы әкімшілік ауыл №1 ауылмен шектесті. Алайда бірінші әкімшілік ауылмен жайылымдық жерлердің арасы айқын бөлінбеді. Ал солтүстік пен батыстағы шекаралар егістікпен шабындықтар арқылы шамамен жүргізілді. №1-11 ауылдардың арасындағы межелер де осындай болатын. Бұл ауыл екінші және сегізінші ауылдар сияқты рулық принципке негізделіп құрылды. Себебі оның халқы толығымен Аққожа руынан тараған еді.

⁴¹¹ Материалы по киргизскому землепользованию. Т. V. Примечания к пообщинным таблицам статистических сведений по Кустанайскому уезду. -150-151 бб.; Поаульные таблицы. -146-153 бб.

Олардың III-IV ұрпақтары бұл жерде XVIII ғасырдың 40-50-жылдарынан бастап өмір сүріп жатты. Шаруалардың қыстаулары да бірінші ауыл тәрізді, уезд орталығынан шалғайда орналасты, екі аралық 335-345 верстке дейін жетті.

№11 шаруашылық ауылда 3000-ға жуық бас мал ұсталды, оның 42,7%-ы қой, 23,0%-ы жылқы және 18,4%-ы ірі қара мал болатын. 1897-1898 жылғы қыста №8 және 11 Т.Жарымбет пен Қ.Сәулет ақсақалдардың шаруашылық ауылдары жылқыларын Жетіқара болысының бірінші және екінші әкімшілік ауылдарының жеріне жайды. Бірінші әкімшілік ауылда жақын руластары болғандықтан жайылымға ақы төлемеді. №2 К.Таласпай ақсақалдың шаруашылық ауылы жылқыларын Құмақ болысының Жағалбайлылар орналасқан бірінші әкімшілік ауылының жайылымына айдады. №1 және 4 Б.Нүрпейіс пен Ш.Өтеген ақсақалдардың ауылының шаруашылықтары жылқыларын Орынбор губерниясы Ор уезінің Ново-ор және Таналық поселкелерінің жерлерінде казактарға бір жылқыға 7 тиыннан төлеп бағуды дұрыс көрген.

Басты шабындықтары көл жағаларында, Қара көл, Қайран көл, Таз мерген, Сирақты көл, Есен көл, Мақан көл, Байсал, Төмпешік көл, Балды арал, Ақшолақ көл, Ескі көл, Шеке көл және Бекбаулы ауырған көл деген жерлерде орналасқан. 1897 жылы олар 3210 шөмеле шөп дайындады әрі қосымша 1083 шөмеле сатып алды. Далалы жерлерден тек шалғындық учаскелерде шөп шықпай қалған немесе нашар шыққан жылдары ғана шөп шабылды. Барлығы 44,7 десятинаға ғана жететін егістік алқаптары солтүстік пен батыста, Қырық құдық, Ақ құдық, Жабағы деген жерлерде орналасты. Олар барлық шаруашылық ауылдардың ортақ қолданысында болатын⁴¹².

• **Құмақ болысы** Қостанай уезінің солтүстік-батысында, Ресей мен Қазақстанның батыс бөлігі, сондай-ақ казак станциялары, шүйгін шөпті жайылымдар арасындағы ірі сауда пункті - Ор қаласына таяу орналасқан .

Оның құрамында 1898 жылы 154 шаруашылық ауыл, 1266 жеке шаруашылық, 6655 тұрғынымен болған және олардың бәрі Жағалбайлы руына жатты. Олар Жағалбайлының үш ірі

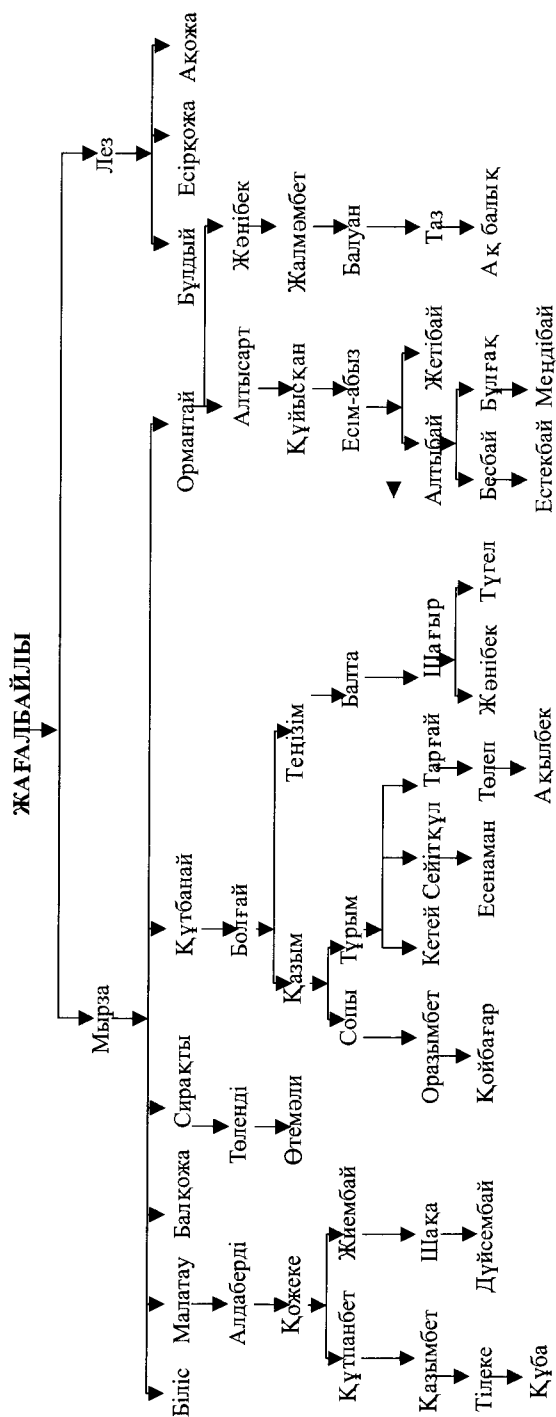
⁴¹² Материалы по киргизскому землепользованию. Т. V. Примечания к пообщинным таблицам статистических сведений по Кустанайскому уезду. -161 б.; Поаульные таблицы. -150-153 бб.

Құмақ болысы

руынан тарағандар-Ормантай (шаруашылық ауылдардың 35,8%-ы), Құтбанай (33,8%-ы) және Малатау (15,6%-ы). Ормантайлар бірінші, екінші және алтыншы әкімшілік ауылдардың, Құтбанайлар - үшінші, төртінші әкімшілік ауылдардың, Малатаулар - бесінші әкімшілік ауылдың негізін құраған. Екінші әкімшілік ауылда Бұлдый руының 12 шаруашылық ауылы болды, тағы да өзге ауылдарда Есірқожа, Балғожа және Сирақты рулары аздап кездескен. (6-суретті қараңыз). Осылайша, әкімшілік ауылдардың шекаралары рулық бөлініске және Ф.Щербинаның статистикалық экспедициясында тіркелген жер топтарының межелеулеріне де сәйкес келді. Дегенмен қарастырылып отырған болыста екі сәйкессіздік орын алды. 1) Құтбанай руы қоныстанған үшінші әкімшілік ауылдың жайылымдары Ормантай руына тиесілі алтыншы әкімшілік ауылдың №17 және 18 ауылдардың қыстаулық территориясы; 2) төртінші (Құтбанай руы) және бесінші (Малатау руы) әкімшілік ауылдардың су шайып кеткен шекаралары. Құмақ болысындағы әкімшілік ауылдар мен жер топтарының шекаралары да, алдыңғы болыстардағы сияқты, көрші әкімшілік ауылдардың Жағалбайлыларына тиесілі егістіктері мен тыңайған жерлері арасынан өтті. Құмақ болысы жерінің біраз бөлігі егін егуге қолайлы болған алайда бүкіл қыстаулық территорияның 1,0%-ы ғана игерілген. Ал Жетіғара болысында егістік жерлердің 0,2%-ын ғана пайдаланды. Жетіғара болысына қарасты жайылым арқылы өтетін шекаралар қатаң сақталды.

Қостанай уезі Құмақ болысында мекендейтін Жағалбайлылардың шежіресін қарастырайық.

⁴¹³ Материалы по киргизскому землепользованию. Т. V. Сведения о киргизских ордах и родах по волостям Кустанайского уезда. -225 б.

Енді Жағалбайлылардың алты әкімшілік ауылда орналасуын қарастырайық (*11-кестені қараңыз*).

11-кесте

***1898 ж. Қостанай уезі Құмақ болысындағы
Жағалбайлылардың ауылдары, шаруашылықтары мен
олардың тұрғындары⁴¹⁴***

№	Ақсақалдардың есімімен аталатын шаруашылық ауылдар	Қыстаулары орналасқан шатқалдар	Шаруашылық саны	Тұрғындар
1	2	3	4	5
<i>№1 әкімшілік ауылы</i>				
1	Борсықбай Ықылас	Тастыбұтақ өзені	3	20
2	Жиенбай Сейітқожа	- // -	28	134
3	Толқора Үмбетбай	Сарысай	3	19
4	Баймұрза Ораз	Қайың-сай	17	99
5	Амаенжол Киікбай	Құмақ өзені	13	61
6	Ормантай Көшімбет	Жолқұты-сай	23	116
7	Орман Сүндетбай	Құмақ өзені	16	70
8	Алпыс Қойайдар	Жаман-сай	9	38
9	Досым Тұрғанбай	Құмақ өзені	9	34
10	Жұмағұл Ақтал	- // -	7	32
11	Айнабай Мырзалы	- // -	4	12
12	Қонақбай Қытым	- // -	12	58
13	Жүсіп Ботақан	- // -	8	43
14	Тілеубай Есірқожа	- // -	12	81
15	Махамбет Көнебай	- // -	9	54
16	Досай Ағаділ	Қосарал-қарасу	17	97
17	Алшымбай Жанбай	Қзылжар-қарасу	11	57
18	Жоламан Жылқыбай	Қосарал	5	23

⁴¹⁴ Материалы по киргизскому землепользованию. Кустанайский уезд. Т. V. Поаульные таблицы статистических сведений. -150-169 бб.

1	2	3	4	5
19	Қалмас Алданғор	Құмақ өзені	13	69
20	Несіпбай Өтеген	- // -	4	23
21	Жарықбас Балтабай	Бауздау-аша	5	24
22	Отарбай Тобаяқ	- // -	7	32
23	Жанаділ Досмағамбет	- // -	17	92
<i>Барлығы</i>			252	1288
№2 әкімшілік ауылы				
1	Мақым Бадырақ	Қарабұтақ өзені	16	75
2	Құлжан Жұма	- // -	9	59
3	Баймұрза Тілеу	- // -	6	33
4	Даужан Марқайдар	- // -	7	29
5	Молдабай Қаратеке	- // -	3	18
6	Сұлтанғали Тайлақбай	- // -	4	21
7	Жоламан Иса	- // -	7	47
8	Есмағамбет Есенбай	- // -	10	42
9	Тасмен Қанат	- // -	7	28
10	Сапақ Нұрсейіт	- // -	9	50
11	Қонақ Соқырай	- // -	6	22
12	Махамбет Арыстан	Құмақ өзені	7	36
13	Жүрген Алтынай	Құмақ өзені	10	55
14	Елекбай Жанет	- // -	7	45
15	Ермағамбет Шортан	- // -	8	46
16	Мырзалы Бәтеш	- // -	15	58
17	Құрманш Байділде	Ақ жар	10	52
18	Мұрзабай Жанысбай	- // -	17	77
19	Жантай Құлқаш	Қарағанды өзені	12	50
20	Өтетілеу Манасбай	- // -	4	20
21	Мұхамет Байсал	- // -	10	43
22	Бейсен Нұрпейіс	- // -	9	57
23	Шымболат Алдадос	- // -	11	59
24	Бейсенбай Токтауыл	Сасық-сай	8	50

1	2	3	4	5
25	Жұмағұл Тұрсынбай	- // -	13	72
26	Киікбай Мыңбай	Мыңбай-сай	8	51
27	Жаншуак Сары	Қарағанды өзені	7	40
28	Алтай Жоқа	- // -	5	29
29	Есмағамбет Жанайдар	Тамбой-сағасы	12	58
30	Сатпай Көшпес	Тастысай-сағасы	6	28
31	Баймағамбет Құлболды	Тасты-аша	5	25
32	Құрманбай Малкелді	Жетім-сай	10	38
33	Енсеп Шелек	Босағатас	1	4
<i>Барлығы</i>			<i>279</i>	<i>1417</i>
№3 әкімшілік ауылы				
1	Жақып Жетен	Медес-сай	16	66
2	Құлмағамбет Төгішбай	Қайыңды-сай	7	34
3	Нұржан Егеубай	- // -	6	36
4	Әлмағамбет Қойсары	Садырбек-сай	6	31
5	Үмбет Қасқабай	- // -	7	50
6	Достан Салықбай	- // -	4	12
7	Барлық Қамысбай	Тасқұдық	10	54
8	Тұрлыбай Бекболат	Шиелі-сай	7	36
9	Аманжол Рысбай	Бастыбай-сай	10	55
10	Бейсен Тамбай	- // -	7	26
11	Досмұхамед Байдос	Есембай-сай	6	20
12	Нұрмұхамед Байдос	Байдос	10	41
13	Қосмұхамед Егізбай	Құмақ өзені	12	66
14	Алмұхамед Барлыбай	Қос-сопы	10	54
15	Есім Жаныбек	- // -	10	63
16	Қышпақбай Баймен	Қараптар	12	56
17	Жарықбас Оразбай	- // -	3	14
18	Жиенбай Мұқат	Сарым-сай	4	21
19	Бақыш Ақтас	- // -	3	14
20	Баймағамбет Шағыр	Көтебай-сай	5	25

1	2	3	4	5
21	Сұрау Шағыр	- // -	3	20
22	Жақсыбай Тоғанас	Ащылы	9	45
23	Мұқаш Сатай	Көтебай-сай	7	32
24	Жаманбай Тұрған	Құмақ өзені	5	27
25	Досанбай Сүйек	Көтібақ-сай	5	27
26	Жұмағали Тілеу	Құмақ өзені	11	38
27	Досмұхамед Қоржымбай	- // -	9	46
28	Досмұхамед Меңдібай	Көтебай-сай	8	35
<i>Барлығы</i>			<i>212</i>	<i>1044</i>
№4 әкімшілік ауылы				
1	Қисық Дүлдек	Кішкене	4	26
		Аршалы-сай		
2	Дүбір Жаманқозы	Жарлы өзені	7	29
3	Қуаныш Нұрым	Күңгірлік-сай	9	47
4	Жақсылық Төретай	Үлкен-Аршалы-сай	12	56
5	Наурызғали Ормантай	Жарлы өзені	4	25
6	Еспан Манас	- // -	8	40
7	Құтыраш Ақпан	Салықбай-сай	5	29
8	Досай Жаманқұл	Бұлақты-сай	9	37
9	Қанафия Тәжі	Шоқағаш	10	54
10	Жармағамбет Жиенбай	Қаинды-сай	16	75
11	Байтен Бекарыстан	Құйма-сай	6	30
12	Алғатай Айтуған	- // -	3	16
13	Нури Құттылыжол	- // -	17	96
14	Тасболат Көшкінбай	Жуантөбе	14	91
15	Тыныштықұл Естек	Жарлы өзені	7	36
16	Қоздыбай Әбди	Айдарлы өзені	21	118
17	Баймен Жанай	- // -	6	33
18	Алшынбай Мендеке	- // -	6	34
19	Керуенбай Самырат	- // -	6	30
20	Алтыбас Сүгүрәлі	Қараағаш-сай	7	33

1	2	3	4	5
21	Шабанбай Баймұрат	- // -	11	58
22	Ақбай Бекен	Жарлы өзені	7	40
23	Күріш Мүсіреп	- // -	7	38
24	Байболат Апақ	- // -	17	120
25	Төменбай Жабай	- // -	13	88
26	Баймағамбет Жанқылыш	Құмақ өзені	13	82
<i>Барлығы</i>			245	1361
№5 өкімшілік ауылы				
1	Әймен Төлесбай	Төлесбай-сай	4	25
2	Боранкүл Жарықбас	Жарлы өзені	2	13
3	Дүйсен Кішібай	- // -	5	23
4	Темірбай Қорған	- // -	9	53
5	Тұрыш Ермағамбет	- // -	3	15
6	Баубек Тұяқ	- // -	4	24
7	Қазыбек Қобылан	- // -	13	68
8	Атақ Есенгелді	Мырзабай-мола	5	17
9	Еркінбай Жампен	Ақбалықты-сай	5	20
10	Қырбас Төлебай	Жаңғызағаш	3	17
11	Тышбай Төлебай	Жарлы өзені	2	11
12	Жақсымбай Беркімбай	Ақтас-сай	2	11
13	Базарбай Мүсіреп	Кішкене-	4	18
		Аршалы-сай		
14	Мақан Мырзабай	Жаңғыз-ағаш өзені	3	19
15	Бекмағамбет Мылтықбай	Мыңбай-сай	4	19
16	Қорбақ Бейсембі	Жаңғыз-ағаш өзені	4	28
17	Қазанбай Майкөт	- // -	12	56
18	Еділ Шөшекбай	Бостыбай-сай	7	35
19	Ботан Шоқтыбай	- // -	7	36
20	Қолтан Тәкенбай	- // -	7	35
21	Сансызбай Дәлімбай	Санкөт-сай	5	24
22	Ертай Байқозы	Күдікті-сай	4	11

1	2	3	4	5
23	Боқай Дәлімбай	Балқаш-сай	8	36
24	Кәкеман Бектұр	Рысбике	6	38
25	Өдербай Аманжол	Қарағанды-сай	3	16
<i>Барлығы</i>			<i>131</i>	<i>674</i>
№6 әкімшілік ауылы				
1	Еркебай Нұрша	Жабалы-сай	8	40
2	Болат Будан	Қособа-төбе	7	43
3	Таласбай Тойпақ	Көкпекті өзені	4	25
4	Махамбет Ай жарық	- // -	5	36
5	Қараман Есболай	Терісбұтақ	6	32
6	Қуанбай Бет	Ауанас-төбе	5	27
7	Күзембай Шынарбай	- // -	3	14
8	Дарыбай Соқырай	Сұраулы-сай	8	50
9	Сарғатай Көмекбай	Ошақ-қарасу	5	31
10	Махамбет Иса	Қотан-су	4	31
11	Бекей Төтгібай	Терісбұтақ	5	23
12	Сандыбай Оразалы	Арал-тал	6	43
13	Құлмағамбет Ділмағамбет	Шілікті-сай	16	96
14	Құттыбай Мекебай	Қайрақты	17	97
15	Ізтлеу Жангелды	- // -	12	73
16	Ержан Самалық	Медес-төбе	12	73
17	Көлбай Қасқырбай	- // -	12	66
18	Аймолда Аманқұл	Бас-төбе	6	32
19	Қожахмет Боранбай	Қышқылы-аша	6	39
<i>Барлығы</i>			<i>147</i>	<i>871</i>
154	Болыс бойынша		1266	6655

Осылайша, зерттеліп отырған Құмақ болысында 43,2 тұрғыны бар 8,2 жеке шаруашылық санаққа ілінген.

Бірінші әкімшілік ауылда Жағалбайлының екі руы Ормантай мен Құтбанайлар тұрған. Ормантайлар шаруашылық ауылдардың 95,7%-ын және тұрғындардың 98,2%-ын құраған.

Олардың ішінде Жетібай, Бұлғак, Төлес, Бесбай және Атамалы ру тармақтары болды. Қалғаны - Құтбанай руының тармағы Жәнібектің өкілдері. Ең алғашқы қыстаулардың негізін ХІХ ғасырдың басында №3 шаруашылық ауылындағы Т.Үмбетбай ақсақалдың арғы аталары салған. Олардан соң №1, 2, 9-12 шаруашылық ауылдардың аталары қыстау тұрғызған. Ең соңғы болып №14 және 19 шаруашылық ауылдарындағы Т.Есірқожа мен Қ.Алдоңғар ақсақалдардың аталары көшіп келген. Жергілікті халықтың қыстаулары уезд орталығынан 400 верст қашықтықта орналасып, Құмақ болысы шеңберінде ғана емес, уезд көлемі бойынша ең шалғай саналған.

Көрсетілген 23 ақсақалдың шаруашылық ауылда 7000-нан аса мал болған. Бірінші орында қой 3000-ға жуық, сосын ірі қара мал мен жылқы болған. Қысқы жайылым осы әкімшілік ауылдың төрт қауымының әрқайсысының ортақ қолданысында еді. Бірге және бір мезгілде Жағалбайлының барлық шаруашылықтары Ақжар, Талбай-сай, Жалтыр көл деген жерлердегі жайлауға көшті. Жыл сайын №8-20 шаруашылық ауылдар 800-ге жуық жылқысын Ново-Ор станциясының жеріне айдап, жалға алған жайылымды пайдаланғаны үшін бір жылқыға 10 тиыннан ақы төлеген. Осы мерзімде ірі қара мал мен қойды да әрқайсысына тиісінше 5 және 3 тиыннан төлеп бағатын еді. Бұл жайылымдарды жалға алмай-ақ қойса да болар еді, бірақ олардың қыстаулары орыстармен шекаралас болған. Сондықтан қазақтардың шабындықтары тапталатын қазақ ауылдары сол үшін айыппұл төлейтін. Өз кезегінде №8, 9, 11 және 13 ауылдар жерлерін Ново-Ор станциясының казактарына белгілі бір төлем ақы алып, егін егуге жалға берді.

Әр ауылдың шабындықтары жеке-жеке, Құмақ, Тасты бұтақ өзендері бойы мен Шаңқы көл айналасында, сондай-ақ Ащылы, Жолқұтты, Сарыбұлақ, Жаман және Сары сай сай-жыраларын жағалай орналасты. Барлығы 51 шалғындық учаске саналды, оның ішінде Жағалбайлылардың шаруашылық ауылдарының 52,2%-ы түтін басына бөлініп шөп шапты, қалғандары жеке (26,1%) немесе бірігіп (21,7%) жоңышқа жинады. 1897 жылы осындай әдістермен 18 мың малдан астам шөп дайындалған, бұл бүкіл Қостанай уезі бойынша ең жоғарғы көрсеткіш болатын. Қыста қыстау маңында орналасқан басты шабындықтар көрші ауылдардың малының таптауынан қорғалды.

Жекелеген ауылдар арасындағы егістік жерлер де шектеулі болды. Біз қарастырып отырған әкімшілік бірліктің шаруашылық ауылдары егістіктерінің орналасуына орай алты топқа бөлінді. Болыстағы ең ірі саналатын, көлемі 1186,5 десятинаға жететін негізгі егістік жерлер Құмақ, Жамансай, Тасты бұтақ өзендерінің жағалауында, Шемекті сай жоғарғы ағысында, Әулиеағаш, Бауыздау, Қайың сай деген жерлерде орналасты. Егінді жинап алған соң ол жерлер де шабындықтар сияқты, топтардың ортақ жайылымына айналды⁴¹⁵.

Қостанай уезінің Сүйіндік болысымен және Ақтөбе уезінің Теректі болыстарымен шектесетін **екінші әкімшілік ауыл** территориясында Жағалбайлының мына үш руы: тұрғындардың 51,5%-ын құрайтын Ормантай, 36,4%-ын қамтитын Бұлдый және 12,1%-ы болған Есірқожа рулары қоныстанған. Аталған рулардың қыстауларының көбі ХІХ ғасырдың 50-жылдарында, ал №25, 27 және 31 шаруашылық ауылдарының қыстаулары ХІХ ғасырдың 60-жылдарының соңы 70-жылдарының басында салынған. Олар да уезд орталығынан 370-385 верст қашықтықта орналасты.

1893 жылы жоғарыда көрсетілген ақсақалдардың 33 шаруашылық ауылында 7000 бастан астам әр түрлі мал саналған, ондағы ірі қара мал, қой және жылқының үлестері бірдей, ал түйе саны бүкіл уездегі нормаға сай, 2,6%-дан аспады. Аталған рулық топтар жайылымдық жерлерді бөлмей, ортақ пайдаланды. Тек №12 және 33 шаруашылық ауылдар ғана өздерінің шабындық жерлерін күзеткен. Барлық ауылдар бір жайлауға көшіп отырған. №1, 3, 5 және 6 М.Бадырақ, Б.Тілеу, М.Қаратеке және С.Тайлақбай ақсақалдардың ауылдары жылқыларын өзара келісім бойынша көрші жатқан Қостанай уезінің Сүйіндік болысы мен Ақтөбе уезінің Теректі болысының қысқы жайылымдарына жалақысыз айдаған. №5 және 6 ауылдардың ақсақалдары қысқы екі айда жылқыларын бір басқа 20 тиыннан төлеп, Орынбор губерниясының орыс қазақтарының жерінде жайған. №22 Б.Нұрпейіс ақсақалдың шаруашылық ауылы жылқыларын тиімдірек жағдайда, бір басқа 5 тиыннан орыстарға төлеп, Жайық өзенінің арғы

415 Материалы по киргизскому землепользованию. Кустанайский уезд. Т. V. Поаульные таблицы статистических сведений. -150-157 бб.; Примечания к пообщинным таблицам статистических сведений по Кустанайскому уезду. -156-157 бб.

жағында баққан. №13 Ж.Алтынай ақсақалдың шаруашылық ауылы 140 жылқысының 60-тайын қыста Сүйіндік болысы жерінде төлем ақысыз бақса, қалған бөлігіне бір басқа 7 тиыннан төлеп, орыс казактарынан жер жалға алған.

Басты шабындықтары Құмақ, Қарабұтақ, Қарағанды, Тасты сай өзендері бойында, Қырман көл маңында және Талбай сай, Қырық құдық, Барбысай, Сасық көл, Ақмар, Қара ағашты, Пішенді шатқалдарында орналасты. Шабындықтар түтін басына бөлінген жағдайда, оның иесі тіпті болыстың басқа жеріне көшіп кетсе де меншікті шабындығын пайдалану құқығы сақталатын еді. Мысалы, №5 шаруашылық ауылдан Сүйіндік болысына көшіп кеткен үш меншік иесі жыл сайын көрші шаңырақтарға өздерінің шабындықтарын сатып отырған.

Жоғарыда аталған өзен-көлдер мен шатқалдар маңында егістік жерлер де орналасты. Сөйте тұра әр ауыл тек өзіне тиесілі жерге ғана егін еге алатын. 1892 жылы аштықтан соң №10 және 11 С.Нұрсейіт пен Қ.Соқырай ақсақалдардың шаруашылық ауылдары көршілес орыс казактарына жерлерін егістікке жалға бере бастады. Оның өзіндік шарттары бар еді: орыстар жыл сайын 100 десятинаға жуық жерге егін екті, оның жартысын өздері алып, қалған жартысын Жағалбайлыларға берген. Мал, өңдеу құралдары мен жұмысшылар орыс казактарынан шықты, қазақтар тек қана тырмалауға мал берді. Екі жақ өздерінің 50 десятина жеріне тұқымдарын егіп, піскен астықты өз күштерімен жинап алды. Осындай шарттармен №28-31 шаруашылық ауылдардың 250 десятинаға жуық жеріне астық себілді. Мұндай әдістің тиімді тұсы - қазақтар орыстар мен татар көпестерінен қарызға алынған өндірістік тауарлар мен ең қажетті өнімдердің ақшасын жерді жалға беру арқылы қайтарды. Бір рет егуге дайындалған жер үшін көпестер десятинасынан 50-60 тиын алды. Осылайша, 1898 жылы көктемде №31 Б.Құлболды ақсақалдың шаруашылық ауылы күз бен қыста алынған тауар үшін 40 десятина егістік тапсырған⁴¹⁶.

⁴¹⁶ Материалы по киргизскому землепользованию. Кустанайский уезд. Т. V. Очерк хозяйственного быта киргизов по данным Кустанайского и других уездов. -38 б.; Поаульные таблицы статистических сведений. -154-161 бб.; Примечания к пообщинным таблицам статистических сведений по Кустанайскому уезду. -155-156 бб.

Үшінші әкімшілік ауылда толықтай Құтбанай руының Кетей, Сейіткүл, Тарғай, Шағыр және т.б. тармақтары қоныстанды. Олардың көбі осы территорияға ХІХ ғасырдың 40-50-жылдары орныққан болатын. Бірінші болып №24-20 Тұрған ақсақалдың шаруашылық ауылының арғы аталары ХІХ ғасырдың 20-жылдарында көшіп келген. Қарастырылып отырған әкімшілік ауылдың қыстаулары да Қостанай қаласынан алдыңғы ауыл сияқты қашық орналасты.

Жағалбайлылардың 28 шаруашылық ауылында 1898 жылы төрт түлік малдың әр түріне 5 мыңнан астам бас санаққа ілінген, ең көп үлес жылқыға, сосын ірі қара мен қойға тиесілі болды. Шекаралары ХІХ ғасырдың басында айқындалған қысқы жайылымдарды барлық топтар бөлмей, бірігіп пайдаланды. Барлық көрсетілген ауылдар жайлауға бірдей мерзімде көшті, бірақ күзде төрт ірі топқа бөлінді, олардың әрқайсысының өз суаты болды. Қысқы жайылым жетпеген кездері біраз шаруашылықтар орыс казактарынан жалға жер алды. Мысалы, 100-ге жуық жылқысы бар №12 Н.Байдос ақсақалдың шаруашылық ауылы үйірлерінің бір бөлігін желтоқсан айынан бастап Жайықтың арғы бетіне жайып, бұл үшін орыстарға бір бас жылқыға 15 тиыннан төлем ақы төледі.

Шабындық жерлер барлық ауылдар арасында бөлінді. Олар астықты жинап алған соң да қалған шөпті қыста қой жаю үшін күзетіп отырды. Пішенді күз бен қыста әр ауыл жеке-жеке қой жаюға пайдалатындықтан, 1 қарашадан көктемге дейін бөтен мал кіріп кетуден күзетілді. Жоңышқа кейде түтін басына бөлініп, кейде бірігіп шабылды. Аталған шаруашылықтардың 71,4%-ы пішенді бірігіп шапты, 1897 жылы жергілікті Жағалбайлы шаруалары малға азық ретінде 14 мыңға жуық шөмеле шөп дайындады. Оның 36,1%-ын өз шабындықтарынан шапса, 63,9%-ы сатып алынды. 642 десятинаға кететін егістік жерлер Құмақ өзенінің екі жағасында және Сабырбек, Қайың, Көтебай, Ащылы, Байдос сай, Қарамола, Қонысбай сай, Шиелі сай және Бостамбай сай жылғалары арасында орналасты⁴¹⁷.

⁴¹⁷ Материалы по киргизскому землепользованию. Кустанайский уезд. Т. V. Поаульные таблицы статистических сведений -158-165 бб.; Примечания к пообщинным таблицам статистических сведений по Кустанайскому уезду. -152, 154-155 бб.

Құмақ өзеніне таяу орналасқан №21, 23 және 28 шаруашылық ауылдардың ақсақалдары егістік жерлерін кеңейту үшін 1890-1895 жылдары зерттеліп отырған әкімшілік ауылдың оңтүстік бөлігіне уақытша пайдалануға арналған қыстаулар тұрғызды. Осының нәтижесінде осы ауылдарға орташа есеппен бір шаруашылыққа 4,7 десятина егіндікпен келді, басқа ауылдарда бұл көрсеткіш орташа алғанда 3,2 десятинадан еді. Жалға алған уақытша қыстауларда қыс кезінде қожасының жақын туыстары отырып, малының азығы ретінде егістік қалдығы сабанды пайдаланып, бос жүрген ірі қара мен жылқыны қарауылдаған.

Үшінші әкімшілік ауылда өзге әкімшілік ауылдың тұрғындарына қыстаулардың тұрақтарын сатқан жағдайлар да кездесетін. Мысалы, №11 шаруашылық ауылдың территориясында 1886 жылға дейін Жағалбайлы руынан шыққан Елекбай мен Божан отырған болатын. Бірнеше жылға созылған өзара жауластықтан соң бұл екі шаруашылық та қыстауларын тастап, алтыншы әкімшілік ауылға көшіп кетті. Божан қыстауларын өзіне тиесілі жерімен бірге төртінші әкімшілік ауылдың Жағалбайлысы Алтыбас Сүгірәліге сатты. Ол сатып алған жерлерін бір-ақ жыл пайдаланып, 1887 жылы №11 шаруашылық ауылдың сол кездегі ақсақалы Қосмұхамед Егізбайға қайта сатты, ол болса әкесінен енді енші алып, өз алдына шаруашылық болып бөлініп шыққан болатын⁴¹⁸.

Бесінші ауылмен шектесетін **төртінші әкімшілік ауылдың** 92,9%-ын Құтбанай руы, қалғанын Балғожа руы құрады. Бір ескеретін жайт - Құтбанай руының бүкіл қыстауы бір мезгілде - XIX ғасырдың 50-жылдарының басында салынған еді. Тек №13 шаруашылық ауылдың ақсақалы, Балғожа руынан тарайтын Н.Құттылыжол ғана қыстауларынан 1866-1867 жылдары, яғни Орынбор генерал-губернаторлығының құрылуын заңмен бекітіп берген 1868 жылғы реформа қарсаңында тұрғызғанын көрсетеді. Қыстаулар да уезд орталығынан алыс, 350-370 верст қашықтықта орналасты.

Мұнда бүкіл Құмақ болысы бойынша көп мал - 9 мың басқа жуық болды. Оның 39,5%-ын қой, 29,2%-ын жылқы

⁴¹⁸ Материалы по киргизскому землепользованию. Кустанайский уезд. Т. V. Очерк хозяйственного быта киргизов по данным Кустанайского и других уездов. -39 б.

және 19,1%-ын ірі қара мал құрады. Сонда бір жеке шаруашылыққа 35,9 бастан тиді, бұл да осы болыс бойынша жоғары көрсеткіш еді. Барлық ауылдар бір мезгілде көшіп жүрді. Көктемгі, жазғы және күздік жайылымдарды барлық 26 шаруашылық ауыл бірігіп пайдаланды, алайда олардың суаттары әр түрлі болды. Сонымен қатар қыстаулық территорияларының шекаралары қатаң сақталды. Көрші ауылдардың малдары кейде жазда ол жерлерге зиян келтіргенімен, қыс пен күзде бөтен мал мүлдем жіберілмеді. Қысқы жайылым жетпеген жағдайда жергілікті малшылар басқа жерлерді жалға алды. Мысалы, №10 Ж.Жиенбай ақсақалдың шаруашылық ауылы 300-ге таяу жылқысын Ново-Ор станциясы казактарының жерінде жайды. Жайылымды 1 қаңтардан 1 сәуірге дейін пайдаланғаны үшін олар бір жылқыға 10 тиыннан төледі. №14 Т. Көшкінбай ақсақалдың шаруашылық ауылы 300 жылқысын бағу үшін Сүйіндік болысындағы Жайық өзеніне жақын орналасқан жерлерді желтоқсан айынан бастап жалға алды. Өз кезегінде №15,16 және 22 Т.Естен, Қ.Әбди және А.Бекен ақсақалдардың шаруашылық ауылдары 150-ге таяу жылқысын Башқұртстанға айдаған. Бұл істе олар төртінші Усерген болысының Карим деревнясындағы башқұрттан жерді жалға алған Сүйіндік болысының болыс басшылығынан үміткер Ерман Көлтасыұлынан қолдау тапты. Жалға алған жайылымды пайдаланғаны үшін олар Е.Көлтасыұлына 40 сом төледі.

Шабындық жерлер ауылдар арасында бөлінді, алайда бірқатар ауылдардың арасында шабындықтардың шекаралары болмады. Басты шабындықтар Жарлы, Айдарлы, Құмақ, Құйма сай өзендері мен Күңтірлік, Аршалы, Қараағаш, Көктерек жылғалары бойында орналасты. Олардың бәрі 1897 жылы жергілікті халыққа малға азық ретінде 13 мыңға жуық мая дайындауға мүмкіндік берді және 5 мың маядан астамын қосымша сатып алды. 751 десятина көлеміндегі немесе бір жеке шаруашылыққа 3,1 десятинадан тиетін егістік жерлер де шабындық жерлердің маңдарында орналасты⁴¹⁹.

⁴¹⁹ Материалы по киргизскому землепользованию. Кустанайский уезд. Т. V. Поаульные таблицы статистических сведений. -162-165 бб.; Примечания к пообщинным таблицам статистических сведений по Кустанайскому уезду. -152-153 бб.

Бесінші әкімшілік ауыл көбінесе Малатау руынан тұрды (97,6%). Оның ішінде 79,2%-ы Құтпанбет, 12,5%-ы Жиенбай ру тармақтарына жатты. Сирақты руы 3 жеке шаруашылығы мен 16 тұрғыны бар №25 шаруашылық ауылда кездесетін. Мұндағы қыстаулар негізінен XIX ғасырдың 40-50-жылдарында тұрғызылған. Тек №15 және 25 Б.Мылтықбай мен Ө.Аманжол ақсақалдардың қыстаулары ғана 1870 және 1868 жылдары салынған. Бұл тұрақты қоныстардың 95,6%-ы шымнан, тек 4,4%-ы ғана ағаштан тұрғызылған. Олардан уезд орталығына дейінгі аралық 320-325 верст. Қарастырылып отырған әкімшілік ауылдың тұрғындары ең көп мал - 4 мыңға жуық мал, орташа есеппен бір жеке шаруашылық 29,8 бас малдан иеленіп, Құмақ болысы бойынша екінші орынға жетті. Малдың түрлік құрамы бойынша бірінші орынды қой, сосын жылқы иеленді, ал ірі қара мал небары 17,7%-ға жетті. Барлық қыстаулық жайылымдарды ортақ пайдаланды. Бірақ қыстау маңындағы жайылымдарды малдан қорғап отырды. 350 жылқысы бар №11 Т.Төлебай ақсақалдың шаруашылық ауылы мен №12 Ж.Беркімбай ақсақалдың ауылдары қыс кезінде, 1 желтоқсаннан бастап жылқыларын өзара келісім бойынша көршілес Сүйіндік болысының жайылымдарында ұстады. Шалғындық учаскелері Жарлы, Жалғызағаш, Қарасу өзендері бойында, сондай-ақ Жанысқайсай, Ащылы сай, Жар бұтақ, Төлеспай сай, Ақтасты сай, Санқат сай, Бостамбай сай, Ботансай, Рысбике, Текелбай бұлақ, Есенбек мекендерінде орналасты. Бұл шабындықтар ауылдар арасында бөлініп, олардың шекаралары шөп шабылып болған соң да сақталды. Себебі ол жерде 1 қаңтарға дейін қой жайылатын еді. Шөпті түтін басына бөлініп те, қауымдасып та шапты, дайындалған мал азығын шөмелеп бөліп алды. 1897 жылы 147 жеке шаруашылық өз учаскелерінен 17,6 мың шөмеле шөп жинап алды. 300 десятинадай егістік жер қыстау маңында, сондай-ақ жоғарыда аталған өзендер бойында орналасты⁴²⁰.

Алтыншы әкімшілік ауылында толығымен Ормантай руы мекендеді. Оның Алтысарт тармағына (Алтыбай мен Жетібай аталықтары) тұрғындардың 56,1%-ы, ал Жәнібек тармағына (Ақбалық аталығы) - 43,9%-ы тиді. Мұндағы көптеген қыстаулар 1849-1851 жылдары тұрғызылған. Тек №8, 9 және

⁴²⁰ Материалы по киргизскому землепользованию. Кустанайский уезд. Т. V. Поаульные таблицы статистических сведений. -162-165 бб.; Примечания к пообщинным таблицам статистических сведений по Кустанайскому уезду. -162-169 бб.; -151-152 бб.

10 Д.Соқырай, С.Көмекбай және М.Иса ақсақалдардың шаруашылық ауылдарының қыстаулары 1873 жылы тұрғызылды. Бұл қыстаулардан Қостанай қаласына дейінгі аралық 350-370 верст шамасында еді.

Бұл шаруашылық ауылдағы мал басы 4 мыңнан асып орта есеппен бір жеке шаруашылыққа 29,1 бастан келді.Түрлік құрамында қой (31,7%), сосын жылқы (29,2%) және ірі қара мал (24,1%) басым болды. Бұл ауылдардың бәрі қыстаулық жайылымды бөлмей, бірге қауымдасып пайдаланды. Қыстаулық территориялардың шекаралары ХІХ ғасырдың 50-жылдары шатқалдар бойынша белгіленді.

Олардан соң әдетте, көршілес, жеке көшіп жүрген ауылдардың жерлері басталатын. Көрші ауылдың малдары бұл шекараны қысқа дейін ғана дау-дамайсыз басып жүре алды. Әдетте алғашқы қар түскенге дейін шекаралар күзетілмеді, алайда қыста әр ауыл өз малын тек өз жерлерінде ғана бақты, бөгде мал көрген сәтте қуып тастады. Жайылымдарды соншалықты таптап кету сирек, тек боранды күндері ғана айтыс-тартыс болып тұрды. Жеке суаттарды қоспағанда көктемгі, жазғы және күзгі қоныстар да ортақ болды. Жайлауға бәрі бірдей көшіп барып, бірге түсті. Шабындықтар көбіне ауылдар арасында бөлінді. Сонымен бірге бірнеше ауылдың ортақ шабындық учаскелері де болды. Оған мысал ретінде Көкпекті өзені мен Қонды-Қарасу жайлауына жақын жардегі учаскелерді айтуға болады. 1800 жылы бұл учаске Ақбалық ру тармағынан тарайтын, 9 шаруашылықтан тұратын, оған осы қауымның басқа шаруашылықтары да кіретін, бір ауылдың меншігінде еді. Ауыл үнемі қатты желден қорғаны болмағандықтан, қар астында қалып қоятын. 1880 жылы руластар бұл 9 шаруашылыққа Құмақ өзеніне көшуге рұқсат берді. Ауылдардың әрқайсысы өз жеріне шалғындық учаскелер мен бір, екі немесе үш шаруашылыққа қоныстанушыларға қыстаулық орын алды. Ал Көкпекті өзені бойындағы шабындық бес ауыл арасында учаскелерге бөлінді. Учаскенің көлемі ауылдың жаңа мүшелерінің санымен анықталды. Ауылдың шаруашылықтары арасында әрбір шабындық жерлер жыл сайын теңдей бөлініп отырды. Ал қоныстанушыларға арналған шабындықтың бәрін қауым мүшелері кезектесіп малдан қорғады. Қарастырылып отырған әкімшілік ауылдың қалған жайылымдары Жабағы, Қайрақты, Қотансу, Терісбұтақ және Шелекті сай өзендері бойында орналасты. Аталған және өзге де жерлерден 1897 жылы 139 Жағалбайлы шаруашылығы

малға азық ретінде 7,5 мая шөп дайындады. Ауылдың егістіктері де осы жерлерде орын тепті⁴²¹.

Кейін Құмақ болысының шұрайлы жерлері қоныстанушылардың учаскелері үшін тартып алынды, ол жерлерге орыс шаруа-қоныстанушылары Оо қаласы мен Ново-Ор станицасы арқылы келді. Мысалы, тек бір ғана 1912 жылы оларға 7142 десятина жер бөлініп берілді, сөйтіп бірнеше қоныстанушы учаскелері құрылды. Сретенск, Верхне-Джусинск, Исмакаевск және Раздольный. Олар бір адамға тиесілі 7-8 десятина есебінен 201 отбасылық жер тартып алды⁴²².

• **Сүйіндік болысы** Қостанай уезінің солтүстігінде орналасып, оның солтүстігіндегі шекрасы Орынбор губерниясы арқылы өтсе, шығыста - Құмақ болысымен, батыста - Желқуар болысымен шектесіп жатты. 1898 жылы болыста 6 әкімшілік ауыл, 1154 жеке шаруашылық және 6597 тұрғын санаққа ілінген, олардың бәрі Жағалбайлының 6 руынан тараған. Төртеуі (Малатау, Сирақты, Ормантай және Бозбет) Мырзадан, ал екеуі (Бескүрек және Аққожа) Лезден тарайды. Малатау руы толығымен №2, Сирақты руы №1 және 5, Ормантай руы №3, Бозбет №6, ал Аққожа мен Бескүрек рулары №4 әкімшілік ауылдарға қоныстанған.

Көрсетілген рулардың сандық арақатынасына келсек олардың ішінде Сирақтылар жетекші орында тұрды. Олардың үлесіне Сүйіндік болысындағы шаруашылық ауылдардың 41,2%-ы, Жеке шаруашылықтардың 44,6%-ы және тұрғындардың 43,7%-ы тиді. Ақтөбе және Қостанай уездерінің қарастырып өткен болыстарында осы рудың мұндай басым және ұйыса орналасуы кездеспеген еді, бұл тек Сүйіндік болысына ғана тән еді. Жағалбайлының өзге аталған руларының таралуы жоғарыдағы көрсеткіштерге сәйкес мынадай болды: Бозбет - 21,0-15,9,-17,0%, Аққожа - 15,1-13,6-12,5%, Ормантай - 13,4-13,8-14,6%, Малатау - 5,9-10,0-10,0% және Бескүрек - 3,4-2,1-1,8%⁴²³.

⁴²¹ Материалы по киргизскому землепользованию. Кустанайский уезд. Т. V. Очерк хозяйственного быта киргизов по данным Кустанайского и других уездов. -40 б.; Поаульные таблицы статистических сведений. -166-169 бб.; Примечания к пообщинным таблицам статистических сведений по Кустанайскому уезду. -153-154 бб.

⁴²² Лось-Рошковский Ф. Ходокам и переселенцам, направляющимся в Кустанайский уезд Тургайской области в 1912 году. -Полтава, 1912. -2, 17 бб.

⁴²³ Материалы по киргизскому землепользованию. Кустанайский уезд. Т. V. Поаульные таблицы статистических сведений. -214-229 бб.; Сведения о киргизских ордах и родах по волостям Кустанайского уезда. -230 б.

Біз қарастырып отырған болыста, Қостанай уезінің басқа болыстарындағы сияқты, кейбір әкімшілік ауылдардың құрамында саналған бөгде шаруашылықтар да кездеседі. Мысалы, 1898 жылы Сүйіндік болысында осындай 50 шаруашылық санаққа ілінген: оның 46,0%-ы осы болыстан, 48,0%-ы Қостанай уезінің басқа болыстарынан, ал 6,0%-ы көршілес Ақтөбе уезінің болыстарынан шыққан. Көбінесе олар жергілікті дәулетті шаңырақтарға жалданып, жұмыс істейтін кедей-кепшіктер еді. Өзге әкімшілік ауылдан немесе болыстан шыққандар өздерінің дәулетті ағайындарымен бірге көшіп, солардың қымызын ішіп күнелтуге тырысты. Үшіншілері кедейленіп, Сүйіндік болысына күнкөріс үшін келгендер. Төртіншілері - жұт кезінде бар малынан айырылып, кедейленгендер. Осындай кірмелердің уақыт өте келе бір қалыпқа түсіп, тіпті байып кетіп, өздерінің тұрған жеріне оралып, көшпелі өмір сүре бастаған жағдайлары да кездесетін. Баюдың әдістерінің біріне жүкшілік кәсібі жатты. Даланы жақсы білген олар әдетте Сырдария облысына тауар апаратын жергілікті қазақ саудагерлерінің сауда керуендерінің керуенбасы ретінде жалданатын. Еңбектері үшін жоғары ақы алатын, себебі мұндай кәсіп саудагерлер арасында сұранысқа ие еді. Осындай кірме шаруашылықтардың бұл жерде болған уақытының ұзақтығын қарастырсақ, олардың 54%-ы Сүйіндік болысында 1-5 жыл аралығында, 32,0%-ы - 6-дан 10 жылға дейін, 14,0%-ы - 20 жылдан аса уақыт өмір сүрген. Шындығында бұл жерде 10 жылдан аса тұрған шаруашылықтар жаңа мекенде түпкілікті қоныстанды деп саналған. Екіншіден, мұндай қазақ қоныстанушылары кейін жеркепе және шаруашылық қора-қопсыларын салып алып, тұрғындармен тығыз байланыста болған, сондықтан өздерінің бұрынғы туған жерлеріне оралу енді мүмкін емес секілді көрінетін еді⁴²⁵.

Енді, Жағалбайлылардың бөлінген әкімшілік ауылдарда таралуын, ақсақалдың шаруашылық ауылдарын, олардың нақта жеке шаруашылықтарын онда тұратын тұрғындар санымен бірге көрсете отырып қарастырамыз (*12-кестені қараңыз*).

⁴²⁵ Материалы по киргизскому землепользованию. Кустанайский уезд. Т. V. Очерк хозяйственного быта киргизов по данным Кустанайского и других уездов. -75-78 бб.; Долинский В. Об отношениях России к Среднеазиатским владениям и об устройстве киргизской степени. -47-48 бб.

**1898 ж. Қостанай уезі Сүйіндік болысындағы
Жағалбайлылардың ауылдары, шаруашылықтары мен
олардың тұрғындары⁴²⁶**

№	Ақсақалдардың есімімен аталатын шаруашылық ауылдар	Қыстаулары орналасқан шатқалдар	Шаруа- шылық саны	Тұрғын- дар
1	2	3	4	5
№1 әкімшілік ауылы				
1	Мұхамет Мақыш	Жайық өзені	14	80
2	Үсен Кенжекүл	- // -	8	43
3	Кенжебай Тал	Сүйіндік өзені	12	67
4	Тасмағамбет Бердімбет	- // -	12	70
5	Теңіз Құлақбай	Жайық өзені	17	85
6	Құлжан Қонысбай	- // -	17	80
7	Қаражігіт Арық	- // -	18	88
8	Жылкелді Қожан	- // -	7	45
9	Бектүр Тасыбек	Ащы-бұтақ	17	119
10	Жиенкүл Меңдаяқ	Жайық өзені	16	109
11	Рысмағамбет Тұяқ	- // -	4	21
12	Жүсіп Дөнен	- // -	14	77
13	Жақыпбай Төлебай	Матый-сай	5	29
14	Сүгір Мөңке	Жуса өзені	8	49
15	Қайқожа Қошқар	- // -	15	96
16	Нұрман Шынберген	- // -	2	13
17	Мақан Қуантай	Таубек сағасы	20	127
18	Асмағамбет Беркімбай	Жуса өзені	6	50
19	Байжол Қоқай	- // -	14	81
20	Тамат Жойтас	Қалдау-сағасы	14	98

⁴²⁶ Материалы по киргизскому землепользованию. Кустанайский уезд.
Т. V. Поаульные таблицы статистических сведений. -214-229 бб.

1	2	3	4	5
21	Құлмат Жүсіп	Сүйіндік өзені	12	50
22	Бұсұрман Табық	Келте-сай	9	54
23	Байет Қыстау	Сүйіндік өзені	21	104
<i>Барлығы</i>			282	1635
№2 әкімшілік ауылы				
1	Шаңқы Жанғыршы	Жайық өзені	4	22
2	Көтебай Төлеп	- // -	5	28
3	Өмітбай Ықылас	- // -	7	31
4	Әкет Олжабай	- // -	15	76
5	Иса Олжабай	- // -	47	282
6	Басқымбай Шалабай	- // -	4	33
7	Жабағы Есмағамбет	- // -	33	185
<i>Барлығы</i>			115	657
№3 әкімшілік ауылы				
1	Есқали Ерғали	Сүйіндік өзені	7	39
2	Мейірман Таңатбай	Сүйіндік өзені	13	66
3	Жанболат Ырғызбай	- // -	8	52
4	Қожай Жағал	- // -	10	64
5	Бекен Лақбай	- // -	14	73
6	Бекіш Нұрлыбай	- // -	13	73
7	Барақай Темрей	- // -	14	89
8	Естай Ділдә	Қайрақты-сағасы	3	22
9	Бекбау Мырзабай	Қайынды-сағасы	6	28
10	Қасен Жаманбала	Сүйіндік өзені	21	113
11	Мұхаметғали Шойтас	Адырлы өзені	7	40
12	Құлман Шай	- // -	4	22
13	Жұмабек Мырзагелді	- // -	3	28
14	Ертай Есмақай	Қайынды өзені	9	75
15	Ақпан Боранқұл	Орыс-кескен	13	77
16	Қадыр Құрман	- // -	14	100
<i>Барлығы</i>			159	961

1	2	3	4	5
№4 әкімшілік ауылы				
1	Әкімжан Келдібай	Қодас	11	67
2	Жұмабай Ақшолар	Қарашандық	4	24
3	Рысқұл Боқаш	Жалпақ-қозы	7	35
4	Тұрсын Танжарық	Наурызбай	2	9
5	Ысқақ Жарты	Жайық өзені	12	67
6	Дуытбай Көтекүл	- // -	3	18
7	Мұстафа Иман	- // -	10	49
8	Аудабай Байімбет	- // -	3	16
9	Дүйсенбай Байкенже	- // -	7	27
10	Шаңқы Жанабай	Ұлы-қарт өзені	11	57
11	Тобылбай Қыдыр	- // -	11	56
12	Мұқан Ақжан	Бала-қарт	20	115
13	Баймағамбет Жанабай	Қоян-ұрған	12	72
14	Мұқан Көбен	Қан-ұрған	12	77
15	Батырбек Есмағамбет	Өзірбек	12	58
16	Жанқұл Оңғарбай	Сүйіндік өзені	6	25
17	Мұқан Белісбай	- // -	6	32
18	Дүйсенбі Тұрсынәлі	- // -	8	39
19	Ералы Тастанбек	Қыйма өзені	4	13
20	Жалпақ Қарабай	- // -	7	34
21	Киікбай Қыстаубай	- // -	8	48
22	Қошпан Әжен	Қарой өзені	5	27
<i>Барлығы</i>			<i>181</i>	<i>965</i>
№5 әкімшілік ауылы				
1.	Айтқұл Иткүшік	Жайық өзені	25	131
2.	Төребай Марал	- // -	16	73
3.	Жаркен Батыр	- // -	5	31
4.	Кенже Малмақ	- // -	13	89
5.	Бекентай Темірбай	- // -	5	33
6.	Қадырбай Алшынқұл	- // -	10	72

1	2	3	4	5
7.	Атый Балқас	- // -	11	68
8.	Ақтас Тәсен	Жайық өзені	3	13
9.	Бұқарбай Лақбай	- // -	3	15
10.	Досмағамбет Алыбай	- // -	9	38
11.	Кендірбай Бекжан	Бөрлі өзені	6	31
12.	Есалды Ержігіт	- // -	10	68
13.	Есдан Алтай	- // -	14	75
14.	Құмақбай Байтанай	- // -	10	57
15.	Өгізше Бекбатыр	- // -	7	35
16.	Байжан Нұрғали	- // -	7	35
17.	Жиенөлі Бектұр	Жайық өзені	13	62
18.	Құл Әбіл	- // -	14	74
19.	Жүсіп Айтбай	- // -	6	32
20.	Бейіс Көшкінбай	- // -	5	21
21.	Қашау Танқы	- // -	7	40
22.	Мақан Тәжік	Қайыңды-сай	7	26
<i>Барлығы</i>			<i>233</i>	<i>1259</i>
<i>№6 өкімшілік ауылы</i>				
1	Сүргітай Көтібақ	Кеуде өзені	4	32
2	Тұрған Түлкібай	Жайық өзені	4	35
3	Жамбы Түлкібай	Қарақоға өзені	9	45
4	Енкебай Итаяқ	- // -	5	34
5	Тілеубай Жантөл	Қайыңды өзені	7	37
6	Махамбет Жареке	- // -	9	60
7	Бақжас Төрегелді	- // -	5	33
8	Жүсіп Жұмабай	Жайық өзені	3	21
9	Исабай Тілеке	- // -	3	18
10	Жүсіп Танат	Алабайтал өзені	10	51
11	Сұлтанбай Дүйсен	- // -	6	29
12	Нұржан Аман	Жайық өзені	6	36
13	Төлеміс Жұматай	- // -	5	27

1	2	3	4	5
14	Жарасбай Аман	- // -	3	13
15	Мұрзабай Сатай	- // -	4	28
16	Қожанияз Шойынбай	Есебай өзені	8	49
17	Ділман Асыранды	Сүйіндік өзені	13	75
18	Мендібек Қарт	- // -	5	23
19	Тойтан Барак	- // -	5	28
20	Қапқожа Сатыбалды	- // -	11	68
21	Қожамұрат Атшабар	- // -	10	73
22	Жанысбай Баубек	- // -	16	91
23	Қосуақ Шүйке	- // -	17	109
24	Махамбет Байсадақ	- // -	11	71
25	Солақай Тойбағар	Бөлекей-байбақты	5	34
Барлығы			184	1120
119	Болыс бойынша		1154	6597

Жоғарыдағы кестеде келтірілген статистикалық мәліметтерден Сүйіндік болысындағы жеке шаруашылықтардың орташа көлемі 9,7-ге сәйкес, оларда орта есеппен 55,4 тұрғыннан өмір сүретінін көреміз.

Енді зерттеліп отырған болыстың жоғарыда айтылған алты әкімшілік ауылында өмір сүретін Жағалбайлының әр түрлі руларын олардың тіршілік әрекеті жүйесін жан-жақты көрсететін талдау жасап көрелік.

Бірінші әкімшілік ауылда толығымен Сирақты руының өкілдері тұрған. Олардың басым бөлігі Тілеу ру тармағына кіреді. Оған жеке шаруашылықтардың 56,5%-ы, барлық тұрғындардың 56,2%-ы тиесілі болды. Екінші орынды алатын Ораз ру тармағының осындай көрсеткіші - 13,0-18,4-15,6%-ды құрады. Бұдан кейінгі орындарды Жанбай, Құнқожа және Алақалпақ ру тармақтары алады. Сирақты руының тармақтары осы жерлерге көшіп келіп, орнықты. Олардың қыстауларын салу уақыттарында руының №4 Т.Бердімбет ақсақалдың шаруашылық ауылының арғы аталары орнығып, қыстау үйлерін XVII ғасырдың 50-60-жылдарында салған. XVIII ғасырдың бас кезінде Тілеу руынан шыққан №21 Қ.Жүсіп

ақсақалдың шаруашылық ауылының арғы аталары көшіп келген. 9 шаруашылық ауылдың (№1-3, 9-13, 23) тұрғындарының ата-бабалары XVIII ғасырдың 50-жылдарында көшіп келеді. Ең соңғы, қыстаулары 1870 жылы салынған қоныстанушылардың №14-20 шаруашылық ауылдары болды. Сүйіндік шалғай орналасқан болыстардың біріне саналды. Жергілікті тұрғындардың қыстауларынан уезд орталығына дейін 325-350 верст болды. Қоныстардың үй немесе шаруашылық қора-қопсы түрлері негізінен жеркепе түрінде салынды. Үйлердің тек 2,4%-ы ғана ағаштан тұрғызылған. Қарастырылып отырған ауылда 1898 жылы 5700 бастан астам мал болған немесе бір жеке шаруашылыққа 20,2 бас малдан тиген, бұл Сүйіндік болысының өзге әкімшілік ауылдармен салыстырғанда ең төменгі көрсеткіш болып саналды. Жылқы малы бәрінен басым (35,4%), одан кейін таралуы бойынша қой мен ірі қара мал тұрды. Соңғы орынды, барлық жердегі сияқты түйе иеленді, бір жеке шаруашылыққа 0,6 бас малдан тиді. Шабындық учаскелер жерлерде Жайық, Сүйіндік және өзге кішігірім өзендері бойында орналасты. Ащыбұтақ, Матый сай, Таубек сағасы, Қалдау сағасы, Келте сай шатқалдарында суармалы шабындықтар кездесті. Көп таралған жеке-жеке отбасыларының жерлері 1897 жылы 247 Жағалбайлы шаруашылығы өз учаскелерінен мал азығы ретінде 22 617 мая шөп дайындаса, жалға алған жерлерден 2000-ға жуық және қосымша 1255 мая шөп сатып алған. Жергілікті халықтың күнкөрісіндегі негізгі тірегі егіншілік болды, 412 десятиналық егістігі бар жеке шаруашылықтардың 80,9%-ы жер жыртты⁴²⁷.

Екінші әкімшілік ауылда толығымен Малатау руының өкілдері мекендеді. Олардың ішінде көп бөлігін Шұбаратты ру тармағы алып, шаруашылық ауылдардың 71,4%-ын, жеке шаруашылықтардың 80,7%-ын және халқының 83,7%-ын құрады. Одан кейін саны жағынан Барақ ру тармағы тұрды. Бірінші болып осы территорияға №1-5 шаруашылық ауылдардың арғы бабалары XVIII ғасырдың 50-жылдарында орнықты. Ең соңғы болып көшіп келгендер №6 ауылдағы Б.Шалабай ақсақалдың арғы бабалары еді, олар XIX ғасырдың 30-жылдарында қыстауларының негізін салды. Бұл қыстаулар

⁴²⁷ Материалы по киргизскому землепользованию. Кустанайский уезд. Т. V. Поаульные таблицы статистических сведений. -214-221 бб.

да Костанай қаласынан біршама алыс, 360-365 верст қашықтықта орналасты.

3000 бастан асатын малдың түрлік құрамында ең алдымен қой (33,0%), содан кейін ірі қара мал мен жылқы саны көп болды. Жергілікті қожалықтардың жартысында 500 бастан, №5 И.Олжабай ақсақалдың шаруашылық ауылында 1100 бастан аса мал ұсталған. Аталған шаруашылық ауылға қысқы, көктемгі және күзгі жайылымдардың ортақтығы, бөрінің бір жайлауға біріге көшуі тән болды, бұл олардың бір аталықтан тарайтындығымен түсіндірілді. Басты шабындықтары Жайық өзені бойында орналасты, оған дейінгі қашықтықтың 4 верстке жуық, ал ең алыс шабындық 20 верст қашықтықта орналасты. Шабындық жерлерді жыл сайын теңдей бөліп алатын, ал шөпті түтін басына бөлініп шабатын. Осы тәсілмен 1897 жылы 108 жеке шаруашылық 12 300 маядан аса шөп дайындаған, оның 87,6%-ы өз иелігінен, 12,4%-ы жалға алынған жерлерден шабылған. 382,5 десятинадай жердегі егістік Жайық бойында, қыстауға жақын орналасқан⁴²⁸.

Үшінші әкімшілік ауыл да рулық принцип бойынша құрылып, тек Ормантай руының өкілдерін біріктірді. Олар үш ру тармағынан тұрды: Алтысарт, Жәнібек және Боксары. Басым бөлігі Алтысарттың Мәмбет (№6, 7, 11, 12, 13, 15, 16 шаруашылық ауылдар) және Алтыбай (№8, 9, 14 шаруашылық ауылдар) аталықтарынан тарады, олардың үлесіне қарастырып отырған ауылдағы жеке шаруашылықтардың 54,1%-ы және тұрғындардың 57,6%-ы тиді. Жәнібек (№1-5 шаруашылық ауылдар) және Боксары (№10 ауыл) аталықтарының осындай балама көрсеткіштері тиісінше мынадай: 32,7-30,6% және 13,2-11,8%. 1870 жылдары бұл жерлерге бірінші болып, Алтыбайдан тарайтын №8 және 9 Е.Ділдә мен Б.Мырзабай ақсақалдардың шаруашылық ауылдары тұрғындарының арғы бабалары қоныстанған. Қалған қыстаулардың көбі 1828-1838 жылдары салынса, ең соңғы болып 1868 жылы №13 және 15 Ж.Мырзагелді мен А.Боранқұл ақсақалдардың шаруашылық ауылдары көшіп келіп, қыстау тұрғызған. Барлық қыстаулар уезд орталығынан бірдей аралықта - 395 верст қашықтықта орналасты. 159 жеке шаруашылықта 5,5 мыңға жуық мал басы

⁴²⁸ Материалы по киргизскому землепользованию. Кустанайский уезд. Т V Поаульные таблицы статистических сведений. -218-221 бб.

ұсталған немесе бір шаруашылыққа 34,1 - ден тиген. Бұл Сүйіндік болысындағы жоғарғы көрсеткіш еді. Мұнда қой мен жылқы басым болып, олардың үлесіне барлық малдың 33,4 және 32,0%-дан тиді. Қыстаулық жайылымдарды шекаралау бұл жерде XIX ғасырдың 60-жылдарының ортасында болыстың және ауылдық қоғамдардың орнатуымен жүрді, алайда бастапқы межелер онша сақталмады. Жайлау мен күзеу ортақ болды, бірақ суаттар бойынша төрт топқа бөлінді. Негізінен Сүйіндік, Адырлы, Қайыңды өзендері бойында орналасқан шабындық жерлер шаруашылық ауылдар арасында бөлініп, әрбір ауылда әр түтін бөлек шөп шапты. Тек М.Танатбай ақсақалдардың ауылында ғана шөпті қауымдасып шапты. 1897 жылы 135 шаруашылық 15,5 мыңнан аса мал шөп дайындаған, оның 80,9 %-ы өздерінің, қалғаны жалға алынған жерлерде дайындалған. Қосымша шөпті негізінен жылқысы көп шаруашылықтар, мысалы, Е.Ділдө, К.Жаманбала және Е.Есмақай ақсақалдардың ауылдары сатып алған. Егістік жерлер қыстау маңдарында орналасқан⁴²⁹.

Төртінші әкімшілік ауыл да рулық принцип бойынша құрылды. Басқа әкімшілік бірліктерден ерекшелігі, бұл жерде екі Аққожа мен Бескүрек руларының өкілдері өмір сүрген. Аққожаларға 22 шаруашылық ауылдың алғашқы 18-і, 157 жеке шаруашылық және 843 тұрғын тиесілі болды, бұл сәйкесінше 81,8-86,7-87,4%-ды құрады. Олар өз кезегінде Қауқарлы, Ақкермен және Жанкермен ру тармақтарына бөлінді. Қауқарлының Манай, Қарабас, Садырбек және Есет аталықтары №10-18 шаруашылық ауылдарда тұрған. Оларға қарасты 98 жеке шаруашылық және 531 тұрғын болған. Аққожа руы ішіндегі бұл көрсеткіштер 50,0-62,4-63,0%-ды құрады. Екінші орынды №2-9 шаруашылық ауылдарда тұратын Ақкермен ру тармағының өкілдері алды. Аққожалардың ішіндегі көрсеткіштері 44,4-30,6-29,1%-ға жетті. Жанкермен ру тармағы 11 жеке шаруашылықпен 67 тұрғынды құрамына біріктірген №1 А.Келдібай ақсақалдың шаруашылық ауылында ғана мекендеді. Бескүрек руының Жәдік тармағының құрамында төрт шаруашылық ауыл (№18-22), 24 жеке қожалық және 122 тұрғын болды, бұл пайыздық үлеске

⁴²⁹ Материалы по киргизскому землепользованию. Кустанайский уезд. Т. V. Поаульные таблицы статистических сведений. -218-221 бб.

шаққанда №4 әкімшілік ауылдың көрсеткіштерінің 18,2-13,3-12,6%-ын құрады. Көрсетілген рулар мен ру тармақтарының осы территорияға орнығып, беку тарихына келсек, ол былай. Бірінші болып бұл жерге №16-17 Ж.Оңғарбай мен М.Белісбай ақсақалдардың шаруашылық ауылдарында тұратын Қауқарлы ру тармағынан тарағандардың арғы бабалары көшіп келген. Олар қыстауларын XVII ғасырдың 80-90-жылдарында, яғни Қауқарлының немересі - Жалтыр тұсында-ақ тұрғызған. №5 ауылдан И.Жарты, №10 ауылдан Ш.Жанабай және №8 ауылдан Д.Тұрсынәлі ақсақалдардың ата-бабалары XVIII ғасырдың 70-80-жылдарында келген. Қалған шаруашылықтардың қыстауларының іргелері XIX ғасырдың 30-40-жылдарында көтеріледі. Қостанай қаласынан Аққожа мен Бескүрек руларының қыстауларына дейінгі аралық 240-300 верстке шамалас.

1898 жылы зерттеліп отырған шаруашылықтарда 4 мың бастан аса мал болып, оның басым бөлігін қой, жылқы және ірі қара құрады. Мұнда ірі шаруашылыққа орта есеппен 21,4 бас малдан тиді, бұл болыс көлеміндегі төменгі көрсеткіш еді. Аққожалар мен Бескүректердің қыстаулық территориялары бір-бірінен бөлектеніп, шекаралары мүмкіндігінше сақталып отырды. Күзгі-көктемгі жайылымдарда бұл дәстүр әр түрлі рулық топтардың малдары араласып кеткендіктен бұзылатын. Шабындық жерлер Жайық, Қодас, Сүйіндік, Ұлықарт, Қараой өзендері маңында орналасты. Мұнда, алдыңғы әкімшілік ауылдан ерекшелігі, шөпті ауыл болып қауымдаса шабатын. Малы көп шаруашылықтар шөпті басқа жақтан сатып алды. Екіншілік енжар дамыды. Небәрі 176 десятина егістік жерлері болды. Бір шаруашылыққа 0,9 десятинадан тиетін егістік жерлер қыстау маңында болды⁴³⁰.

Бесінші әкімшілік ауыл толықтай Сирақты руының Жанбай және Төленді тармақтарынан тұрды. Жанбайлардың қарауында №1-13 шаруашылық ауылдар өзінің 130 жеке шаруашылығымен және 717 тұрғынымен қоса енді, бұның үлестік салмағы 50,0-55,8-56,9%-ды құрады. Төленділердің құрамында №14-26 шаруашылық ауылдар, 103 жеке шаруашылық және 542 тұрғын саналды, олардың пайыздық

⁴³⁰ Материалы по киргизскому землепользованию. Кустанайский уезд. Т. V. Поаульные таблицы статистических сведений. -218-226 бб.

көрсеткіштері 50,0-44,2-43,1%. Қарастырылып отырған территорияға орнығу тарихына көңіл бөлсек, көрсетілген екі ру тармағының арғы бабалары XVII ғасырдың 80-90-жылдарынан бастап қоныстана бастаған. Бұл жерде №1-16, 17-18, 21 шаруашылық ауылдардың ата-бабалары туралы айтылып отыр. №20, 22 және 25 шаруашылық ауылдардың ақсақалдары бұл жерде алтыншы ұрпақ ретінде, ал №19 ауыл бесінші ұрпақ ретінде тұрып жатты. №14-16, 23-24, 26 шаруашылық ауылдардың ақсақалдары өздерін XVIII ғасырдың аяғынан бастап келдік деп санайды. Ең кеш келгендер №11-13 шаруашылық ауылдардың арғы аталары болып саналды. Осы шаруашылық ауылдар тұрғызған қыстаулар уезд орталығынан 340 верст қашықтықта орналасты.

Зерттеліп отырған әкімшілік ауылда Сүйіндік болысы бойынша ең көп - 6,7 мың бас мал немесе бір жеке шаруашылықта 28,9 бас малдан болды, оның ішінде қой, жылқы және ірі қара басым еді. Жайлау мен күзеу ортақ, бірақ суаттары бөлек болды. Шабындықтар да егістік алқаптар сияқты, негізінен Жайық және Бөрлі өзендеріне жақын орналасты. Олар әр ауылға және түтін басына бөлінді. 1897 жылы жергілікті шаруашылықтар малға азық ретінде 20 мыңнан аса мал шөп дайындап, қосымша 3,6 мың мая сатып алды⁴³¹.

Алтыншы әкімшілік ауылда Бозбет руының негізгі Құдас, Қарайғыр, Бесімтеке және Молда тармақтары тұрған. Ең көп таралған Құдас тармағы (№1, 3, 4, 5, 6-16 шаруашылық ауылдар) ақсақалдың шаруашылық ауылдардың 60,0%-ы, жеке шаруашылықтардың 47,3%-ы және тұрғындардың 45,8%-ын құрады. Осы тармақтың ішінде Жәдігерден тарайтын Тәңірберді аталығы көп таралды (№1, 4, 6-11 ауылдар), оның Құдас тармағы ішіндегі көрсеткіштері тиісінше 53,3-51,7-56,3%, ал Таңатар (№3, 5, 12, 14) - 26,7-28,7-25,5% және Мелеусе аталықтары (№13, 15, 16 ауылдар) - 20,0-19,5-20,2% болды. Осы әкімшілік ауылда екінші орынды Бесімтеке тармағы алды (№17-21 ауылдар) - 20,0-23,9-23,8%. Одан кейінгі орында Қарайғыр (№23-25 ауылдар) - 12,0-17,9-19,1% және Молда ру тармақтары (№12 ауыл) - 4,0-2,2-3,1% тұрды. Жергілікті

⁴³¹ Материалы по киргизскому землепользованию. Кустанайский уезд. Т. V. Поаульные таблицы статистических сведений. -222-226 бб.

Жағалбайлылардың ішінде ең бірінші болып бұл территорияға Бесімтеке ру тармағынан тарайтын №18 және 20 шаруашылық ауылдарындағы М.Қарт пен К.Сатыбалды ақсақалдардың арғы бабалары 1738-1748 жылдары орныққан. Олардан соң 30-40 жылдан соң №2-5, 8, 12, 13, 21 шаруашылық ауылдар тұрғындарының аталары қоныс тепті. XVIII ғасырдың соңы - XIX ғасырдың басында №1, 6, 9, 14, 15 шаруашылық ауыл тұрғындарының арғы бабалары қыстау салса, ең соңғы қоныстанушылар 1890-1891 жылдары көшіп келген №16, 22, 25 шаруашылық ауылдар болды. Олардың қыстауларынан уезд орталығына дейінгі аралық 315-320 верстқа дейінгі қашықтықта болды.

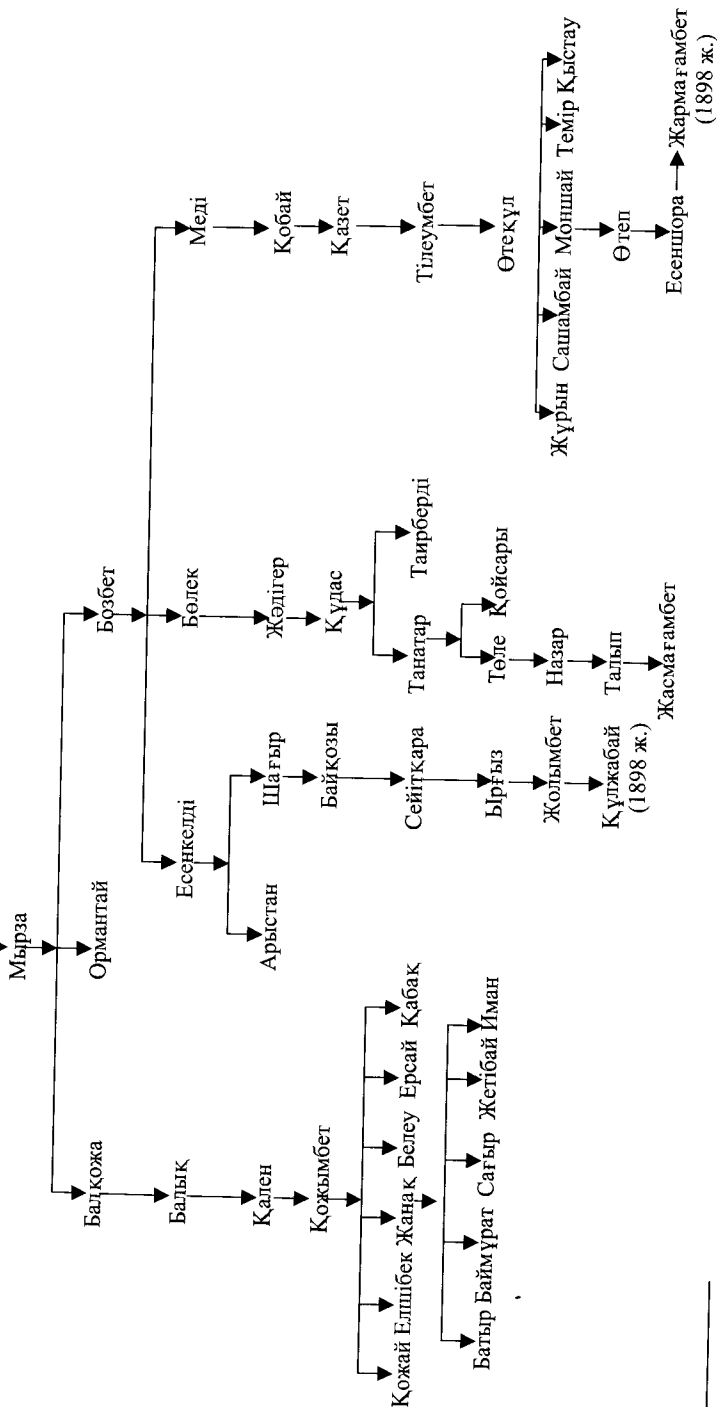
Жергілікті халықтың шаруашылық кәсібіне келсек, олар мал және егін шаруашылықтарымен табысты айналысты. Мысалы, 1898 жылы зерттеліп отырған әкімшілік ауылда 4 мың бастан астам мал немесе бір жеке шаруашылыққа 22,2 бас малдан келген. Барлық ауылдардың күздік жайылымдары ортақ болды. Негізгі шабындық жерлері Жайық, Сүйіндік, Қарасу, Қарақоға, Қайыңды өзендері маңында орналасты⁴³².

• **Желқуар болысы** Қостанай уезінің солтүстігінде орналасты. 1898 жылы оның құрамында 124 ақсақалдың шаруашылық ауыл, 1101 жеке қожалық және 6012 тұрғын санаққа ілінді, олардың бәрі Жағалбайлы тайпасына жататын еді. Оның алты руы кездесті. Оның ішінде бірінші орынды 44 шаруашылық ауыл (35,5%), 360 жеке қожалық (32,7%) және 1993 тұрғыны (33,2%) бар Бозбет руы иеленді. Одан соңғы орындарда Аққожа - 28 (22,6%) - 237 (21,5%) 1297 (21,6%), Балғожа - 23 (18,5%) - 223 (20,3%) - 1258 (20,9%), Бескүрек - 19 (15,3%) - 161 (14,6%) - 920 (15,3%), Есірқожа - 9 (7,3%) - 92 (8,4%) - 494 (8,2%) және Ормантай - 1 (0,8%) - 28 (2,5%) - 50 (0,8%) рулары тұрды. Аттары аталған рулардың ішінде салыстырмалы түрде Жағалбайлының Мырзадан тарайтын рулары (Бозбет, Балғожа және Ормантай) басымырақ еді, қалған рулар Лезден тарады. Көрсетілген рулар тармақтарының шежіресі көрсетілген.

⁴³² Материалы по киргизскому землепользованию. Кустанайский уезд. Т. V. Поаульные таблицы статистических сведений. -226-229 бб.

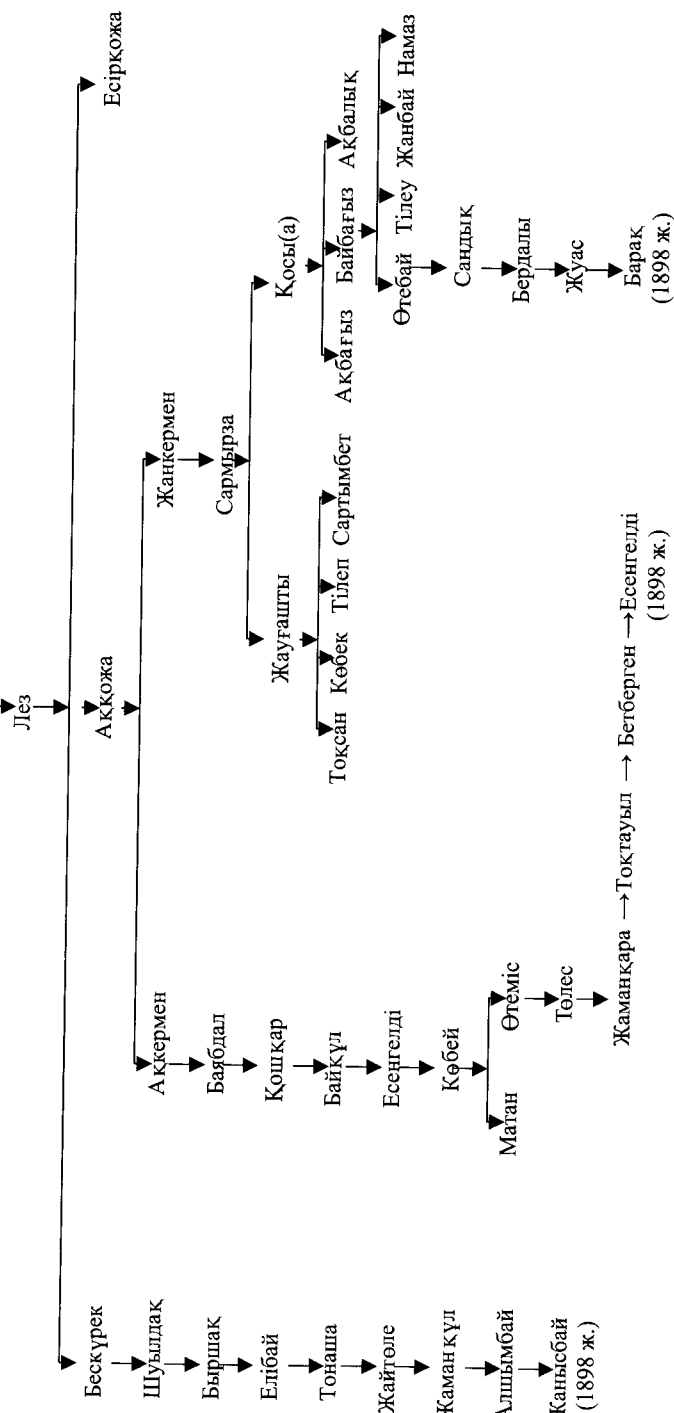
Қостанай уезі Желқуар болысындағы Жағалбайлылардың шejіресі⁴³³

ЖАҒАЛБАЙЛЫ

⁴³³ Материалы по киргизскому землепользованию. Кустанайский уезд. Т. V. Сведения о киргизских ордах и родах по волостям Кустанайского уезда. -229 б.

ЖАҒАЛБАЙЛЫ

⁴³⁴ Материалы по киргизскому землепользованию. Кустанайский уезд. Т. V. Сведения о киргизских ордах и родах по волостям Кустанайского уезда. -229 б.

XX ғасырдың басынан бастап Ресей бұл жерге еуропалық қоныстанушыларды, негізінен орыс-украин халықтарын тартуға бағытталған белсенді көші-қон саясатын жүргізді. Оларға шаруашылығын жүргізуге қолайлы “артық” жерлерді тартып алып берді. Бір ғана 1912 жылы Жылқуар болысында қоныстанушыларға арнап 14 мың десятина жерді алып жатқан алты учаске бөлінді (Отрадный, Краснопольный, Мещеряновск, Урус-Кескен, Редутный және №398). Қоныстанушылардың әрқайсысына 26 десятинадан берілген 312 отбасылық жер бөлігін немесе хутор құру жоспарланды⁴³⁵.

Жергілікті қазақ халқына, соның ішінде Жағалбайлыларға келсек, олар сегіз әкімшілік ауылға орнықты. Олар туралы жан-жақты статистикалық мәліметтер *13-кестеде* көрініс тапқан.

13-кесте

1898 ж. Қостанай уезі Желқуар болысындағы Жағалбайлылардың ауылдары, шаруашылықтары мен олардың тұрғындары⁴³⁶

№	Ақсақалдардың есімімен аталатын шаруашылық ауылдар	Қыстаулары орналасқан шатқалдар	Шаруашылық саны	Тұрғындар
1	2	3	4	5
<i>№ 1 әкімшілік ауылы</i>				
1	Уақбай Балғабай	Қойбас	11	61
2	Құлжабай Жолымбет	- // -	6	31
3	Достан Көшім	- // -	6	37
4	Сәке Айтбай	- // -	7	44
5	Жүсіп Танатар	- //-	9	43
6	Беркімбай Байжан	Тас-ший	4	24
7	Жақсыбай Баламбай	Жайық-Арыстан	10	53

⁴³⁵ Лось-Рошковский Ф. Ходокам и переселенцам, направляющимся в Кустанайский уезд Тургайской области в 1912 году. -Полтава, 1912. -16 б.

⁴³⁶ Материалы по киргизскому землепользованию. Кустанайский уезд. Т. V. Поаульные таблицы статистических сведений. -202-217 бб.

1	2	3	4	5
8	Досмағамбет Сарт	- // -	8	39
9	Әбілтай Тұрғымбай	- // -	7	38
10	Мененбай Бақан	- // -	6	37
11	Қасен Бекдайыр	- // -	6	42
12	Күшүкей Қарабатыр	- // -	18	95
13	Жақып Күнті	- // -	7	34
14	Қамысбай Ершуақ	- // -	6	39
15	Мырғали Ерубай	- // -	3	15
16	Әлибай Шоқай	Көмпей өзені	9	39
<i>Барлығы</i>			<i>123</i>	<i>671</i>
№ 2 әкімшілік ауылы				
1	Иман Жетібай	Көмпей	24	111
2	Құрман Тұрымтай	Жайық өзені	12	58
3	Досбай Алшымбай	- // -	18	104
4	Оразбай Қармыс	- // -	11	51
5	Шөмекей Аманжол	- // -	8	45
6	Құдайберген Қуандық	- // -	8	55
7	Өтеген Байшағыр	- // -	11	43
8	Ерменбай Теке	- // -	3	16
9	Күшікей Қожабай	- // -	9	49
11	Солпы Жұмаш	- // -	9	40
12	Мұрзабай Қалмақбай	- // -	7	32
13	Ғабдұлла Орынтай	- // -	13	56
14	Күшүккүл Еламан	- // -	3	18
15	Жаксылық Қойбағар	- // -	4	17
16	Абдулла Қантарбай	Сарымсақты өзені	10	55
17	Рысбай Белісбай	- // -	14	58
18	Құрмантай Отар	- // -	18	97
19	Омытбай Айтбай	- // -	8	50
20	Көмпей Қойгелді	- // -	4	23
21	Жаманша Сүйіндік	- // -	8	54

1	2	3	4	5
22	Күшүкбай Шатырбай	- // -	7	47
23	Қойымбай Садықбай	Қойсақ	25	139
24	Иткөз Қолдыжұмыр	- // -	9	56
<i>Барлығы</i>				
№ 3 әкімшілік ауылы				
1	Дүйсекүл Шон	Ботабай көлі	6	41
2	Жолдыбай Қатай	- // -	3	17
3	Үсен Баймен	Мыңжасар	7	44
4	Мыңжасар Жүсүп	Шүрен	14	59
5	Азнабай Қашқымбай	Көрпембай	8	38
6	Түргүнбай Тоқабай	- // -	5	34
7	Нұртүн Жиёмбек	- // -	5	32
8	Лашын Жаңабай	- // -	7	50
9	Нәдірбай Шуақ	Атан-сай сағасы	12	64
10	Айса Әлибай	Есберген	6	29
11	Досжан Берден	Жайық өзені	6	34
12	Есен Қуаныш	- // -	4	19
13	Барақ Жуас	- // -	17	81
14	Сиқымбай Қата	Есберген	17	95
15	Сүйінтай Бейбіт	Арал-сай	8	45
16	Иманқұл Тықтай	Тілеміс-сай	4	19
17	Мұлат Есмақай	- // -	6	29
18	Келдібай Тілеп	Қыпшақ-сылаған	10	50
19	Тыныбай Төребай	Аманбай-сай	14	76
20	Есенкелді Бекберген	Тасты-бұлақ	6	32
<i>Барлығы</i>			165	888
№ 4 әкімшілік ауылы				
1	Қарасап Жаналы	Көлағаш көлі	11	56
2	Қанай Тұрғанбай	- // -	9	47
3	Елеусіз Баян	- // -	10	52
4	Назарбек Бөрте	- // -	13	63

1	2	3	4	5
5	Алдамжар Тоқтыбай	Ботабай	5	31
6	Бұсырман Ақи	Бозағаш көлі	3	29
7	Мустафа Құрманбай	Сусылдақ	7	44
8	Бердібай Қантбай	Тау-қарағай	5	31
9	Жанысбай Алшымбай	Ақ-молалы аят	8	42
10	Жақсылық Шаусы	Жайық өзені	7	24
11	Елеу Рысбай	- // -	11	49
12	Айтбай Байғабыз	- // -	3	25
13	Мынбай Жаңабатыр	Құттыбай-сай	4	41
14	Жошы Бекарыстан	Қуандық	10	66
15	Тәтіш Есергеп	Тоқты	5	24
16	Қонақбай Сүндет	- // -	7	33
17	Мұхамет Жантуар	Шолақ-сай	22	126
18	Құрманғали Тастан	Тұрымбай-сай	7	38
<i>Барлығы</i>			<i>146</i>	<i>821</i>
№ 5 өкімшілік ауылы				
1	Бермұхамбет Жаманкісі	Ақмолалы-аят өзені	3	20
2	Сатыбалды Молдабай	- // -	17	77
3	Қатарбай Шоқты	- // -	11	65
4	Жақсыбай Елдес	- // -	3	22
5	Құл Шоқым	- // -	1	13
6	Байбатыр Төтей	Қоскөл көлі	11	55
7	Қантарбай Жаман	Бүркіт өзені	14	78
8	Тәжікүл Жантай	Басымтай	6	39
9	Құсайын Алтынбай	Жайық өзені	7	54
10	Есмағамбет Торпақ	- // -	9	64
11	Қуаныш Талпа	- // -	11	64
12	Күзеубай Сарыбас	Сарқамыс	9	41
13	Бекназар Есмұрат	- // -	9	34
<i>Барлығы</i>			<i>111</i>	<i>626</i>

1	2	3	4	5
№ 6 әкімшілік аулы				
1	Бекназар Тоқыш	Шолақ-сай	7	27
2	Жақыш Көженбай	Танатбай	9	53
3	Найза Сарыбел	Ащыбұтақ сағасы	5	35
4	Шәуен Орынбай	Ащыбұтақ	11	72
5	Құба Қарамұрза	Ащыбұтақ сағасы	8	39
6	Қуантай Жылбай	Көмпей өзені	14	75
7	Боранбай Байқадаш	Қойбас	9	48
8	Есбол Есенбай	Қойбас	7	43
9	Тақпақ Қабақай	- // -	6	39
10	Исан Кәрішал	- // -	8	30
11	Есмағамбет Боран	Тас-ши	9	55
12	Жарымбет Есенғара	Жайық өзені	11	61
13	Баймағамбет Есімтай	- // -	15	80
14	Саржан Бектас	Сымтасты өзені	4	22
<i>Барлығы</i>			<i>123</i>	<i>679</i>
№7 әкімшілік ауылы				
1	Кенжебай Қойкең	Басымтай	6	38
2	Белісбай Бейбіт	- // -	6	41
3	Мусат Мендияр	- // -	9	2
4	Тоқтыбай Сазанбай	Құсақан	11	66
5	Бейсен Итбай	- // -	14	69
6	Қойгелді Жүсүп	Ақжанай	7	35
7	Сейтембет Тоғызбай	Ащыбұтақ	9	48
8	Құл Қостанбай	Қүрөзек	13	73
9	Байшуақ Аққозы	Үш-қамыс	8	52
10	Сүйінбай Жиентай	Қарабұтақ	13	76
<i>Барлығы</i>			<i>90</i>	<i>525</i>
№8 әкімшілік ауылы				
1	Ғабдолла Адай	Көмпей өзені	5	31
2	Кәрмен Сазанбай	- // -	9	46

1	2	3	4	5
3	Төлеубай Сазанбай	- // -	9	48
4	Шәркей Шоман	Жаубай-сай	9	36
5	Есенболат Сатыбалды	Қаратал	16	93
6	Боксарт Майбас	Бесқұдық	13	55
7	Наурызбай Сәрсенбі	Киік-көл	14	90
8	Серкебай Еспан	Қызыл-шелек	9	56
9	Бекорал Жаналы	Сатақ-сай	8	39
	Барлығы		92	494
124	Болыс бойынша		1110	6012

Осылайша, бір әкімшілік ауылда орта есеппен 8,9 жеке шаруашылық, олардың әрқайсысында 48,5 тұрғын болды. Енді жоғарыда көрсетілген сегіз әкімшілік ауылды тереңірек талдауға көшеміз.

Бірінші әкімшілік ауылды толығымен Бозбет руының екі тармағы - Арыстан мен Шағыр қоныстанды. Арыстан ру тармағына осы әкімшілік ауылдың шаруашылық ауылы (№2-4, 6-15), 94 жеке шаруашылығы (76,3%) және 528 (78,7%) тұрғыны тиесілі еді. Шағыр аталықтары №1 және 15 шаруашылық ауылдарын, ондағы 20 (16,3%) жеке шаруашылық пен 104 (15,5%) тұрғынды біріктірді. Бұл территорияға ең алғаш XVIII ғасырдың, 50-жылдарында Шағыр ру тармағына жататын №1 У.Балтабай ақсақал ауылының арғы бабалары келді. 11 шаруашылық ауылдың (№4, 5, 8-16) арғы бабалары XIX ғасырдың басында осында қоныс тепкен. Ең соңғы болып орныққандарға №3 және 6 Д.Көшім мен Б.Байжан ақсақалдардың ауылдары жатады, олар өздері қыстауларын 1891 және 1873 жылдары салғанын айтқан. Бұлардың бөрінің қыстауларынан уезд орталығы Қостанайға дейінгі аралық 265 тен 290 версттей болды.

1898 жылы 16 шаруашылық ауыл 3 мың бастан аса мал өсірді. Әрбір жеке қожалыққа 24,8 бас малдан келген.

Мұнда саны жағынан бірінші орынды жылқы алды (34,6%), содан соң қой, ірі қара мал, ешкі мен түйе рет-ретімен тұрды. Қойбас, Жайық-Арыстан, Көмпей шатқалдарында орналасқан шабындық жерлер барлық ауылдар арасында бөлінді. 1897

жылы олар түтін басы болып 10 мыңнан аса шөмеле шөп дайындады. 143 десятиналық егіс алқабы көрсетілген шатқалдарда қыстаулар маңында орналасты⁴³⁷.

Екінші әкімшілік ауылда Балғожа және Ормантай рулары қоныс тапты. Балғожа руына шаруашылық ауылдардың 95,8%-ы (№1-17,19-24), барлық жеке қожалықтардың 88,8%-ы және бүкіл тұрғынның 96,2%-ы тиесілі болды. Ормантай руының құрамына тек №18 Құрмантай Отар ақсақалдың шаруашылық ауылы, ондағы №18 жеке шаруашылық (2,5%) пен 97 тұрғын (0,8%) кірді. Балғожа руына қайта оралсақ, бұл жерде оның алты тармағы болған:

- Қоясай тармағы №12 шаруашылық ауылдың 7 жеке шаруашылығы (3,1%) мен 32 тұрғыннан (2,5%) тұрды;

- Елшібек тармағы (№22, 23 шаруашылық ауылдар). Оның көрсеткіштері 2 (8,7%) - 32 (14,3%) - 186 (14,8%) құрады;

- Жанақ тармағы 7 шаруашылық ауылда (№1-3, 17-19-21) мекендеп, тиісінше 88 жеке қожалық (22,0%) және 239 тұрғын (19,0%) иеленді;

- Белеу тармағы 5 шаруашылық ауылға таралды да (№5-7, 11, 13), құрамына 49 жеке шаруашылық (22,0%) пен 239 тұрғынды (19,0%) біріктірді;

- Ерсай тармағы төрт шаруашылық ауылда (№4, 8-10), 31 жеке шаруашылықта (13,9%) кездесті және саны 150 тұрғынға жетті (11,9%);

- Қабақ тармағы №16 шаруашылық ауылды мекен етіп, құрамына 10 жеке шаруашылық (4,5%) пен 55 тұрғынды (4,4%) енгізді;

Көрсетілген Жағалбайлы мен ру тармақтарының осы территорияға орнығу тарихының хронологиялық шеңберін зертегенде мына көрсеткіштерге сүйенеміз:

- 8 шаруашылық ауыл (№8, 16-22) XVIII ғасырдың 20-жылдарында көшіп келген, мұнда статистикалық ұйымдар зерттеген кезде олардың алтыншы ұрпақтары өмір сүріп жатты;

- 3 шаруашылық ауылдың (№5-7) төртінші, бесінші аталары көшіп келген, яғни 1740-1780-жылдары;

- 8 шаруашылық ауыл (№2, 4, 9-11, 13-15) өздерінің бұл мекенге келуін үш ұрпақ бұрын, XIX ғасырдың басымен байланыстырады;

⁴³⁷ Материалы по киргизскому землепользованию. Кустанайский уезд. Т. V. Поаульные таблицы статистических сведений. -202-205 бб.

- №3, 23-24 шаруашылық ауылдар 1828-1838 жылдары қыстауларын сала бастаған;

- №12 Ғабдолла Ормантай ақсақалдың шаруашылық ауылы ең соңғы болып 1884 жылы қыстауларының негізін қалады.

Көрсетілген барлығы 24 шаруашылық ауылдың қыстаулары Қостанай уезд орталығынан 280 верст қашықтықта орналасты.

Қарастырылып отырған әкімшілік ауылда бүкіл Жылқуар болысы көлемі бойынша мыңғырған мал - 9,5 мың тұяқ болып, немесе әр жеке қожалыққа 37,4 бастан келген. Төрт түлік малдан қой, жылқы, содан кейін ірі қара мен ешкі өсірілген. Қыстаулық жайылымдардың шекаралары бірте-бірте орнатылып, негізінен көрші әкімшілік ауылдармен арада сақталды. Жайлау мен күзеу ортақ, тек суаттарды жеке пайдаланды. Шабындықтар мен жайылымдары әр ауылдың меншігіне қарады. Шабындық жерлер жыл сайын бөлініп, түтін басына бөлініп шабылды. Мысалы, 1897 жылы осы тәсілмен жергілікті шаруашылықтар 32 мыңға жуық шөмеле шөп дайындады, оның 62,2%-ы өз иеліктерінен, қалғаны - жалға алынған жерлерден шабылған еді. Егіс алқабаның көлемі 600 десятинаға жетті. Егіншілікпен жеке шаруашылықтардың 90,0%-ы шұғылданды⁴³⁸.

Үшінші әкімшілік ауылды да алдыңғы әкімшілік бірліктегі сияқты Аққожа мен Бозбет руларының өкілдері мекендеді. Олардың көбісі Аққожа руының тармақтарынан тұрды. Оларға 19 шаруашылық ауыл (95,0%), 162 жеке қожалық (98,2%) және 871 тұрғын (98,0%) тиесілі еді. Бозбет руы тек №2 Жолдыбай Қатай ақсақалдың 3 жеке шаруашылығы (1,8%) мен 17 тұрғыны (1,9%) бар шаруашылық ауылында ғана өмір сүрді,

Аққожа руы өз кезегінде екі ру тармағына бөлінді: Ақкермен және Жанкермен. Ақкермен ру тармағына 4 шаруашылық ауыл (№3-5, 20), 35 жеке шаруашылық (21,6%) және 17,3 тұрғын (19,9%) құрады. Олардың көпшілігін Матан (№3-5 ауылдары), қалғандары Өтеміс аталығы (№20 ауыл) құрады.

Жанкермен ру тармағы болса тығыз орналасқан 15 шаруашылық ауылға (№1, 6-19), 127 нақты шаруашылыққа

⁴³⁸ Материалы по киргизскому землепользованию. Кустанайский уезд. Т. V. Поаульные таблицы статистических сведений. -202-209 бб.

бөлінді (78,4%). Оларда 698 адам (80,1%) өмір сүрді. Қарастырылып отырған тармақтан мына аталықтар бөлінді:

- Ақбағыз (№1, 8-10, 12 ауылдар), оның 35 жеке шаруашылығы (21,6%) мен 203 тұрғыны (23,3%) болды;

- Байбағыз (№11, 13-17, 19 ауылдар) 72 жеке шаруашылық (44,4%) пен 379 тұрғынды (43,5%) біріктіреді. Оның құрамында өз кезегінде Өтебай (№14 ауыл), Тілеу (№13 ауыл), Нанбай (№11, 16-19) және Намазбай (№15) аталықтарын атап өту керек;

- Ақбалық (№6, 7, 18), құрамында 20 жеке шаруалық (12,3%) пен 116 тұрғын (13,3%) болған.

Бірінші болып бұл өлкеге 1750-жылдары №3, 9, 11, 12, 14-16 шаруашылық ауылдарының арғы бабалары бекіген. Олардың артынан 50-жылдан соң №4, 10, 13-17 ауылдардың аталары көшіп келеді. Қалған ауылдар осы территорияға 1830-1850 жылдары қоныс тепкен. Ең соңғы болып 1868-1873 жылдары №1, 2, 20 Д.Шоқ, Ж.Қатай және Е.Бекберген ақсақалдардың ауылдары қыстауларын тұрғызды. Үшінші әкімшілік ауылдың ерекшелігі сол, ауылдың қыстаулары бір-бірінен 50-100 верстқа дейін қашық орналасқан.

Әрбір рулық топ жеке-жеке көшіп-қонып, өз малына жеке суат пайдаланды, зерттеліп отырған кезеңде малдың саны бір жеке шаруашылыққа 26,5 бастан тиді немесе барлығы 4,5 мыңға жуық еді. Тағы да көзге түсетін нәрсе, мұнда төрт түліктен жылқының саны басым болған, одан кейін барып қой, ірі қара және ешкі тұрған. Шабындық жерлер ауыл арасында да, шаруашылықтар арасында да шекараға бөлінді. Шөпті толығымен түтінге бөлініп шапты, осы әдісті 1897 жылы 9,5 мың маяға жуық шөп жиналды, оның 22,9%-ы жалға алған жерлерден шабылды. Бұдан өзге көрсетілген жылы 4 мың мая қосымша шөп сатып алынды. 246 десятина көлеміндегі егіс алқабы қыстау маңында, Есберген, Қарасу және Жайық, өзендері бойында орналасты⁴³⁹.

Төртінші әкімшілік ауылдың құрамында екі ру: Бескүрек пен Аққож тең болды. Бескүректен №1-9 шаруашылық ауылдар мекендеген 71 жеке шаруашылық (48,6%) пен 395 тұрғыннан (48,1%) тұратын Шуылдақ ру тармағы басым болды.

⁴³⁹ Материалы по киргизскому землепользованию. Кустанайский уезд. Т. V. Поаульные таблицы статистических сведений. -206-209 бб.

Аққожа руы алдыңғы үшінші әкімшілік ауылдағы сияқты, Ақкермен және Жанкермен тармақтарынан тарады. Ақкермендер ішінде №17 М.Жантуар ақсақалдың 22 жеке шаруашылығы (29,3%) мен 126 тұрғыны (29,6%) бар шаруашылық ауылында тұратын Есенгелді аталығы ерекшеленетін. Ал Жанкермен ру тармағына келсек, оның құрамындағы №10-16, 18 шаруашылық ауылдарды қоныстанған Жауғашты аталығын айрықша атауға болады. Олар өз кезегінде төмендегі төрт аталыққа бөлінді:

- Тоқсан (№12, 13, 16 ауылдар), 21 жеке шаруашылығы мен 99 тұрғыны болған;

- Көбек (№10, 11 ауылдар) 18 жеке шаруашылық және 73 адам тұрған;

- Тілеп (№14, 15 ауылдар), 15 жеке қожалық және 90 адам;

- Сартымбет (№18 ауыл), 7 жеке шаруашылық және 38 адам;

Ерекше байқалатын нәрсе, Жағалбайлының әр түрлі рулық бөлімдері бұл территорияға ерте, XVII ғасырдың соңынан бастап келе бастаған. Оларға бірінші кезекте №10-18 ауылдардың ата-бабаларын жатқызамыз. 1750-жылдары №7 және №9 М.Құрманбай мен Ж.Алшымбай ақсақалдардың ауылдарының ата-бабалары орныққан. Қалған жеті шаруашылық ауылдар 1838-1848 жылдары келе бастайды. Бескүрек руы өкілдерінің қыстаулары Қостанай қаласынан 190-220 верст, ал Аққожалардыкі - 295-300 верст қашықтықта орналасқан.

Малдың жалпы саны онша өкп емес, 3,4 мың басты құрады, оның ішінде жылқы басым болып, оның артынан ірі қара мен қой ерді. Бір жеке шаруашылыққа орташа есеппен 23,4 бас малдан тиді. Көктемгі, күзгі жайылымдар мен суаттарды пайдалану бойынша жоғарыда көрсетілген рулық тармақтарға сәйкес алты топ құрылды. Әр топ жеке көшіп, өзен-көлдер мен құдықтар маңында орналасқан суаттарды да жеке пайдаланды. Басты шабындық жерлер де сонда орналасты, 1897 жылы түтін басына, кейде біріге отырып 112 шаруашылық 8 мың маядан асатын шөп дайындалды, ал 16 шаруашылық жалға алынған жерлерден қосымша 1250 мая шөп шапты. Егіс алқабының көлемі де аз - 192 десятинадан аспады, олар 78,8% жеке шаруашылықтардың қолына шоғырланды⁴⁴⁰.

⁴⁴⁰ Материалы по киргизскому землепользованию. Кустанайский уезд. Т. V. Поаульные таблицы статистических сведений. -206-213 бб.

Бесінші әкімшілік ауылда Бозбет руының өкілдері қоныстанды. Бөлек → Жәдігер → Құдас тармақтары бойынша ол Таңатар және Тәйірберді аталықтарына бөлінді. Таңатарлар №3, 4 ауылдарды, оған кіретін 111 шаруашылықтың 4-і (12,6%) мен 626 тұрғынның 71-сін (12,3%) иеленді. Тәйіпберділер 11 шаруашылық ауылда (№1, 2, 6-13) тұрып, 97 жеке шаруашылық (87,4%) пен 539 тұрғын (86,1%) тіркелді, басым көрсеткіш танытты.

Бұл жердегі №7 және №8 Қ.Жаман мен Т.Жантай ақсақалдардың шаруашылық ауылдары 1650-жылдары көшіп келіп, осы мекеннің ежелгі тұрғындарына айналды. Сол ғасырдың соңында №5 К.Шоқым ақсақалдың шаруашылық ауылының арғы бабалары көшіп келді. XIX ғасырдың басына қарай №1 Б.Жаманкісі ақсақалдың ауылының аталары келіп орналасады. Қалған №2, 3, 4, 6, 9-13 шаруашылық ауылдар 1838-1868 жылдары көшіп келді. Барлықтарының қыстаулары уезд орталығынан 260-270 верст қашықтықта орналасты.

Аталған әкімшілік ауылдың тұрғындары 5 мыңнан аса мал ұстаған, сонда бір жеке шаруашылыққа 46,9 бас малдан келді, бұл бүкіл Жылқуар болысы көлеміндегі төмен көрсеткіш емес еді. Мал ішінде бірінші және екінші орынды жылқы мен қой алып, олардың үлесіне бүкіл малдың 70,7%-ы тиді. Жоғарыда аталған екі рулық топ арасында жайылымдық шекара болған жоқ. Олардың әрқайсысы шығу тегінің ортақтығынан біріге отырып, жайылымдық жерлері мен сол маңда орналасқан 227 десятиналық жерді алып жатқан шабындық және егістік алқаптарды бірге пайдаланды.

1897 жылы 97 жеке шаруашылық түтін басына бөліну әдісімен 8 мың маядан астам шөп жинаса, 25 шаруашылық қосымша 3 мың маяға жуық шөп сатып алды⁴⁴¹.

Алтыншы әкімшілік ауыл да 100%-ға Бозбет руының өкілдерінен тұрды. Біз аодыңғы әкімшілік ауылдарда негізінен Есенгелді мен Бөлек ру тармақтарын кездестірсек, мұндағылардың бәрі Меді ру тармағының бес аталығынан тарайтындар:

- Жұрын (№1, 2), 16 жеке шаруашылық (13,0%) пен 9 тұрғыннан (13,2%) тұратын;

⁴⁴¹ Материалы по киргизскому землепользованию. Кустанайский уезд. Т. V. Поаульные таблицы статистических сведений. -210-213 бб.

ТОРҒАЙ ОБЛЫСЫНЫҢ ҚЫРҒЫЗДАРЫ (ҚАЗАҚТАРЫ)

Жас әйел

Егде әйел

Ауқатты от
басының қызы

- Сашамбай (№11 ауыл) 9 жеке шаруашылығы (7,3%) мен 55 тұрғынымен (8,1%) бірге;

- Моншай (№5, 7, 10, 12 ауылдар), құрамында 36 жекешаруашылық (28,6%) пен 178 тұрғыны (26,2%) бар;

- Темір (№3, 4, 6, 8, 9, 14), 47 жеке шаруашылық (38,2%) пен 286 тұрғын (42,1%) иеленген;

- Қыстау (№13 ауыл) құрамында 15 жеке шаруашылыққа (12,2%) пен 80 тұрғыны (11,8%) қарады;

Ең алғаш біз қарастырып отырған әкімшілік ауыл территориясына 1660-жылдары С.Бектас ақсақалдың шаруашылық ауылының арғы бабалары көшіп келген. XVIII ғасырдың 70-жылдары №7, 10, 12 шаруашылық ауылдардың ата-бабалары орнығады. XIX ғасырдың орталарында №1-5, 11 ауылдардың арғы бабалары көшіп келген. Ең соңғы қоныс тебушілер 1883 және 1892 жылдары көшіп келген №6 және №14 ауылдардың тұрғындары еді. Қостанай қаласынан 230-285 верст қашықтықта олардың қыстаулары орналасты.

Жергілікті тұрғындардың шаруашылық кәсібіне көшсек, олар мал шаруашылығымен де, егіншілікпен де айналысқан. Мысалы, 1898 жылы олардың шаруашылығында 4 мыңнан аса немесе бір жеке шаруашылықта 33,9 мал басы болған. Мұнда да жылқы мен қой саны жағынан басым болып, барлық малдың 69,4%-ын құраған. Оларға қорек ретінде 1897 жылы 16 мыңға жуық шөп шабылған. Ал егіншілікпен 200

десятиналық егіс алқабы бар шаруашылықтың 85,4%-ы шұғылданған⁴⁴².

Жетінші әкімшілік ауыл қысқы, көктемгі және күзгі жайылымдарының ортақтығынан, сондай-ақ Бескүрек руы мен оның Шуылдақ тармағынан шығуына байланысты бір топқа біріктірілді. 10 шаруашылық ауылдың бәрінің негізі XIX ғасырдың 30-60-жылдарында қаланып, Қостанай қаласынан 260 верст қашықтықта орналасты.

Бұл әкімшілік ауылдың тұрғындары Жылқуар болысы бойынша малы аз шаруалар болып саналды. Олардың 2000 мыңға жетер жетпес тұяғы болды, сонда бір шаруашылыққа 23,2 бас малдан тиді. Жылқы мен қой саны шамалас болса, ірі қара мал мен ешкі саны да бір-біріне тең болды. Басты шабындықтары Құсақан, Ақжанай, Ащыбұтақ, Қүрөзек және т.б. мекендерде орналасты. Олардан 1897 жылы 10 мың мал шөп дайындалды. 119 десятинаға жететін егіс алқабы да аталған жерлерде орналасты⁴⁴³.

Сегізінші әкімшілік ауылында Есірқожа руының ұрпақтары құрады. Оларға қысқы, көктемгі және күзгі жайылымдарды бірге пайдалану сипатты еді. Жерді пайдалану шекаралары да XIX ғасырдың ортасында орнатылды. Қарастырып отырған кезеңде №3 Т.Сазанбай ақсақалдың шаруашылық ауылының көшіп келгеніне 117 жыл толғаны, ата-бабалары 1780-жылдары келіп қоныстанғаны белгілі болды. Ең соңғы болып қоныс тепкендер 1871 жылы орныққан №1 шаруашылық ауыл тұрғындары еді. Әкімшілік ауылдың қыстауларынан уезд орталығына дейін шамамен 215-240 верст қашықтыққа жетті.

Есірқожалардың шаруашылық әрекетіне көңіл аударар болсақ, олар 2,7 мың басқа жуық мал ұстады, әдеттегідей қой, жылқы, ірі қара мал басым болды. Орта есеппен алғанда бір жеке қожалыққа 29,4 бас малдан тиесілі еді. Негізгі шабындықтары қыстаулар маңында орналасты. 1897 жылы олардан 9 мың маядан аса шөпті түтін басы болып шапты. Егінді 191 десятиналық алқапта 8 шаруашылық өз күшімен ексе, 27 шаруашылық жұмысшыларды жалдады, ал 43-і басқа тәсілдерді ұстанды⁴⁴⁴.

⁴⁴² Материалы по киргизскому землепользованию. Кустанайский уезд. Т. V. Поаульные таблицы статистических сведений. -210-213 бб.

⁴⁴³ Сонда -214-217 бб.

⁴⁴⁴ Сонда -214-217 бб.

• **Дамбар болысы** Қостанай уезінің орталық бөлігінде орналасты. Уақыт өте келе одан біраз әкімшілік ауылдар бөлініп шығып, солардың негізінде жаңа болыстар құрылды. Мысалы, 1881 жылдың 1 қаңтарында оның құрамынан Бестөбе, ал 1894 жылдың 1 қаңтарында - Қарабалық болысы бөлініп шықты⁴⁴⁵.

Дамбар болысы көшпелі мал және егін шаруашылығы үшін өте қажетті су көздеріне бай болды. Бұл жерде негізінен төрт тайпаның өкілдері: Орта жүзден Қыпшақтар, Байұлы бірлестігінен Жаппас және Жетірудан Тама мен Жағалбайлылар көшіп-қонды. Осы болысты қоныстанған Жағалбайлылар төрт рудан құралды: Балқожа, Сирақты және Бозбет Мырзадан тарады, ал Аққожа-Лезден.

***Қостанай уезі Дамбар болысында мекендейтін
Жағалбайлылардың шежіресі⁴⁴⁶***

1898 жылы бұл болыста 6 әкімшілік ауыл болып, оған 148 ақсақалдың шаруашылық ауыл және 9169 тұрғыны бар 1344 жеке шаруашылық кірген. Бізді қызықтырып отырған Жағалбайлылар №1 әкімшілік ауылда тұрған (*14-кестені қараңыз*).

⁴⁴⁵ Добромислев А.И. Тургайская область. Исторический очерк. -476 б.

⁴⁴⁶ Материалы по киргизскому землепользованию. Кустанайский уезд. Т. V. Сведения о киргизских ордах и родах по волостям Кустанайского уезда. -226 б.

**1898 ж. Қостанай уезі Дамбар болысындағы
Жағалбайлылардың ауылдары, шаруашылықтары мен
олардың тұрғындары⁴⁴⁷**

№	Ақсақалдардың есімімен аталатын шаруашылық ауылдар	Қыстаулары орналасқан шатқалдар	Шаруашылық саны	Тұрғындар
1	2	3	4	5
№ 1 әкімшілік ауылы				
1	Қосмағамбет Байғабыл	Жарыспай	4	31
2	Доспан Жантай	- // -	4	37
3	Әпи Ақтас	Бұлақ-сай	5	39
4	Досмағамбет Әлімбай	Қарасай-сағасы	17	94
5	Әлімбай Қалдыбай	Үрпек	4	26
6	Ақбас Шөтей	Тобыл өзені	5	25
7	Имамбай Айман	Талды-Қарасу	4	28
8	Темірбай Байтлес	Ақжар	9	57
9	Тоңқа Төртқара	Қайрақты	4	37
<i>Барлығы</i>			56	374

Бірінші әкімшілік ауылда Жағалбайлыларға жеке шаруашылықтың 15,3%-ы және тұрғындардың 14,3%-ы тиесілі болды.

Жоғарыда көрсеткеніміздей, осы әкімшілік бірлікте мына төрт рудың өкілдері тұрды;

- Сирактылардың (№1-4 шаруашылық ауылдар) 30 жеке шаруашылығы (53,6%) және 201 тұрғыны (53,7%) болды. Олардың бәрі сол территорияларда 1868 жылы, яғни сол кезеңдегі әкімшілік реформалық реформалаудың жүзеге асыру тұсында келгендер;

- Бозбет руы (№5-6 шаруашылық ауылдар) өзінің құрамына 9 жеке шаруашылық (16,1%) пен 51 тұрғынды

⁴⁴⁷ Материалы по киргизскому землепользованию. Кустанайский уезд. Т. V. Поаульные таблицы статистических сведений. -102-109 бб.

(13,6%) біріктірді. Олардың қыстаулары 1868 жылғы реформадан соң-ақ тұрғызылды;

- Балғожа руының (№7-8 шаруашылық ауылдар) құрамында 13 жеке шаруашылық (23,2%) және 85 тұрғын (22,7%) болды.

Олар бұл жерге түпкілікті 1858-1865 жылдары оорныққан.

- Аққожа руына (№19 шаруашылық ауыл) 4 жеке шаруашылық (7,1%) және 37 тұрғын (9,9%) тиесілі болды, олардың қыстаулары 1865 жылы салынған.

Жағалбайлының қарастырылып отырған рулық бөлімдерінің - 4 мыңға жуық біраз малы немесе бір жеке шаруашылықта 68,4 бас малдан болды. Оның ішінде ең көбі жылқы - 36,6%, екінші орында кой - 36,2% және үшінші орында ірі қара мал - 20,0% тұрды. Малдың басым бөлігі - 2136 бас (55,7%) №30 Д.Әлімбай ақсақалдың шаруашылық меншігінде ұсталды.

Қой жайылымдары, шабындықтар сияқты, барлық тоғыз шаруашылық ауыл арасында қатаң шекараланды. Күзгі қоныстар бойынша бұл ауылдар төрт топқа бөлінді, ал егістіктерінің орналасуы бойынша тағы да бірнеше топтарға бөлінді. Соркөл шатқалында орналасқан күзеудегі шабындықтар Жағалбайлының көрсетілген руларының бәріне тиесілі болды. Шөп шабылған соң шабындықтар жайылым ретінде пайдаланылды. Көршілес рулық топтармен арадағы шекаралар қатаң сақталды, өз жерлеріне бөтен малды кіргізбеді. Басты шабындықтар көл айналасында немесе батпақты жерлерде орналасты. Тобыл өзені бойында пішендік жерлер аз болды. Далалық шөп жинау кезінде 1896 жылдан бастап орыстардан шөп шабатын машина жалға алды. 1897 жылы Жағалбайлылардың зерттеліп отырған шаруашылықтары 7 мың маядан асатын шөп дайындады, оның 52,5%-ы жоғарыда айтылған Д.Әлімбай ақсақалдың ауылының үлесіне тиді. 198 десятиналық егістің 42,9%-ы да сол Д.Әлімбайдың ауылының меншігі. Барлық шаруашылық ауылдардың егістік алқаптары қыстаулар маңында орналасты⁴⁴⁸.

⁴⁴⁸ Материалы по киргизскому землепользованию. Т. V. Примечания к пообщинным таблицам статистических сведений по Кустанайскому уезду. -135 б.; Поаульные таблицы статистических сведений . -102-109 бб.

Кейін болыс территориясы орыс-украин қоныс аударушыларының көзінің құртына айналды. 1912 жылы олар үшін мына учаскелер бөлінді: Милославск, Анфисовск Столыпинск, Ольгинск, Жылқуар, Афанасьевск, Никольск Леонидовск, Ждановск, Прохоровск. Оларға қазақтардағы айналымдағы 37 мың десятина жер тартып алынып берілді⁴⁴⁹

⁴⁴⁹ Лось-Рошковский Ф. Ходокам и переселенцам, направляющимся в Кустанайский уезд Тургайской области в 1912 году. -Полтава, 1912 -14-15 бб.

10-ТАРАУ. ЖАҒАЛБАЙЛЫЛАР ОРТАЛЫҚ ЖӘНЕ ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН АЙМАҒЫНДА

10.1. Ақмола облысы

Облыс 1868 жылы “Орал, Торғай, Ақмола және Семей облыстарын басқару туралы уақытша Ережеге” сәйкес құрылды. Оның құрамына бес болыс кірді. Ақмола, Атбасар, Көкшетау, Петропавл және Омск. Солтүстік және Орталық Қазақстан территориясында орналасқан Ақмола облысы солтүстікте Тобыл губерниясымен, шығыста - Семей, оңтүстікте - Сырдария және батыста - Торғай облыстарымен шекараласты

Ақмола облысының аумағы 1870 жылғы санақ бойынша 389,2 мың шаршы верст болды. Онда 375,4 мың адам өмір сүрді. Осы тұрғындардың 273,5 мыңы (72,9%) қазақтар болды⁴⁵⁰. Облыста халық саны 27 жылдың ішінде екі есеге жуық өсті. 1897 жылғы санақ қорытындылары бойынша тұрғындардың саны 682,2 мыңға жетті, барлық халықтың 62,6%-ын (427,4мың) қазақтар құрады⁴⁵¹.

Ресейдің орталық аудандарынан көшіп келген келімсектер Омбы, Петропавл, Ақмола, Атбасар уездеріне қоныстанды. Қоныстанушылар легі толассыз жүрді. Мәселен, 1895 жылы Ақмола облысының 114,5 мың орыс-украин шаруалары көшіп келді. Олардың тең жартысы (55,7 мың адам, 48,5%) Көкшетау уезіне орнықты. Жергілікті халық негізінен Ақмола және Атбасар уездерінде тұрды.

Жағалбайлы болысы. Жағалбайлылар XVII ғасырдың алғашқы ширегінде Ақмола округінде тұрған. Патшалық Ресейдің 1822 жылғы 22 маусымдағы Сібір қырғыздарының жарғысына сәйкес қазақ облыстарында бірқатар сыртқы округтер құрылған болатын. Солардың бірі 1832 жылы ашылған Ақмола округі еді. Осы округтегі 11 болыстың 8-інде Орта жүз және 3 Кіші жүз (Алшын, Тама, Жағалбайлы)

⁴⁵⁰ Бекмаханов Н.Е. Многонациональное население Казахстана.... -25 б.

⁴⁵¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Акмолинская область. -СПб., 1904. - Вып. 81. -1-3, 51 бб.

АҚМОЛА ОБЛЫСЫ

1. Атбасар уезі
2. Ақмола уезі
3. Көкшетау уезі
4. Петропавл уезі
5. Омбы уезі

қазақтары тұрды. Жағалбайлылар қоныстанған болыс 25 шаруашылық ауылды, 125 шаңырақты және 1244 тұрғынды біріктірді⁴⁵².

Тама кітабында жазғанымыздай Ақмола округінің аға сұлтаны подполковник Қоңыр Құлжа Құдаймендіұлының мәліметі бойынша, 1835 жылы 15 болыс саналған: Тінәлі-Қарпық, Төбет-Қарпық, Қырғыз-Төрткүл, Тұңғатар-Қарпық, Тоқа-Қарпық, Мойын-Алтай, Қареке-Алтай, Айтқожа-Қарпық, Сейдалы-Алтай, Тама, Алшын-Жағалбайлы, Малай-Қалқаман, Әлеке, Байдалы және Алысай болыстары (қараңыз Тама. I том. Үшінші кітап.-Алматы: “Алаш” тарихи-зерттеу орталағы, 2005. -177б.). Аталған болыстарда 183 шаруашылық ауыл, 9517 жеке қожалық, 66 619 адам, 800 мың басқа жуық төрт түлік мал есептелген. Жағалбайлылар мекендеген болысы бойынша болыстыққа тиісті. Мәліметтер мына төмендегі кестеде көрсетілген.

14-кесте

1835 ж. Ақмола округі Жағалбайлы болысының рулары, ауылдары, ағамандары, тұрғындары мен мал шаруашылығы⁴⁵³

№	Ру, ауыл және олардың басқарушылардың аттары	Ауыл-дың	Шаңырақтар	Тұрғын	Шамамен алғандағы мал саны			
					жылқы	ірі қара мал	қой	түйе
1	Алшын-Жағалбайлы болысының басшысы Қабанбай Байғұлов	---	5	35	200	10	1000	30
2	Ағаман Жантай Жаназаровтың қарамағындағы Жағалбайлы руы	2	86	602	480	20	3200	180

⁴⁵² Артықбаев Ж.О., Аршабеков Т.Т., Ісләмұлы І. Жаңа арқа тарихы. - Қарағанды, 1999. -84-85 бб.

⁴⁵³ Артықбаев Ж.О., Аршабеков Т.Т., Ісләмұлы І. Жаңа арқа тарихы. - Қарағанды, 1999. -85-97 бб.

Сұлтанның от басы

Көрсетілген Алшын - Жағалбайлы болысында қоныстанған Жағалбайлылармен қатар Байұлының бес руы, сондай-ақ, 1835 жылы Мұрағат құжаттары бойынша жалпы 10 шаруашылық ауыл, 507 шаңырақ, 3549 тұрғын тіркелгенін айта кету керек. Олардың шаруашылықтарында 5340 жылқы, 365 ірі қара мал, 18700 қой және 1190 түйе санаққа ілінген⁴⁵⁴. Жағалбайлыларға келсек, олардың жалпы болыс бойынша үлес салмағы бірінші көрсеткіш бойынша мынадай болды: 20,0-17,0-17,0, ал мал басы бойынша - 9,0-5,5-17,1-15,1%. Егер болыс бойынша жалпы бір шаңыраққа 50,5 бастан тисе, ал Салыстырмалы түрде алғанда Жағалбайлылардың от басына 45,1 малдан келді.

⁴⁵⁴ Артықбаев Ж.О., Аршабеков Т.Т., Ісләмұлы І. Жаңа арқа тарихы. - Қарағанды, 1999.-97 бб.

1832 және 1835 жылдардағы мәліметтерді Жетірудағы Жағалбайлылар мен Тамалар бойынша салыстырсақ, үш жылда олардың ауылы, шаңырақ саны, сондай-ақ онда өмір сүретін тұрғындардың да саны қысқарғанын байқаймыз. Біздің ойымызша, бұл округтегі көшпелі халықтар арасындағы көрсетілген рулар ғана емес, сонымен қатар өзге рулардың өкілдері белгісіз бір жағдайларға байланысты шалғай аймақтарға орын ауыстырған тәрізді. Отаршыл әкімшілікке алым-салықты аз немесе мүлдем төлемеу үшін тұрғындардың қолда бар малдың санын азайтып көрсеткен. Мал мен жанды жасыру үшін басқа уездер мен болыстардың аумағына қоныс аударулары да мүмкін.

• **Ақмола уезі** Ақмола облысының солтүстік-шығысында орналасты. Батысында ол Атбасар уезімен, солтүстігінде Көкшетау және Омбы уездерімен, шығысында - Семей облысының Павлодар және Қарқаралы уездерімен, оңтүстігінде - Сырдария облысының Шу және Әулиеата уездерімен шектесіп жатты. 1870 жылы мұнда 65 559 тұрғын өмір сүрген, оның 93,3 %-ы қазақтарға және 65, %-ы орыстарға тиесілі еді⁴⁵⁵. 1897 жылы уездің территориясы 108 390 шаршы верстті құрады, ал онда тұратын адам саны 185 058-ге жетті, оның ішінде қазақтар 166 343 (89,9%), оның 163 323-і ауылдық жерде тұрды. Орыстардың саны 9298 тұрғын болса (5,0%), олардың 49,7%-ының үлесі Ақмола қаласына тиесілі болды⁴⁵⁶.

Жоғарыда айтып өткеніміздей, отаршыл әкімшілік бұл жерге орыстар мен өзге де еуропалық халықтарды тарту үшін барлық мүмкіндікті жасап бақты. 1897 жылы уезде 140 759 десятиналық жерді алып жатқан 22 қоныс аударушылар учаскесі болды, казак станицасы мен Ақмола қаласының орны тағы да 42 791 десятиналық жерді қамтыды⁴⁵⁷.

Қазақ болыстарына келсек, 1900 жылы осы уезде 17 болыс, соның ішінде Ақмола, Ереймен, Қоржынкөл, Қызылтопырақ, Моншақты, Нұра, Есіл, Жыланды, Спасск, Шерубай-Нұра,

⁴⁵⁵ Бекмаханов Н.Е. Многонациональное население Казахстана.... -124, 135, 142 бб.

⁴⁵⁶ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Акмолинская область. -СПб., 1904. - Вып. 81. -1,51 бб.

⁴⁵⁷ Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Акмолинская область. Акмолинский уезд. Т. III. Часть 1-я. Таблицы. -СПб., 1907. Нормальное хозяйство и нормы землепользованию. -62 б.

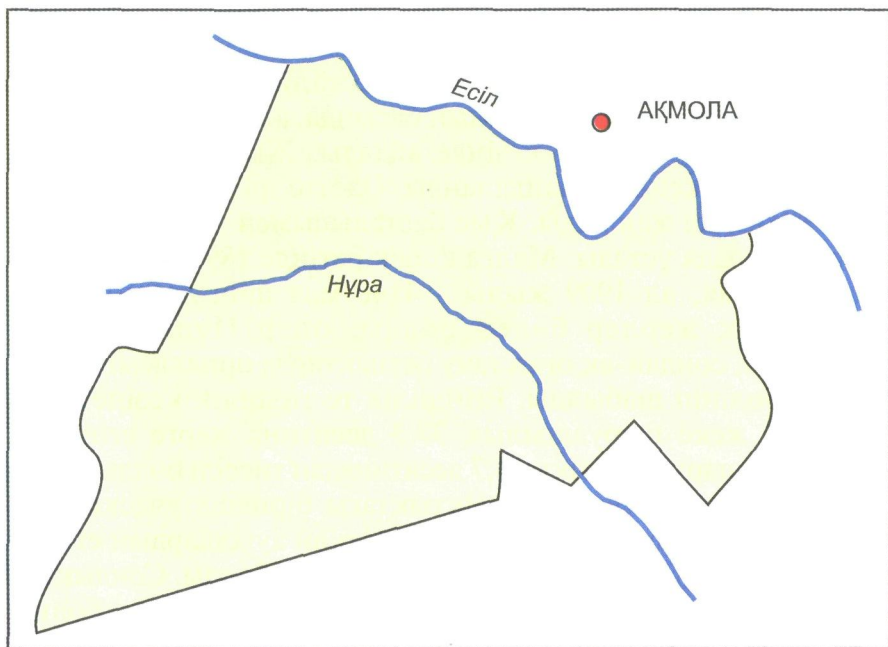
Қарағаш, Нілді, Өртау, Ақтау, Атасу, Мәуелі, Соран болыстары болды⁴⁵⁸.

Көрсетілген болыстарда негізінен Орта жүз өкілдері қоныстанды, Кіші жүзден Моншақты болысында Рамадан, Ақмола болысында Жағалбайлы тайпалары кездесті.

⁴⁵⁸ Материалы по киргизскому землепользованию, Акмолинский уезд. Т. III. Итоги по волостям и по уезду. -294-295 бб.

• **Ақмола болысы** Ақмола уезінің орталық бөлігінде орналасып, уезд орталығы Ақмола қаласынан шектесіп жатты. 1897 жылы болыстың құрамына 8 әкімшілік ауыл, 125 шаруашылық ауыл және 1496 жеке қожалық пен 8910 тұрғын енді. Бұл көрсеткіштер бойынша жоғарыда аталған 17 болыстың ішінде Ақмола болысы бірінші орында тұрды. Мұндағы негізгі рулық - тайпалық топ Арғындар мен Қыпшақтар еді⁴⁵⁹.

Ақмола облысы

Ал Жағалбайлыларға келсек, олар 12 шаруашылық ауылы, 135 жеке шаруашылығы және 743 тұрғыны бар алтыншы әкімшілік ауылда қоныстанған болатын. Жағалбайлылар №5 Әлдеш Байқожа ақсақалдың шаруашылық ауылына қарады. Олардың қыстаулары Нұра өзеніне жақын жердегі Айырөткел мекенінде орналасты, онда 10 шым үй болса, оның 5-еуі шаруашылық қора-қопсы болатын. Жағалбайлылардың арғы бабалары 1860 жылы бұрынғы ақмола округінен көшіп келген

⁴⁵⁹ Материалы по киргизскому землепользованию. Т. III. Поаульные таблицы статистических сведений. -10-11 бб.

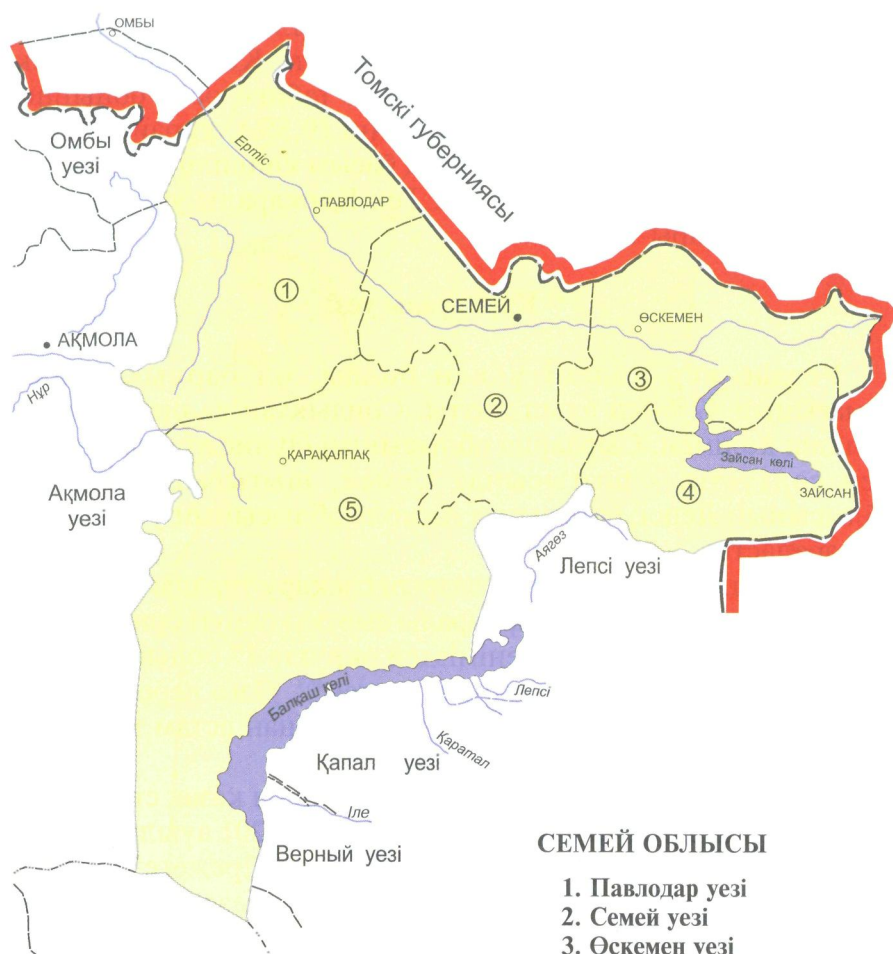
тәрізді. Жоғарыда біз айтқан шаруашылық ауыл 9 жеке шаруашылықтың 51 тұрғынын біріктірді, олардың алтыншы әкімшілік ауылдағы үлес салмағы сәйкесінше 6,7-6,9%-ды құрады. Олар көршілерінен (қыпшақ тайпасының руларынан) оңаша, өз арасында шекараланбаған қыстаулық территорияда тұрды.

Жағалбайлылардың шаруашылығын қарастырғанда олардың қарамағындағы малдың 1897 жылғы санақ бойынша көп болмағандығын - небәрі 161 бас немесе бір жеке шаруашылықта 17,9 бастан келгендігін айта кету керек. Оның ішінде ірі қара мал (73,3%) мен жылқы (2,7%) басым болған. Олар түйе, ұсақ мал ұстамады. Жайлауға жылқыларды мамырдың соңы мен маусымның басында, ал күзеуге шілденің аяғы - тамыздың басы кезінде айдады. Жылқының қысқы жайылымын кеңінен пайдаланды. Әдетте ірі қара мал жазда ауыл маңында жайылды. Қыс басталысымен көктемге дейін оларды қорада ұстады. Малға қорек ретінде 1897 жылы 3000-ға жуық мая, ал 1909 жылы - 4140 мая шөп дайындалды. Шабындық жерлер бөлек болды, олар Нұра өзенінің жағасында, сондай-ақ оған таяу батпақтарда орналасып, түтін басына бөлініп шабылды. Егіншілік те тіршілік көзіне тірек болды, 8 жеке шаруашылық 37,3 десятина жерге егін екті немесе бір шаруашылыққа 4,7 десятинадан тиесілі болды. Олар қыстаулардан 15 верст қашықтықтағы бірнеше учаскелерге шашырай орналасты, басқа көрші жатқан ауылдардың егістік алқаптары қыстаудан алыс 1,5-3 верст жерде болды. Сондықтан Жағалбайлылардың бұл егістік алқаптары ең алыс болып саналды. Олар егіншілікпен 25 жыл бойы, яғни 1872 жылдан бастап айналысты⁴⁶⁰.

10.2. Семей облысы

Облыс “Уақытша ережеге” сәйкес 1868 жылы құрылды. Ол шығыс Қазақстан өлкесінің ауқымды аумағын алып жатты. Сондықтан да облыс бірнеше көршілес мемлекеттермен, губерниялармен шектесті. Мәселен, солтүстігінде Ресейдің Тобыл, солтүстік - шығысында Том губернияларымен, оңтүстік

⁴⁶⁰ Материалы по киргизскому землепользованию. Акмолинский уезд. Т. III. Поаульные таблицы статистических сведений. -10-13 бб.

СЕМЕЙ ОБЛЫСЫ

1. Павлодар уезі
2. Семей уезі
3. Өскемен уезі
4. Зайсан уезі
5. Қарқаралы уезі

- шығысында Қытаймен, оңтүстігінде Жетісу, Сырдария, батысында Ақмола облыстарымен шекараласты. Облыста 6 уезд: Семей, Өскемен, Баянауыл, Қарқаралы, Көкпекті, Зайсан болды. Кейіннен 1891 жылғы “Дала Ережесіне” орай Баянауыл мен Көкпекті уездері таратылып, бір Павлодар уезіне біріктірілді.

Облыста 1870 жылғы санақ бойынша 467,8 мың адам 445,3 мың шаршы верст аймақта өмір сүрді. Барлық тұрғындардың 90,9%-ы, яғни 425,1 мыңы қазақтар, 9,1% - 42,5 мың орыстар

болды⁴⁶¹. 1897 жылғы санақ қорытындылары қалыптасқан жағдайдың біршама өзгергендігін көрсетті. Қазақтар барлық 684,9 мың адамның 88,3%-ын құрап, табиғи өсім бойынша 604,9 мыңға өссе, орыстар 65,1 мыңға (9,5%), украиндар 3,3 мыңға (0,5%) жетті⁴⁶². Қазақтардың басым көпшілігін Орта жүз тайпаларының өкілдері құрады. Тек Қарқаралы уезінде ғана Кіші жүз рулары тұрды.

• Қарқаралы уезі

Уездің жер көлемі үлкен болды, ол барлық облыс аумағының 42%-ын алып жатты. Сондықтан да оңтүстігінде Балқаш көлімен, Сырдария облысының Әулие ата, солтүстігі мен солтүстік - шығысында Семей, шығысында Жетісу облысының Лепсі, батысында Ақмола облысының уездерімен шекараласты.

1824 жылғы “Сібір қырғыздарын басқару туралы” жарғыға сәйкес оның аумағында Қарқаралы сыртқы округі орналасқан. “Тама” кітабында көрсеткеніміздей округте 17 болыс, 20 мың шаңырақ, 60 мыңдай тұрғын тіркелген⁴⁶³. Өзге деректер бұл мәліметтерді 18 болыс, 147 ауыл, 18 мыңнан астам түтін деп көрсеткен (*қараңыз, Тама. 3-кітап. 183 б.*).

Қарқаралы 1824 жылы салынды. Кейін ол казак станицасы болып құрылды⁴⁶⁴. Станицаның 1895 жылы 201 ауылында 980 адам өмір сүрді. 1868 жылғы “Уақытша Ережеге” сәйкес қалалық типтегі уезд орталығына айналды. Уезде 1870 жылғы санақ бойынша 110,8 мың халық тұрды, оның 110,3 мыңы қазақтар еді⁴⁶⁵. 1897 жылы барлық тұрғындардың 98,8%-ын құрап, 169,6 мың адамға жетті. Ал жалпы уезд халқының саны 171,7 мың болды⁴⁶⁶.

⁴⁶¹ Бекмаханов Н.Е. Многонациональное население Казахстана.... -131-132, 134, 135 бб.

⁴⁶² Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Семипалатинская область. -СПб., 1905. -1-3, 54 бб.

⁴⁶³ Материалы по истории... Т. 1. -113 б.; Бекмаханов Е.Б. Казахстан в 20-40-е годы XIX в. -Алматы, 1992. -125 б.

⁴⁶⁴ Крафт И.И. Сборник узаконений о киргизах степных областей. -234 б.;

⁴⁶⁵ Бекмаханов Н.Е. Многонациональное население Казахстана.... -132 б.

⁴⁶⁶ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Семипалатинская область. -1-3 бб.

Уездің әкімшілік-басқару жүйесінде 17 қазақ болысы тіркелген. Олар: Абралы, Ақбота, Ақсары, Батыс-Балқаш, Берікқара, Бөрлі, Едірей, Дегелең, Кент, Қотанбұлақ, Қу, Қызылтау, Мойынты, Нұра, Сарытау, Темірші, Тоқырауын.

Қазақтар уездің табиғи-климат жағдайларына байланысты негізінен көшпелі мал шаруашылығымен шұғылданды. Төрт түліктің ішінде жылқы мен қой басым болды. 1898 жылы мал саны 1 млн-дай басқа жетіп, қой 62,3%, жылқы 9,4% құрады⁴⁶⁷.

Алайда 1897-1898 жылдардағы жұт мал санын 600 мыңға азайтып, айтарлықтай шығынға жол берді.

Уезде егіншілік, шөп шабу, сауда қосалқы шаруашылық түрінде дамыды. Қазақ қожалықтары бидай, жүгері, тары өсірді. Дәстүрлі шаруашылықтағы жайылымдардың қысқаруына байланысты қазақтар отырықшылдыққа көше бастады.

Уезд Орта жүз тайпаларымен бірге Дегелең, Кент болыстарында Жағалбайлылар да тұрды.

• **Кент болысы** биіктігі 768-853 метрге жететін өзі аттас аласа таулардың етегінде орналасты. Жергілікті халықтың және шаруашылық әрекетінің су көзі ретінде көбіне құдықтар мен бұлақтар пайдаланылды. Болыс аумағы арқылы Талды, сондай-ақ Аша, Түндік, Абыз, Қадыр, Күтемай, Қара ағаш, Ала ат сияқты кішігірім өзендер ағып өтті. Балықты және Қарасор көлдері болды..

1898 жылы болыста 7848 тұрғын санаққа ілінді, олар 355 шаруашылық ауыл мен 1429 жеке қожалыққа 13 әкімшілік ауылға біріктірілді⁴⁶⁸.

Халықтың көп бөлігі Арғын (Қаракесек, Қанжығалы, Қарауыл) руына жатты, біраз Наймандар кездесетін. Тағы бір шағын топты Бөкейхан ұрпақтары мен Төлеңгіттер құрады.

Біз зерттеп отырған Жағалбайлылар аздап №12 әкімшілік ауылда кездесті, №12 әкімшілік ауылда толық Малатау руы қоныстанды.

⁴⁶⁷ Хозяйство казахов на рубеже XIX-XXвеков. -96 б.

⁴⁶⁸ Материалы по киргизскому землепользованию. Каркаралинский уезд. Т. VI. Итоги по волостям и общий по уезду. -574-575 бб.

Кент болысы

*Қарқаралы уезі Кент болысында мекендейтін
Жағалбайлылардың шежіресі⁴⁶⁹*

ЖАҒАЛБАЙЛЫ

Жағалбайлыларға келсек, олар туралы 15-кестеде көрсетілген.

⁴⁶⁹ Материалы по киргизскому землепользованию. Каркаралинский уезд. Т. VI. Родовые схемы киргиз Каркаралинского уезда. -120 б.

1898 ж. Қарқаралы уезі Кент болысындағы Жағалбайлылардың ауылдары, шаруашылықтары мен олардың тұрғындары⁴⁷⁰

№	Аксақалдардың есімімен аталатын шаруашылық ауылдар	Қыстаулары орналасқан шатқалдар	Шаруашылық саны	Тұрғындар
1	2	3	4	5
№1 әкімшілік ауылы				
1	Жуандық Бөкбасар	Қарабұлақ	26	130
2	Амантай Боранбай	Дүйсембай	2	8
3	Бибол Мыңғат	Қаратас	4	12
4	Оспан Елемес	Қызылтұмсық	2	10
<i>Барлығы</i>			<i>34</i>	<i>160</i>
№ 2 әкімшілік ауылы				
1	Рай Табылды	Сарыжал	1	5
2	Бөшек Дүйсеке	Айдарлы	4	20
3	Арғынбай Бөшек	Томар-бұлақ	3	10
4	Мәтек Дүйсеке	Жылыжұрт	5	28
5	Жұматай Табылды	Ақбет	9	46
6	Жаңабай Майлыбай	Сарыбиік	6	25
7	Боқаш Елемес	Ақбет	3	13
8	Жарасбай Дүйсембай	Дүйсембай	6	30
9	Сәрсембай Татық	Сарытұмсық	5	20
10	Иманбай Жарқымбай	Бесіктал	2	9
11	Әубәкір Жарқымбай	Бадран	8	40
12	Игілік Үкібай	Қаратұмсық	2	10
13	Бөгембай Жаманкөбен	Қызылтұмсық	5	28
14	Мизамбай Шикіет	Қарашоқы	1	4
<i>Барлығы</i>			<i>60</i>	<i>288</i>
18	<i>Болыс бойынша</i>		<i>94</i>	<i>448</i>

⁴⁷⁰ Материалы по киргизскому землепользованию. Каркаралинский уезд. Т. VI. Поаульные таблицы статистических сведений. -154-157 бб.

Осылайша болыстағы Жағалбайлылардың жеке шаруашылықтарының орташа көлемі 5,2-ге, ал ондағы тұрғындар саны - 24,9-ға жетті.

Екінші әкімшілік ауыл 16 шаруашылық ауылдан және 422 тұрғыннан құралып, әр түрлі ру - тайпалық топтар мен сословиелердің өкілдерін біріктірді. Мысалы, Жағалбайлылар мен Наймандар төрт шаруашылық ауылдан, Рамадандар мен Қанжығалылар - үш, төрелер мен қожаларға - бір шаруашылық ауылдан келді.

Бұл әкімшілік бірлікке Жағалбайлының Малатау руынан тараған Қожамберлі тармағына жеке шаруашылықтардың 41,0%-ы және тұрғындардың 37,9%-ы қарады. Олар бұл мекенде алтыншы атадан бері тұрып келе жатқан, яғни XVIII ғасырдың 20-жылдарында Арғынның Қаракесек руымен бірге Дегелең тауынан көшіп келген. Олардың қыстауларынан уезд қаласына дейінгі аралық 18-25 верст болды.

Олар 700 басқа жуық мал ұстады. Бір жеке шаруашылықта орта есеппен 19,6 бас мал болған. Мұның өзі осы әкімшілік бірлестік қана емес, бүкіл Кент болысы бойынша ең төменгі көрсеткіш болып саналды. Мал басының жартысынан астамы қой, біраз ірі қара мал, сосын жылқы болды. Қолдағы мал санының мұнша төмендігіне жұт ықпал етті. Мысалы, 1897-1898 жылғы қыста жергілікті малшылар жұттың салдарынан 89 жылқы, 18 бас ірі қара мал, 694 қой және 26 ешкісінен айрылған. Жыл бойы Жағалбайлылар бір-ақ рет көшкен. Жолдың ұзындығы 10 верстке жетті. Кестеде көрсетілген әрбір ауыл жазда өзінің ескі қонысында тоқтады. Олардың бәрінде меншікті қойға арналған жайылым (қой бұлақ) болды, олар бір-бірінен қолдан жасалған шекаралық белгілер: тас үйінділермен, кейде шұңқырлармен ажыратылды. Қыста малды оңтүстік - батыс жағына қар аз түсетін Кент тауларының шоқыларына жайды. Жағалбайлы шаруашылықтарының қыстаулық территориялары 4037 десятинаны құрап, бір шаруашылыққа орта есеппен 122,3 десятинадан тиді. Бұл территорияда олар жылына 215 күн өткізетін. Саны 100 бастан асатын жылқы үйірлері онда 105 күн жайылды. Шабындық жерлер қыстау, сондай-ақ бұлақтар мен құдықтар маңында орналасты. Маяға қажетті азық мөлшері тек шөп бітік шыққан

жылдары ғана жиналатын. Мысалы, 1898 жылы олар 880 мая ғана шөп жинады. Кейбір қожалықтар пішенді жалға алған жерлерден шапты. Мысалы, А.Боранбай ақсақалдың шаруашылық ауылы Қожадан шыққан Садық Ахмет ақсақалдан жалға шабындық жер алып, бұл үшін жылына 6 сом төлеген. Жағалбайлылар арасында бұрыннан тұрып келе жатқан Садық Ахмет соңғы жылдары отбасымен Қостанай қаласындағы өзінің салған үйінде тұрып, малын қыстауда ұстауды, ал шабындық жерін жалға беруге ұйғарған екен. Жағалбайлы шаруашылықтарының ерекшелігі, олар егіншілікпен мүлде айналыспады⁴⁷¹.

Он екінші әкімшілік ауылда Жағалбайлының Қожамберлі ру бөлімі тұрған. Мысалы, оларға шаруашылық ауылдардың 93,3%-ы, жеке шаруашылықтардың 93,8%-ы және тұрғындардың 94,7%-ы тиесілі болды. Кестеде көрсетілген Жағалбайлының 14 шаруашылық ауылы Дегелең тауынан көшіп келіп, 1873-1893 жылдары қыстауларын салған. Қыстаулар мен Қостанай қаласының арақашықтығы 24-25 верст шамалас. Бұл аймақта өзгелерден кеш орналасқандықтан Талды өзеніндегі Қаратұмсық деген жердегі жайлау үшін басқа ауылдармен дауласып қалатын. №5 және №6 ауылдар арасындағы қысқы жайылымға да қатысты таластар туды, оларды 1891 жылы ғана ауылдық жиналыста ақсақалдар түбегейлі реттеді.

Аталған Жағалбайлы шаруашылықтарының қарамағында 1898 жылы 2,2 мыңнан аса мал басы болған, оның көбі қой (67,7%) мен жылқы (20,9%) еді. Мұнда бір жеке шаруашылыққа орта есеппен 37,8 бас малдан тиді.

1897-1898 жылғы жүт 95 бас ірі және 187 бас уақ малды алып кетпегенде бұл көрсеткіш жоғары болар еді. Қысқы жайылым барлық шаруашылық ауылдар арасында бөлінді, ал жазғы және күзгі жайылымдарға бірге көшіп, ортақ пайдаланды. Бұл әкімшілік ауылда да Жағалбайлылардың

⁴⁷¹ Материалы по киргизскому землепользованию. Каркаралинский уезд. Т. VI. Поаульные таблицы статистических сведений. -154-157 бб. Примечания к пообщинным таблицам. -16-17 бб; Очерк киргизского хозяйства в Каркаралинском уезде. -11 б.; Пообщинные таблицы статистических сведений. -602-603 бб.

көшу жолы ұзақ болмады. Өзге ауылдардың көшу ұзақтығы 80-215 верст болатын еді. Қысқы жайылымда 150-дей жылқыны төрт ай бойы жайды. Ауылдың негізгі шабындықтары Талды өзенінің жағалауында, қыстау маңында және далаларда орналасты. 1898 жылы 43 шаруашылық малға қорек ретінде 2827 мая шөп шапты, оның 43,5%-ы жалға алынған жерлерден шабылды. Мысалы, №12 Б.Дүйсен ақсақалдың шаруашылық ауылы жетпеген шабындықты орыс - казактарынан жалға алды. Қосымша жәрдем рөлін атқарған егіншілікпен жеке шаруашылықтардың 16,7%-ы ғана айналысты. Дөнді дақылдардан бидай егілді. Ол 41,5 десятинадан тұратын егіс алқабының 90,4%-ын алып жатты⁴⁷².

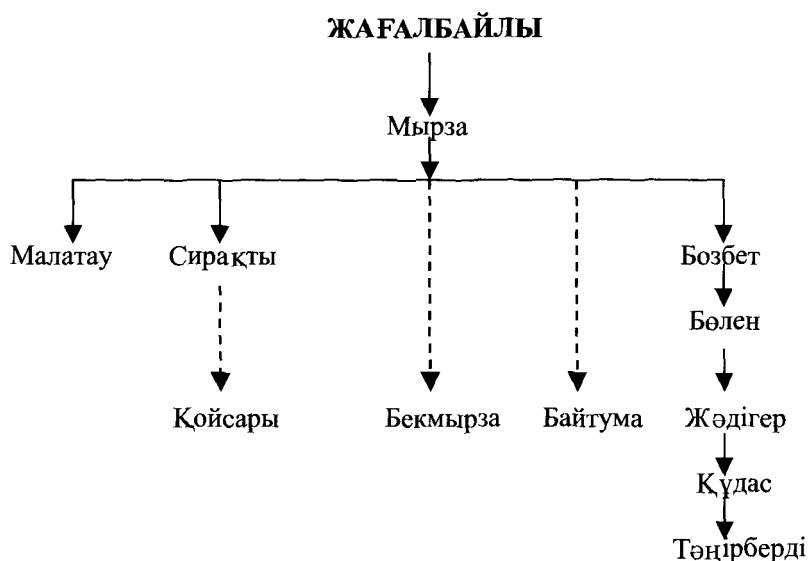
• **Дегелең болысы** бірыңғай массиві биікке өрлеген Дегелең тауларының баурайында орналасты. Шатқалдар мен сайлардан бастау алатын бұлақтар мен тұмалар негізгі су көздері болды. Қарастырылып отырған болыс құрамында 1899 жылғы санақта 374 шаруашылық ауылды, 1463 жеке шаруашылықты және 7147 тұрғынды біріктірген 12 әкімшілік ауыл тіркелген.

Дегелең болысы территориясында, соның ішінде Дегелең таулы ауданына Жағалбайлылар шамамен XVII ғасырдың орта кезінде келген. Бұл бірінші кезекте осы жерде сегізінші ұрпағы өмір сүріп жатқан №4 әкімшілік ауылдағы Байтұма аталығына қатысты айтылып отыр⁴⁷³. Олардан өзге мұнда Жағалбайлының Сирақты, Бозбет рулары кездесті.

⁴⁷² Материалы по киргизскому землепользованию. Каркаралинский уезд. Т. VI. Поаульные таблицы статистических сведений. -186-189 бб.; Примечания к пообщинным таблицам. -16-17 бб.; Очерк киргизского хозяйства в Каркаралинском уезде. -11 б.; Пообщинные таблицы статистических сведений. -602-603 бб.

⁴⁷³ Материалы по киргизскому землепользованию. Каркаралинский уезд. Т. VI. Итоги по волостям и общий по уезду. -547-545 бб.; Очерк киргизского хозяйства в Каркаралинском уезде. -11 б.;

**Қарқаралы уезі Дегелең болысында мекендейтін
Жағалбайлылардың шежіресі⁴⁷⁴**

Жағалбайлының көрсетілген рулары мен ру бөлімдері осы болыста негізінен Арғын тайпасының Қаракесек, Тарақты арасында Ұлы жүздің Ырғақты ру тармақтарымен және төрелермен бірге қоныстанды.

Енді Жағалбайлылардың Дегелең болысының әкімшілік ауылдарындағы таралуы мен орналасуын қарастырамыз (15-кестені қараңыз). Мұнда зерттеліп отырған болыстың жеке шаруашылықтарының 23,1%-ы және халқының 22,2%-ы Жағалбайлыларға тиісті болды.

⁴⁷⁴ Материалы по киргизскому землепользованию. Каркаралинский уезд. Т. VI. Итоги по волостям и общий по уезду. -574-575 бб; Очерк киргизского хозяйства в Каркаралинском уезде. -11 б.; Родовые схемы киргиз Каркаралинского уезда. -120 б.

**1899 ж. Қарқаралы уезі Дегелең болысындағы
Жағалбайлылардың ауылдары, шаруашылықтары мен
тұрғындары⁴⁷⁵**

№	Ақсақалдардың есімімен аталатын шаруашылық ауылдар	Қыстаулары орналасқан шатқалдар	Шаруашылық саны	Тұрғындар
1	2	3	4	5
№1 өкімшілік ауылы				
1	Жұмағұл Құрмағамбет	Шошқа-түрткен	4	22
№3 өкімшілік ауылы *				
1	Омар Жұбан	Қара-шат	3	15
2	Қапаш Баянды	Дала-қыстау	6	25
3	Құдайберген Әйтей	Сарыоба	5	30
4	Иманбай Ізбасар	Қараша	9	40
5	Сабанбай Қабыл	Қызылтұмсық	3	18
6	Тәуке Жанабек	Құдаша	2	15
7	Байсал Қозыбақ	Тыққара	5	22
8	Атымтай Бекше	Бақалы	5	15
9	Оспан Бегалы	Үлкен-сай	13	62
10	Аманжол Айтымбет	Жартас	5	16
11	Нүреке Жаныбек	Қызыл-шашақ	4	18
12	Сүлеймен Бабахан	Дала-қыстау	14	51
13	Үкібай Аманжол	Тесіктас	2	19
14	Түзелбай Байсеке	Қызылоба	2	13
15	Терке Зеке	Кеңжұрт	7	33
16	Малақай Матай	Тасқотан	6	26
17	Алтайбай Тонтай	Қара-күңгей	3	10

⁴⁷⁵ Материалы по киргизскому землепользованию. Каркаралинский уезд. Т. VI. Поаульные таблицы статистических сведений. -402-405, 406-413, 414-417, 438-441 бб.

* Бірқатар шаруашылықтардың қатарына Қаракесектерге жататын Байбөрі руының өкілдері кірді.

1	2	3	4	5
18	Шонбай Әлибек	Ұялы	8	28
19	Зағи Солтахан	Қаратұмсық	3	10
20	Нұрсейіт Саутен	Қызыл	3	15
21	Құлажал Беке	Қызыл-шошақ	4	17
22	Жамахай Бұқарбай	- // -	3	15
23	Сапақ Дүйсеке	Өленгі	4	22
24	Саятбай Жаймыс	Аоқар-қашқан	8	37
25	Мұрынбай Қанабай	Қызылжар	4	18
<i>Барлығы</i>			<i>131</i>	<i>590</i>
№4 әкімшілік ауылы				
1	Киікбай Абылша	Қасқыр-соққан	4	18
2	Бостанбай Абылша	Қарабұлақ	3	16
3	Молдабай Құлатай	Қызылтұмсық	5	21
4	Байыс Бапек	Қия	3	17
5	Исахан Нұрпейіс	Қызылжал	2	8
6	Сымық Асау	Қарақұс	4	23
7	Мұқажан Тоқтан	Жылан-қоңған	3	20
8	Күзеубай Орыс	Қарабұжыр	6	27
9	Бейсембай Досыбай	Қызылтұмсық	4	22
10	Қантарбай Бытық	Қызыл-шоқы	5	24
11	Сүлеймен Жауғатай	Қызыл-шоқы	3	12
12	Дуанбек Өтебай	Үш-таған	6	27
13	Қойшыбай Қарасарт	Қарабұжыр	4	21
14	Қонысбай Сағындық	Үш-төбе	3	18
15	Байбол Байсалбай	Бет-жұрт	2	12
16	Жәдігер Қайып	Шегыр-қоңған	2	7
17	Елеусіз Сағындық	Сұржал	4	14
18	Нысан Мазакбай	- // -	5	31
19	Әбдірахым Тышқанбай	Мола	3	11
20	Елікбай Танғат	Берік-тас	4	16
21	Ақыш Мылтықбай	Қызыл-тас	3	18

1	2	3	4	5
22	Мейірман Темешбай	Жамбас-тас	4	17
23	Келгенбай Пұшық	Сүзбе	5	34
24	Төлек Тұрғанбай	Ақ-қуыс	1	4
25	Оразбай Байталақ	Шолақ-қуыс	2	15
26	Жарылқап Қарасарт	Қара-жұрт	3	17
27	Муса Қарасарт	Шеген-бұлақ	3	15
28	Бейсен Дүйсенбай	Сарыбет	4	17
29	Жаманбала Сарыжігіт	Қызыл-адыр	3	14
30	Сұлтанхан Сабаншы	Шүкір-жүр	3	12
31	Мешел Қойлыбай	Дәу-сырық	7	46
32	Қойшы Мықтыбай	Қызыл-адыр	5	23
33	Қорымбай Торты	- // -	6	20
34	Мыңжар Көбен	Қара-шоқы	3	20
<i>Барлығы</i>			127	637

№12 әкімшілік ауылы

1	Сағынтай Малай	Қожамберген-қуыс	5	22
2	Майқы Жылқыбай	Токта күшік	7	31
3	Тұрар Бақыбай	Ішқұрт-жұрт	4	15
4	Өсербай Аманжол	Шошқа-ашқан	6	26
5	Тұрсын Ордабай	Жартас	5	17
6	Өтес Жұрқа	Қара-тас	3	14
7	Садақбай Арықбай	Қызылшоқы	3	9
8	Қожабай Арықбай	Қызылжал	3	11
9	Қожабек Арықбай	Бабан	5	16
10	Сағынтай Жалқожа	Қызылтүмсық	3	16
11	Өтебай Боранбай	Қара-бүйірат	3	15
12	Найзабек Рыспай	Ақжал	5	28
13	Игілік Төлеу	Қара-биік	6	30
14	Ахмет Жарықбас	Пұшпақ	5	25
15	Аяпберген Әділ	Қара-оба	7	33
16	Көшімбай Жандарал	Сары-шоқы	4	19

1	2	3	4	5
17	Саңындық, Мейман	Қара-оба	2	12
	Барлығы		76	339
77	Болыс бойынша		338	1588

Жалпы, Дегелең болысындағы Жағалбайлылардың жеке шаруашылықтарының орташа саны 4,4-ке теңесіп, ал олардағы тұрғындардың саны 20,8 адам болды.

Бірінші әкімшілік ауылда бір ғана Жағалбайлының Бозбет руынан тарайтын Төңірберді ру тармағының шаруашылық ауылы орналасты. Шошқатүрткен шатқалында орналасқан қыстаулары 1897 жылы, Қарқаралыдан 195 верст қашықтықта тұрғызылды.

Төрт жеке шаруашылықтың қарамағында 200-ге жуық мал басы болды, оның ішінде қой көп өсірілді (66,7%), ірі қара мен жылқының үлесіне барлық малдың 26,0%-ы тиді. Осы шаруашылық ауылдың қысқы жайылымдарының шекаралары көрші Қаракесек руының тармақтарының ауылдарынан тас, шым үйінділерімен және шұңқырлармен бөлінді. Егер оларды шөп басып кетсе, қайтадан тас төгіп жаңалап отырған. Әрбір жеке шаруашылық орта есеппен 117 десятиналық қыстаулық жерден иеленді. Жағалбайлылардың барлық көш жолы 220-300 верстке дейін жетті. Қыстаудан шығып, оған қайта оралғанға дейінгі аралықтағы қоныс-тұрақтар саны 18 болды. 20-ға жуық жылқы үйірі қысқы жайылымда 205 күндей бағылды. Қыстау маңындағы шабындықтар, сондай-ақ Бимәмбет бұлағына таяу орналасты. 1899 жылы 185 мая шөп шабылған. Шаруашылықтар егіншілікті кәсіп етпеді⁴⁷⁶.

Үшінші әкімшілік ауылды Жағалбайлының Бекмырза ру тармағы қоныстанды. Оларға мұндағы ақсақалдардың шаруашылық ауылдарының 96,2%-ы, жеке шаруашылықтардың 98,5%-ы және тұрғындардың 98,2%-ы қарады. Олардың көпшілігі қыстау салу үшін жерді 1868-1869 жылдардағы реформадан соң алған. Ауылдардың радиустары жылдан-жылға қысқара түсті, сөйтіп 1880-жылдардан бастап олар жайлауға

⁴⁷⁶ Материалы по киргизскому землепользованию. Каркаралинский уезд. Т. VI. Поаульные таблицы статистических сведений . -402-405 бб.; Примечания к пообщинным таблицам. -22 б.; Пообщинные таблицы статистических сведений. -608-609 бб.

көшуді тоқтатты. Осы жағдайларға байланысты №1 шаруашылық ауыл Қызылтөбе шатқалында; №2, 3 - Қаратөбе шатқалында; №5, 7-10 - Қарабұлақта; №11-12 - Қосқұдықта; №4, 6, 18-23 - Қыстауда; №17, 21-22 - Сарытөбеде, №16 бірінші әкімшілік ауыл шаруашылықтарымен бірге қалып қойды. Мұндай жағдай дәстүрлі шаруашылықтың тығырыққа тірелгендігін көрсетеді. Мысалы, зерттеліп отырған 25 шаруашылықта 3,7 мыңнан астам мал басы болып, бір жеке шаруашылықтың үлесінде 28,6 бастан тиді. Бұл бүкіл Дегелең болысы көлеміндегі ең төменгі көрсеткіш болатын. Қой малдың 55,0%-ын құрады.

1899 жылы жергілікті Жағалбайлылардың қыстаулық территориясының көлемі 10 мың десятинадан асты, ал бір жеке шаруашылыққа орташа есеппен 82,5 десятина жерден келді. 200 бастан асатын жылқылар қыстық жайылымда төрт айдан аса уақыт ұсталды. Шаруалар өзге малдары үшін шөпті қажетті мөлшерден артық қамдады. Мысалы, 1899 жылы олар 2,7 мың маяға жуық шөп шапты. Көп бөлігіне бидай егілген. Қыстау маңындағы егістік жерлер Ұзынкұлақ шатқалында орналасқан, сондай-ақ оларды бұлақ суымен суарған⁴⁷⁷.

Төртінші әкімшілік ауылда толығымен Жағалбайлылар қоныстанды. Бозбет руының Тәңірберді тармағына шаруашылық ауылдардың 91,2%-ы, жеке шаруашылықтардың 90,6%-ы және халықтың 92,3%-ы кірді. Олардың арғы аталары бұдан сегіз ұрпақ бұрын, шамамен XVII ғасырдың 60-жылдары көшіп келген. Қарқаралы жеріне Жағалбайлылар Тәңірбердінің немересі болып келетін Байтұма тұсында қоныс тепкен, сол кезден бастап олар Дегелең тауларында өмір сүріп келеді.

Зерттеліп отырған әкімшілік ауылдың құрылуына 1859-1869 жылдары көршілес отырған рулық бөлімдермен жайылым үшін болған дау-дамайлар тікелей әсерін тигізген еді. Осы себептерге байланысты қыстаулардан жер алып, Жағалбайлының Тәңірберді ру тармағына бөліп берді. Сондықтан ауылдар арасындағы түбегейлі шекара алдын-ала келісілген мекендер бойынша өтіп, тас үйінділермен немесе

⁴⁷⁷ Материалы по киргизскому землепользованию. Каркаралинский уезд. Т. VI. Поаульные таблицы статистических сведений. -406-413 бб.; Примечания к пообщинным таблицам. -21-22 бб.; Пообщинные таблицы статистических сведений. -608-609 бб.

қазылған шұңқырлармен межеленді. Олардың қыстауларынан уезд орталығы Қарқаралыға дейінгі қашықтық 180-205 верст аралығында болды.

Малының саны жағынан жергілікті халық Дегелең болысы бойынша төртінші орынды иеленді. 1899 жылы олардың 8,5 мыңнан аса малы тіркелді, бір жеке шаруашылыққа орта есеппен 67 бастан келді. Малдың 71,8%-ын қой, 14,0%-ын жылқы құрады. Қысқы жайылымнан басқа жайылымдарды ауылдар ортақ пайдаланды. Қыстаулардың жалпы көлемі 35 928 десятинаны құрады немесе орта есеппен бір жеке шаруашылыққа 283 десятина жерден тиді. Барлық көш жолын қосқанда 240-305 верстке жетті. Қожалықтар қыстаулық жайылымдарда жылына 240-305 күн отырды. Ал 400 бастан асатын жылқы үйірлерін қысқы жайылымда 135-170 күнге дейін жайды. Қыстаудан тыс жерлерде жергілікті ауылдар 60-120 күнді өткізген. Күзеудегі құдықтар негізінен жекелеген шаруашылық ауылдарға қарасты болды.

Бұл әкімшілік ауылдың басқалардан ерекшелігі сол, олар қысқа мал азығын аз мөлшерде дайындады, екіншіден, №11 Сүлеймен Жәуетай ақсақалдың шаруашылық ауылынан басқалары егіншілікпен мүлде айналыспады⁴⁷⁸.

Он екінші әкімшілік ауылда толығымен Сирақты руының Қойсары тармағының өкілдері мекендеді. Дегелең болысында олардың сегізінші ұрпағы өмір сүрді. Осы территорияға 1859 жылы алғашқы бекігендердің бірі №9, 16, 17 шаруашылық ауылдар еді. 1864-1869 жылдары №1, 6, 13-15 шаруашылық ауылдар көшіп келеді. Ең соңғы қоныстанушылар 1876-1884 жылдары келген №2-5, 7, 10-12 ауылдар. Олардың қыстаулары Қарқаралыдан 185 верст қашықтықта орналасты. Бұл әкімшілік ауылдың шаруашылықтарының жартысы егін екпестен тек мал шаруашылығымен айналысты. Жалпы, 17 шаруашылық ауылдың қарауында 1899 жылы 3 мыңнан аса, яғни бір жеке қожалықта орта есеппен 40,2 бас малдан болды. Мұнда да қой малы басым еді (66,3%). Қойдан соң жылқы, ірі қара мал, ешкі және түйе тұрды. Қыстау аймақтарының көлемі 9590 десятинаға жетті, онда жылқы үйірлері бес немесе бес

⁴⁷⁸ Материалы по киргизскому землепользованию. Каркаралинский уезд. Т. VI. Поаульные таблицы статистических сведений. -410-413 бб.; Примечания к пообщинным таблицам. -21-22 бб.; Пообщинные таблицы статистических сведений. -608-609,620-621 бб.

жарым айдай жайылды. Жайылымдардың шекаралары әдеттегідей тас үйінділері мен шұңқырлар түрінде белгіленді. Жыл бойы бір-ақ рет көшіп-қонды. Шаруашылық ауылдардың әрқайсысының ескі қоныста орналасқан тұрақты жайлауы болды. Соның өзінде №1-7 шаруашылық ауылдар Қаракесек шаруашылықтарымен Талды өзені бойындағы жайлаулар үшін үнемі таласып отырды. Бұл әсіресе сұлтан Арыстанбек қыстауынан батысқа қарай орналасқан Қаратұмсық шатқалына қатысты болды. Даулы мәселе 1891 жылы екі жақтың жоғын жоқтаған қадірлі де сыйлы ақсақалдар мен уезд басшысы қатысқан бас қосуда түпкілікті шешілді.

Шабындық жерлерді шаруашылық ауылдардың жартысы ғана негізінен түтін басына бөлініп пайдаланды. Осылайша 1899 жылы шөп аз мөлшерде небәрі 800 мая жиналды. Мұның бәрі Жағалбайлының жеке шаруашылықтарының 52,7%-ының малды жыл бойына жайылымда ұстауға әкеліп тіреді. Егіншілікпен №2-4 шаруашылық ауылдардан 9 жеке шаруашылық қана (11,8%) айналысты. Дәнді дақылдардан негізінен бидай себілді⁴⁷⁹.

⁴⁷⁹ Материалы по киргизскому землепользованию. Каркаралинский уезд. Т. VI. Поаульные таблицы статистических сведений. -438-441 бб.; Примечания к пообщинным таблицам. -16-17, 21-22 бб.; Пообщинные таблицы статистических сведений. -620-621 бб.

11-ТАРАУ. **ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖАҒАЛБАЙЛЫЛАР**

11.1. Сырдария облысы

Патшалық Ресейдің 1867 жылы “Уақытша Ережесіне” сәйкес Сырдария облысы құрылып, ол Жетісу облысымен бірге Түркістан генерал губернаторлығына бағындырылды. Сырдария облысының құрамында сегіз уезд болған. Олар: Әулиеата, Қаралы, Перовск, Түркістан, Шымкент, Ташкент, Ходжент, Жизак. Аталған уездердің алтауында қазақтар тұрды. Облыс “Тама” кітабында көрсеткеніміздей шығысында Жетісу облысымен, Оңтүстігінде Бұхара, Қоқан хандықтарымен, солтүстігінде Ақмола, Семей облыстарымен, солтүстік-батысында Торғай облысымен шектесті (Қараңыз. Тама. 3-кітап. 195 б.)

1886 жылғы “Түркістан өлкесін басқару ережесі” бойынша үш облыс Сырдария, Ферғана, Самарқанд құрылды. Сырдария облысының әкімшілік басқару аумағы қайта қаралып, оның құрамына Перовск, Қазалы, Ташкент, Шымкент, Әулиеата уездері және Әмударияның бір бөлігі қаратылды.

Кіші жүз өкілдері Шымкент уезіне XVI ғасырда көшіп келген.

• Шымкент уезі

Уезд Сырдария облысының оңтүстігінде орналасып, солтүстігінде Шу өзенімен және Ақмола облысының Атбасар, оңтүстігінде Ташкент, Жизак, оңтүстік-шығысында Әулиеата, солтүстік-батысында Перовск уездерімен, батысында Әмудария өлкесімен шектесіп жатты. Уездегі су көздерінің молдығы суармалы егін шаруашылығын дамытуға қолайлы болды. Аймақта халық тығыз орналасқан және орта шағын қалалар кездесті. Қызылқұм, Мойынқұм тәрізді шөлді жерлердегі тұрғындар егіншілік ауылдардағылардан екі есе кіші болып, мал шаруашылығымен айналысты.

Уездің Жанасу, Жылыбұлақ, Қаракөл, Құршу, Сарыөзек, Шу болыстарында 1913 жылы Кіші жүз руларының өкілдері өмір сүрді. Жағалбайлылар Шу болысында тұрды.

Аталған уездің болыстарында 1653 шаруашылықтың 1489-ы көшпенді; 164-і отырықшы болған. Олардың 32,3%-ы Жағалбайлы, Шеркеш және тағы басқа рулардың үлесіне тиді.

- **Шу болысы** Шымкент уезінің солтүстік-батысында Шу өзенінің оңтүстігіндегі Құршу болысының оң жағында орналасты. Болыста алты әкімшілік ауыл тіркеліп, олардың тек біреуінде (№5) ғана Жағалбайлылар мекендеді. Оларға екі шаруашылық тиесілі болып, тұрғындарының саны небәрі 18 адамды құрады.

Біздің ойымызша, көрсетілген статистикалық мәліметтер толық емес, оның себебі: біріншіден, Шу аймағы жол тораптарынан шалғай орналасты.

Шымкент уезі

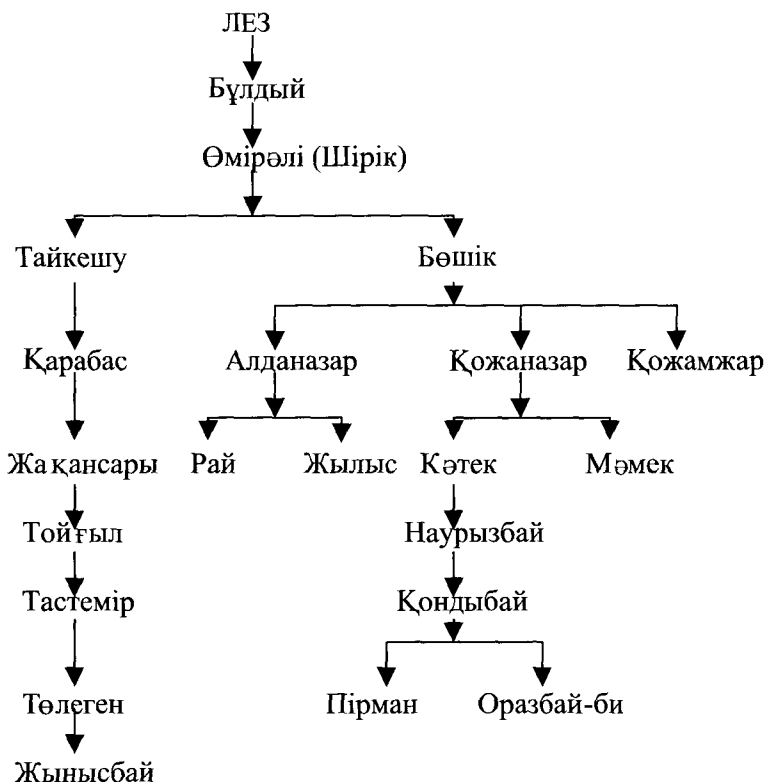
Оның үстіне темір жол тармақтары да болмады. Екіншіден әкімшілік ауылдардың ішіндегі шаруашылық құрылымдар тұрақты әкімшілік бірлікті құра алмады. Мысалы, қоныс аударушылар басқармасының мәліметтері бойынша әкімшілік

ауылдардың жекелеген бөліктері бөтен болыстың аумағында орналасқан. Осыған орай санақ кездерінде Шу болысының әкімшілік ауылдары туралы әрі толық мәліметтер алынбады.

Бесінші әкімшілік ауылда Шымкент уезінің Жағалбайлылар кездескен болыстарындағы тәрізді негізінен Бұлдый руының Тайкешу мен Бөшік тармақтары басым болды.

Шежіреде көрсетілген Жағалбайлы аталықтары қарастырылып отырған аймақта ХҮІІІ ғасырдың алғашқы ширегінен бастап қоныстанған деп тұжырымдауға болады.

***XX ғ. бас кезеңіндегі Шымкент уезінде тұратын
Жағалбайлылардың шежіресі⁴⁸⁰***

⁴⁸⁰ Қасқырбайдың шежіресі.

1907 ж. Шымкент уезі Шу болысындағы Жағалбайлылардың ауылдары, шаруашылықтары мен олардың тұрғындары⁴⁸¹

№	Ақсақалдардың есімімен аталатын шаруашылық ауылдар	Қыстаулары орналасқан шатқалдар	Шаруашылық саны	Тұрғындар
1	2	3	4	5
№ 5 әкімшілік ауылы				
1	Байжан Тағыбай	Хантан	25	188
2	Марқа Қасамбай	Тас-бастау	19	118
3	Ыбрайым Қалдыбай	Қарыс	11	57
4	Өмітбек Сүгүр	Қыстауы жоқ	12	85
5	Жақсылық Ермек	- // -	9	61
6	Игібай Қадыр	Қыстауы құмда	26 *	146
7	Оразбек Құтмамбет	Жүнүс-ата	15 *	80
Барлығы			117	735

№5 әкімшілік ауылдағы Жағалбайлылар мал шаруашылығы мен егіншілікті біріктірген кешенді шаруашылықпен айналысты. Бұған олардағы көшпелілердің үлестік салмағы небары 33,3%-ды құрайтыны да ықпал етті.

Әрине, олардың шаруашылық өмірінде басты орын мал шаруашылығына берілді. Мысалы, Жағалбайлының бір жеке шаруашылығына орташа есеппен 56,6 бас малдан тисе, оның ішінде ешкі - 28,8, қой - 21,9, түйе - 3,6, ірі қара мал - 1,3, жылқы - 0,8. Ал жалпы болыс бойынша осындай көрсеткіш 74,4 - 34,3 - 31,9 - 5,3 - 1,0 - 1,6-ны құрады. Малдың құрамында қойдың басым болғандығын атап кету (Жағалбайлылар шаруашылығында - 50,9% және Шу болысы бойынша - 46,1%) қарастырылып отырған кезеңде Қазақстанның өзге облыстары

⁴⁸¹ Материалы по киргизскому землепользованию. Сыр-Дарьинская область. Чимкентский уезд. Т. II-й. Вып. 2-й таблицы. -Ташкент, 1910. Поаульные таблицы. -194-195 бб.

* Санаққа енбеген шаруашылықтарды есепке алғандар.

мен уездеріне тән құбылыс болатын. Ұсақ малдың мұнша көптігі қысқы кезеңде мал қорегін қажет етті. Олар үшін 1907 жылы 30 мың маядан аса шөп пен жоңышқа дайындалды, оны 71,7%-ы сатып алынды. Малдың көп бөлігі - 1200 бастан астамы Өмірбек Сүгір ақсақалдың шаруашылық ауылында ұсталды. Одан кейінгі мал саны Байжан Тағыбай ақсақалдың ауылында болған.

Егіншілікке келсек, Жағалбайлыларға тиесілі 182,7 десятина егіс алқабы болды, оның 70,0%-ы суармалы жерлер еді. Мұнда да егістік жерінің көлемі жағынан Байжан Тағыбай ақсақалдың шаруашылық ауылы ерекшеленеді, олардың үлесіне барлық егістіктің 59,6%-ы, соның ішінде суармалы жердің 83,4%-ы тиесілі еді. Ауылшаруашылық құрал-сайманымен де көп қамданған осы ауыл болды.

Отбасының қаражатына белгілі-бір дәрежеде әртүрлі кәсіптерден (сауда, жүкшілік, балық аулау және т.б.) түскен пайда тірек болды, олармен Жағалбайлылардың жеке шаруашылықтарының 44,8%-ы айналысқан болатын⁴⁸².

• **Машат болысы** тағы да бес қазақ болысы: Түлкібас, Майлыкент, Қарамұрт, Бадам және Қазығұрт болыстары сыйып кеткен Шымкент уезінің оңтүстік-шығыс бөлігінде орналасқан. Біз зерттеп отырған болыстың құрамында 1906 жылы 11 әкімшілік ауыл, 168 жеке шаруашылық және 10450 тұрғын санаққа ілініп, олардың көбі Ұлы жүздің рулық-тайпалық топтарына (Дулат, Сикым және т.б.) жатты⁴⁸³.

Жағалбайлылар толығымен **тоғызыншы әкімшілік ауылды** қоныстанды, ал жалпы болыстың көрсеткіштермен салыстырсақ, оларға жеке шаруашылықтардың 11,7%-ы, тұрғындардың 14,9%-ын иеленді. Олар туралы тереңірек мәліметтерді *17-кестеде* келтіреміз.

⁴⁸² Материалы по киргизскому землепользованию. Чимкентский уезд. Т. III. Поаульные таблицы. -194-199 бб.

⁴⁸³ Сонда -194-199 бб.

**1906 ж. Шымкент уезі Машат болысындағы
Жағалбайлылардың ауылдары, шаруашылықтары мен олардың
тұрғындары⁴⁸⁴**

№	Ақсақалдардың есімімен аталатын шаруашылық ауылдар	Қыстаулары орналасқан шатқалдар	Шаруашылық саны	Тұрғындар
1	2	3	4	5
№ 9 әкімшілік ауылы				
1	Өміш Бекбай	Тас-сай	109	807
2	Өтеген Қабас	Боз-арық	32	304
3	Мәмбетәли Бақбай	Ақ-су	55	450
Барлығы			196	1561

Жағалбайлының көрсетілген шаруашылықтары отырықшы мал шаруашылығымен айналысты. Бұл жағдай олардың өмір тіршілігінде өз таңбасын қалдырды.

Мал шаруашылығынан бастасақ, бұл әкімшілік ауыл тұрғындарының қарамағына 9000-нан аса басы болды, оның ішінде 60,5%-ы қой түлегінің үлесіне тиді. Таралуы жағынан одан соң ешкі, ірі қара мал, жылқы және түйе тұрды. Орта есеппен бір жеке шаруашылыққа 60,5 мал басынан келді. Біз жоғарыда көрсетіп өткен жергілікті халықтың өмір тіршілігіндегі ерекшелік, олардың жайлауларына дейінгі арақашықтық 30 верстан аспады. Сондықтан көп шаруашылық малын қыстау маңында бағуды жөн көрді. Жазғы және күзгі жайылымдар арасында белгілі-бір шекара болмады. Жайылуда әр ауылдың өз қонысы болып, оған малдарын кезектесіп баққан. Осыған орай және жергілікті халықты егістік жерге байлап қойған егіншіліктің біршама дамуы салдарынан көшпелі шаруашылықтардың саны азайды. Мысалы Жағалбайлылар арасындағы отырықшы шаруашылықтар 1906 жылы 93,4%-ды, ал жалпы Машат болысы бойынша - 86,5%-

⁴⁸⁴ Материалы по киргизскому землепользованию. Сыр-Дарьинская область Чимкентский уезд. Т. I. - Ташкент, 1908. Поаульные таблицы. -2-49 бб

ды құрады, яғни көшпелі шаруашылықтың үлес салмағы сәйкесінше 6,6-13,5%-ды құрады. Мұндай саны көп малды азық-түлікпен қамтамасыз ету үшін шөп дайындауға жеткілікті күш керек болды. Көрсетілген жылы олар 361 десятиналық шабындықтан 164 460 мая шөп жинады. Оның 87,6%-ы суарылмаған жерлерден шабылды. Бұған қосымша тағы да 36800 мая шөп сатып алынды. Көрсетілген азық-түлік көлемінен өзге тағы да қосымша 228 510 мая жоңышқа үйілді.

Жергілікті Жағалбайлылардың шаруашылық ауылдары Батыс және Орталық Қазақстандағы Жағалбайлылардан ерекшелігі - олар құрамына көптеген жекелеген ауылдарды біріктірді. Мысалы, Өміш Бекбай ақсақалдың қарамағында 109 жеке шаруашылық болды⁴⁸⁵.

Жағалбайлылар сонымен қатар Ақсу болысында және Әулиеата уезінде де өмір сүрген.

Басым бөлігіне Ұлы жүздің ру-тайпалық топтары (Дулат және Сарыүйсін) қоныстанған Ақсу болысында Орта (Арғын) және Кіші (Жағалбайлы) жүздердің жекелеген өкілдері де кездесті. Әрине, 1886 жылы болыстағы 1978 түтіннің 94,4%-ын иемденген Дулат тайпасы бірінші орында болды. Екінші орында 62 түтін (3,1%) иемденген Жағалбайлылар, үшінші орында 40 түтіннен құралған (2,0%) Сарыүйсіндер тұрды, ал төртінші орынды 9 түтіні (0,5%) бар тұрғындар иеленді. Н.И.Гродеков Сырдария облысы қазақтарының заңдық тұрмысын ашуда қосымша құжат ретінде жинаған⁴⁸⁶.

Сырдария облысының қиыр шығысында орналасқан Әулиеата уезі Солтүстігінде Ақмола, Қарқаралы, шығысында Пішпек және Верный, оңтүстігінде Ташкент, Наманган, батысында Шымкент уездерімен шектесті.

Әулиеата уезі табиғи-климаттық жағдайларына байланысты екі бөлікке: солтүстік және оңтүстікке бөлінеді.

Біз зерттеп отырған Жағалбайлылар уездің солтүстік-батысында Шымкент және Ақмола уездерінің шекарасында өмір сүрді. ХҮІІІ-ХІХ ғасырларда Жағалбайлылар Әулиеата

⁴⁸⁵ Материалы по киргизскому землепользованию. Сыр-Дарьинская область Чимкентский уезд. Т. I. - Ташкент, 1908. Поаульные таблицы. -2-49 бб.

⁴⁸⁶ Гродеков Н.И. Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области. Т. 1. Юридический быт. -Ташкент, 1889. -18 б.

және Шымкент уездерінің аумағын Кіші жүздің ру-тайпаларымен бірге көшіп келген.

Жағалбайлылардың бір жерден екінші мекенге қоныс аударуы қазақтың өзге ру-тайпаларына тән құбылыс болатын. Мұндай қоныс ауыстырудың мынадай себептерін атауға болады: бірінші, жайылымдарды көп әрі ұзақ пайдалану үшін жана жерлер қажет болды; екіншіден, егіншілікті тиімді жүргізу құнарлы жерлерді іздеді; үшіншіден, ру-тайпалардың өзімшілдігі, яғни патша өкіметі орнатқан әкімшілік - территориялық шекараны мойындамай өзге болыстың жерлеріне орналасты⁴⁸⁷.

11.2. Жағалбайлылар өзге түркі халықтарының құрамында

Башқұрттардың құрамында. Бәрімізге белгілі, шығу тегінің, таралуының және этникалық байланыстарының ортақтығына орай бізге жақын түрік халқына жататын башқұрттардың құрамында Табын, Тама, Қыпшақ, Таз, Телеу, Жағалбайлы сияқты екі халыққа ортақ рулық-тайпалық топтар кездеседі. Жағалбайлылар яғалбай деген атпен башқұрттың бурзян тайпасының құрамына мунаш руымен бірге кіреді. Бұл этноним дербник? немесе қырғи (яғылбай) жыртқыш құстарының ұшып бара жатқанын бейнелейтін бурзиян таңбасының атында да кездеседі. Р.Г.Кузеев яғылбайлар Башқұртстан территориясына Арал маңындағы далалардан келген деп санайды⁴⁸⁸.

Қырғыздардың құрамында. Біз жоғарыда көрсеткен этноним **жағалмай** деген атпен **мұңгуш** тайпасының екі тармағының бәрі болып табылады. Қырғыздарда да, башқұрттардағы сияқты, бұл этноним жыртқыш қырғи

⁴⁸⁷ Материалы по киргизскому землепользованию. Сыр-Дарьинская область. Аулиеатинский уезд. -Ташкент, 1911. Предисловие. -1 б.; Материалы по киргизскому землепользованию района реки Чу и низовьев реки Таласа Черняевского и Аулиеатинского уездов Сыр-Дарьинской области. -Ташкент, 1915. Предисловие. -1 б.;

⁴⁸⁸ Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа: Этнический состав, история расселения. -М., 1974. -141-142 бб.

құстың (жағалмай) атын, сондай-ақ қалықтаған құс түріндегі таңбаны бейнесін білдіреді⁴⁸⁹. Бұған осындай түрдегі таңбаны басқа да оң қанаттағы қырғыз тайпалары: бұғы, сарыбұғы, черік, моңолдар, қарабағыш, барғы, сарттар да пайдаланғанын қоса айту керек⁴⁹⁰.

Қарақалпақтардың құрамында. XIX ғасыр соңы - XX ғасырдың басында Әмударияның төменгі ағысындағы қарақалпақтар екі “арысқа” немесе бөлікке бөлінеді: он төрт ру және қоңырат. 1901 жылғы статистикалық мәліметтер бойынша бірінші арыстың саны -72050 адамды, екінші арыс - 42000 адамды құраған⁴⁹¹. Қазіргі уақыттары әкімшілік жағынан Қарақалпақстанның Шымбай және Кегейлі аудандарына қарасты, Әмударияның су жағалауында өмір сүрген бірінші арыстың құрамында **жағалтай** руы кездеседі. Ол өз кезегінде он төрт рудың негізгі **қыпшақ** тайпасының құрамына кіретін жеті-көше (7 ру) тобына кіреді. Мысалы, белгілі этнограф Т.А.Жданконың 1945 жылы өсіп аймақтағы экспедициядағы мәліметтері бойынша, оның кездестірген, жағалтай руынан шыққан 86 жастағы Байымбет Мырзаев ақсақал шежіреден 11-ден астам аталық таратқан⁴⁹².

Құрама-өзбектер арасында. Құрамалар әр түрлі қазақ, өзбек және өзге тайпалық құрылымдардың әлеуметтік араласуы нәтижесінде құрылған этникалық топты білдіреді. “Құрама” этнонимі - құрақталған, әр түрлі ру бөлімдерінен құралған деген мағына беріп, бұл рудың жинақтық сипатын одан ары дәлелдей түседі. Құрамалардың ерекше, белгілі бір дәрежеде тиянақсыз этникалық топ ретінде құрылуын

⁴⁸⁹ Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. -Л., 1971. -284-285 бб.

⁴⁹⁰ Абрамзон С.М. Этнический состав киргизского населения Северной Киргизии //Труды Киргизской археолого-этнографической экспедиции. Т. IV. -М., 1960. -99-102 бб.

⁴⁹¹ Гиршфельд и Галкин. Военно-статистическое описание Хивинского оазиса. Ч. II. -Ташкент, 1903. -71 б.

⁴⁹² Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков (родоплеменная структура и расселение в XIX - начале XX века) // Труды Института этнографии им. Н.Н.Миклухо-Маклая АН СССР. Новая серия. Т.IX. -М.-Л , 1950. -35, 46 бб.

бірқатар мамандар ХҮІІІ ғасырдың бірінші жартысына жатқызады⁴⁹³.

Н.А.Аристовтың пікірінше құрамалардың құрылуына 1820 жылдардағы әскери-саяси жағдай тікелей әсер еткен. ХҮІ ғасырдың соңынан бастап қазақ хандарының Ташкентті алу үшін болған қантөгісті шайқастары нәтижесінде бұл аймаққа әскермен бірге көшпелі қазақ халқының біраз бөлігі келеді. Алайда Оңтүстік қазақстан мен Жетісуды түгел, соның ішінде Ташкентті жоңғар қоңтайшысы Цеван Рабтан жаулап алған соң жергілікті көшпелі қазақтардың біраз бөлігі Батыс және Солтүстік Қазақстаннан пана іздеуге мәжбүр болады. Тайпаластарының соңынан әр түрлі жағдайлармен ере алмаған қазақтар Шыршық пен Ангрен ауданында қалып қояды. Олар жоңғар шапқыншылығынан аман қалған аз санды сарттар мен өзбектерге қосылып, мал мен жайылымның жетіспеушілігінен егіншілікпен айналыса бастайды. 1780-жылдардың басында Ташкент билеушісі Жүніс қожа құрамаларды өзіне қаратады. Оның өлімінен соң құрамалар 1810 жылы Қоқан хандығының, ал 1865 жылы - Ресей империясының қоластына өтеді⁴⁹⁴.

1867 жылғы 11 шілдеде шыққан “Түркістан генерал-губернаторлығын бекіту туралы Ереже” бойынша көшпелі және отырықшы халықтар мен құрамалар қоныстанған территорияда Құрама уезі құрылып, 1886 жылы Ташкент уезі болып қайта өзгереді. Уездің әкімшілік орталығы Шыршықтағы Қойлық елдімекенінде орналасты⁴⁹⁵.

А.Макшеевтің мәліметі бойынша 1867 жылы құрамалардың құрамында мына 8 қазақ рулары саналған: Тама, Кердері, Жағалбайлы, Керейт, Телеу, Арғын, Дулат және Жалайыр. Олардың бәрі өзбек және Қарақалпақ руларымен бірге

⁴⁹³ Файзиев Т. О родоплеменном составе узбеков-кураминцев конца XIX - начала XX в. //Общественные науки в Узбекистане. - 19.... - №11. - 46 б; Зарубин И.И. Список народностей Туркестанского края. Труды Комиссии по изучению племенного состава населения России и сопредельных стран. Вып. 9. -Л., 1925. -12 б.; Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана (по этнографическим данным). -М., 1976. -208 б.

⁴⁹⁴ Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и сведения об их численности. -СПб., 1897. -112-113 бб.

⁴⁹⁵ Бартольд В.В. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. -М., 2002. -552 б.

Піскент, Кереуші, Бұқа, Мұратәли, Қарақытай және т.б. елдімекендерде тұрған.⁴⁹⁶ 1870 жылы Жызак уезінде Тама қыстағы (кишлак) болып, онда 45 тұрғынды 15 үй құрамалар құрған.⁴⁹⁷

В.В.Радлов Ташкент пен Ходжент аралығын мекендеген құрамалардың ішінде 5 қазақ руын көрсетеді. Тама, Жағалбайлы, Телеу, Жалайыр және Тарақты (Арғын), олар өзбектермен араласып кеткен.⁴⁹⁸ Түркістан өлкесіне арналған Л.Ф.Костенконың еңбегінен біз 1868 жылдан 1877 жылға дейінгі Құрама уезіндегі отырықшы үйлер саны туралы мәліметтер кездестіреміз. Егер ол жерде 1868 жылы 27631 үй болса 1877 жылы 31330 болып, 13%-ға өскен. Бұл сандар шамамен алғанда 170 мың тұрғынға сәйкес келеді. 1877 жылы жарық көрген Е.Смирновтың еңбегінде құрамалар шамамен 80 мыңдай деп көрсетіледі.

Жалпы, құрамалардың көпшілігі негізінен қазіргі Өзбекстан территориясында өмір сүрген деуге болады. 1920 жылғы санақ құжаттары бойынша Сырдария облысының Ташкент уезінің 15 болысынан 49697 құрама санаққа ілінген. Олардың көбі Аблық (12245), Телеу (7780), Кенжеғалы (7572), Аққорған (7104), Кариз (4753), Алтын (3573) және Хурдан (3424) болыстарында еді. Дәл сол жылы Ходжент уезінің Орал болысында 9330 құрама тұрған. Бұхар оазисі мен Қашқадарияның төменгі ағысында құрамының біз жоғарыда көрсеткен рулық тармақтары және мерершикарлар кездескен. Құрамалар сондай-ақ Өмударияның орта ағысының сол жағындағы, Оңтүстік Құлжабағы (Куляб) және Солтүстік Ауғаныстандағы халықтар арасында кездескен.

Өткен ғасырдың 20-жылдары құрамалар қазақтар мен өзбектер, қазақтар мен өзге халықтар арасындағы өтпелі құрылым болған. Мысалы, киіз үйді қолдану, әйелдерінің қоғамдық орындарға бетін ашып келуі жағынан олар қазақтарға жақын келеді. Басқа әр түрлі отбасы-неке әдет-

⁴⁹⁶ Макшеев А. Географические, этнографические и статистические материалы о Туркестанском крае // Записки РГО по отделению статистики. -1871. -№ 11. -37-38, 44-45 бб.

⁴⁹⁷ Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник. Под ред. Н.А.Маева. Вып.1. Состав туземного населения Сыр-Дарьинской области по племенам (по сведениям 1870 г.). - СПб.,1872. - 69-70 бб.

⁴⁹⁸ Радлов В.В. Из Сибири. -102 б.

ғұрыптары өзбектерге жақынырақ. Олардың арасындағы қазақ-құрама, сарт-құрама, жүз, өзбек-жүз сияқты этнонимдердің болуы да осымен түсіндіріледі. Көрсетілген себептерге орай олардың кей бөліктері өздерін қазақпыз, өзбекпіз, түрікпіз немесе тәжікпіз деп атаған.⁴⁹⁹

Жағалбайлылар Қырым татарлары мен ноғайлар құрамында да кездесетіндігін айта кету керек⁵⁰⁰.

⁴⁹⁹ Бурхан-уд-Дин-хан-и-Кушкеки. Каттаган и Бадахшан. Данные по географии страны, естественно-историческим условиям, населению, экономике и путям сообщения. Пер. с персидского. -Ташкент, 1926. -108 б.

⁵⁰⁰ Тынышпаев М. История казахского народа. -Алма-Ата, 1993. -102 б.

ҚОРЫТЫНДЫ

Сонымен “Қазақ ру-тайпаларының тарихы” ғылыми-зерттеу жобасы аясында дайындалған Жағалбайлы тайпасының алғашқы тұтас тарихы да жазылып бітті. Екі кітаптан тұратын аталмыш зерттеулер сериясының екінші томы болып табылатын бұл маңызды еңбекке де қысқаша және нақты қорытындылар жасар сәт туды деп ойлаймыз.

Жағалбайлы - ата-бабаларының этникалық тамыры сонау түркі дәуірлерінен бастау алатын кезінде Жетіру одағына мүше болып, қазақ мемлекеттігінің қалыптасуына ат салысқан қазақтың Кіші жүзінің беделді тайпаларының бірі. Ол жауына **“Малатау”** деп ұрандап ат қойған, балға белгісін **Т** - рулық таңба ұстанған ежелгі ру-тайпа.

Солай бола тұрса да, тарихымыз ауызша баяндауға құрылған бұрынғы замандарда Жағалбайлылар тарихының көптеген күрделі тұстары туралы деректер тапшылығы айқын байқалады. Зерттеушілеріміздің көптеген тарихи әдебиеттерді айналымға қосқанына қарамастан ежелгі дәуірден бері Жағалбайлы тарихына қатысты жазба мәліметтер аса мардымсыз. Мәселені талдаған зерттеушілер Жағалбайлы тарихының деректерде кездесе қоймауы олардың үлкен тайпалар құрамында өмір сүріп, тасада қалуларына байланысты болар деген пікірде.

Мұның өзі Жағалбайлылардың арғы тегін анықтауда да едәуір қиындықтар келтірді. Зерттеулеріміз бұл тайпаның ежелгі этнонимі “Ала” → “Жағал” → “Бомә” → “Ала аттылар” деген атаулардан өрбитінін көрсетіп берді. Қытай жылнамаларында “Бомалар” яғни “Ала аттылар” атанған тайпаның, біздің заманымыздың IV-V ғасырларындағы Саян-Алтай таулары өңірінде жортып жүргенін байқаймыз. Бұл ежелгі түріктің “Алаш” деген сөзімен үндес, негіздес, замандас тәрізді.

VI-XIII ғасырлар “Жағал” немесе “Ягал” атанған Жағалбайлылардың арғы бабаларының Алтай-Саян өңірлерінен батысқа жылжыған және үздіксіз қоныс ауыстыруға мәжбүр болған жылдары болды. Бұл күрделі тарихи сапар Үйсін - Қаңлы - Оғыз - Қыпшақ тәрізді тайпалық одақтарға Жағалдардың мүше болуы, қосылуы және бірігуі тәрізді ұзақ тарихи жолды қамтыды. Рухани тұрғыдан бұл бұрынғы Жағалдардың мұсылмандану процесі де еді.

Монғол жаулауы Жағалбайлылар өміріне үлкен саяси өзгерістер әкелді. Жошы ұлысына бағынған Жағалдар осы тұста Батый әскері құрамында Қырымға дейін барғаны таңбалық белгілерден байқалады.

XIII ғасырдың орта кезі бірде Жағал, бірде Жағалбай атанып жүрген тайпаның Еділ мен Жайық бойларын жайлап, бірде Ақ Орда, бірде Көк Орда құрамында көшіп жүргенін аңғарамыз. Әмір Темірдің Алтын Орданы күйретуші жорықтары Жағалбайларға да ауыр тиді. Тоқтамыс ханды қолдаған олар бұл қанды қырғыннан азап шекті.

Алтын Орданың күйреуі, Жағалбайларды жаңа мемлекеттік құрылымдар құрамына ауысуға мәжбүр етті. XIV-XV ғасырларда Жағалбайлар Ақ Ордадан Ноғай Ордасына қоныс аударды. Бұл кезең Жағалбайлардың бір бөлігінің башқұрттар құрамына Яғалбай деген атпен қоныстануының жалғасуымен және негізгі бөлігінің қарақалпақтармен Сыр бойына қоныстануымен ерекшеленеді. XVI ғасырда Хакназар билеген Қазақ хандығы басқа Ноғай тайпаларымен бірге осы хандық құрамына Жағалбайларды біржолата қосып алды. Бұл Жағалбайлардың Ноғайлы атанған ноғайлар тәрізді Жағалбайлы атанған кезеңі еді. Осы кезеңнен бастап Жағалбайлылардың қазақ халқының этникалық және саяси негіздерін белсенді түрде нығайтуға атсалысуларына зор мүмкіндіктер туды. Алғаш Тәуекел, онан соң Есімхан тұсында Жағалбайлылар Кіші жүз құрамына енді, ал Тәуке ханның тұсында осы жүздегі Жетіру тайпалар бірлестігіне белсенді мүше болды.

Қалмақпен соғыс көптеген қазақ тайпалары тәрізді Жағалбайлылар тарихының да ерлікке толы кезеңі. Мұндай қанды қырғын қалмақтардың батысқа қоныс аударуына байланысты орын алғаны белгілі. Жалпыхалықтық “Қыз Жібек” жырында Жағалбайлы Сансызбайдың Хорен қалмақпен шайқасуы осы қилы кезеңнің ауыр көрінісі еді.

Орыс отарлауы хандық басқару құрылымының тамырына балта шапты. Енді Жағалбайлылар жаңа саяси жүйе ықпалына түсіп, отарлау аясында әрекет етуге мәжбүр болды.

Осы кезең тарихын қарастырған тарихи-этнографиялық және құжаттық деректерге сүйенсек, біз зерттеп отырған Жағалбайлылардың негізгі бөлігі XIX-XX ғ.ғ. басында әкімшілік бөлінісі жағынан Орынбор генерал-

губернаторлығының құрамында Торғай облысына бағынған Қазақстанның Батыс және Солтүстік Батыс территорияларында өмір сүрген. Бұл жерде біз ең алдымен Ақтөбе уезінің Теректі, Аралтөбе, Ойсылқара, Ақтөбе болыстарының және Бестамақ болысының біраз бөлігі территорияларына мән беріп отырмыз. Оларда Жағалбайлылармен қатар Жетіру мен Әлімұлының өзге де рутайпалық топтары кездесті. Жағалбайлылар Қостанай уезінің Жетіқара, Құмақ, Сүйіндік, Жылқуар болыстары мен Дамбар болысының біраз бөлігінде көп болды. Мұнда оларға Кіші жүздің Жетіру мен Байұлы өкілдері ғана емес, Орта жүз (Қыпшақ және Арғын) қазақтары да көрші болған. Бұл болыстардың жетеуінде Жағалбайлылар жергілікті қазақ тұрғындарының басым көпшілігін құрады. Аталған әкімшілік бірліктермен қатар, олар көршілес Торғай және Ырғыз уездерінің территориясын, Бақсан мен Кенжеғар болыстарын қоса қоныстанды. Біздің өкінішімізге орай “Материалы по киргизскому землепользованию” атты жинақта және басқа да деректерде соңғы екі уезді мекендеген қазақтардың рутайпалық құрамына қатысты нақты ақпараттар жоқ. Бұл Орынбор губерниясының жеке болыстары мен уездеріне, әсіресе Орскі мен Троицкіге қатысты.

Амал қанша, төменде келтірілген жағдайларға байланысты Жағалбайлылардың ғана емес, бүкіл қазақ халқының саны мен рулардың орналасуы өзгеріске ұшырады: Патшалық Ресейдің отарлық езгісі, Кеңес үкіметі орнаған кездегі азамат соғысы мен 1920 ж. аштық, ұжымдастыру мен 1930-32 жылдардағы алапат аштық, 1930-1950 жж. Кеңес Одағының тоталитарлық жүйесі жүргізген этникалық көші-қон саясаты мен әкімшілік реформалар. Міне осындай объективті және субъективті жағдайларға байланысты. XX ғ. орта тұсында олар, өздері көптеген ғасырлардан бері қоныстанып келе жатқан аудандарында этникалық азшылыққа айналып, басты орынға келімсек шығыс-европалық тұрғындарды шығарды.

Жағалбайлылардың келесі бір шоғырланған жері зерттеліп отырған кезеңде әкімшілік жағынан Түркістан генерал-губернаторлығының Сырдария облысына бағынышты болған Қазақстанның оңтүстік территориясы болды. Бұл жерде олар Шымкент уезінің Машат, Шөл, Шу және Ақсу болыстарында есепке алынды. Мұнда Ұлы және Орта жүздің негізгі ру-

тайпалық топтарымен қатар, Кіші жүзден (Тама, Табын, Черкеш) шыққандар да кездесті. Егер Әулиеата уезін алар болсақ, біздің қолымыздағы бар деректер онда жалпы Жағалбайлылардың өмір сүргендігін атағанымен, бірақ олардың уездің батысы мен солтүстік-батысында орналасқан әкімшілік ауылдар мен болыстардың нақты қайсысында екендігін көрсетпейді. Біздің мұндай пайымдауымыздың айғағы мына факті бола алады: қазіргі уақытта Жамбыл облысында бірнеше мың Жағалбайлы қазақтары өмір сүріп жатыр. Олардың аталары бұл жаққа жүздеген жылдар бұрын өздеріне туыс Тама қазақтарымен бірге көшіп келген.

Біз зерттеп отырған Жағалбайлылардың үшінші, аз бөлігі Орталық Қазақстан жерін мекендеген. Бұл территорияларға біз Ақмола округінің Алшын - Жағалбайлы, Ақмола облысы, Ақмола уезінің Ақмола, сондай-ақ Батыс-Сібір (Дала) генерал-губернаторлығына қарайтын Семей облысының Қарқаралы уезінің Дегелең, Кент болыстарының жерлерін жатқызамыз.

Жалпы айтқанда, қарастырылып отырған кезеңде Жағалбайлылар Қазақстандағы үш жүздің барлығының территориясында немесе үш генерал-губернаторлықтың, төрт облыстың, сегіз уездің және 20-дан астам болыстың территориясында қоныстанды. Олардың құрамында Жағалбайлылар толық емес санауымыз бойынша 70 мыңға жуық адам болып, саны жағынан Жетіру бірлестігі ішінде Тама мен Табыннан кейінгі үшінші орынды иеленді. Келтірілген статистикалық көрсеткіштермен қатар бұдан гөрі тереңірек мәліметтерді кестеден көре аламыз.

XIX-XX ғғ. басында Қазақстан территориясындағы Жағалбайлылардың саны мен орналасуы

№	Облыс, уезд, болыс	Зерттеу жүргізілген жыл	Шаруашылықтар саны	Тұрғындар
1	2	3	4	5
1.	1.1 Ақтөбе уезі			
	• Теректі болысы	1899 ж.	1671	9968
	• Аралтөбе болысы	1898 ж.	1376	8159
	• Ойсылқара болысы	1899 ж.	1201	7149
	• Ақтөбе болысы	1898 ж.	333	2171

1	2	3	4	5
	• Бестамақ болысы	1899 ж.	172	9333
	1.2. Қостанай уезі			
	• Жетіқара болысы	1898 ж.	1860	11413
	• Құмақ болысы	1898 ж.	1266	6655
	• Сүйіндік болысы	1898 ж.	1154	6597
	• Жылқуар болысы	1898 ж.	1110	6012
	• Дамбар болысы	1898 ж.	56	374
2.	Ақмола облысы			
	2.1. Ақмола округі			
	• Алшын-Жағалбайлы болысы	1835 ж.	86	602
	2.2. Ақмола уезі			
	• Ақмола болысы	1897 ж.	135	743
3.	Семей облысы			
	3.1. Қарқаралы уезі			
	• Дегелең болысы	1899 ж.	338	1588
	• Кент болысы	1898 ж.	94	448
4.	Сырдария облысы			
	4.1. Шымкент уезі			
	• Машат болысы	1906 ж.	196	1561
	• Ақсу болысы	1889 ж.	62	372
	Барлығы		11110	66345

Кестеден көріп отырғанымыздай, біз қарастырып отырған кезеңде Жағалбайлылар тек Жетіруда ғана емес, бүкіл Кіші жүзде белді тайпалардың бірі болған. Сонымен қатар Жағалбайлылар Қазақстанның барлық дерлік әкімшілік облыстарын мекендеген. Дегенмен бұл тайпа өкілдерінің ең тығыз орналасқан аймағы Батыс Қазақстан өңіріндегі Қостанай уезі болды. Одан кейін Жағалбайлылардың шоғырлана қоныстанған өлкесі Торғай облысының Ақтөбе уезі болып табылады.

Статистикалық, мұрағаттық деректерге сүйенсек, XX ғасырдың бас кезінде Жағалбайлылар тайпасының жалпы саны 70 мыңға жуық болған. Олар негізінен көшпелі, жартылай көшпелі және отырықшы мал шаруашылығымен айналысқан. Су көздеріне бай өзендер мен көлдердің алқаптарында

қоныстанған Жағалбайлылар өкілдері егіншілікпен қатар шөп шабу шаруашылық қызметін қоса атқарып отырған. Шаруа қожалықтарының көпшілігі ауқатты отбасылары болып саналады. Төрт түлік малдан олар қой, жылқы, ірі қара мал өсірді. Ру өкілдері негізінен қыстық және жаздық жайылымдарда қоныстанып, көші-қон бағыттары ұзақ болмады. Мұның себебі тек Жағалбайлыларға ғана тән емес. Қазақтардың түгін тартса майы шығатын шұрайлы жерлерін келімсектердің тартып алуы осыған мәжбүрледі. Бекіністер мен шептер үшін де аз жерлер алынбады. Осылардың салдарынан жергілікті тұрғындар отырықшылдыққа көшті. Жері аз шаруалар жайылымдарды жалға алды. Дәстүрлі шаруашылықтағы өзгерістерге байланысты малға қыстық жем-шөп әзірледі.

Кеңестік тоталитарлық жүйе Жағалбайлылардың рулық қауымдастыққа негізделген болмысын саяси, шаруашылықтық, әсіресе рухани тұрғыдан күрделі өзгерістерге ұшыратты. Енді руың кім? - деген сауалға тура жауап беруден жалтаратын заман туды. Солай бола тұрса да қазақ өзінің жеті атасын білгендерді құрметтейді.

Жағалбайлылардың бүгінгі ұрпақтары өзінің қандас бауырларымен бірге тәуелсіз Қазақстанды нығайтуға ат салысуда. Өткенін ұмытпаған ұрпақ болашаққа сеніммен қарайды. Біз жазған тарихта осыған қызмет ете бермек.

ҚОСЫМША МАТЕРИАЛДАР

Жағалбайлы Дербісәлі Беркімбаев жайында

XIX ғасырда Кіші жүз жерінде сауатты қазақтар шен алып, қызметте өзін елге танытарлық мүмкіндіктерге де ие бола алды. Соның бірі - **Дербісәлі Беркімбаев**. Жағалбайлыдан шығып Жайық бойындағы Орынбор губернаторына қызметімен жағып “Үрім-бұтағынан құрметті атақты ақсүйек” (потомственный почетный дворянин) атағын алған. Шенге ие болып, тек патша үкіметіне қызмет етіп қана қоймай, елінің, халқының да қамқоршысына айналып, қазірге дейін есімі ел есінде қалған Жағалбайлыдан шыққан жеке тұлға.

Бұл кезде Дербісәлі 30-дың үстіне енді ғана шыққан кезі болатын. Ол ел басқаруда, халық тынысын аңғаруда, ел-жұрт мүддесін мүлтіксіз тануда бірталай тәжірибе жинақтап қалған кезі. Дербісәлі Ресейдің отарлық басқару жүйесінің қыры мен сырын толықтай меңгерді. Сол машинаның бір кілтипаны бола тұра шен мен шекпен тәттілігіне кәйіптеніп өзінің халқын естен шығарған жоқ. Бір жағынан, тегеуріні мен пәрмені мықты патша үкіметінің Орынбор әкімшілігі, екінші жағынан, отарлық езгінің салмағынан қабырғасы қайысқан қандастарының арасында өз халқының ары мен намысын арқалап ауыр да, азапты да, жандүниелік ішкі арпалыстың сығымымен өмір кешіп жатты.

Дербісәлі 11 жыл бойы дистанциялар бастықтығын атқару барысында ел-халық өмірінің шиеленісті күрделіліктерін байыппен, парасатпен, әділдік тұғырынан шешіп отырғандығы көрінеді. Әрине, барлығы да қалыпты, мамыражайлылықпен реттелген десек, жалпақ шешейлік болар еді. Бірақ Дербісәлі болмаса, шаш ал десе бас алатын біреу болуы ықтимал ғой. Кіші жүз көлеміндегі 57 дистанция бастықтарының ішінде ондайлар да болғандығы жайлы мұрағат қорларында жетіп асатын құжаттар бар. Бірақ оларды ақтарып оқырмандар назарын шиырлатуға бола қоймас. Олар отарлық басқару жүйесінің шынайы берілген орындаушылары болды. Ал Дербісәлі кең ақыл-парасатымен Орынбор генерал-губернаторлығын, Орынбор қазақтары облысы (Шекара алқасының) төрағасын кейбір мәселелер жөнінде тоқтата білді. Олар Дербісәлімен есептесті, өйткені ол халық ішінде шексіз абыройға бөленген еді. Халық Дербісәліге шексіз сенетін, соңынан еретін. Бұл патша үкіметі үшін аса маңызды тегеурін

болатын. Әбубәкір Дербісәлі туралы: “Кемшілік келсе халыққа қылдың намыс, патшаға қазақ жұртын еттің таныс ...Бақытқа тасқындамай сабыр етіп, жәбірсіз алашыңа еттің жол іс ...Есітіп, көзің көріп, құлақпенен, ойладың әділдікті сауаппенен” - деп бекер айтпаса керек.

XIX ғасырдың 60-шы жылдары Ресей империясы өз ішінде крепостниктік жүйені жойып, саяси-әлеуметтік, қоғамдық, басқару бағыттарында көптеген өзгерістер енгізді. Капиталистік қатынастардың жайыла бастауына орай отарлық аймақтарда да өзгерістер енгізу күн тәртібіне қойылды. Қазақстандағы бұрынғы басқару жүйесі талапқа сай келмеді. 1868 жылдың 22 қазанында Ресей императоры II Александр “Орынбор және Батыс Сібір генерал-губернаторлықтарына қарасты далалық облыстарды басқарудың уақытша Ережесін” бекітті. Осы құжат бойынша Орал, Ақмола, Семей облыстары құрылды. Әрбір облыс 4-6 уездерге бөлінді. Соның ішінде Торғай облысында Елек (Ақтөбе), Николаевск (Қостанай), Ырғыз, Торғай уездері ашылатын болды. Темір уезі Орал облысына қарады. Әрбір уезде 7-12 болыстықтан құрылатын болды. Осыған орай қазақтардың атам заманнан қалыптасқан көші-қонылық маңдайы түбірінен өзгертін болды. Ырғыз, Ақтөбе уездерінде қазақтар қарсылық көрсетті. Олар уездердің, болыстықтардың, старшиналықтардың жер көлемін белгілеп шекара тартуға кіріскенде қазақтар олардың ат-тұрмандарын тартып алып, комиссия мүшелерін сабап қуып жіберді. Бұған жауап ретінде патша үкіметі Орынбордан әскери күш шығарып көтерілісті басуға жедел кірісті. Бұндай көтерілістер Орал облысы уездерінде, Маңғыстау түбегінде ерекше серпінмен етек жайды. Патша үкіметі қатты абыржыды. Осындай, аса күрделі жағдайда Орынбор әкімшілігі әр түрлі айла-шарғыларды да қолданып бақты. Бұл кездегі Орынбор генерал-губернаторы Николай Андреевич Крыжановский (1864-1881 жылдар арасында) Орынбор ведомствосындағы қазақтарға арнайы хат жолдаған екен. Ал Орынбор генерал-губернаторлығына бүкіл Кіші Жүз түгелімен қарасты еді. Бұл “Жолдама” орыс және қазақ тілдерінде көбейтіліп, дистанция бастықтары арқылы қазақ ауылдарындағы старшиналарға таратылды. Онда: “Орынбор өлкесіндегі Орал өзенінің арғы бетінде, Түркістан өңірінде өмір сүретін қазақтар бұдан былай бір ғана заңға бағынатын болады. Екі әскери губернаторлықтың (Бұл жерде Торғай, Орал

облыстары туралы айтылып тұр - 3.Б.) әрбірінде 4-тен уездік, оларда болыстықтар, ал болыстықтарда ауылдық старшиналықтар құрылады. Билік бұрынғы Аға Сұлтандар орнына келетін, ұлты тек орыстан белгіленетін, уездік бастықтарға беріледі. Олар жергілікті халық қырғыз-қайсақтармен жер және қаржылық мәселелер жөнінде байланысты емес. Бұл биліктің бұра тартылмауына және істің әділ жүргізілуіне өте қажетті...” - деп көрсетілді. Көрініп тұрғандай, биліктің әділдігін желеу етіп қазақтарды үкімет орындарына жолатпау жолын нығыттап, оларды саяси жағынан құқсыздандырды. Сөйтіп, уездік билік тек орыстардың ғана қолында болатын болды. Осы басқару буынының үшінші сатысына қазақтар қауымындағы ең беделді адамдарды көтеруінде өзінің отарлық саясатын мүлтіксіз жүргізу, оларды соған пайдалану мүддесі жатыр еді. Орынбор генерал-губернаторы 1868 жылдың 28 қарашасында “Уақытша Ережеге” сай Ырғыз уезін, ондағы болыстықтарды құру мақсатында, ең бастысы Ырғыз уезі бастығының кеңсесін құру үшін Ырғыз қаласына титулярный советник Щедринді, зауряд сотник Кикинді, хорунжий Д.Беркімбаевты жіберу туралы шешім қабылдады. Осыдан кейін жаңадан құрылған Торғай облысының әскери губернаторы Л.Баллюзек 1869 жылдың 1 қаңтарындағы жарлығымен Ырғыз уезінің бастығы етіп Орынбор әскери округіндегі артиллерия басқармасының адъютанты, далалық жаяу әскер артиллериясының капитаны Богакты, оның екінші көмекшісі етіп Жағалбайлы Д.Беркімбаевты тағайындады. Осы жұмыста Дербісәлі 3 жыл 6 ай жасады. Оның тікелей басшылығымен Ырғыз уезінің шекаралық шебі тартылды. Уезд Хиуа хандығымен іргелесетін Қаратамақтан басталып, Арал теңізінің батыс беткейімен, шығысында - Қарақұм арқылы Торғай уезімен, терістігінде - Қостанай уезімен, батысында - Ақтөбе уезімен, оңтүстік-батысында - Орал облысымен шекараласып жатты. Бұл шекараны тарту қияметтің дауларына толы болған. Осы дауларды шешуде Дербісәлінің білгірлігі мен шешендігі айрықша көрінді. Ырғыз уезінің бастығы Богак Торғай облысының әскери губернаторына жазған рапортында: “Шекара дауы күн сайын тұтанып өртке жету қаупінде тұрды. Қырғыз-қайсақтар өліспей беріспейтін бөртінділікпен көтеріліске ұштасу жағдайында болды. Егерде Дербісәлі

Беркімбаевтай мәмілегер болмағанда, менің халім өте мүшкіл еді” - деп жазыпты. Патша үкіметінің ішкі істер министрлігі, Орынбор генерал-губернаторы А.А.Крыжановский қазақ елінің өміріндегі бұрын-соңды болмаған жаңа әкімшілік сатыларын енгізуде талай “мүшкіл” жағдайлардың боларын біліп, оларды шешудегі күш боларлық Д.Беркімбаевты және кезінде Неплюев кадет корпусын бітірген, Қостанай беткейінде 9-шы дистанцияның бастығы болған, сұлтан А.Кикинді жібергендігі “ақталғандай” болды. сол кездегі Ырғыз өңірінің нарқасқалары Алмат Тобабергенов, Самұрат Алматов (кейін бірінен соң бірі Кенжеғара болыстығының болыстары), Сейтпай Ақпанов (Тәуіп болыстығының болысы) Қисық Құнанев (кейін Аманкөл болыстығының болысы), Ешан Анарбеков (кейін Бақсай болыстығының болысы), Тоқбас Нысанбаев (кейін Толыбай болыстығының болысы) және майталман билер Құдабай Еділбаев, Жолдыбай Жантереков, Қосмағамбет Бақтыбаев, Жиенбай Алтаев, Бекет Жомартов, Аралбай Есбергенов, Жаулыбай Орманов, Назар Атамбеков, Қонайдар Наурызбаев, Жайылған Жақсылықов, Оразалы Борамбаев т.б. Орынбор әкімшілігіне, болыстықтардың шекараларын, жалпы жер, салынатын түтін салықтарының көлемі т.б. белгілеу үшін арнайы Құрылтай өткізіп, Ырғыз уезі қазақтарымен келісу керектігі туралы талап қойды. Бұл жиын 1869 жылдың 15 мамырында Талдық бойында өткізілді. Құрылтай дау-жанжалымен жеті күнге созылған екен. Осы Құрылтай көтеріліске ұласты. Жағалбайлы Д.Беркімбаев көтеріліс жағына шықпағанмен, қаһарланған патша әкімшілігі мен көтерілісшілер арасында істі қантөгіске апармау үшін қолынан келгеннің бәрін жасады. Осындай жағдайда Торғай облысының әскери губернаторы Л.Баллюзек көтерілісшілерге қарсы Қарабұтақ, Ырғыз әскери бекіністерінен 300 әскер шығаруға, Орынбордан Орск арқылы екі рота (200 штык) жөнелтуге жарлық берді. Осындай артиллериялы күш көтерілісшілердің терістігінен жорыққа шықты. Әрине, көтеріліс жеңіліспен аяқталды, Патша үкіметінің әскери күші ауыл-ауылды аралап “бүлікшілердің” басшыларын ұстауға кірісті. Өтеш Үкінді, Жұбаныш Қаражановты, Кенесары Жұбанышевты, Ниет Есенәлінді, Айтмұхаммед Қонанаевты, Сәтен Еділовті, Байқазақ Жұлдызбаевты, Жалмұхаммед Алтынбаевты, Жақып Итемгеновті, Тілеген Бөкенбаевты, барлығы 16 адамды әскери

далалық трибунал шешімімен Сібірге айдады. Сөйтіп, Торғай, Орал облыстарында болған бұл көтерілістер XIX ғасырдың екінші жартысында болған ең ірі халық-азаттық қозғалысы болды. Ол жеңіліспен аяқталды.

1872 жылдың сәуір айының ортасына таман Торғай облысының әскери губернаторы Дербісәлі Беркімбаевты Орынборға шақырды. Онда Дербісәлінің Ақтөбе уезіне аударылатындығы жайлы мәлімдеді. Ол Ақтөбе уезіне әуелі әскери губернатордың бақылаушысы деген қызмет бабымен барды да, 1873 жылдың 1 мамырынан бастап Ақтөбе уезі бастығының екінші жәрдемшісі болып бекітілді. Осы қызмет биігінде ол аттай 20 жыл 4 ай, немесе 1893 жылдың 25 қыркүйегіне дейін істеді. Торғай облысының әскери губернаторы өзінің 25 қыркүйектегі 69 санды бұйрығымен Дербісәлі Беркімбаевты әскери губернатор жанындағы ерекше тапсырмалар жүктелетін чиновник етіп тағайындады. Ол 1902 жылдың мамырында 1200 сом көлеміндегі жылдық төлеммен зейнеткерлікке шықты. Оның 2000 ірі қарасы, 3000 десятина жері болды. Мал өсірді, егін екті, астық өндірді. Екі мешіт салдырды. Ол мешіттер күні бүгінге дейін сақталған.

Қазақ Елінде, соның ішінде қазіргі Ақтөбе облысының жерінде, Ырғыз, Ақтөбе және Темір уездерінде XIX ғасырдың 60-90-шы жылдарында ашылған Орынбор Шекара Алқасының жанындағы қазақ балаларының мектебі, Неплюев кадет корпусы, Уфа реалдық училищесі, уездік, болыстық орыс-қазақ училищелері, сол ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында ашылған ауылдық мектептер, осы аймақтарда ғылыми медицинаның еніп, халықты медициналық қамтамалау ісімен айналысудың басталуы, пошта-телеграф, теміржол, далалық тракталардың т.б. жаңалықтардың ене бастауы салымды әсерлерін тигізбей қоймады. Оның барлығы да зиянды еді деп қарауға болмайды. Аталған оқу орындарында мыңдаған қазақ жасөспірімдері әлемдік білім негіздерін алды. 300-ге тарта қазақ жастары Санкт-Петербург, Москва, Қазан, Самара, Астрахань, Орынбор, Киев, Варшава т.б. қалалардағы жоғары оқу орындарына түсіп, оларды тәмамдап шықты. Міне, осы бағыттарда Дербісәлі Беркімбаев өз үлесін қоса білді. Ол тоғышарлықпен “бұл менің ісім емес” демей, ғылым, оқу-ағарту, мәдени-көпшілік істеріне ат салыса қатынасты. Дербісәлі бұларды өз халқымның мүддесі деп қарады.

Орынборда ашылған Ресей Императорлық Географиялық қоғамның бөлімшесі, кейінірек Орынбор Архивтік (Мұрағаттық) Алқасы ашылған еді. Бұлардың айналасына сол кездердегі қазақтың санасы ашық, білім алған жастарының алдыңғы қатарлы өкілдері топтаса бастады. Олар ғылыми-көпшілік, ғылыми-зерттеу істеріне араласып, қазақ халқының тарихы, мәдениеті, этнографиясы жайлы материалдар дайындап, жариялайтын болды. Соның ішінде Ыбырай Алтынсарин, Беибіт Даулыбаев, Мұхамбетияров Ахметкерей Асфендиярұлы, Мұхамедсалық Бабажанов, Мұқаш Баймұхаммедов, Әлмұхаммед Сейдалинов т.б. болған еді. Осылардың қатарындағы алғашқы үшеуі және Дербісәлі Беркімбаев географиялық қоғамның Орынборлық бөлімшесіне және Орынбор Мұрағаттық Алқасына толық мүше болып сайланды.

Дербісәлі Беркімбаев Орынбор өлкесіне келген, Орталық Азияға ғылыми сапармен шыққан Ресейдің озық ойлы интеллигенттерінің көбісімен кездесіп, оларға қолынан келген жәрдемдерін берген екен. Соның бірі - Николай Михайлович Прежевальский (1839-1888) болды. Орыстың бұл атақты саяхатшысы, географы және Орталық Азияны зерттеуші 1888 жылы Орталық Азияға жасаған бесінші саяхаты кезінде Ыстықкөлдің жағасында дүние салды. Н.М.Прежевальский 1870-1885 жылдар арасында Орталық Азияға төрт рет ғылыми-зерттеу сапарына шыққан екен. Соның үшінші сапары барысында 1880 жылдың қаңтардың 19-ында Орынборға тоқтап, қазіргі Ақтөбе, Қарабұтақ, Ырғыз арқылы Сырдарияны бойлап Ташкент қаласына жеткен екен. Міне, географ-ғалымның осы сапарында Дербісәлі Беркімбаев 22 күн бойы Н.М.Прежевальскийге Орынбордан Перовскіге (Ақмешітке) дейін баруда жолбасшылық жасаған екен. Қыстың қақаған ақтүнекті боранында, қызылшұнақты аязында ғылыми экспедицияны аман-есен, ақпан айының ортасына таман, қазіргі Қызылордаға жеткізді. Н.М.Прежевальский Орынбор генерал-губернаторы Н.А.Крыжановскийге жазған хатында: “Аса мәртебелі Николай Андреевич!... Сіздің сеніп тапсырған Дербісәлі Беркімбаевыңыз тамаша адамдық танытты. Егер бұндай жолбасшылық жасалмағанда, экспедицияға қауіп еді. Оның үстіне ол қыстағы табиғат құбылысын жетік меңгерген, өз халқының тарихын терең білетін әрі көреген адам болып

шықты... Сізге осындай қырғыз-қайсақты қоса жібергеніңіз үшін мың да бір тағзым... Дербісәлі Беркімбаевтың біздің экспедиция үшін жасаған жақсылығын жоғары бағалап, империялық марапатқа ұсынсаңыз деп тілек айтып басымды иемін... Сіздің жоғары мәртебеңізге шынайы берілген Н.Прежевальский” - деп жазыпты. Осы және басқа да көрсеткен қызметтері үшін 1881 жылдың 31 тамызында Дербісәліге Үшінші дәрежелі Станислав ордені беріліпті. Ол 1864-1913 жылдар арасында 5 орденмен, 2 алтын медальмен, 3 күміс медальмен, 2 қола медальмен, 25 рет аты-жөні жазылған аса қымбат бағалы сыйлықтармен марапатталған екен. Оның үстіне, 1876 жылы Дербісәлі Беркімбаевке “Ресей империясының құрметті дворяны” деген атақ беріліпті. Осыған орай, оның өзінен кейінгі ұрпақтарының барлығы да: “... ата-текті дворян...” атағына ие болатын болған.

XIX ғасырдың аяғында Батыс Сібір генерал-губернаторындағы облыстарда Статистикалық Комитеттер дегенді құрды. Бұл Комитеттердің мақсаты - облыстарда экономикалық, әлеуметтік-мәдени бағыттарда есеп-қисап істерін нақты жүргізу болды. Сонымен қатар, ол аймақ халқының тарихы, мәдениеті жайлы ғылыми негіздегі зерттеу жұмыстарын да жүргізді. Бұған қазақ өмірін терең білетін адамдарды тартты. Дербісәлі Беркімбаев осы Комитеттің құрметті мүшесі болып сайланды. 1894 жылы Ресей Ішкі істер министрлігі шешімімен 1896 жылы Нижний Новгородта Бүкілресейлік өндіріс көрмесін өткізу туралы шешім қабылдаған екен. Басқа жерлердегідей, Торғай облысында да арнайы ұйымдастыру комитеті құрылды. Оның төрағасы болып облыстың вице-губернаторы В.В.Бельгард (Мырзағұл Шымановтың соңына түсетін) тағайындалды. Бүкілресейлік көрмеде “қырғыз-қайсақтар бөлімін” ұйымдастыру Торғай облысы әскери губернаторы жанындағы ерекше істер жөніндегі аға чиновник Дербісәлі Беркімбаевқа, Ырғыз уезі Шеңгел болыстығының басқарушысы Мырзағұл Шымановқа, уездік чиновник С.Асауовқа, Ақтөбе уезі Бөрте болыстығының басқарушысы Сейітбаттал Нұрмұхамбетовке жүктелді. Бұл бөлімнің экспонаттарын дайындау және ұйымдастыру, оларды рет-ретімен қою қазақ халқының этнографиясын терең білетін адамдардың ғана қолынан келетін еді. Олар 1894-1895 жылдары Торғай облысы көлемінде үлкен ұйымдастыру жұмыстарын

жүргізді. Мырзағұл Шыманов және С.Асауов 1896 жылдың сәуір, мамыр айларында құлан, дуадақ, жабайы шошқа, аққу, қаз т.б. барлығы 72 түрлі жануарлар әлемінен тірідей және көнектелген аң терілерін жинап, Нижний Новгородқа жеткізуі керек болды. Бұны олар табысты жүргізді. Дербісәлі Торғай облысы бойынша 54 асыл тұқымды сәйгүлікті дайындады. Бүкілресейлік көрмеде “қазақтар бөлімін” тамашалауға Ресей императоры Николай II, оның зайыбы Александра қаптаған ығай мен сығай тобымен келді. Бұндағы экспонаттарды таныстырушы міндетін Дербісәлі Беркімбаев және Мырзағұл Шыманов атқарды. Сол көрмеге қатынасқан Қазан университетінің профессоры Осокиннің жазуынша, олардың терең мәндегі баяндауларын көрме қонақтарына, соның ішінде “... Ұлы дәрежелі Патша басқарған топқа...” жеткізу қиындыққа ұшыраған екен. Жылқы көрмесінде, онда өткізілген ат бәйгесіне 350 сәйгүлік қатынасып, бірінші бәйгені Дербісәлінің торысы, екінші бәйгені Мырзағұлдың құласы, үшінші бәйгені Торғай уезінің болысы Бірәлі Бектасовтың шабармандары алған екен. Бұл көрмедегі ең басты жеңіс - қазақ халқының қолөнер, мал шаруашылығын жүргізу, мәдени саладағы биіктігінің бүкілресейлік деңгейде көрінуі, марапатталуы болды.

XVIII-XIX ғасыр барыстарында қазақ жұртына орны толмас қасірет әкелген аурулардың бірі - шешек, соз, оба және холера сықылды жұқпалы аурулар болған. Әсіресе, шешек ауруы қыс айларында қазақ ауылдарын жайлап, елдің берекетін алған. Сол замандарда, егер шешек ауруы бір шаңырақта пайда болса, ол үйді немесе шешек ауруымен ауырған адамға бірнеше күндік азығын тастап, ауыл көшіп кететін болған. Басқа шара болмаған. Шешек пайда болған үйді дүние-мүліктерін өртеу жолымен шешектің өрмен таралуына тоқтау салынады деп есептелген. Осындай жазылмайтын кеселден бір шаңырақ пенделері ғана емес, ауыл-аймақ түгелімен опат болатын жағдайлар да болып тұрған екен. Бұған қарсы егу Кіші жүзде XIX ғасырдың 70-ші жылдары ғана басталған екен. Орынбор, Санкт-Петербург мұрағаттарында бұл жайлы құжаттар көптеп саналады. Соның бірінде: “... Қырғыз-қайсақтар ішінде аса қауіпті натуральды шешек ауруы үнемі өрбіп тұрған. 1854-1856 жылдар ішінде ол кеселден Кіші жүздің Орта бөлігінде ғана 7000-ға тарта адам қаза болған екен. Шешек ауруы әрбір

екі-үш жылда қайталанып тұрған. Қырғыз-қайсақ ауылдарында шешектен беттері шотырланған, мұрындары, құлақтары ағып кеткен адамдар өте көп” деп көрсетіледі. Қазақ жұртшылығы шешек ауруына қарсы егу ісіне үлкен сенімсіздікпен қараған. Олар егу арқылы “кәпірдің” қанын құяды екен деп қашатын болған. Міне, осындай жағдайда 1871 жылы Дербісәлі Беркімбаев Ырғыз уезінің би-болыстарын жинап егудің пайдалы екендігін жариялап, әрбір болыстың, ауыл биінің халықты осыған көндіруі керектігін, олай болмаса қазақ халқының шыбындай қырыла беретіндігін айтқан екен. Осы ретте болыстардың біреуі: “Дербісәлі, батыр болсаң өзіңе салдырып көрші. Біз нәтижесін 5 күн күтейік”. Сонда Дербісәлі жасқанбастан Ырғыз уезінің аға дәрігері Нейманды шақырып алып, жиналған жұрттың көзінше оң қолының жеңін түріп: “Ал, ағайын! Өлсем көмерсіңдер, тірі болсам маған шешек тимейді” - деп ектірген екен. Жиналғандар зиян болмасына көзі жетіп, шешекке қарсы егу ісі жалпылық бағыт алған. Кішкене нәрестелерді егу жұмысы біртіндеп ене бастаған екен. Міне, Дербісәлінің игілікті істерінің бірі осындай болған. Бұл бастаманы баянды ету үшін шешекке қарсы егуші мамандарды дайындау қажет болған. Осы мақсатта 1866 жылдың жазында қазақ жастарынан алынған екі оқушының қатынасуымен фельдшерлік мектеп іске кірісті. Оларды ұсынушы Дербісәлі болған. Оның бірі Ақтөбе уезінен Тұрмұхаммед Избасқанов, екіншісі Темір беткейінен Қазиев болатын. Бұлар медициналық оқу орнын бітірген ең бірінші қазақ жастары еді. Олар ауыл-ауылды аралап шешекке қарсы егу жұмысымен айналысты. Ондаған, жүздеген қазақтарды осы бір кесепатты кеселден құтқару ол кездегі ең абзал іс еді. Сөйтіп Дербісәлі Беркімбаев - қазақ елінде шешекке қарсы егу күресін бастаушылардың пионері, осы саладағы мамандар дайындауды ұйымдастырушы ретінде көп еңбек сіңірген тұлға. 80-90-шы жылдарда уездік, болыстық емханаларды фельдшерлік бекеттерді қалыптастыру кезінде де ерен қызмет атқарған адам. Бұл оның қазаққа болсын деген терең түсінігінен туындаған шарапатты істері еді.

1876 жылы қазақ халқының ұлы перзенттерінің бірі, ағартушы Ыбырай Алтынсарин Орынбордан қайтар жолында Ақтөбе уездік басқармасына соғып, Дербісәлі Беркімбаевпен қауышқан екен. Дербісәлі Ақтөбеде орыс-қазақ училищесін

ашу және оны қаржымен қамтемелеуде әрбір шаңырақтан 7-8 тиыннан ақша жинауға болатындығын, ал әзірге, дайын ғимаратқа, уақытша мектепті орналастыру туралы ұсыныс жасаған екен. 1881 жылы Дербісәлі Ақтөбенің өзінде бұндай мүмкіндіктің болмауына сай, оны осы уездегі Бөрте елді қонысындағы, тастан салған, мешіт жанындағы ғимаратты пайдалану керектігі жайлы Ыбырай Алтынсаринге хабар берді. Бұл жайлы А.Алекторов өзінің “Исторический очерк народного образования в Тургайской области” (Оренбург, 1893. с. 66) деген еңбегінде Дербісәлі Беркімбаев және “...киргизы Буртинской волости представили приговор о безвозмездной уступке под училище каменного дома... Смета по содержанию училища была составлена на 2310 рублей с интернатом на 25 учеников...” деп жазған екен. Сөйтіп, 1881 жылдың 23 қазанында Бөрте саласының бойында Ақтөбе уездік мектебі ашылған. Оған Дербісәлі бастаған уезд қазақтары жиналып, ат шаптырып үлкен той жасаған екен. Осындағы үлкен жиында Дербісәлі сөз алып, “Ағайын! Халқымыздың оқуы кеміс, бірақ даналығы терең. Міне, қазақтың қазіргі жас, болашақтағы ұрпақтарын біліммен сусындататын мектеп ашылып отыр. Орыстың ғалымдарындай ғұламалар бізден де шығады. Еліміз өседі, өркендейді”, - деген екен. Балаларын мектепке берушілер қатары көбейіп, оқушылар саны 35-ке дейін жетіпті (А.В.Васильев “Исторический очерк русского образования в Тургайской области и его современное состояние”. Оренбург, 1896. стр. 90-91). Міне, Ыбырай Алтынсарин бастаған, жаппай ауылдық мектептерді ашу жеткіншек ұрпақтардың әлемдік өркениет жолына сай білім алуына зор мүмкіндік туғызатын жағдай болды. Осы іске Дербісәлі әуелі Ақтөбе уездік бастықтың екінші көмекшісі, кейін Торғай облысы губернаторының жанындағы ерекше істер бойынша аға чиновник ретінде ат салыса қатынасты. Сол кездегі Торғай облысының халық училищелерінің бас инспекторы А.В.Васильевке арнайы қатынас жазды. Ол хатқа Ақтөбе уезінің қай ауылдарында ауылдық мектептерді ашу керектігін көрсеткен картасын қоса жолдады. Бұл ауылдық мектептер қазақ қоғамындағы көшпелі өмірге бейімделген жаңа, ең төменгі сатыдағы оқу орны болды. Ақтөбе уезіндегі ашылған ауылдық мектептердің бірі Дербісәлі Беркімбаевтың туып-өскен Аралтөбе болыстығындағы 1-ші ауылдағы Мендібай

мектебі болды. Бұл ауылдық мектептің арнайы ғимараты болмағандықтан, Дербісәлі Беркімбаев 1889 жылы салдырған 7 бөлмелік үйін босатып берді. Бұл Дербісәлінің мәрттігі еді. Бұл үй Орскіден 25, Ақтөбеден 140 шақырым жерде болатын. Мектепке, әлгі айтқандай “Меңдібай ауылдық мектебі” деген ат берілді. Сөйтіп Ақтөбе уезінде 1894 жылдың ақпан-наурыз айларында 7 ауылдық мектептер ашылды. Дербісәлі, Меңдібай, Қосыбай, Әлімбет, Алшынбай, Қарамола, Михаил Арынғазиев ауылдық мектептерінің салтанатты ашылу рәсімдеріне қатынасып, өзінің баталық сөзін айтқан екен. Бұл оның өз халқына, оның болашағына, сол кездегі балапан ұрпаққа айтқан өсиеттік тілегі еді және оларға тигізген шапағаты болса керек.

XIX ғасырдың 60-70-ші жылдары патша үкіметі өзінің отарлық саясатын жеделдету үшін пошта-телеграф, жол қатынастарын жолға қою, жаңа әскери бекіністер, шептер салу, негіздері қалыптасқан қалаларды өркендету мақсатын қойды. Империялық әкімшілік Орта жүздің бірсыпырасын, Ұлы жүзді және Орта Азияны жаулап алудағы әскери, рухани экспансиясына тірек ету үшін барлық айла-шарғысын қолданып бақты. Қазақ қауымы патша үкіметінің жүргізіп отырған саясаттарының ішкі астарларын толық түсінді және бұған қарсы күресті де, Ресей империясы қаһарлы да, асқан қуатты, қаныпезер де еді. Бүкіл Кіші жүзді, қала берді бүкіл қазақ жұртын дүр сілкіндірген Есет Көтібарұлы, Жанқожа Нұрмағамбетұлы бастаған халық-азаттық қозғалысы, 1869-1870 жылдардағы Торғай, Орал облыстарындағы, Маңғыстаудағы адайлар қозғалыстары патшалық империя жүйесінің жанды жеріне тиіп, оны шиырлата түсті. Патша әкімшіліктері отарлық аймақтар балтырындағы “бұрауды бұрай түсті” Әрине, Дербісәлі Беркімбаев жоғарыдағы аталған өңірлердегі қозғалыстарға тікелей қатынасты деп айта алмаймыз. Бірақ, оның, жан-тәнімен қозғалысшылар жағында болғандығы ақиқат. Оны Дербісәлінің жаңадан құрылған Торғай облысының әскери губернаторы Л.Баллюсекке Ырғыздан жолдаған хатынан аңғарамыз. Ал Ырғыз өңірі 1869 жылғы Торғай облысындағы патша үкіметінің жүргізген әкімшілік өзгерістеріне қарсы көтерілген күрестің үйірімдік шұңғылы болды. Дербісәлі, сол арнайы жазған хатында: “Аса биік дәрежелі әскери губернатор мырза! Патша ағзамның

мақұлдаған жарлығы қалтқысыз орындалар. Бірақ, халық тілегі қалай болғанда шешілер. Ұлы Императорымыздың қол астындағы қырғыз-қайсақ жұрты уездіктер, оның ішінде болыстықтар шекараларының тартылуына сай көші-қон қысымшылығына ұшырап отырғандығы белгілі. Олар жүздеген жылдар бойы бұндай шектеусіз, сонау Арал теңізінен Жайыққа дейінгі аралықта мал жайылымы ретімен еркін көшіп, еркін қонған. Енді бұлардың барлығы бұзылды. Осы бұзылыс байырғы халықтың наразылығын тудыруы заңды. Бұны мылтықтың көздемесімен емес, халықпен ақылдасып шешкен анағұрлым тиімді. Жіберген әскер күшін кері қайыруға жарлық беріңіз, мәртебелі тақсыр!”, - деп жазған екен. Әлбетте, бұндай талап-хаттың орындалмайтыны Дербісәлінің өзіне де белгілі болған. Бірақ осы хаттағы мазмұндық көрініс оның жандүниелік толқынысын көрсетіп тұрса керек.

XIX ғасырдың 60-70-ші жылдары Орынбор генерал-губернаторлығында пошта тракталарын, соған сәйкес жол қатынастарын қалыптастыру мәселесіне айрықша мән берілді. Орынбордан шыққан тракт Орск арқылы Қарабұтақтың, Ырғыздың үстімен Қазалы-Түркістанды басып өтіп, Ташкентке жеткізілу көзделді. Осы іске де Дербісәлі Беркімбаев, ол кезде дистанция бастығы, кейін Ырғыз уездік бастығының екінші көмекшісі ретінде белсене араласқан екен. Орск мен Ырғыз аралығына шыққан зерттеу экспедициясын Дербісәлі басқарған. Оның анықтауынша, Орскіден Қазалыға дейін 30 бекет ашу, олардың әрбіреуінде 3 аттан, бір күймелі арба, ал қыста шанадан ұстау көзделген екен. Осы тракт кейін Ақтөбемен, Шалқармен, Қандыағаш сайы арқылы Ойылмен, одан Орск қаласына баратын тракталармен ұштасқан екен...

Дербісәлінің Ақтөбе әскери бекінісінің негізін салудағы, кейін Ақтөбе қаласының өркендеуіне жасаған зейнеті айтуға тұрарлық. Ол жайлы Орынбор мұрағатында құжаттар жеткілікті. Олар әлі де болса терең зерттелген жоқ. 1866 жылы Орынбор генерал-губернаторы Н.А.Крыжановский (1864-1881 жылдар арасында) Елек өзенінің бойында, далалық қазақтар тіршілігін бақылап отыруға ыңғайлы әскери бекініс салуға, оның орнын белгілеуге тапсырма берген. Жергілікті қазақтар осы мақсатпен, қазіргі Ақтөбе маңына келген геодезистер мен картографтардың аттарын тартып алып, өздерін сабап Орынбор бағытына айдап жіберген. Екінші рет келгендермен де осылай

болған. Бұндай жағдай генерал-губернаторға баяндалған. Н.А.Крыжановский қазақтарды алдап-арбау арқылы дегеніне көндіру әрекетін жасауға бағыт алады. Мұрағаттағы құжатта былай көрсетілген екен: “Крыжановский в сентябре 1869 г. отправился на урочище Актобе для осмотра вновь воздвигаемого укрепления. Для раздачи киргизам приобрел подарки на сумму 703 рубля (ол кезде бір бағлан қойдың құны әрі кеткенде 1 сом, 1 сом 20 тиын болған - З.Б.)”. Н.К.Крыжановский Орынбордан шықпастан бұрын қазақтар арасында үлкен бедел иесі Дербісәлі Беркімбаевты Орынборға шақыртып, Ақтөбе айналасындағы билер мен старшиналарды жинау және бекініс салуға олардың қарсылық жасамауына икемдестіру жайлы тапсырма берген екен. Патша үкіметі қазақтарды алдарқатып, жылтыраған болмашы сыйлықтар тарату арқылы “жұмсартып” өз дегенін жасату тәсіліне сонау ХҮІІІ ғасырдың басынан-ақ машықтанған еді. Крыжановский 15 қыркүйекте 50 шақты старшиналар мен билердің жиынына келді. Сонда генерал-губернатор сөз сөйлеп, былай деген екен: “Аса мәртебелі билер мен старшиналар! Ұлы патшамыз Сіздерге әрдайым ырза және жақсылық тілейді. Сіздерді әр түрлі дұшпандардан қорғау үшін де Ақтөбе бекінісін салуды ретті деп есептейді. Сіздерге деген ілтипат белгісі ретінде сый-сыралғы бар. Соларды қабыл алыңыздар”. Осы түлкібұлаңнан кейін шүлен тарату басталды. Губернатордың бұл шарасы дәл тиді. Жасақталған топографиялық карта астына 57 адамның қолы қойылды. Ақтөбе бекінісі осы аймақтағы қазақтарды тырп еткізбей ұстау қамалына айналды. Осыдан кейін-ақ Орынбор казачествосынан Ақтөбеге әскери күшті төге бастады. 1872 жылдың басында Орынбор генерал-губернаторы Н.А.Крыжановский Ақтөбе “әскери бекінісіне қала статусын беріп, Електегі уездік орталықты көшіру туралы Ресей Ішкі істер министрлігіне мәселе қойды. Алайда, Министрлік “... в Министерстве не имеется никаких сведений об этих местностях, а равно в отношении Актюбинского укрепления нет никаких данных, из которых можно было бы усмотреть: существует ли в настоящее время в этом пункте какое-либо русское население, кроме воинских чинов..., в какой степени развита там торговля и промышленность..., об удобствах управлять местным населением...” деп, бұлар жайлы тез уақытта хабар беруді талап еткен екен. Осыған сәйкес Ақтөбе бекінісіндегі

тұрғындардың тізімін жіберген. Сол тізім бойынша әскери бекіністе 226 отбасы қожалары тұрған екен. Әрбір отбасында 5 адамнан деп есептегенде, 1100-ден аса жан болғаны ғой. Осылардың ішінде Дербісәлі Беркімбаев, Баяділ Кикин, Сүлеймен Кенжебаев, Жиеншора Еселбаев, Нұрпейіс Дәуғарин, Әбіл Түлкібаев, Ибрагим Байдосов, барлығы 7 қазақ, немесе барлық бекініс тұрғындарының 3 пайызы ғана жергілікті халықтан болған. Сондағы мәлімет бойынша бекіністі 46 кварталға бөлген. Әрбір үй салам деушіге 20 сотыктан жер берілген. Бұдан Дербісәлі Беркімбаевқа жер берілуінен оның бекіністе үй салғандығы байқалады. Дербісәлінің Ақтөбеде үй салуы оның 1872 жылы Елек (Ақтөбе) уезіне жұмысқа ауысуына байланысты болса керек. Мұрағаттық деректерге қарағанда, Дербісәлі Беркімбаев 70-80 жылдары Ақтөбе қаласында тұрған. Ол 1893 жылы, жоғарыда айтылғандай, Торғай облысы әскери губернаторының жанындағы ерекше істер бойынша аға чиновник болып тағайындалды. Ол осы қызметті 1899 жылдың 2 қазанына дейін атқарды. Сол жылы, Дербісәлі 3 жыл мерзімге Орынбор округтік сотындағы бітуәждық сотқа төраға болып сайланды. Содан 1902 жылы зейнеткерлікке шыққан екен. Ол жайлы жоғарыда айтылды. 1869 жылы Торғай облысындағы қазақтардың патша үкіметінің отарлық саясатына қарсы көтерілісінің кезінде Ақтөбе бекінісіне бірнеше шабуылдар болған, бір ретінде қауіпті де жағдай туған. Оны құтқарған Орскіден жетіп үлгерген әскери күш болды. Осыдан кейін патша үкіметі, оның Орынбор әкімшілігі жаңадан қалыптаса бастаған Ақтөбе бекінісін барынша нығайта түсті. Әскери шендегілердің саны 1000-нан аса жығылды. Бірақ бұлардың барлығына Дербісәлі Беркімбаевтың тікелей қатынасы жоқ еді. Болғанда да патша үкіметінің бұндай стратегиялық бағытына кері әсерін тигізе алмайтын еді.

1866-1898 жылдар ішінде Дербісәлі Беркімбаев Кіші жүз беткейінен, кейін Торғай облысынан жіберілген қазақ депутациясының құрамында Ресей империясының астанасы Санкт-Петербургке бес рет барған екен. Атап айтқанда: 1866 жылдың 4 сәуіріндегі Александр II-ге жасалған қастандықтан кейін, онымен қауышып, көңіл-жайын білу үшін барған депутация құрамында, 1876 жылғы Торғай облысынан барған қазақтар депутациясының құрамында; 1881 жылы Санкт-

Петербургке және Москваға; 1896 жылғы Николай II-ге Императорлық тәж кигізу салтанатына қатынасуға; 1898 жылғы бұрынғы император Александр II-ге арналған ескерткішті ашу салтанатына қатынасу үшін барған депутация құрамында. Мәселен, 1896 жылғы қазақтардың депутациясының құрамына Бөкей Ордасынан, Торғай облысынан 12 адам барған екен. Соның ішінде Торғай облысы әскери губернаторы жанындағы ерекше тапсырмалар атқарушы аға чиновник Дербісәлі Беркімбаев, Ақтөбе уезі Бөрте болыстығының болысы Сейітбаттал Нұрмұхамбетов, Қостанай уезі Сарыой болыстығындағы ата-тектік Құрметті Азамат Бермұхаммед Алдияров, Ырғыз уезі Кенжеғара болыстығының басқарушысы Төремұрат Алматов, Торғай уезі Тусун болыстығының болыстық басқарушысы Дәуренбек Бірімжанов және тағы басқалары болды.

Байдосов З.
Биліктің білікті иесі
//Ақтөбе, 14 тамыз, 2003 ж.

Дербісәлі Беркімбаев

Кейбір адамдардың өзі өлсе де, ісі өлмейді деп тағы да **Дербісәлі Беркімбаев** туралы айтқымыз келеді. Оның халқына жасаған жақсылығы біраз жазылды. Ал енді оның өз шенінен алыстау жүргендегі халқымен жасаған қарым-қатынасының қандай болғандығын баспасөздерде жарық көрген мағлұматтар арқылы сөйлетіп көрелік. Бұның өзінен де өнегеліктің, көрегендіктің лебі есіп тұр. XIX ғасырда Тоқада Сақтаған деген шешен болған екен. Сол Сақтаған бір жылы Жағалбайлы Дербісәліге барады. Үйге кіруге Дербісәліден ұлықсат сұрайды. Дербісәлі кім боласыз дейді. Сақтаған:

“Шөмекейдің масылымын, Жағалбайлының асылына келген” - дейді.

Сөзінің тегін емес екенін байқаған Дербісәлі Шөмекейде Сақтаған деген бар деп еді, сол емессіз бе деп сұрайды. Сақтаған болсақ болармыз дейді. Олай болса жоғары шығыңыз деп, Сақтағанды қошеметпен қабылдайды. Дербісәлі бірнеше күн Сақтағанды жібермей, әңгімелеседі.

Бір күні Дербісәлінікіне пәуескелі тарантас арбаға пар ат жеккен, үлкен салтанатты бір төре келіп түседі. Қонақ төре Сақтағанға жиіркене қарай, ары отырыңыз, ары жатыңыз деген сөздер айтады. Ызаланған Сақтаған ерте тұрып (төре ұйықтап жатқанда) Дербісәлінің малайларымен әңгімелесіп, төренің мән-жайын сұрайды. Малайлар: бұл төре жетім бала болған. Кварнин поселкасында орыстардың шошқасын баққан, қарнын шошқа жарып кеткен. Қазір осындай дәрежеге жетті. Дөрекеңнің тамыры деп түсіндіреді.

Төренің жайын білген Сақтаған, шай үстінде төреге жақындай түседі. Төре неғылған көргенсіз адамсыз, ары отыр дегенім қайда деп сөгеді. Соны күтіп отырған Сақтаған:

“Бағушы ең Кварниннің сарықтарын,
Семірттің таза бағып арықтарын.
Қылғансың құдай төре амал бар ма,
Болмаса сен емес пе еді,
Шошқа жарған жарық қарын” -

дейді. Төре ештеңе айта алмайды. Танымайтын қаңлы менің тарихымды қайдан білсін. Айтқызып отырған Дербісәлінің өзі деп, өкпелеп шайын ішпей жүріп кетіпті.

Мұны айтқан кім деп Дербісәлі Сақтағаннан өтініп сұраған екен, ешкім де айтқан жоқ, түсімде атам аян берді - депті.

Сақтағанға байланысты әңгімеге Дербісәліні қосқасын, Жағалбайлы ағайындар жөнінде де бір-екі ауыз айта кеткен жөн болар. Жағалбайлы руы ерте қоныстанған. Сәнқой, сыпайы ел болатын. Дербісәліден басқа да талай атақты адамдар шыққан. Соның бірі Ешмұқанбет ақын. Ешмұқанбет атақты шешен, оның ел аузында шешендік сөздері көп. Бір жылы күз айында Ешмұқанбет жолы түсіп, Дербісәлінің ағасы Көлдейдің үйіне қонады. Ол құнан қой сойып, қонақасы береді. Етті жеп, жұрт тарап кеткеннен кейін Дербісәлі Ешмұқанбеттің қарнын түртіп, немене сен тоймай қалған жоқсың ба дейді. Сол кезде Ешмұқанбет:

“Бар екен Дерекеннің көл ағасы,
Беруге олақ екен қонақ асы.
Көлдей деп мұның атын кім қойды екен,
Көл түгіл шұқанақтың садағасы” -

депті. Дербісәлі ағасына қарап Көлаға қонағыңның сөзін естідің бе? Өткен жылы мен Кердері Әбубәкірге тай сойып қонақасы бердім. Ешмұқанбет Әбубәкірден кем бе еді. Қой сойғаның ұят болды, қатенді өзің жөнде, деп шығып кетеді. Көлдей ертеңіне Ешмұқанбетке тай сойып, қонақасы беріп аттандырыпты.

Шөмекей Алмат қайтыс болғанда, басына бір кәрі атан түйе шығарыпты. Ол Ешмұқанбетке тиісті болады. Ешмұқанбеттің түйеге кеулі толмайды. Амалсыз желіден шешіп алып жүре бергенде, түйе тартынып тұрып алып емеді. Сылтау іздеп тұрған Ешмұқанбет түйеге қарап:

“Түйемісің.
Артыңнан кейін қарай...
Жануар көп жасаған жан екенсің,
Алматтың әкесі
Тобабергенді білемісің” -

депті. Көп ішінде ұялған Самырат (Алматтың баласы) атанды нарға алмастырып беріпті.

Дербісәлі өлгенде, жерлеп болғаннан кейін, жұрт басынан кете алмапты. Топ ішінен біреу Ешкеке бірдеңе айтсаңшы, халық тұрып қалды ғой, депті.

Сонда Ешмұқанбет тоқтамастан, “Сұлтаным-ай. Талай жан иеленіп еді ұлтаныңды-ай. Ойында озған, шыңда озат деген

бар еді. Сұлтаныма жар болғай Сұқаным-ай”, - деп орнынан тұрып жүре беріпті. Бәрекелді-бәрекелді деп халық тарап кетіпті. Кейде бұрынғылардың бәрі де айтқыш болған ғой деген сөз болады. Ол орынды. Өйткені, ол кезде адамның басты қаруы тіл болған. Сөзге тоқтаған. Билердің сөз сайысында, жеңілген жағы ердің құны, нардың пұлына дейін кеткен. Сондықтан да кеудесімен көреген көсемдер де, қызыл тілмен қара тасты қашар жол салатын шешендер де ертеде көп болған.

//Ақтөбе, шілде, 2002 ж.

**1898-1899 жж. Ф.А.Щербина басшылығымен Ақтөбе уезінде
жүргізілген ауыл шаруашылығы экспедициясы
материалдарындағы Дербісәлі Беркімбаевқа қатысты құжат**

Гр. №17. Осели на Урале летъ 150 тому назадъ, ранее кочевали круглый годъ; пятнадцать летъ спустя, некоторые аулы начали переселяться на Бурлю и ея притоки.

Все хозяева третьяго старшинства Бурлинской волости принадлежать къ алимовскому отделенію малой орды. На востокъ отъ нихъ живутъ семиродцы (жетру)-джагай-байлиновцы-киргизы перваго административнаго аула Тереклинской волости. Эта восточная граница долго возбуждала споры съ обейхъ сторонъ и только въ 1889 году была окончательно установлена. Алимовцы - киргизы этой группы предъявили къ джагай-байлинцамъ искъ на сумму 825 рублей, за совершенные, якобы последними, грабежи, разбои и потравы. Джагай-байлинцы съ своей стороны и подъ такимъ же предлогомъ потребовали со своихъ противниковъ 1307 рублей 27 коп. Для разбора этого дела былъ командированъ младшій помощникъ Илецкаго Уезднаго Начальника Дербисали Беркимбаевъ. Противники решили покончить дело при помощи посредниковъ, выбравъ съ обейхъ сторонъ по три человека, и, кроме того, потребовали, чтобы, при разборе дела, посредниками присутствовали; Управитель Бурлинской волости Нысан Чунатовъ, судебные бии Досанъ Кышкымбаевъ и Калыбай Трушевъ и киргизъ №6-го аула Буртинской волости Мендыкожа Ишмухаметовъ. При этомъ, спорящія стороны дали подписку, что при такихъ условіяхъ процесса, что-бы ни постановили посредники-далее они никакихъ исковъ другъ къ другу предъявлять не будутъ. 24-го ноября 1889 года посредники, разобравъ дело, нашли, что “возбуждены эти иски более изъ-за спорной земли, хотя и оказались съ обейхъ сторонъ доказательства, но они не влекутъ за собой съ какой-либо стороны удовлетворенія, почему и определили: встречные иски оставить безъ последствий, а спорную землю осмотреть и произвести разделъ. Посредники провели границу так, какъ она теперь обозначена на карте. Въ настоящее время граница эта соблюдается строго, и споровъ не возникаетъ.

Согласно общественному приговору, пашутъ въ настоящее время въ 3-хъ мѣстахъ: 1) на верховье Актокала, 2) между логами

Кызыль-адырь и Алимбай и 3) к северу отъ Камбы - близъ Урала”.

**Материалы по киргизскому землепользованию собранные
и разработанные экспедицией по исследованию степных области
Тургайская область Актюбинский уезд. Т. УП-й.
-Воронеж, 1903. -31 б.**

Шежіреден үзінді

Үш жүзде оның ішінде Кіші жүз тайпалары мен руларына байланысты шежірелер көп-ақ. Соның ішінен **Есмаханов Сақтаған** деген жыраудың шежіресінен Жетіруға тиісті жерін оқырманға ұсынып отырмыз.

Кіші жүзде өркендеуде, өсуде.
Бекарыстан бір ұл бала болыпты,
Алшын атты еге болған есімге.
Алау туған дара болып Алшыннан,
Төкаппарлау мал мен баққа барсынған.
Құдуар тентек сол Алаудан туыпты,
Телі менен тентектерге қамшы ұрған,
Құдуардың болса керек үш ұлы,
Қыдырқожа, Нәдірқожа, Ісімі.
Ешкімге есе жібермеген егесте,
Сәдірқожа екен дейді кіші ұлы.
Сәдірдің де үш баласы бар екен.
Күз-қиялы үшеуі үш жар екен.
Бақтысиық, Сұлтансиық есімі,
Қыдырсиық бәрі де өңкей нар екен.
Алаша, Алшын екен Бақтысиықтан,
Біршілікті уыздайын ұйытқан.
Өз атасын айырып алсын ұрпағы,
Шешіп бер деп бізді тартпай иықтан.
Тана, Ысық, Байбақты екен Сұлтаннан,
Өз алдына ру-ру бұл қалған.
Өз атасын айырып алсын жастары,
Болса артында үлкенінен сыр қалған.
Енді келдім Қыдырсиық нәміне,
Жұртшылықтың күтер менен бәрі де,
Серкеш, Таздар, Есентемір, Қызылқұрт,
Бұған қоса бар қалғаны әлі де.
Адай, Беріш, Жаппас және Машқары,
Міне, олардың бірге аталастары.
Осы араға әкеліп мен кідірдім,
Қалған жағын айырып алсын жастары.
Жеті руың Нәдірден кеп таралар,
Жағалбайлы, Телеу, Табын, Тамалар.
Керейт және Рамазан, Кердары,
Бір ағаштың бұтағы дер ағалар

Х.М.Ғабжалиловтың жеке мұрағаты.
Қазақтың шежіресі. -А., 1995. -49 б.

ФОЛЬКЛОРЛЫҚ МАТЕРИАЛДАР

Мырзағұл бидің шешімі

Жағалбайлы елінің бір топ адамдары, ішінде атақты Дербісәлі Беркімбаевтың Лайық атты баласы бар, Шекті елінің Мырзағұл би ауылына келіп, қона жатып құдайы қонақ болады. Қонақтарға елдің жастары сый-құрмет көрсетіп, ойын-сауық ұйымдастырады. Осы ойын-сауық үстінде атақты бидің баласы, мол дәулеттің арқасында содырлау өскен салқам Лайық бір сұлу келіншекке көңілі құлап, ғашық болып қалады. Келесі бір түндерде әлгі сұлу келіншекті қарсылығына қарамай, Лайық алып қашып кетеді. Бұл жайсыз хабар елге тез тарап, даурықпа әңгімелер көбейеді. Жағалбайлы жігіттерінің құдайы қонақ болып келіп, біреудің әйелін алып қашып басынғаны елдің намысына тиіп, сүйекке таңба салғанмен бірдей еді. Ашу шақырған ел ақсақалдары Мырзағұл биге келіп ақылдасыпты. Мән-жайды толық бағамдаған Мырзағұл: “Ұрланған келіншекті Жағалбайлы елінен бес қыздың қалың малымен қайтарамын”, - депті. Ойласуға келген ақсақалдар бұның мәнісін түсінбей, әліптің артын бағыпты.

Мырзағұлдың дауласатынын естіген Дербісәлі дауды Орынбор губернаторына қаратпай, Сарытаудың (Саратов) губернаторына шештіруге әрекеттенді. Себебі, Орынбор губернаторы Мырзағұл Шыманұлын көптен білетін. Дербісәлінің дегені болады. Дау қаралмастан бұрын, сөзге шешен Мырзағұлдан әлдеқалай болып кетеді деп күдіктенген Дербісәлі, бір топ адамдарының алдына 190 бас жылқы салып, Сарытауға шұғыл аттандырады. Ойы - бұдан түскен қаражатты ұлыққа беріп, алдын алу. Сарытауға аттанғандар жолшыбай 190 бас жылқыны сатып, Дербісәліні күтіп алады. Дербісәлі көп жылқының құны арқылы дауды өзінің пайдасына ыңғайлауға ұлықпен келіседі.

Мырзағұл да қарап қалмай, Дербісәлінің адамдарының жүрген жолымен жүре отырып, Сарытауға бұл да келеді. Келіп губернаторға кіреді. Дербісәліге уәде берген губернатор бірден Мырзағұлға тап беріп, “қарақшы, ұры, қанды көз бүлікші” деп, бөле-жала жаба сөгеді.

- Дат, тақсыр! - деп Мырзағұл сөз алып, - Бұны кім айтты? - дейді.

Ашулы губернатор:

- Бұны айтып отырған халық, - дейді.

Сонда аспай-саспай, Мырзағұл:

- Дербісәлі 190 жылқыны Сарытауға айдатып, оны жолшыбай әр жердің базарына салып сатып, одан жиналған ақшаны Сарытаудың губернаторына дауды жеңу үшін, жоғары мәртебелім, Сізге параға берді деген сөз бар, - депті.

Орнынан атып тұрған генерал-губернатор:

- Бұны кім айтып жүр? - дейді. Сонда Мырзағұл:

- Бұны да халық айтып жүр, - депті.

Сөзден ұтылған генерал-губернатор Дербісәліні шақырып:

- Екеуің оңаша бөлмеге барып ақылдасып келіндер, - деп ымыраға шақырыпты.

Дербісәлі Мырзағұлға:

- Айып менен, кесімінді айт, - депті.

Мырзағұл:

- Ел намысын таптап, келіншекті алып қашқан жұрт бес қыздың қалың малындай айыппұл төлесін, - депті. Дербісәлі ашуланып, аспанға шапшып, губернаторға екеуі бірге кіріпті. Кіре сала Дербісәлі:

- Қыз емес, қайдағы бір қойшының қатынына бес қыздың қалың малын сұрайды мына Мырзағұл. Менің келісімім жоқ, - деп ашуланады.

Сонда өз мүддесінен гөрі, халық мүддесін әркез жоғары қоятын Мырзағұл сөз алып:

- Жоғары мәртебелім! Дербісәлі он екі ата Байұлы, алты ата Әлім, төрт ата Шөмен, Жағалбайлы Жетіруға белгілі адам. Аса құрметті күллі Ресейдің жеке-дара әміршісі, қайырымды да қарапайым, Ұлы мәртебелі патша ағзамның сүйіктілерінің бірі! Егер елдің салт-дәстүрімен келіп, менің қызымды сұраса, сөз жоқ, мен қызымды беремін. Егер жол-жоралғысымен келіп, Ырғыз оязының қызын сұраса, ол да береді қызын. Егер ретін тауып, Орынбор губернаторының қызын сұраса, ол да береді қызын. Егер жолын тауып, жоғары мәртебелім, Сіздің қызыңызды сұраса, айыбы жоқ, сіз де бересіз. Романовтардың патшалық құруына 300 жылдық тойына аса құрметпен шақырылған Дербісәлі, Ұлы мәртебелі патша ағзамның қызын сұрап жатса, ешқандай айыбы жоқ. Берер ме еді, бермес пе еді, ол да сұрап жатса, ешқандай айыбы жоқ. Берер ме еді, бермес пе еді, ол да ойланар еді. Осы айтқан бес қыздан біздің келініміз артық болғасын, Дербісәлі баласы, салқам Лайық келінді алып қашып отыр. Міне, осындай себептерден бұл

келіншектің қалың малына теңеп, Жағалбайлы елі айыппұл төлесін, келіншекті қайтарсын, - деп шешімін айтыпты.

Деректесуден ұтылған губернатор Дербісәліге:

- Айыбыңды төле, адамын қайтар, - деп бұйрық беріпті.

Содан елге қайтып келе жатып Мырзағұл Дербісәлінің үйінде қонақ болыпты. Мырзағұлдың қасында болып, осы дауды көзімен көрген Сарышолақ шайыр жиналғандарға былай жырлай жөнеліпті:

Біздің Әлім - көк теңіз,
Ортасы - жылым, қатпайды.
Ортаға келген қонақты
Сары майдай сақтайды
Саптама етік қу шекпен
Бізді құдай сақтайды.
Ерегісер жер болса,
Жайылған қойдай қаптайды.
Нәсілі жаман болмаса,
Қойшы мінген байталға
Қазанат айғыр шаппайды.
Дерекеңнің ұлдары,
Біреу бастап бермесе,
Қыздарға дәті тартпайды, -

деп төге жөнелгенде, жиналғандар басу айтып, шаққа қойдырыпты дейді.

Мырзағұлдың ақыл-парасатына, әділ шешіміне, Сарышолақ шайырдың суырып салма төкпелігіне жиналған жұрт тәнті болып, ризашылықпен тарасыпты. Үлкендердің “Әлім отырғанда аузыңды тый” дегені рас екен-ау депті. Сөйтіп, ұрланған келіншек бес қыздың қалың малымен аман-есен еліне оралыпты дейді біздің елдегі кәрі құлақ қара шалдар.

Елеусізұлы Қ.

Адамның сұңқары.

-А., “Жазушы”, 2001. -137-139 бб.

Ноян батырдың нағашысы Жағалбайлы Қоңыр би

Өзінің тегін біліп, оның ерлігін жөнді жерінде мадақтай алу сол азаматтың зерделілігі деп бағалау керек. Уәлихан Қуанышұлы жазып алған Ер Сары батыр туралы жырды ұсынып отырмыз.

Орта жүздің батыры Ер Сары - қалмаққа қарсы аянбай шапқан батыр. Бұл шапқыншылықта Кіші жүз де жан аямады. Екі жүздің жауы ортақ - қалмақ еді. Осындай қилы заманда Сыбан Рабтанның қазақ қызы Күләйімнен туған Құралайға ғашық болып, әкесінің кешірмесіне көзі жетіп, нағашысы Жағалбайлы Қоңыр биден пана іздеуі.

ЕР САРЫ

Сарыарқа Сары батыр туған жері,
Атасы ел таныған бәрі бөрі.
Тегі “уақ”, ұраны “Ер Жаубасар”.
Аңызда айтылып жүр ердің ері.
Жаубасар батыр болған елден асқан.
Қазақпен қара қытай көп жауласқан.
Жауының қалың қолын баудай қиып,
Кезі екен қытайдың беті қайтқан.
Нәсілінен Жаубасар Қамбар туған,
Күші асқан түз тағысы жолбарыстан.
Келгенде қалың қалмақ ел шабам деп,
Бір өзі қалың жауға ойран салған.
Ер Көкше Қамбар батыр бел баласы.
Болыпты “уақ” еліне ағасы.
Болыпты қара ормандай ел панасы.

Ер Көкше, Ер Қосаймен жауын қуған,
Қазақтың сол бір кезі айы туған.
Ерлігін қос қыранның елі ұмытпай,
Өтсе де неше ғасыр аңыз қылған.

Қосайдан туған екен батыр Жусан,
Бір өзі мыңдап келген жауды қуған.
Қолында сала құлаш Зұлпықары.
Дұшпанның қарсы келген басын қиған.

Жусанның кенжесі екен Ер Бетеге,
Қалмаққа қырғи болған ер жеткенде.
Тигенде қалмақтарға Жаубасарлап,
Жаулары жер таппайды кірер жерге.
Бетегеден Ерек туған Қалды батыр,
Туғызған жауларына заман ақыр,
Келгенше жетпіс беске бес әйелден,
Тудырды заманында өңкей батыр.
Уақытын батырлары көптен болған,
Тарихы бір-бір кітап ел қорғаған.
Қалдының көп өрбеген нәсілінен,
Жауына бөрі болып Сары туған.
Шапқаны құба қалмақ ел есінде.
Танылды бала батыр бесігінде.
Қосылды Қожаберген Қолбасға.
Келгенде бала жасы он жетіге.
Қолбасы, өзі батыр, өзі мерген.
Бағы бар, елден ерек құдай берген.
Баласы Толыбай сыншы, әрі батыр,
Үш жүзге аты мәлім Қожаберген.
Сыйлайтын қол астында азаматын,
Сендер деп жаудан кекті қайтаратын,
Кеуденде шыбын жаңың болса егер,
Жоғалтпа жер жүзінен қазақ атын.
Жастарға сабақ болды аға сөзі,
Аянбай соғысатын болды кезі.

Намыспен ер азамат атқа қонды,
Қазаққа бермей маза қалмақ елі.
Бойында Обь өзені соғыс болды,
Қалмақтар шебін құрған он мың қолды,
Қазақтар аздығына қараған жоқ,
Соғысқа араласты қолма қолды.
Бір шеттен Сары кірді Жаубасарлап,
Қолдайтын қан майданды бар әруақ.
Түсіріп батырларын жекпе-жекте,
Көкпардай алып шықта алдына сап.
Мінгені астындағы көк тұлпары,
Жылқының үшқан құстай бір сұңқары.
Ұшырып көп қалмақтың зерезатын

Қалмақты баудай қиды зүлфұқары
Қалмақтар бау құрақтай сұлап жатыр,
Ақ қазақ туғызғандай заман ақыр.
Қайрылмай өліктерін тастай қашты
Жиғанша өз естерін болған пақыр.
Жеңісті қазақ қалмақ алма кезек.
Қалмақта болар емес мылтық кезеп,
Орынсыз шеріктерді қырмайық деп,
Батырлар сайысады жекпе-жек деп.
Қазақ арын арлаған,
Өлімге басын байлаған,
Аянбады Ер Сары,
Ата жауын жаулаған
Көктүйғын мен Ер Сары,
Бөрідей жауға тиеді.
Жекпе-жекке келгенін,
Найзаменен түйреді,
Қаптап келе жатқанын,
Алдаспанмен сермеді.
Қырып жойып Ер Сары,
Жауына дес бермеді.
Серігі Бөгенбайдың Сары батыр,
Туғызған қалмақтарға заман ақыр.
Жорықта неше түрлі ұлы-кіші,
Өткізген бір басынан талай асыр.
Тапқанын ортақ бөліп елге берген,
Дос-жаран түңілмепті батыр ерден.
Сұрамай бай патшадан ешбір көмек,
Ер болған өз күшіне өзі сенген.
Сарыарқа жер ұйығы қорғағаны,
Қазақтың тәуелсіздігі ойлағаны.
Самал тау, жауһар көлді жауға бермей,
Түс қатып, аттан түспей жау шабады.
Қалмақтар шабуылдап оң мен солдан,
Шеріктер от қарумен қаруланған,
Атқылап зеңбіректен шыдатпады.
Қазақты қашуына мәжбүр қылған,
Ақтабан шұбырынды заман болды,
Қалмақтар енгізеді қалың қолды.
Жазықсыз бейбіт жатқан елді шауып,
Мал алып қазағымнан қарық болды...

Әлқисса қазақ-қалмақ көршілес отырған бір түнде сайланып келген Сыбан-Рабтан батыр Кіші жүз Әлімбай бек ауылын шапты. Азынаған мал, шұрқыраған құлын, боздаған түйе, жылаған бала, айқайлаған дауыс, шашын жұлып, бетін тырнаған қайғылы әйелдер де осы қара түнді қақ жарды. Қаралы дауысты көрші ауылда естісе де, естімегендей араша түсерге дәрмені жоқ еді. Бір түнде Әлімбай бек ауылы дінсіз қалмаққа пенде болып кете барды. Бұл кезде Әлімбай бек қызы Күләйім Бұқар медресесінде оқитын. Қайғылы хабар Бектің қызы Күләйімге де жетті. Батыр қыз көп ойланбастан шабылған ауыл ізіне түсіп, қалмаққа жалғыз аттанды. Ауылына жақындай Сырғалы өзенінің өткеліне жеткенде қойын бағып жүріп, адасып қалған өз ауылының қойшысы Бекжанға кезігеді. Ауылының зар-мұңын естіген қыз көк дөненінің шапқан дүбірімен қалмақ еліне жетті. Қалмақтарда тыныш жатпаған, келесі жорыққа дайындалып, ер азаматтар ер үстінде екен. Көктен іздегені жерден табылған батыр Қорен Күләйімді көргенде есі шықты. Не дерін білмей де қалды. Ашумен келген қыз ашуын ақылға жеңдіріп “сауға, батыр” деді.

- Айтқаныңа құлдық сұлу, - деді.

- Қорен қалмақ, құлдық болса, ауылымды жәбірлемей мал-жанымды, тай-тұяғымен еліме қайтар.

- Не үшін? - деді сасып қалған батыр.

- Мен үшін, - деді.

- Маған пенде болсаң, малыңа мал, жаныңа жан қосып, үш күн тойыңды өткізіп, сый-сыяпатымен ауылыңды орнына қондырамын, - деген уәдемен бітісті.

Қорен батырмен қосылған жылы жүкті болған Күләйім дүниеге бір қыз әкелді. Қызының атын қазақшалап Құралай деп қойды.

Тынымсыз жаугершілік жорықта жүрген батырдың үйде болуы шамалы еді. Жас сәби қазақша тәрбиеленіп, қазақша тілі шықты. Ес білген қызына Бұхар медресесінде оқып-тоқығанын үйретумен болды. Жылдар жылжып, Құралай он төртке жетті. Шешесінің бар арманы қызы қазақ жұртына жетіп, теңін тапса, өксігі басылып арманына жетер еді.

Құдай қалауын беріп, қазақ жеңіп, қалмақ қашқан күн де келді. Уақыт қыспағы он төрт жыл бауырына басқан Құралайды тез қазақ қолына аттандыруды талап етті.

Ертеден дайындаған батыр киімін кигізіп, бес қаруын беліне байлап, Көкжорғаға мінгізген Күләйім қимас жалғыз қызымен қоштасты.

Аспандағы жұлдызым,
Суда жүзген құндызым.
Қағанағымды қақ жарып,
Дүниеге келген құлыным.
Қимадым сені кәпірге,
Ниеті пасық нәсілге.
Қайда жүрсең аман бол,
Анаң жүрсін есінде.
Өкініші кетпес өмірде.
Он бесімде қор болдым,
Дінсіз қалмақ кәпірге.
Арашалап ауылымды алғанда,
Қалмаққа болдым несібе.
Жылауменен өтермін,
Сен аман бол жұлдызым,
Айта берем несіне...

Анасымен жыласып, қоштасқан батыр қыз, қазақ қолына аман-есен жетіп, Батыр Баян мыңдығына кезігеді.

Қалмақтың аруын көрген Батыр Баян жүрегі дір-дір етіп, өзі олжалағысы келеді. Бірақ қалмақтың қайсар қызы оған селт етпейді. Теңін іздеп келген сұлу, тоқалдыққа баруға арланды да, қорланды да.

Қайтсе де, Батыр Баян құрығынан құтылуды ойластырады. Солай қамығып жүргенде, Баянның ағасы Ер Сары батырдың тоғыз ұлы барын, қызы жоқтығын, қыз баланың болғанын аңсайтынын біледі.

Сары батырға қыз болуды армандайды.

Ұлан-асыр тойда ат шаптырылып, ақындар айтысы, балуандар сайысы бір жетіге созылады. Сары батырдың бірінші әйелі Мақпал Кіші жүздегі Қоңыр бидің қызы болатын.

Мақпалдан туған жеті ұлдың кенжесі Ноян осы тойда барлық жарыстың түріне қатысып жүлделі болады. Қалмақтың сұлу қызына Ноян өз өнерімен, сымбаттылығымен оттай басылады. Сұлу қызды көрген Ноян дертке шалдықты. Бұл жерде қосыла алмайтынын білген екі ғашық қалмақ жеріне

кетуге бекінеді. Сәті түскен бір түнді пайдаланған екі жас, қос тұлпарды мініп, әкесінің Көктұйғын тұлпарын жетекке алып, Обаған баурайынан күншығысқа қалмақ еліне бет алады. Желдей есіп, Жолдыөзекке жеткенде артынан қуғыншы қарасы көрінеді. Сол кездегі ғұрып бойынша Ноян Құралайды ілгері жіберіп, өзі қуғыншыны бір оғын кезеп, бір оғын тістеп қарсы алады. Қуып келген батыр ағасы Баян екен. Ол інісі Ноянға “Жебеңді тарт” мен сені өлтіруге келген жоқпын, ақыл айта келдім. Ноян жебесін жиып, еркелей амандасады. Менің айтар ақылым, қалмақ жеріне барсаң қор боласың, оның үстіне бұл жерде әкең де сені тірі қалдырмайды. Сен Кіші жүздегі Қызылжар деген жердегі Жағалбайлы елінде Қоңыр би деген нағашың бар. Өзі батыр, өзі би, сені дұшпанға нұқытпайды, сауысқанға шоқыттырмайды. Үстіңе үй, алдыңа мал салып қорғаушы нағашы жұртың болады. Соларға атыңның басын бүр. Әкеңнің тұлпарын жетекке алғаның ажалдан сақтанғаның ғой, жетсе сендерді тірі жібермейтін еді.

- Менімен бірге шыққан ол аты болдырып, жолда қалды.

Сендердің бір-бір киіміңді қанға бояп, Көктұйғынды жетекке алып, барсам өлтірдім дегенге ол сенеді ғой. Осыны айтып Батыр Баян елге оралады да, екі жас Жағалбайлы еліне жол тартады.

Әлқисса, арада жылжыған жылдар өтіп, Батыр Баян қалмақпен болған бір соғыста мерт болады.

Ер Сары батырдың сексеннің сегізгірігіне жеткен уағында:

Батыста бас көтерді Еділ қалмақ,
Қонысы ата жұрты Жоңғар бармақ.
Қазақтың құба жолын басып өтіп,
Жолдағы қазақ елінің малын алмақ.
Басқарған Кіші жүзді Нұралы хан,
Хан емес батырлықпен ел қорғаған.
Шамасы Еділ қалмақ келмеген соң,
Ханына Орта жүздің хабар салған.
Естіді бұл хабарды батыр Сары,
Кетпеген тұла бойдан қуат әлі.
Аттан деп хан Абылай жар салған соң,
Жиналды керей-уақ жасақтары.
Басқарды мың жасақты батыр Сары,
Қайтпаған бойындағы қуат әлі,

Жетуге елден бұрын жау шебіне,
Күн сәтсіз құрбан шалмай аттанады.
Еділ, Жайық екі су,
Арасы тоғай қалың ну.
Қайын жұрттың елі еді,
Кіші жүздің жері еді,
Сексенге жасы келсе де,
Суыт жүріп келеді.
Белес, белес жерлерден,
Жайлаудағы елдерден
Сусын ішпей өтеді,
Соңына ерген қалың қол.
Азап жолға төзеді
Қол бастаған батырға
Құдайындай сенеді
Суыт жүрген Ер Сары
Кіші жүзге жетеді.
Кіші жүз ел шетінде қарсы алады,
Келгенін Орта жүздің бақ санады.
Аялап Орта жүздің жасақтарын,
Тік тұрып үш күн бойы бек сыйлады.
Кіші жүз Орта жүзбен араласты,
Қалмақтар дүбірімен мазалатты,
Қалың қол арттан тосқан кешіккен соң,
Мың қолмен “Жаубасарлап” жауға шапты.
Арқаның жігіттері бәрі батыр,
Салады үш мың жауға ойран асыр.
Түн қатып бір жеті соғысқанда,
Қалмақтар “Ұра сайда” жайрап жатыр,
Қалың қол арттан тосқан жеткен еді,
Қалмақтар жеңілерін енді білді.
Үріккен қыр сайғағындай “Еділ қалмақ”,
Амалсыз дабырласып шегінеді.
Қалмақтар ойластырды айла-тәсіл,
Жинайды күрек ұстар кәрі-жасын.
Байқаусыз “Ұра сайдан” ор қаздырып,
Асырды аз да болса өз айласын.
Ұрысқан майдан шебінде,
“Ұра сайдың жерінде
Найзаласып жүрген Ер Сары

Жалғыз аяқ тар жолдан.
Аңдамай батыр бұрылды,
Астындағы тұлпардың,
Тайып кетіп тұяғы,
Қазған орға жығылды.
Құлап түскен батырға,
Жау найзасы сұғылды.
Атып тұрып Ер Сары,
Сынған қолда найзамен,
Қамаған жауға ұмтылды.
Тосыннан жеткен Ер Ноян,
Шерігін қалмақ қусырды.
Танып әкесін,
Қол көтерген қалмақтың,
Басын доптай ұшырды.
Келіп жеткен баласы,
Кіші жүздің батыры.
Әкесін көрген Ер Ноян,
Баладай жылап жасыды
Кешір, - деді әкеге,
Әкеге дүние-малы жете ме?
Балалықпен іс қылдым,
Есіңізден әке кетер ме?
Кешірім әке сұраймын,
Ел сағынып жылаймын.
Майданда әке кез болдық,
Бергені де құдайдың,
Анам жылап қалғаны,
Құдайдың басқа салғаны,
Ғашықтықтың дертінен,
Баласының болды азғаны,
Елге мен де барайын,
Ашайын ана көңіл сарайын.
Немересін көріп қуанар,
Ауылда туыс ағайын.
Тастай қатты Ер Сары,
Ашылмады қабағы. -
Жарасы жанға батса да,
Балаға жоқ қарары.
Ел сыйлаған баланы,

Бір өліге санады.
Өкпелеген Ер Ноян,
Нағашы жұртта қалады.
Жаралы болған әкесін,
Найзаға сап жасағы,
Аман-есен Алла деп,
Ордасына жеткізді.
Бақұлдасып елімен,
Бір жетіні өткізді.
Жарық дүниеге қош айтып,
Батыр туған Ер Сары
Бақилық боп көз жұмды.
Тарамаған жасағы,
Елдік істі жасады.
Күрек алып қолына,
Жер қыртысын ояды.
Тасымалдап қолменен,
Сары батыр басына,
Биіктігін он кез ғып,
Алып “Оба” салады.
Сары “Оба” дөң басында үлкен қорым,
Сиынған керей, уақ қасиетті орын.
Малына елден ерек “Індет” келсе,
Шалады “Оба” басы құрмалдығын,
Өлімі төрт түліктің тоқтайтұғын.
Жорықта бір сыншының сынағаны,
Ер Сары жаудың қанын судай шаштың,
Тиеді жауда болса бір зардабы
Жүрегің құдай берген мүйіз дейді.
Ұстасаң оттан қазан мүйіз дейді,
Болсаң да ердің ері қазағымның,
Ұрпағың жеті ата аспай өрбімейді.
Болып тұр сол сыншының айтқанындай,
Ұрпағы саусақпенен санағандай.
Ат үсті пайғамбар жасын өткізіпті,
Қорғаған ел-жұртын жан аямай.

**Ер Сары. Қазақ батырлары.
Сәуір, 2004, №4.**

Төребай мен Сара айтысы

Ерте заманнан-ақ “өнер алды - қызыл тіл” деп, сөз өнерін қадірлеп, қастерлеген қазақ халқы жалпы әдеби мұраға, оның ішінде сөз төрелігімен орындаған ақындар айтысына қашанда мән беріп, соның өзінің рухани өмірінің жарқын көрінісі ретінде ұрпақтан-ұрпаққа жалғастырып отырған.

Айтыс - ауыз әдебиетінің ішіндегі ең негізгі жанры. Ол көшпелі өркениеттің келбеті, оның құдіреті мен дәрежесі. Жан дүниесі табиғатпен тұтаса біткен көшпелі қазақ халқының өз тіршілігіндегі барлық проблемаларын суырып салма ақындық қасиетімен жеткізуі, оның ерекшелігі болып табылады. Айтыстың қай түрі де ертеден тұрмыс-салт өлеңдерінен бастау алатынын кезінде М.Әуезов атап айтқан болатын. Айтса, айтқандай, батырлар жырына қарағанда тұрмыстық-салттық өлеңдер басым.

Ақындар айтысының барлығы жұрт бас қосқан ойын-сауық, үлкен жиын, ас-тойларда өтетін болған. “Өлең сөздің патшасы сөз сарасы”, - деп Абай айтқандай сөзді саралай алатын, оның қадір-қасиетін ажырата алатын тыңдар қауым өз елінен шыққан айтыскеріне іштей болысып, соның сөзінің үстем шығуын тілеп отырған.

Міне, сондай айтыскердің бірі - Жағалбайлыдан шыққан Төребай ақын. Кезінде Біржанмен сөз саптаған Сарамен айтысады.

Есқожаұлы Төребай (1844-1911) қазіргі Жамбыл облысы, Қордай ауданы Кекілік Сеңгір тауының етегінде шаруа отбасында дүниеге келген. Ескіше хат таныған. Дарынды ақын болған.

Тастанбекқызы Сара (1878-1916) Талдықорған облысы бұрынғы Қапал уезі, Ақсу болысында туған.

Төребай мен Сара

Сара:

Белгілі әйелде ерке сал екенім, -
Біледі үйсін, найман Сара екенім.
Атақты сал Біржаннан бата алғанмын,
Біледі ел өлеңге ебім бар екенін.

Қырықтың сегізіне жасым келді,
Екпінім өзге ақыннан басым келді.
Өзінің алшынынан бөлініп қап,
Жүз қырық үй жағалбайлы қаңғып келді.

Мен білем алшын тар екенін,
Қонысқа жағалбайлы зар екенін.
Жүз қырық үй жағалбайлы кірме елсің,
Ығында жүретұғын Қарекенің.

Үйсін менен найманның қонысы кең,
Байлығы хан қазанымен келеді тең.
Найман мен жалайырдың мырзалары
Жыл сайын ақ патшадан алады шен.

Белгілі, Төребайым, кім екенсің,
Ішінде жалайырдың кірме екенсің.
Құда деп сендей құды құрметтепті
Ауылы Маман, Толқын, Төнекенің.

Естімей менің елге сән екенім,
Маңайым өлең менен ән екенім.
Білместен қаңғыма алшын келген шығар,
Бұл ауылда Сара ақынның бар екенін.

Төребай:

Мен де білем менің де бар екенің,
Наймаңда ақынсымақ Сара екенің.
Біржанға он сегізде мұңың шағып,
Құтылған Жиенқұлдан жан екенсің.

Батасын Біржан салдың мен де алғанмын,
Айтыста қатарымнан кем қалмадым.
Өзінді Бекбайға қосып, бата беріп,
Білемін Біржан сені құтқарғанын.

Шығарған ақын Біржан атағыңды,
Тындырған Жиенқұлмен шатағыңды.
Аз алшын болсам дағы қоныс алдым,
Тарылтқан жерім жоқ қой атырабыңды.

Мәлім ғой мағандағы үйсін, найман,
Менің де хабарым бар әр жағдайдан.
Арғын менен қыпшақты кемітем деп,
Жеңілдің сүйіндік арғын Жәмшібайдан.

Көпіріп өзіңе өзің дақ салғаның,
Ақын боп белгілі ғой бәйге алғаның.
Алшын кеп, Сара, саған жалынды ма,
Орынсыз неге керек сандалғаның?

Адамын мен де білем бұл өлкенің,
Үйсін менен найманда көп тентегің.
Жыл сайын шен алғанын көргенім жоқ,
Неше мырза болса да бар еркегің.

Адамы мен емеспін келекенің,
Жүрмейді Сара, сенің бұл тәлкегің.
Кіші жүз екенімді жасырдым ба,
Маңында жүрсем дағы Қарекенің.

Үш жүздің түбі бірге білсең, Сара,
Нанбасаң шежірені байқап қара.
Қазақты бір-бірінен бөлектейсің,
Өзінде кем болған соң ақыл, Сара.

Дәл сені Маман, Толқын еткен мазақ,
Көрсетпек болған саған түрлі азап.
Ояз бен Біржан салдың достығынан
Сен болдың Жиенқұлдан болдың азат...

Өзіңе ғашық болған Маман ұлы,
Жиенқұл Қыдыралының сіңбе құлы.
Біржанның арқасында қолы жетіп,
Өзіңе ие болды-ау найман ұлы.

Он төрт жас Әсет ақын сенен кіші,
Сонда да сары алтын ғой оның іші.
Өзі ақын, өзі әнші, өзі палуан,
Жастарға үлгі болмақ ердің ісі.

Әсетпен сен айтыстың сиыр жылы,
Жүсіпбек келіп кетті барыс жылы.
Сара, сен шамалы ақын болсаң дағы,
Шығарды атағыңды Біржан жыры.

Сара, сен емессің ғой онша ақын,
Біржанның арқасында шыққан атың.
Көп сөйлеп, көк езу боп шалқи берсең,
Найманның шығарасың жаман атын.

Әнші едің ақын емес, жаттаған сөз,
Осындай бір жиында келдің ғой кез.
Тар шеке, көзің көкшіл, жүзің сары,
Әйелсің орта жаста қайқиған төс.

Жоқ шығар бұл сөзімде жалған, Сара,
Біржанның оң батасын алған, Сара.
“Кірме” деп мейманыңды көп кемітпей,
Абайлап жан-жағыңа байқа, Сара.

Қырықтың сегізіне сен де келсең,
Елудің жетеуіне мен де келгем.
Осы бір тышқан жылы кездесер деп,
Найманға сізді іздеп әдейі келгем.

Шілделікке жиналыпсың маңайыңмен,
Сенімен сөз сайысын салайын мен.
Елімнің басқа ақынын қоя тұрып,
Әуелі байқасып көр Төребаймен.

Барыңды ақын, Сара, қалдырмай айт,
Жеңілсем шекпенімді жабайын мен.
Болмаса айтысатын райдан қайт,
Әйтпесе саған жауап табайын мен.

Баласы Есқожаның Төребаймын,
Айтыста Сара сенен тайсалмаймын,
Үш жүздің көрі-жасын туыс көрем,
Қазақты сен сияқты бөле алмаймын.

Сара:

Ол рас, Біржан маған пана болған,
Бекбай мен маған өкіл аға болған.
Біржанға он сегізде мұңым шағып,
Ақыры Жиенқұлдан азат болғам,
Өлеңі Біржан салдың біраз еді,
Өнерге өзге ақынмен талас еді.
Оны да қу Төребай, біліп қапсың,
Біржанға мұң шаққаным рас еді.

Шығарған рас Біржан атымды елге,
Біржанға тең ақын жоқ біздің елде.
Сен екеуміз сал Біржан бола алмаймыз,
Біржанды сөзге қосып керегі не?

Өлеңі Біржан айтқан көп-ақ еді,
Сөздері оның айтқан дөп-ақ еді.
Бетіме Біржан жырын салық қылдың,
Тап соны айтпасаң да жөн-ақ еді.

Төребай:

Сен, Сара, алды-артыңды ойламадың,
Дұрыс еді аз да болса ойланғаның.
Жығылған күресуге тоймайтұғын,
Бар шығар әлі дағы ойлағаның.

Қырыма енді сені алайын мен,
Саған да құрығымды салайын мен.
Аз ғана үй алшыннан шықсам-дағы,
Айтысқанмын ақынның талайымен.

Құдаша, болсын сенің қалағаның,
Дұрыс қой құдаңызды жанағаның.
Айтыстан абырой алып көрмеп едің,
Ұғуға өз жайыңды жарамадың.

Басқаны кісі еді деп санамадың, .
Жақсыға өзге адамды баламадың.
Айтысып сеніменен мен көрейін,
Шер тарқап орындалар басқа арманың.

Мен айтсам Біржан салды жөн емес пе?
Сол Біржан ән мен өлең кені емес пе?
Ұстаз деп алдын көріп, шәкірт болып,
Үлгі алған мені менен сен емес пе?

Сол Біржан ел қамқоры ер емес пе?
Қазаққа өз тұсында бел емес пе?
Шығарған сенің Біржан атағыңды,
Біржанды мақтады деп ерегіспе.
Біржанды ұстаз санап мақтай берем,
Жұрт кісісі болған соң жақтай берем.
Қазақты бір-бірінен бөле алмаймын,
Дәстүрін ата-баба сақтап келем...

Жаңылсам, Сара, менен айып алшы,
Толғанып алдағы іске көзің салшы.
Ақын деп сені жұртың бағаласын,
Біржанды қойып, ал мені жеңіп алшы.

Сара:

Белгілі әуелден-ақ Сара екенмін,
Бара-бар ақсүйекке жан екенмін,
Төребай, жүз қырық үйге басшы бопсың,
Шаңына ілесе алмай Қарекенің.

Кіrmесең жағалбайлы, затың алшын,
Шапқылаумен күнің өткен неткен жансың.
Еліңе би болдым деп сен шіренбе,
Бір кезде төреге ерген шабармансың.
Төребай, елге мәлім ісің бар ма?
Қол жинап көрсететін күшің бар ма?
Әр елден жылқы, түйе қуып алар
Еліңде Мүсәпірдей кісің бар ма?

Несіне қаңғырма алшын сәнденесің,
Сен келген Жетісуға көлденеңсің.
Берекелі жерің жоқ, беделің жоқ,
Әркімге қоңсы қонып күн көресің.

Не жетер байлығына біздің елдің,
Көз тояр жемісіне біздің жердің.

Еліне Төребай да бас болыпты-ау,
Жүруші еді атын ерттеп төрелердің.

Төребай:

Аз Алшын болсам дағы шеттегем жоқ,
Өзіме үйсін, найман беттеген жоқ.
Көрместен босқа сөйлеп сандаласың,
Аттарын төрелердің ерттегем жоқ.

Жалайыр Шыбындыдай қыстау берді,
Қарсы алды, ешбіреуі кет деген жоқ.
Соңыма үйсін, найман жігіті ерді,
Бәрін де жолдас еттім, жек көргем жоқ.

Таңдаулы “Сарноқайдай” жайлау алдым,
Қасыма әнші-ақынды жинап алдым.
Кешегі он сегіздей жалын жаста,
Түбек, Дулат, Балтадан бата да алдым.

Паңданып болыс, бише пәлденбеймін,
Өз қалымша жүремін сәнденбеймін,
Жақсы ат пен тәуір киім ерге лайық,
Салтанатсыз жүруді жөн көрмеймін.

Көпке үлгі боларлық ісім де бар,
Елден қол жинарлықтай күшім де бар.
Қайсысын оның саған айта берем,
Алшында толып жатқан ер кісім бар.

Көргем жоқ Мүсәпірдің ер екенін,
Иесі емес бақ пенен берекенің.
Көзімен найман халқы көріп жүр ғой,
Істері қайғы менен шер екенін.

Белгілі болды ішің тар екенің,
Жоғалтқаның ұят пен ар екенің.
Бәйгеге қосылатын жылқы емеспін,
Шаңына ілеспейтін Қарекенің.

Жылқы емес жарысатын - Қареке адам,
Жетпепті соны ойлауға ақыл-санаң.

Пендені жылқыменен алмастырып
Сөйлейді сен сияқты кейбір надан.

Сара:

Белгілі менің елге пана екенім,
Жасымнан өлең қуған жан екенім.
Білген соң айтысуды қоймаймысың
Менің сөзім сен үшін шам екенін.

Баруға өз еліне еріншексің,
Даулы іске келгенде көңілшексің.
Менімен, Төребайым, салғыласпа,
Сен келген біздің елге келімсексің.

Көргем жоқ, алшын, сенің байлығыңды,
Сүйреткен ел деп естимін қайығыңды.
Шапқылап Жетісуда жүргеніңше,
Тапсайшы Еділ менен Жайығыңды...

Төребай:

Анадан сен туғанда, мен де туғам,
Мен де сендей жасымнан өлең қуғам.
Кірмесің деп бетіме салық қылма,
Талайын сендейлердің сөзбен буғам.

Сөз етпе Еділ менен Жайығымды,
Кемітпе суда жүзер қайығымды.
Келетін саған одан еш пайда жоқ,
Қайтесің менің сұрап байлығымды.

Баруға өз елімнен тартынбаймын,
Даулы іске келгенде сатылмаймын.
Бас қосқан үйсін-найман жиын болса,
Алмастай топ ішінде жарқылдаймын.

Мен емес адасатын ел таба алмай,
Жүргем доқ баратұғын жер таба алмай.
Жақсысы үйсін-найман өтінген соң
Қалып ем сол себепті елге бармай.

Ал елді кеміткендер жүр ғой өспей,
Жүргем жоқ дау болғанда көзге түспей.
Ерлері үйсін-найман қал деген соң
Отырмын сөзін тыңдап елге көшпей.

Мен көшсем баратұғын елім де бар,
Алшында сүйенетін белім де бар.
Барғанда қоныс етіп тұрақтайтын
Құйқалы Мұғаджардай жерім де бар.

Жылқылы һәм түйелі елдерім бар,
Жайлайтын жасыл алқап белдерім бар.
Тоғытса елу мың қойды лайланбас
Құм-қайраң мөлдір сулы көлдерім бар.

Дақ салма адамшылық ұят, арға,
Ұқсама ақылы кем, пейлі тарға.
Меккеде гауһар тастан үй салдырған
Найманда Мінайдардай кісің бар ма?

Ер Мырқы Сырдарияға көпір салған,
Ісіне қазақ қауым разы болған.
Батыр деп Мүсәпірді неге айтасың,
Мүсәпір ұрлық жасап, босқа айдалған.

Түйені, жылқыны айдап ұры алады,
Сеніңше ұры батыр саналады.
Беліне нокта менен жүген байлап,
Түн болса ауыл торып сандалады.

Алтынды бағаламай жез қып жүрсің,
Жібекті бағаламай бөз қып жүрсің.
Мақтасаң Ақтамберді ерді мақта,
Несіне бұзықтарды сөз қып жүрсің.

Көргем жоқ батырынды көзге түскен,
Би-болысың көкнәр мен апиын ішкен.
Ұлметен, Құлметендей қажыларың,
Арақ-шарап бозаны ішкен меспен.

Ол рас Маман, Толқын асқар тауың,
Даулаған ауылыңнан өгіз дауын.
Жиенқұлға еріксіз сені айттырып,
Өзіңе кигізбеп пе еді күң бұғауын.

Есенғұл, Құдайберген, Тұрысбек, Нұрлан,
Найманды зар жылатып сүліктей сорған.
Оларды өзің болыс сайламасаң,
Көргем жоқ ол төртеуі болыс болған.

Жебір бай төртеуі де ел қинаған,
Олар десе бар найман зар жылаған.
Әр жерде отар-отар қой ұстаған,
Алдында приказщиктер жорғалаған.

Тұрысбектің баласы Тәңірберген,
Жұртты алдауды жасынан өнер көрген.
Жас болса да жетімді көп жем қылған,
Сол шіркінде жоқ екен ұят деген.

Маман да, ұлдары да рас қажы,
Байыған елді қанап қысы-жазы.
Ұрлықтың аузын алған жауыздарды
Найманның сыйламасқа жоқ лажы.

Маманның бір баласы Құдайберген,
Құмар ойнап, әркімнің хақын жеген.
Ішкені арақ, тартқаны шылым екен.
Бозбала оңа қоймас оған ерген.

Ғашығың сенің осы Құдайберген,
Жан емес жақсылардан үлгі көрген.
Әркімнен ат пен бүркіт, тазы ит алып,
Момынды зар қақсатып, пәлі терген.

Белгілі мақтап айтқан байың Бырық,
Мас болып жығылғаннан ерні жырық.
Қарынында бірдеңе шұрылдайды,
Бәрінен де сонысы екен қызық.

Мақтаған бір бұзығың Арнай болыс,
Нашардың жерін алып еткен қоныс...
Жұртты алдап шұбыртуды көп ұнатқан,
Жақсыны орға жығып сан құлатқан.
Арнай болыс - әкесі Сарбас сұмырай,
Дүрелеп жарлыларды зар жылатқан.

Мақтама Шешенқара, Шиырбайды,
Жеңбек түгіл, көрген жоқ Құнанбайды.
Он алты жыл дуан басы болып өткен
Қалайша кемітесің Құнанбайды.

Көп ерлер Құнанбайға еліктеген,
Жауы да Құнанбайды кемітпеген.
Меккеге жүз кісілік үй салдырып,
Үш жүзге даңқы шыққан ерлікпенен.

Өзінен өнерлі боп жеті ұл туған,
Құнанбай ұрпақтары білім қуған.
Нанбасаң, Сара, барып өзің көрші,
Ауылы Құнанбайдың күнде думан.

Мәйкедей Жалайырда мұңдасың бар,
Актілес Қыдырайдай сырласың бар.
Мас болып, көже ішсе жырқылдайтын
Кенжеде Арпай болыс құрдасың бар.

Сара, сен айтсаңшы би Мүсірепті,
Ол ер де өз қауымын есіркепті.
Бой бермей би мен болыс, бай-бағланға,
Жарлы мен Жақыбайды кісі депті.

Арнайға жібермеген елдің кегін,
Кенженің мақтамадың Асылбегін.
Оязға көш үстінде қамшы үйірген,
Айтпадың Тәжікеннің Есімбегін.

Сара, сен ескермедің әрбір жайды,
Осал деп ойлап па едің Төребайды.
Рүстем төреден Естеместің кегін алған,
Айтпадың садыр найман Манақбайды.

Жиылар, Сара, сенің тез айылың,
Мойныңда толып жатыр көп айыбың.
Көмейің бітелетін кезек келді,
Көлдейдің неге айтпайсың Қозырайын?

Белгілі болды, Сара, сенің жайың,
Айтатын толып жатыр сөзім дайын.
Есіңнен кеткендігі сол емес пе,
Айтпадың бағаналы Барлыбайды.

Еліңнің тектілерін мақтамадың,
Жақсысын өз жұртыңның жақтамадың.
Найманмен бір туған ел қоңырат еді,
Дегдарын ол елдің де атамадың.

Ей, Сара, бұзықты айтпай естілерді айт,
Білетін болсаң елге естіртіп айт.
Мақтасаң Мейір сынды ерді мақта,
Болмаса салғыласпай жөніңе қайт...

Үйсін-найман байлары соры қайнап,
Шұбат ішіп көрген жоқ інген байлап.
Қайдан мыңдап өсіреді бота, тайлақ,
Елінде жүз түйелі бір мырзаң жоқ.

Болыс алған шені мен сыйы құрсын,
Төбесін би-болыс құдай ұрсын.
Мақтасаң Қабанбайдай ерді мақта,
Болмаса сенің айтқан сөзің құрсын.

Қорғаған өле-өлгенше туған халқын,
Еліне мейірімді, жүзі жарқын.
Ерлерді ертеде өткен мен айтайын,
Қалдырған ел есінде ерлік даңқын.

Алшында бір жыршың бар аты Ақтан,
Ол Ақтан байұлыға болған мақтан.
Кіші жүз Исаұлы Үбі батыр,
Ұшырған төрелерді алтын тақтан.

Алшында бір ақыным Қашағаным,
Ел көрді мылтық, қылыш жасағанын.
Жанғожа, Сүйінқара қатар шығып,
Жұрт көрді қалың қолды бастағанын.

Қашқынбай алшындағы үлкен ақын,
Әрі ақын, әрі әнші сөзі батым.
Тірлікте елін қорғап Бекет өтті
Жеместен ешқашанда момын хақын.

Алшында Дербісәлі, Аппаз байым,
Өсірген жиырма мыңдап тайлақ, тайын.
Отыз мыңдай жылқы, түйе бітті оларға,
Ат пен нар мыңдап сатты базар сайын.

Сара:

Еліңе, Төребайым, барып па едің,
Батасын жақсылардың алып па едің.
Сөзіме бөгелместен жауап бердің,
Алшынның жағдайына қанық па едің?

Төребай:

Еліме он шақты рет барып едім,
Фатиха үлкендерден алып едім.
Құдаша, несіне оның таңданасың,
Алшынның жағдайына қанық едім.

Сара:

Жағалбайлы теріс қарап ұйықтайды,
Текеметін жылылап тұйықтайды,
Алшындар шырт ұйқыда жатқанында
Сексенбайдай батырлар иықтайды.

Сексенбай алар кезін ұмытпайды,
Ат басын барар жерін бұрылтпайды.
Күз болса алып келіп жей береді
Алдыңғы барған ізін суытпайды.

Жағалбайлы азғантай өулекі ел,
Басқаларды маңына жуытпайды.

Сексенбай алған болса, алаңсыз боп,
Қалғаны сау болсын деп ұйықтайды.

Өрлеп кеткен өлеңді айтқан сайын,
Белгілі аз ғана алшын сенің жайың.
Жетісудан күн көрмей еліңе қайт,
Осымен сөзді тоқтат, Төребайым!

Төребай:

Бірталай үйсін-найман ел емес пе,
Қонысты өзі сыйлап берді емес пе.
Бекерге біздің елге сен соқтықсаң,
Үш жүздің үлкен үйі біз емес пе?

Мен жүрмін жақсылардың қатарында,
Сөзім көп саған жауап қайтаруға.
Дәлелсіз, Сара, құрбым мылжыңдайсың,
Себеп жоқ мен ұятқа батарыма.

Көргем болысыңа басымды иіп,
Ер едім жүрген елге пайдам тиіп.
Үйсін менен найманға ара ағайын боп,
Дауында талай рет айттым билік.

Ақын емен жүретін қаздай қалқып,
Сексенбайды мақтадың, Сара, шалқып.
Батыр деген атақтан садаға кетсін,
Момын елді жылатып жеген тартып.

Сексенбайдың қарақшы ұры емес пе,
Өнердің бөрінен ол құр емес пе.
Айырылып адамшылық ар-ұяттан,
Қаңғырып елге сыймай жүр емес пе?

Жетім-жесір, кемтарды талап жеген,
Сексенбайда болған жоқ иман деген.
Жөн білесің де, Сара, сен шатасыпсың,
Батырға Сенсенбайды балап жүрсең.

Ұрыны, қарақшыны мақтай берме,
Пара жеген болысты бедел көрме.

Елдегі азғындарды ер деп санап,
Жеңіліп қалып жүрме құр бекерге.
Ел қорғаған батырды мақтасаң еді,
Сөз ұғатын Сара едің, кеттің тантып.
Бұрынғы ата-баба мақалы бар:
“Қойды қортық бүлдірер, елді шартық”.

Шетте жатқан теріні ит сүйрейді,
Сол иттен Сексенбайдың қай жері артық?
“Ұрлықтың түбі қорлық” деген сөз бар,
Сексенбай жүрген жоқ па айып тартып.

Сексенбайды айтам деп ұятқа қалма,
Жеңем деп Төребайды ойыңа алма.
Бекерге жамандарды мақтаймын деп,
Құдаша, өзіңе-өзің қайғы салма.

Мақтадың келе сала Мүсәпірді ,
Үйсін-найман қарғаған сол көпірді.
Несіне Мүсәпірді батыр дейсің
Жылатқан жетім-жесір, сан пақырды.

Сөзіңнің шындығы жоқ бәрі жалған,
Мақтайсың надандарды ұры атанған.
Өзіңді Жиенқұлға зорлап айттырғанда
Мүсәпір қамқор болса қайда қалған.

Би-болысың қыз көрсе қылтыңдаған,
Ұлық көрсе арттары қылпылдаған.
Арпай деген нақұрыс болысың бар,
Сорпа ішсе мас болып жырқылдаған.

Найманның Түбегін де мақтамайсың,
Тәуірді еліңдегі жақтамайсың.
Ақылды ақын Сара бола алмадың,
Өңкей бір құзғындарды мадақтайсың.

Мақтаншақ, өтірікші шын кесірсің,
Өзіңше наймандағы ескен желсің.
Мақтасаң Бөрібайдай ерді ардақта,
Әйтпесе сені дағы аруақ ұрсын.

Найманда Түбек, Жанак, Бекбау, Дулат,
Өлеңі тараған еді елге ұнап,
Сол қарттарды, Сара, сен мақтамадың,
Жырлары секілденген аққан бұлақ.

Асылын найман атаң неге айтпайсың,
Әділдікке келгенде тайсақтайсың.
Мақтауға залымдарды тілің икем,
Шындықты айтар кезде бой сақтайсың.

Матайда Найзабек пен Шаншар өткен,
Олар да заманында болып өткен.
Солардың бірде бірін ардақтамай,
Ұрыны мақтаймын деп есің кеткен.

Жиенқұл теңің емес, түбі шикі,
Мінезі жаман кісі ед ұйқы-тұйқы.
Бағыңа Біржан келіп, азат болдың,
Айырылып сондай байдан өзі күйкі.

Біржан сал, кісі еді ғой сесі басар,
Жырлары ғажап еді көңілі ашар.
Біржанның олжасынан үлес алған
Елдегі жетім-жесір кемтар, нашар.

Жақсысын орта жүздің айтпай кеттің,
Мақтаудан зорлықшылды қайтпай кеттің.
Үш жүздің туыстығын еске алмай,
От жағып ел ішіне тастай кеттің.

Түбі бір Орта жүздің баласы еді,
Көп арғын ішіндегі ағасы еді.
Тарақты, арғын, қыпшақ, керей, уақ,
Білімді ел қазаққа бедел данасы еді.

Жылқысын жағалбайлы алдырған жоқ,
Аз да болса өзіне дақ салдырған жоқ.
Жігіті аз алшынның бөрі де есті,
Сексенбайдай ұятқа қалдырған жоқ.

Алшынның қыздары да ер көңілді,
Өзінің уәдесіне нық сенімді.
Қызындай Шерәлінің жұртты лаңдап,
Қажытқан мінезі жоқ сіздің елді.

Алшынның жігітінің бәрі дегдар,
Жігіті үйсін-найман келе алмас пар.
Алысқан ақ патшамен теңдік үшін,
Найманда Ер Сырымдай қай кісің бар.

Мұхит, Мұрат, Әубәкірдей ірі ақын бар,
Ақыны үйсін-найман бола алмас пар.
Таразы Алшындағы әйел ақын,
Әрі әнші, әрі шешен, асқан дегдар.

Сейтек, Сары, Өтепқали - ерлерім бар,
Құрманғазы, Дабыл сынды белдерім бар.
Секілді жасыл кілем сан құлпырған,
Ну орман, көк шалғынды жерлерім бар.

Белгілі мені сенің табаларың,
Келмейді енді айтысып шамаларың
Айтыста желеп-жебеп жүретұғын
Махамбет, Шернияздай бабаларым...

Қазақ халық әдебиеті.
Көптомдық. Айтыс. 2 т,
-А., 1988. -115-128 бб.

Төребай мен Мәйке айтысы

Төребай:

Бұл асқа үйсін, найман жинап отыр,
Шақырып асын беріп сыйлап отыр.
“Төребай, аузыңның ебі бар еді-ау” деп,
Қалың ел өтініш қып шулап отыр.

Осы аста біраз өлең айтсаңшы деп,
Жиылған мына халық қинап отыр.
“Жоқ деген дария барда құдық қазбақ”,
Өлеңнен қашып денем мұздап отыр.

Тілекпен отырған жұрт қармай отыр,
Құрдасың наймандағы Арнай отыр.
Өлеңді қумаған соң жүрек шайылып,
Батылым, Мәйке, сізге бармай отыр.

Бірдеме әлеуметке демейміз бе,
“Екеуің айтысшы” деп, қау жап отыр.
Буынсызға жоқ жерде пышақ ұрып,
Лайықты жігін таппай бунап отыр.

Мәйке:

Кіші жүз алшындағы жетірудан,
Бөлініп жағалбайлы сол рудан.
Ішінен аз алшын шықсаң дағы
Көрмепті бетің қайтып айтысудан.

Кірмесің жағалбайлы аз ғана ауыл,
Ішінде сол аз елдің едің тәуір.
Адамның тар уақытын аңдитұғын,
Қу алшын, сенің осы сөзің ауыр.

Төребай, атаң - Алшын, Жағалбайлы,
Білемін айтпасаң да сіздің жайды.
Қасқырды жаман қойшы шақырып ап,
“Үрмес” деп ауыл итін жамандайды.

Сөзімді тыңдап отыр мына қауым,
Санайды әркім биік шығар тауын.

Несіне айтысуды қалай қалдың,
Қашып кеп ұлы жүзге болған бауыр.

Аз алшын жалайырды жағалаған,
Қырғыздан қысылғанда ағалаған.
Қырғыздың манабынан соққы көріп,
Бізге кеп бас сауғалап паналаған.

Арқаға талап қылып бара алмаған,
Мекендеп Кекілікте қала алмаған.
Антұрған айдалада құр шапқылап,
Жиында бір ауыз сөз таба алмаған.

Күндесе абысын-ажын бірін-бірі,
“Мұрнына су жетпес” деп жамандайды.
Өз аузын өзіл сөзден тыя алмаған,
Ұрынып көрінгенге арандайды.
Шабандау әлдеқайда топыраш болса,
Қаншама баптағанмен шаба алмайды.
Аяғында желі бар жабы болса,
Шабыстан әдеттенген жаңылмайды.
Сұлы менен сүт беріп баптаған соң,
Бәйгеге қосылғанда ағындайды.

Алшыннан Мәйке тілін тарта алмайды.
“Төребай жүз қырық үйдің басшысы” деп,
Сөз келсе Мәйке одан қорқа алмайды.
Сілтедің сөз аяғын несін маған,
Әр пенде өз жағдайын шамалайды.
Қалған жоқ енді айтатын менде өлең,
Осымен Мәйке сөзін тамамдайды.

Төребай:

Көз салмай әрбір елдің жағдайына,
Қыздары үйсін-найман шалықтаған.
Аз ғана өлең бар деп таңдайымда,
Сөйлеуде мылжың сөзден жалықпаған.

Кіrmесің деген сөзді жаттап алып,
Айтуда бір-бірінен қалыспаған.

Наданның ағат сөзін көңіліме алып,
Кезім жоқ сіздің елден алыстаған.

Өзінді Мәйке құрбым, көтере берме,
Мейманның сіздің елге емен кірме,
Қырғыздың манаптарын күшті санап,
Ұятқа абайсызда қалып жүрме.

Мақтасаң қырғыздардың жерін мақта,
Шешенін, ақын-жырау, ерін мақта.
Қазақпенен қырғызды жауластырған
Жауыздарды мықты деп өлең айтпа.

Жатым емес, қырғыз да ағайын ел,
Шыққан ғой ол жұрттан да не сарбаз ер.
Манабын қырғыздардың жақсы деме,
Жұтқызған өз халқына қайғы мен шер.

Сіз Мәйке бөле берме ел арасын,
Ұлғайтпа жалған сөйлеп ер жарасын.
Қоныстас қазақ-қырғыз туыстас ел,
Жат көрмен үйсін, найман еш баласын.

Алшын келсе, сіздерді ел деп келген.
Үйсін, найман ағайын бел деп келген.
Үш жүздің түбі бірге болғаннан соң,
Сіздің ел бізді сыйлап қоныс берген.

Сұғанақ ақын емен несібе терген,
Момынды болыс емен талап жеген.
“Үш жүздің үлкен үйі осылар” деп,
Елдерің аз Алшынды тәуір көрген.

Мұңайып аз елмін деп басылғам жоқ,
Жалынып қоныс сұрап, асылғам жоқ.
Ішінде сіздің елдің жүрсем дағы,
Кіші жүз екенімді жасырғам жоқ.

Мәйке, сіз елді бөлсең адасасың,
Жаңылып ата жолдан шатасасың.

Білмесең шежіресін неге айтасың,
Өзіңді надан етіп, бар ма қасың.

Басшы боп қалың елге билегем жоқ,
Ғұрыпты Тарағындай илегем жоқ.
Үйсін, найман елінің болысындай
Жат көріп келген елді күндегем жоқ.

Мәйке, сіз үйрек болсаң, мен - қаршыға,
Ұқсамаң бөтергідей бір масылға.
Егер де қоңыр қазға сай боп ұшсаң,
Мен дағы сай боп ұшам лашынға.

Теңелмен тұрымтайға ителгімін,
Қаз болып ұшсаң сені мен де ілемін.
Топыраш, тобан аяқ шобыр емен,
Бәйгеде озып жүрген көк дөненмін...

Сиынам Біржан салға ұстаз санап,
Біржанды ұлы ақынға қойдым балап.
Ертеде Жетісуға келгенінде,
Біржаннан бата алып ем құда қалап.

Мен дағы Мәйке сізді шамаладым,
Орташа ақын ғой деп бағаладым.
Ұзаққа шабатындай көрінбейсің,
Десең де жыршыларды жағаладым.

Ақынның бірі өтсе, бірі туар,
Айтысса бір-бірінің тілін буар.
Осындай жол-жораға көнейік те,
Кейінгі алдағының жолын қуар.

Төребай енді келсін төрелікке,
Көңілді әділ сөзге бөлейікте.
Ақындық сал Біржандай дарыған жоқ,
Жүргем жоқ өлең-жырға кенеліп те,
Кетеді аузым қышып ақын көрсем,
Ән салмай бір-екі ауыз өлейік пе?!
“Төребай Мәйкеменен айтысты” деп,

Ірі ақынға қалмасам да теңеліп те,
Сөзінен осы арада анық ұқтық
Қалғанын Мәйке ақынның көнеріп те.
Бұл Мәйке қыз кезінде тастаса да
Ақынды Бақтыбайдай шегеріп те.
Мәйкенің жауабынан жайын байқап,
Көңілді әр жағдайға бөлейік те.
Мәйкедей Бақтыбайдың бәйбішесі
“Неге өлең айтпайды?” деп сөгейік пе?!

Белгілі жалайырға Бақтыбайды
Өлеңге қоспауымыз жарамайды.
Аруағы жарықтықтың разы болсын,
Сөкпендер мұны айтты деп Төребайды.

Азырақ өткен жайдан сыр шертейін,
Тыңдасаң үйсін, найман ескертейін.
Шамасын Шүкей жыршы білесіндер,
Оны айтып сөздің соңын көбейтпейін.

Бақтыбай жүйрік ақын болса дағы,
Қатардан Мәйке, Сара озса дағы,
Үшеуі сал Біржандай болған емес,
Қолдарын көктегі айға созса дағы.

Біржанның ол төртеуі алдын көрген,
Біржан сал оларға да бата берген.
Қазақтың әнші ақыны Біржан ерге
Ойлашы, Жетісуда кім теңелген?

Тоқтатам осыменен сөз аяғын,
Бекерге қызыл тілді жегейін бе.
Болмаса жалғыз өзім сөйлей беріп,
Орынсыз беттің арын төгейін бе?

Қазақ халық әдебиеті.
Көптомдық. Айтыс. 2-том,
-А., 1988. -144-148 бб.

ШЕЖІРЕЛЕР, КАРТАЛАР, КЕСТЕЛЕР

№	Шежірелер	Шежірелердің түпнұсқалары алынған кітаптар
1	2	3
1	Шежіре. -150 б.	Қазақ шежіресі.-Алматы.-1994.-156 б.
2	Шежіре. -152 б.	Материалы по киргизскому землепользованию. Т.ҮІІ. Сведения о киргизских ордах и родах по волостям Актюбинского уезда.
3	Шежіре. -153 б.	Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Т.ҮІІ. Сведения о киргизских ордах и родах по волостям Актюбинского уезда. -Воронеж.-1903.- С.4-5; Материалы...Т.Ү. Сведения ...Кустанайского уезда.-Воронеж.-1903.- С.224,225,230.
4	Шежіре. -155 б.	Материалы...Т.Ү. Сведения о киргизских ордах и родах по волостям Кустанайского уезда.-Воронеж.-1903.- С.229.
5	Шежіре. -156 б.	Материалы...Т.Ү. Сведения о киргизских ордах и родах по волостям Кустанайского уезда.-Воронеж.-1903.- С.230.
6	Шежіре. -157 б.	Материалы...Т.Ү. Сведения о киргизских ордах и родах по волостям Кустанайского уезда.-Воронеж.-1903.- С.225.
7	Шежіре. -159 б.	Материалы...Т.ҮІІ. Сведения о киргизских ордах и родах по волостям Актюбинского уезда.-Воронеж.-1903.-66; Материалы ...Т.Ү. Сведения о киргизских ордах и родах по волостям Кустанайского уезда.-Воронеж.-1903.- 224,225,230 бб.

1	2	3
8	Шежіре. -161 б.	Материалы...Т.ҮІІ. Сведения о киргизских ордах и родах по волостям Актюбинского уезда.- Воронеж.-1903. - 46; Материалы ...Т.Ү. Сведения о киргизских ордах и родах по волостям Кустанайского уезда.-Воронеж. - 1903. - 229,230 бб.
9	Шежіре. -163 б.	Материалы...Т.ҮІІ. Сведения о киргизских ордах и родах по волостям Актюбинского уезда. – Воронеж. -1903.– 4-5 бб; Материалы ...Т.Ү. Сведения о киргизских ордах и родах по волостям Кустанайского уезда.- Воронеж. -1903. – 229,230 бб.
10	Шежіре. -164 б.	Байдаулетов С.С. Алтын киімді ханзада ұранды қарт қазақтар.- Алматы.-2000.-102-103 бб.
11	Шежіре. -167 б.	Материалы...Т.Ү. Сведения о киргизских ордах и родах по волостям Кустанайского уезда.- Воронеж.-1903.- 229,230 бб..
12	Шежіре. -168 б.	Материалы...Т.ҮІІ. Сведения о киргизских ордах и родах по волостям Актюбинского уезда.- Воронеж.-1903.-6 б;
13	Ақтөбе уезі Теректі болысында мекендейтін Жағалбайлылардың шежіресі. -178 б.	Материалы...Т.ҮІІ. Сведения о киргизских ордах и родах по волостям Актюбинского уезда.- Воронеж.-1903.-6б;
14	Ақтөбе уезі Ойсылқара болысында мекендейтін Жағалбайлылардың шежіресі. - 193 б.	Материалы...Т.ҮІІ. Сведения о киргизских ордах и родах по волостям Актюбинского уезда.- Воронеж.-1903.-4-5 бб;
15	Ақтөбе уезі Аралтөбе болысында мекендейтін Жағалбайлылардың шежіресі. -206 б.	Материалы по киргизскому землепользованию. Т.ҮІІ. Поаульные таблицы статистических сведений.-2,6,10,14,22 бб.

1	2	3
16	Ақтөбе уезі Ақтөбе болысында мекендейтін Жағалбайлылардың шежіресі. -206 б.	Материалы по киргизскому землепользованию. Т.УІІ. Поаульные таблицы статистических сведений.-66-72 бб.
17	Қостанай уезі Жетіқара болысында мекендейтін Жағалбайлылардың шежіресі. -238 б.	Материалы...Т.У. Сведения о киргизских ордах и родах по волостям Кустанайского уезда.-Воронеж.-1903.- 224 б..
18	Қостанай уезі Құмақ болысында мекендейтін Жағалбайлылардың шежіресі. -259 б.	Материалы...Т.У. Сведения о киргизских ордах и родах по волостям Кустанайского уезда.-Воронеж.-1903.- 225 б.
19	Қостанай уезі Сүйіндік болысында мекендейтін Жағалбайлылардың шежіресі. -275 б.	Материалы...Т.У. Сведения о киргизских ордах и родах по волостям Кустанайского уезда.-Воронеж.-1903.- 226 б..
20	Қостанай уезі Желқуар болысындағы Жағалбайлылардың шежіресі. -288 б.	Материалы...Т.У. Сведения о киргизских ордах и родах по волостям Кустанайского уезда.-Воронеж.-1903.- 229 б..
21	Қостанай уезі Желқуар болысындағы Жағалбайлылардың шежіресі. -289 б.	Материалы...Т.У. Сведения о киргизских ордах и родах по волостям Кустанайского уезда.-Воронеж.-1903.- 229 б..
22	Қостанай уезі Дамбар болысында мекендейтін Жағалбайлылардың шежіресі. -303 б.	Материалы...Т.У. Сведения о киргизских ордах и родах по волостям Кустанайского уезда.-Воронеж.-1903.- 226 б..
23	Қарқаралы уезі Кент болысында мекендейтін Жағалбайлылардың шежіресі. -319 б.	Материалы по киргизскому землепользованию. Каркаралинский уезд. Т.УІ. Родовые схемы киргиз Каркаралинского уезда.-СПб.-1905.-120 б.
24	Қарқаралы уезі Дегелең болысында мекендейтін Жағалбайлылардың шежіресі. -324 б.	Материалы по киргизскому землепользованию. Каркаралинский уезд. Т.УІ. Родовые схемы киргиз Каркаралинского уезда.-СПб.-1905.-120 б.
25	XX ғ. бас кезеңіндегі Шымкент уезінде тұратын Жағалбайлылардың шежіресі. -335 б.	Байдаулетов С.С. Алтын киімді ханзада ұранды қарт казактар.-Алматы.-2000.-102-103 бб.

№	Карталар	Карталардың түпнұсқалары алынған кітаптар
1	2	3
1	ХҮІІІ ғасырдың І-ші ширегіндегі Қазақстан. -24-25 бб.	Қазақстан тарихы. ІІІ том.- Алматы.-2002.-115 б.
2	ХІХ ғ. 60 жылдарындағы Қазақстанның әкімшілік құрылымы. -60-61бб.	Қазақстан тарихы. Алматы. ІІІ-том.-2002.-431 б.
3	Патшалық Ресейдің Оңтүстік Қазақстанды жаулауы. -66-67 бб.	Қазақ ССР тарихы. ІІІ том.- Алматы.-1983.-296 б.
4	Қазақстандағы ХҮІІІ ғасырдың 70-90-шы жылдардағы халық-азаттық қозғалысы. -86-87бб.	Қазақстан тарихы. Алматы. ІІІ-том.-2002.-221 б.
5	Ішкі қырғыз (қазақ) немесе Бөкей даласы картасы. 104 б.	Батыс Қазақстан облысы. Энциклопедия. Алматы.-2002.-302 б.
6	1836-1838 жж. Ішкі Ордадағы (Бөкей хандығы) шаруалар көтерілісі. -115 б.	Қазақ ССР тарихы. ІІІ том.- Алматы.-1983.-190 б.
7	Торғай облысы. -172 б.	Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Тургайский область. Т.УІІ. Актюбинский уезд.-Воронеж.-1903.
8	Ақтөбе уезі. -174 б.	Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Тургайский область. Т.УІІ. Актюбинский уезд.-Воронеж.-1903.
9	Теректі болысы. -177 б.	Тама. Т.І. 3-кітап. Алматы.-2005.-162 б.
10	Аралтөбе болысы. -204 б.	Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Тургайский область. Т.УІІ. Актюбинский уезд.-Воронеж.-1903.

1	2	3
11	Бестамақ болысы. -229 б.	Тама. Т.І. 3-кітап. Алматы.-2005.-119 б.
12	Ақтөбе болысы. -230 б.	Тама. Т.І. 3-кітап. Алматы.-2005.-142 б.
13	Қостанай уезі. -233 б.	Материалы по киргизскому землепользованию. Иргизский уезд. Оренбург.-1913.- С.12.
14	Құмақ болысы. -258 б.	Всесоюзная перепись населения 1926 года. Т.УІІІ. М.-1928.- С.261
15	Ақмола облысы. -308 б.	Материалы по киргизскому землепользованию. Ақмолинская область. Ақмолинский уезд. Т.ІІІ. СПб.-1907.
16	Ақмола уезі. -312 б.	Всесоюзная перепись населения 1926 года. Т.УІІІ. М.-1928.-с.259
17	Семей облысы. -315 б.	Всесоюзная перепись населения 1926 года. Т.УІІІ. М.-1928.-с.261
18	Қарқаралы уезі. -317 б.	Всесоюзная перепись населения 1926 года. Т.УІІІ. М.-1928.-с.261
19	Кент болысы. -319 б.	Всесоюзная перепись населения 1926 года. Т.УІІІ. М.-1928.-с.261
20	Сырдария-Әмудария облысы. -333 б.	Материалы по киргизскому землепользованию. Сырь-Даринская область. Аулиеатинский уезд. Ташкент.-1911.
21	Шымкент уезі. -334 б.	Всесоюзная перепись населения 1926 года. Т.УІІІ. М.-1928.-с.261
№	Кестелер	Кестелердің түпнұсқалары алынған кітаптар
1	1870 және 1897 жж. Торғай облысындағы халық саны. -169 б.	Тама. Т.ІІІ. Үшінші кітап. – Алматы, 2005. -76 б.
2	1870 және 1897 жж. Торғай облысы халқының этникалық құрамы. -170 б.	Тама. Т.ІІІ. Үшінші кітап. – Алматы, 2005. -76-77 бб.
3	XX ғасырдың басындағы Торғай облысы қазақтарының жерді пайдалануы. -171 б.	Тама. Т.ІІІ. Үшінші кітап. – Алматы, 2005. -77 б.

1	2	3
4	1899 ж. Ақтөбе уезі Теректі болысындағы Жағалбайлылардың ауылдары, шаруашылықтары мен олардың тұрғындары. -179-185 бб.	Материалы по киргизскому землепользованию. т. УІІ. Поаульные таблицы статистических сведений. -42-65 бб.
5	1899 ж. Ақтөбе уезі. Ойсылқара болысындағы Жағалбайлылардың ауылдары, шаруашылықтары мен олардың тұрғындары. -194-199 бб.	Материалы по киргизскому землепользованию. т. УІІ. Поаульные таблицы статистических сведений. -42-45 бб.
6	1898 ж. Ақтөбе уезі. Аралтөбе болысындағы Жағалбайлылардың ауылдары, шаруашылықтары мен олардың тұрғындары. -207-214 бб.	Материалы по киргизскому землепользованию. т. УІІ. Поаульные таблицы статистических сведений. -154-155 бб.
7	1899 ж. Ақтөбе уезі. Ақтөбе болысындағы Жағалбайлылардың ауылдары, шаруашылықтары мен олардың тұрғындары. -225-227 бб.	Материалы по киргизскому землепользованию. т. УІІ. Поаульные таблицы статистических сведений. -66-77 бб.
8	1899 ж. Ақтөбе уезі. Бестамақ болысындағы Жағалбайлылардың ауылдары, шаруашылықтары мен олардың тұрғындары. -231 б.	Материалы по киргизскому землепользованию. т. УІІ. Поаульные таблицы статистических сведений. -78-79 бб.
9	1899 ж. Қостанай уезінің болыстарына қарасты ауылдары, шаруашылықтары мен олардың тұрғындары. -234-235 бб.	Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Тургайская область. т. У. Кустанайский уезд. Очерк хозяйственного быта киргизов по данным Кустанайского и др. уездов. – Воронеж, 1903. –стр. 1.
10	1898 ж. Қостанай уезі Жетіқара болысындағы Жағалбайлылардың ауылдары, шаруашылықтары мен олардың тұрғындары. -239-247 бб.	Материалы по киргизскому землепользованию. т. У. Поаульные таблицы. –стр. 126-153.

1	2	3
11	1898 ж. Қостанай уезі Құмак болысындағы Жағалбайлылардың ауылдары, шаруашылықтары мен олардың тұрғындары. -260-265 бб.	Материалы по киргизскому землепользованию. Кустанайский уезд. т. V. Поаульные таблицы. – стр. 150-169.
12	1898 ж. Қостанай уезі Сүйіндік болысындағы Жағалбайлылардың ауылдары, шаруашылықтары мен олардың тұрғындары. -277-281 бб.	Материалы по киргизскому землепользованию. Кустанайский уезд. т. V. Поаульные таблицы. – 214-229 бб.
13	1898 ж. Қостанай уезі Желкуар болысындағы Жағалбайлылардың ауылдары, шаруашылықтары мен олардың тұрғындары. -290-295 бб.	Материалы по киргизскому землепользованию. Кустанайский уезд. т. V. Поаульные таблицы. – 202-217 бб.
14	1898 ж. Қостанай уезі Дамбар болысындағы Жағалбайлылардың ауылдары, шаруашылықтары мен олардың тұрғындары. -304 б.	Материалы по киргизскому землепользованию. Кустанайский уезд. т. V. Поаульные таблицы. – 102-109 бб.
15	1835 ж. Ақмола округі Жағалбайлы болысының рулары, ауылдары, ағамандары, тұрғындары мен мал шаруашылығы. -309 б.	Артықбаев Ж.О., Аршабеков Т.Т., Есләмұлы Е. Жаңа арқа тарихы. - Қарағанды, 1999. -85-97 бб.
16	1898 ж. Қарқаралы уезі Кент болысындағы Жағалбайлылардың ауылдары, шаруашылықтары мен олардың тұрғындары. -320 б.	Материалы по киргизскому землепользованию. Каркралинский уезд. т. VI. Поаульные таблицы статистических сведений. –154-157 бб.
17	1898 ж. Қарқаралы уезі Дегелең болысындағы Жағалбайлылардың ауылдары, шаруашылықтары мен олардың тұрғындары. -325-328 бб.	Материалы по киргизскому землепользованию. Каркралинский уезд. т. VI. Поаульные таблицы статистических сведений. –402-405, 406-413, 414-417, 438-441 бб.
18	1907 ж. Шымкент уезі Шу болысындағы Жағалбайлылардың ауылдары, шаруашылықтары мен олардың тұрғындары. -336 б.	Материалы по киргизскому землепользованию. Сыр-Дарынская область. Чимкентский уезд. т. II-й. Вып. 2-й таблицы. – Ташкент, 1910. -194-195 бб.

1	2	3
19	906 ж. Шымкент уезі Шуболысындағы Жағалбайлылардың ауылдары, шаруашылықтары мен олардың тұрғындары. -338 б.	Материалы по киргизскому землепользованию. Сыр-Дарьинская область. Чимкентский уезд. т. I. -Ташкент, 1908. Поаульные таблицы. -2-49 бб.

ЕСІМДЕР КӨРСЕТКІШІ

А

- Абай Мырзагелді 213
Абдол Бұсырман 207
Абдрахман Босшыбай 212
Абдулкарим молда 91
Абдулхалықов Г. 107
Абул-Жәлел қожа 85
Абыз 185
Абыз Жандос 168, 197
Абылай 33, 77, 78
Авакумов 32
Ағыбай 136
Адай Ғабдолла 294
Адай Омар 183
Азетұлы Н. 62
Айболат 96
Айдар бай 21
Аймағамбет Сатыбалды 209
Айман 154
Айман Имамбай 304
Айман Тұралы 243
Аймолда Аманкүл 265
Аймұхамед Нұрпейіс 182
Айнабай Мырзалы 260
Айса Рыспай 181
Айтбай Омытбай 291
Айтбай Сәке 290
Айткүл Иткүшік 279
Айтов 47
Айтуған Шақай 208
Айтымбет Аманжол 325
Айшуақ 33, 38, 77-102
Айшуақов 40, 120, 121
Айымбет Қойлыбай 245
Ақбай Бекен 264, 271
Аки Бұсырман 293
Ақкермен 166
Аққожа 178
Аққозы Байшуақ 294
Ақлима 82
Ақманбет Есебай 198
Ақмұрза Бұсырман 226
Ақмырза Ақтас 183
Ақмырза Сатпай 242
Ақпан Боранкүл 278, 283
Ақсұлу 43
Ақтас Әли 304
Ақтас Төсен 280
Ақтау 166
Ақшатай Текжан 181
Ақшолақ Тұрымбай 241
Ақыш Мылтықбай 326
Алабай Байбосын 210
Алаушиев С. 11
Алғабай 78
Алғатай Айтуған 263
Алғаулы Көбек 117
Алдабергел Дүйсебай 197
Алданай Елемес 240
Алдар би 96
Алдияров Б. 121
Александр II 57
Алексеев Н.В. 9
Аллакүл 131
Алмағамбет Бектемір 199
Алмағамбет Қуаныш 196
Алман 117
Алман Итбай 182
Алмат 368
Алмат Рысдәулет 185
Алмұстафа 97
Алмұхамед Барлыбай 262
Алпыс Қойайдар 260
Алпысбай Тарғұл 227
Алтаев Б. 129
Алтай Елдес 183
Алтай Жоқа 262
Алтайбай Тонбай 325
Алтыбас Сүгірәлі 263, 270
Алтынбай Иманкүл 245, 255
Алтынбай Құсайын 293
Алтынсарин Ы. 64
Алшымбай Досбай 291
Алшымбай Жанбай 260
Алшымбай Жанысбай 293, 299
Алшынбай 11, 362
Алшынбай Мендеке 263
Аман 188
Аман Жанабай 245

Аманбай Шота 213
 Аманжол 185
 Аманжол Жұмабай 239
 Аманжол Киікбай 260
 Аманжол Қойлыбай 245, 254
 Аманжол Найманбай 180
 Аманжол Рысбай 262
 Аманжол Үкібай 325
 Аманжол Шөмекей 291
 Амилев Х. 55
 Анаев А. 30
 Анғал 136
 Андреев 131
 Ансақбай Дүйсен 241
 Аполлова Н.Г. 18
 Аппаз 401
 Аралбай Иманбай 210
 Арғымбай 99
 Арғынбаев Х. 10
 Аристов Н.А. 6, 148
 Артығалы Телеулі 227
 Артықбай Ақылқожа 246
 Артықбай Өтетілеу 246
 Арымбай 99
 Арыслан 42-50
 Арысланқұлов Б. 39
 Арыстанбай 201
 Арыстанбай Жүйрікбай 243
 Асанбай Сәдібек 226
 Асау 11, 98
 Асауов С. 358, 359
 Асмағамбет Беркімбай 277
 Асылбай Шойынбек 196
 Асылбек 399
 Асыранды Байтілеу 194
 Атабай Жантемір 210
 Атағазы 34
 Атақ Есенгелді 264
 Атый Балқас 280
 Атыкей 39
 Аудабай Байімбет 279
 Ауылша Құтжол 245
 Ахмет Бөбек 197
 Ахмет Әнербек 182
 Ахмет Ермұхамет 183
 Ахмет Жалмұрат 195
 Ахмет Жарықбай 182
 Ахмет Жарықбас 327
 Ахмет Қасқа 197

Ахметали Тлеуберді 242
 Ахметов 123
 Ашибеков М.Х. 10
 Аязбай Сәндібек 196
 Аяпберген Әділ 327

Ө

Өбдір Құлтан 212
 Өбдірахым Тышқанбай 326
 Өбеш Сақтаған 195
 Өбіл Жаилған 197
 Өбілазов Е. 44
 Өбілғазиев А. 39-44, 81
 Өбілғазин М. 39
 Өбілғазы Қ. 95, 102
 Өбілмәмбет 17
 Өбілхайыр хан 17-88, 92-96, 200
 Өбүбәкір Босшан 195
 Өбүбәкір К. 59, 63, 368
 Өділ Саржан 247
 Өжімұрат Тоғызбай 208
 Өзізбай 108
 Өзірбаев Е. 55
 Өйімбет Шымбай 214
 Өймен 63
 Өймен Төлесбай 264
 Өйтей Құдайберген 325
 Өкет Олжабай 278
 Өкім Әдибай 199
 Өкімжан Келдібай 279, 285
 Өлдеш Байқожа 313
 Өлжан Мұрзабек 210
 Өли Қиықпай 211
 Өлибай Айса 292
 Өлибай Достан 181
 Өлімбай Байту 183
 Өлімбай бек 383
 Өлімбай Досмағамбет 304, 305
 Өлімбет 362
 Өліпбай Жайсан 239
 Өліш Нарымбай 212
 Өлмағамбет Қойсары 262
 Өлмағамбет Көбенқұл 183
 Өлмағамбет Сүйініш 231
 Өлмағамбет Шынтемір 227
 Өлмұхамет Ізбасты 247
 Өлсейіт Көшім 227
 Өлсейіт Мұхтар 82

Әлтен Дүзбай 209
Әмет Сұлтан 217
Әмір Темір 346
Әмірбай Темірбай 241

Б

Бабажанов Қ. 106
Бабажанов С. 55
Бабахан Сүлеймен 325
Багратион 105
Базанов Ф.Н. 10
Базарбай Әлмағамбет 212
Базарбай Құтбанай 240
Базарбай Мүсіреп 264
Базартай Жанықұл 196
Байарыстан Нүрпейіс 247, 257
Байбақты 102
Байбол 187
Байбол Байсалбай 326
Байбол Баянбай 242
Байболат Апақ 264
Байғабыз Айтбай 293
Байғабыл Қосмағамбет 304
Байғожа Сандыбай 194
Байғұлов Қабанбай 309
Байділдә Өтеулі 246
Байдосов З. 58, 99
Байдосов Ш. 99
Байеділ Айтұған 194
Байеке Қожабай 208
Байет Қыстау 278
Байжан Б. 295
Байжан Беркімбай 290
Байжан Нұрғали 280
Байжан Тағыбай 337
Байжол Қоқай 277
Байістек Төнет 196
Байқадаш Боранбай 294
Байқазақ Өтеболат 182
Байкен Қарабала 209
Байқоныс Баймен 245
Байқоныс Сатпай 198
Баймағамбет 116
Баймағамбет Жанабай 279
Баймағамбет Жаңбыр 214
Баймағамбет Жанқылыш 264
Баймағамбет Көтібай 244
Баймағамбет Құлболды 262, 268

Баймағамбет Орман 244-253
Баймағамбет Шағыр 262
Байман Сартай 231
Баймен 117
Баймен Жанай 263
Баймен Иманбай 244
Баймен Өтен 209
Баймен Тұрған 207
Баймен Үсен 292
Баймұқан 189
Баймұратов Ү. 121
Баймұрза Ораз 260
Баймұрза Тлеу 261, 267
Баймұхамбет Құлжанбай 183
Баймұхамед Меңдықұл 242
Баймұхамед Сейсенқұл 182
Баймұхамед Темен 241
Баймұхамед Төребек 212
Баймұхамет Отарбай 182
Баймырза 99
Баймырза Рахмет 245
Баймыш Баймырза 196
Байниязов Ж. 108
Байсары батыр 43
Байсейіт 136
Байсеке Түзелбай 325
Байсекей Жантай 196
Байтақ Сүйітбай 239
Байтен Бекарыстан 263
Байтілес 154
Байтілес Есентемір 211
Байтілес Темірбай 304
Байтөре Ордабай 197
Байтұма 329
Байшоғыр батыр 291
Байымбет Сұлтан 197
Байыс Бапек 326
Бақан Мененбай 291
Бақбай Мәмбетәлі 338
Бақжас Төрегелді 280
Бақтияров Ш. 41
Бақтыбай 410
Бақтыбай Меңдыбай 180
Бақтыгереев Ш. 47
Бақытқали Қонақбай 181
Бақытқаш Қонақбай 181
Бақыш Ақтас 262
Балажан Жарсымбет 247
Баландин Ф. 30

Балғабай Уақбай 290
 Балғожа Байсары 241
 Балта 395
 Балтабай У. 295
 Бапыш Бөртебай 211
 Барақ 72-96
 Барақай Темрей 278
 Барлыбай 400
 Барлық Қонысбай 262
 Бармақ 39, 98, 99
 Басқымбай Шалабай 278, 282
 Басықара 136
 Батый 346
 Батыр 102
 Батыр Төлеміс 240
 Батырбай Жандос 227
 Батырбек Есмағамбет 279
 Батырғали Шоқы 208
 Баубек Тұяқ 264
 Башпай Шақаман 185
 Баян Дауылбай 246
 Баян Елеусіз 292
 Баян Сүйін 196
 Баянды Қапаш 325
 Бегалы Қоржынбай 182
 Бегалы Оспан 325
 Бегалы сұлтан 100
 Бегім Ержан 198
 Бегімбай Жүсіп 197
 Безбородко 105
 Бейбіт Бейсбай 294
 Бейбіт Сүйінтай 292
 Бөйеке 34
 Бейіс Көшкінбай 280
 Бейіскен Салыбай 239
 Бейсембай Досыбай 326
 Бейсембай Желдыбай 226
 Бейсен Дүйсенбай 327
 Бейсен Нүрпейіс 261, 267
 Бейсен Рысмағамбет 241
 Бейсен Талбай 262
 Бейсен Тәжібай 199
 Бейсенбай Бұлдық 242
 Бейсенбай Есенқұл 212
 Бейсенбі Базарбай 212
 Бейсенғали Төребек 195
 Бекарыстан Жоши 293
 Бекбай Өміш 338, 339
 Бекбатыр Талдықбай 194
 Бекбау 404
 Бекбау Батыр 243
 Бекбау Мырзабай 278, 283
 Бекберген Есенгелді 292, 298
 Бекболат Шағыр 244
 Бекдайыр Баржықай 209
 Бекдайыр Қасен 291
 Бекежан 102
 Бекежан 97
 Бекей Төттібай 265
 Бекен Лақбай 278
 Бекен Шолақ 194
 Бекентай Байжан 194
 Бекентай Темірбай 279
 Бекет 11, 401
 Бекжан 383
 Бекіш Нұрлыбай 278
 Бекқайдар Артықбай 181
 Бекмағамбет Байжан 183
 Бекмағамбет Әлибас 181
 Бекмағамбет Мылтықбай 264, 272
 Бекмағамбет Түркпенбай 195
 Бекмаханов Е. 5, 123-134
 Бекмаханова Н.Е. 9, 74-76
 Бекмұрза Байтілеу 226
 Бекмұрза Нысанбай 239
 Бекмұхамед Аманжол 210
 Бекмұхамед Қашқымбай 182
 Бекмұхамед Құлман 245
 Бекназар Рысмұхамед 241
 Бекович 394, 412
 Бейсенбай Токтауыл 261
 Бектас Ықылас 210, 220
 Бектлеу Басабек 181
 Бектүр Бектемір 226
 Бектүр Тасыбек 277
 Бекұлы Рахматолла 117
 Бекше Атымтай 325
 Бекшора 99
 Белгібай Сүндет 245, 265
 Белетай Әтіш 247
 Белісбай Рысбай 291
 Беліспай Қарақұл 198
 Беліспай Көкбас 197
 Белмағамбет Тасжан 182
 Бералы би 102
 Берден Досжан 292
 Беркімбаев Д. 4, 58-68
 Беркімбаев Л. 205, 215

- Беркімбай 62
 Беркіш Елшібай 207
 Бермұхамед Тұрғымбай 242
 Бөсенке 96
 Бескүрек 178
 Беталы Құрмантай 226
 Биашев Р. 55
 Биболат Қазанқап 196
 Бикбаев 34
 Бисембай Жиеналы 198
 Бисембай Шот 213
 Битан Құйық 195
 Біліс 178
 Бірімжанов Д. 64
 Бірмағамбет Байшора 195
 Бламмберг И.Ф. 12
 Блексей Мамалық 211
 Богок 354
 Бозбет 178
 Боздаков Б. 112
 Боздаков Ж. 122
 Боқай Дәлімбай 265
 Боқан Тоғанас 210
 Боқан Шағырбай 213
 Боқантай Құдыр 198
 Боқбасар Жуандық 320
 Боқтыбай Кішкене 239
 Боланбай Жақсыбай 290
 Болат Аймолда 183
 Болат Будан 265
 Болат хан 17
 Болтай 187
 Болтай Жылқыбай 181
 Борақай Оңғар 181
 Боран Есмағамбет 294
 Боранбай 11, 97
 Боранбай 322, 435
 Боранбай Амантай 320
 Боранбай Дарыбай 240
 Боранбай Жанұзақ 168, 197, 201
 Боранбай Көркем 245
 Боранқұл Ғаңқы 213
 Боранқұл Дәулетбай 197
 Боранқұл Жарықбас 264
 Боранқұл Тарғұл 227
 Борантай Шектібай 197
 Бородин 41, 462
 Борсықбай Ықылас 260
 Борсықпай Төреғұл 209
 Бостанбай Абылша 326
 Босыбай Бейіш 240
 Ботан Шоқтыбай 264
 Бөдес 178
 Бөжір Кенжебек 199
 Бөкей 107
 Бөкей сұлтан 100
 Бөкейхан 318
 Бөкенбаев Қ. 34
 Бөкенбай 20, 200
 Бөлекбай Өсербай 185
 Бөлекей Тәжібай 194
 Бөрібаев Т. 41
 Бөрібай 403
 Бөрте Назарбек 292
 Бөртебай Ұзақбай 180
 Бөшек Арғынбай 320
 Бүркітбай Жиенбай 181
 Бүркітбай Жоламан 182
 Бурнашев Т.С. 14
 Бутурлинг 21
 Бұғыбай 136
 Бұқарбай Батырбай 210
 Бұқарбай Беші 212
 Бұқарбай Лақбай 280
 Бұлқайыр 44
 Бұлпашев Б. 44
 Бұсұрман Мұрзалы 196
 Бұсұрман Орынбай 208, 217
 Бұсұрман Табық 278
 Бұтақбай Оразбай 241

В

- Васильев А. 32
 Вельяминов-Зернов В.В. 58, 59
 Витебский В.Н. 8
 Волконский Г.С. 11, 38-50, 133
 Востров В.В. 10
 Вудроф Т. 51
 Вязьмитинов 98
 Вяткин М. 4, 53, 82-98

Г

- Гавердовский А. 105
 Гагарин М.П. 15, 16
 Галиев А.Б. 10
 Ганвей Д. 51

Ганкин М.Н. 9
Гекен 118
Генс Г.Ф. 7, 45, 122, 131
Георги И.Г. 5
Гок Р. 51
Горихвостов 39
Григорьев В.В. 62
Гродеков Н.И. 8, 339
Гусев 47

Ғ

Ғалиева М. 55
Ғұбайдолла 97-100
Ғаббасов А. 124
Ғұмар Ақдаулет 211

Д

Дабыл 405
Дайыр сұлтан 78
Дардалы Боқай 185
Даржан Марқайдар 261
Дарибай Аман 209
Дарыбай Мәмей 184
Дарыбай Соқырай 265, 273
Дастан Қойлыбай 209
Датұлы С. 141
Делім Көлбай 197
Дәрмен Сапар 182
Дәрмен Шиебай 242
Дәуен Манабай 244
Дәуітбай Тархан 77, 78
Дәулет Иткей 241
Дәулет Шаба 226
Дәулетияр Жарқымбай 184
Джон Кук 51
Джон Кэстль 51
Джон Эльтон 51
Ділмағамбет 200
Ділмағамбет Елекбай 194
Ділмұхамет Битембай 196
Добросмыслов А.И. 4, 29-49, 107, 173, 233, 234
Доисков 93
Дондук Дана 29
Донич А.Н. 15
Досай Ағаділ 260
Досай Елдес 243

Досай Жаманқұл 263
Досалы сұлтан 74-82
Досан Жақсылық 184
Досан Тілеп 246
Досанбай Сүйек 263
Досеке Боранқұл 198
Досқазиев Ш. 55
Досмағамбет Алыбай 280
Досмағамбет Аралбай 199
Досмағамбет Әбіл 214
Досмағамбет Сәмет 198
Досмағамбет Төлебай 211
Досмағамбет Тұяқ 184
Досмұхамбетов Х. 110
Досмұхамед Байдос 262
Досмұхамед Қоржынбай 263
Досмұхамед Мендібай 263
Досмұхамед Төлеген 241
Досмұхамет Қосқұлақ 246
Достан 43, 51
Достан Салықбай 262
Досыбарақ 98
Досым Қашқынбай 195
Досым Құрманбай 208, 217
Досым Тұрғанбай 260
Дошан Қолыс 239
Дөнен батыр 91
Дуанбек Өтебай 326
Дүбір Жаманқозы 263
Дүйсеке Бөшек 320
Дүйсеке Көшекбай 242
Дүйсеке Мәтек 320
Дүйсембай Жараспай 320
Дүйсен Баймұрза 242
Дүйсен Жалан 240
Дүйсен Избас 212
Дүйсен Кішібай 264
Дүйсен Сары 209
Дүйсенбай Байкенже 279
Дүйсенбі Мантай 195
Дүйсенбі Наурызаш 231
Дүйсенбі Нұралтай 198
Дүйсенбі Тұрсын әлі 279, 285
Дүйсенбі Шоқыбай 240
Дүйсенгүл Қарағұл 227
Дүйсентай Жиен 198
Дулатов И. 136
Дуниковский 140
Дуытбай Көтекүл 279

Е

- Егеубай Әбді 246
Егізбай Мұса 168
Егізбай Мұса 213
Егілбаев Ш. 41
Едіге Тлеуке 211
Еділ Шөшекбай 264
Еділбай Орынбай 242
Еділов Сәтен 355
Екатерина II 85-90
Еламан Күшүккүл 291
Елдес Жақсыбай 293
Елекбай 98, 200
Елекбай Жанет 261
Елекші 52
Елемес Бокаш 320
Елемес Қойлыбай 209
Елемес Оспан 320
Елентай Елемес 245
Елеу Доспай 212
Елеу Өтеп 244
Елеусіз Алтынбай 239, 248
Елеусіз Сағындық 326
Елеусізұлы Қ. 379
Елікбай Таңғат 326
Ембекей батыр 77
Енкебай Итаяқ 280
Еңсеп Шелек 262
Ентекаев С. 36
Ер Бетеге 381
Ер Қосай 380
Ер Көкше 380
Ер Мырқы 397
Ералиев Ж. 40, 41
Ералиев Т. 44
Ералы Ашалай 244
Ералы сұлтан 22-44, 83-98
Ералы Тастанбек 279
Ерболат Көсеп 207, 214
Ердеулет Қарымбай 212
Ержан 122
Ержан Бекіш 246
Ержан Есенгелді 197
Ержан Жасай 181
Ержан Самалық 265
Еркебай Нұрша 265
Еркей Бырбай 195
Еркей Меңдыбек 182
Еркінбай Жампен 264
Ермағамбет Айғырбек 181
Ермағамбет Сары 207
Ермағамбет Тілеубай 208
Ермағамбет Тоқабай 180
Ермағамбет Шортан 261
Ерман Күшік 244
Ермек Жақсылық 336
Ермекбай Байбосын 195
Ермұхамбет Тілеміс 184
Ермұхамбет Сарыбай 246
Ерсалы 111
Ерсейіт Құлтас 208
Ертай Байқозы 264
Ертай Есмақай 278, 284
Ертлес Шөке 199
Ерубай Мырғали 291
Ершібет Құнанды 214
Ершуақ Қамысбай 291
Есалды Ержігіт 280
Есдан Алтай 280
Есекбай Төребай 199
Есен 34
Есенбай Асан 239
Есенбай Есбол 294
Есенбай Қаздай 246
Есенбай Қали 183
Есенбай Кенжебай 181
Есенбек Ермұхамед 209
Есенғара Жарымбет 294
Есенғұл 398
Есенкелді 63, 117, 122, 166
Есенқожа Елекпай 240
Есенқұл Шойтас батыр 96, 97
Есергеп Тәтім 293
Есет 146, 188
Есет Аққошқар 243
Есжан Қырықбай 183
Есжан Үнгүл 208, 220
Есім Ақпан 211
Есім Жаныбек 262
Есім хан 33, 40, 41, 94-100, 201, 346
Есімов Қ. 41
Есімов Ш. 41
Есказы Желдібай 226
Есқали Мұрзағұл 210
Есқали Ерғали 278
Ескожа 382
Есмағамбет Есенбай 261

Есмағамбет Жақсыбай 198
 Есмағамбет Жанайдар 262
 Есмағамбет Жантас 196
 Есмағамбет Мүкүл 226
 Есмағамбет Сарғасқа 198
 Есмақ Жантемір 242
 Есмақай Мулат 292
 Есмұрат Бекназар 293
 Есмұхамбет Жорықбай 182
 Есмұхамед 190
 Есмұхамет Молжігіт 247
 Есмұхан Турабай 199
 Еспан Манас 263
 Еспан Серкебай 295
 Естай 187
 Естай Ділде 278, 283, 284
 Естекпай батыр 43
 Естемес 399
 Естілеу Алтынбай 196
 Естлеу Дәулеткелді 180
 Есқан Шотық 209

Ж

Жалпак Қарабай 279
 Жамакісі Бермұхамбет 293, 300
 Жаман Қонтайбай 293, 300
 Жаманбала Сарыжігіт 327
 Жаманкөбек Бөгембай 320
 Жамахай Бұқарбай 326
 Жамбы Түлкібай 280
 Жаңабай Лашын 292
 Жаңабатыр Мыңбай 293
 Жанабек Тауке 325
 Жаназаров Жантой 309
 Жанақ 404
 Жаналы Бекорал 295
 Жаналы Қарасоп 292
 Жантай Тәжікүл 293, 300
 Жантой Доспан 304
 Жантуар Мұхамет 293, 299
 Жанысбай Баубек 281
 Жарасбай Аман 281
 Жаркен Батыр 279
 Жарқымбай Әубәкір 320
 Жарқымбай Иманбай 320
 Жарылқап Қарасарт 327
 Жәдігер Қайып 326
 Жетібай Иман 291

Жиембек Нұртүн 292
 Жиенәлі Бектүр 280
 Жиентой Сүйінбай 294
 Жолдыбай 297
 Жолымбет Құлжабай 290
 Жоныбек Нұреке 325
 Жуас Барақ 292
 Жүніс Қожа 342
 Жүсіп Айтбай 280
 Жүсіп Жұмабай 280
 Жүсіп Қойгелді 294
 Жүсіп Мыңжасар 292
 Жүсіп Танат 280
 Жұбан Омар 325
 Жұлдызбаев Байқазақ 355
 Жұмаш Салпы 291
 Жылбай Қуантай 294
 Жылы 346

И

Ибрайым Есен 183
 Игельстром О.А. 33-101
 Игілік Төлеу 327
 Иқым Құланбай 180
 Ильин 64
 Имамбет 99
 Иманалы Жаубатыр 244
 Иманбаев 85
 Иманбай 117, 154
 Иманбай Рыспай 183
 Иманбай Серкешбай 231
 Иманқұл Баймұрза 239
 Иоановна А. 18, 22
 Иса Жабаға 239
 Иса Олжабай 278, 283
 Исабай Құдабай 213
 Исабай Тілеке 280
 Исатай 109-128
 Исатай Байтабын 241
 Исахан Нұрпейіс 326
 Исетдина Қ. 32
 Исхаков 34
 Итбай 188
 Итбай Бисен 294
 Итек 78
 Итемген 96
 Ишбарс хан 26

К

Казанцев И.М. 6, 123
 Калмынский 133
 Камышев 76
 Кар 74
 Катенин А.А. 62
 Кейкі би 140
 Кәкеман Бектүр 265
 Келгенбай Пұшық 327
 Келекен Шертікей 210
 Кемеш Мұрзатай 210
 Кенбай Таласбай 247, 257
 Кендірбай Бекжан 280
 Кенесары 474-476
 Кенжалиев И. 107, 109
 Кенжалы Есей 243
 Кенже 399
 Кенже Елекбай 197
 Кенже Малмақ 279
 Кенжебай Есенгелді 246
 Кенжебай Есенқұл 195
 Кенжебай Маңғыбай 181
 Кенжебай Назар 226
 Кенжебай Тал 277
 Кенжебай Шоқпар 197
 Кенжеғарин С. 121, 434
 Кешпен П. 12
 Кәрім Ғабдрахман 209
 Кәрішөп Исин 294
 Керуенбай Ақшолақ 208
 Керуенбай Самырат 263
 Киікбай Абылша 326
 Киікбай Қыстаубай 279
 Киікбай Мыңбай 262
 Кирилин 99
 Кириллов И. 20, 21
 Кішібай Мырзабек 180
 Кішкентай Есенбек 209
 Колпаков 84
 Константинович 232
 Көбек би 96
 Көбекұлы А. 117
 Көккөз 34
 Көлбай Қасқырбай 265
 Көлбай Тоғанас 208
 Көлдей 368
 Көлдей Кенбай 213
 Көлен Бірәли 196

Көпжан Кәрмен 211
 Көсепұлы Ы. 117
 Көтебай Төлеп 278
 Көтібар 42-50, 142, 147
 Көтмұхамед Шолақ 240
 Көшекбай Табылбай 181
 Көшен Бөртебай 197
 Көшербай Т. 47
 Көшім Д. 290, 295
 Көшімбай Жандарал 327
 Крафт И.И. 4-31, 107
 Кронгард Г.К. 10
 Кузеев Р.Г. 340
 Күзембай Молда 242
 Күзембай Шынарбай 265
 Күзеубай Орыс 326
 Күлетбай Шөкен 239
 Кульшев 36
 Күнтек Олдыбай 244
 Күнті Жақып 291
 Күріш Мүсіреп 264
 Күшікбаев А. 217
 Күшікбаев Б. 41
 Күшкүлан 47
 Кушнев 47

Қ

Қасымұлы К. 5
 Қалубай 11
 Қотырбас 11
 Қалдан-Серен 17
 Қарашайыр 34
 Қадыр 34
 Қара көбек 34, 90-100
 Қаратай 33-101
 Қара 34
 Қаражігітов Б. 38, 39
 Қаражігітов О. 39
 Қондыбай 43
 Қарабай сұлтан 81
 Қарауылов К. 55
 Қарпықов 64
 Құлыбеков 64
 Құлсары батыр 77, 78
 Құдайменді 78
 Қасымбаев Ж. 82, 140
 Құлтай 82
 Қансұлу 82

Қаратоқай 96
 Қаражігіт 97
 Қойсары 99
 Қосымбай Мырза 99
 Қойбасов Т. 100
 Қаратау 33
 Құрманғалиев Р. 55
 Құлмырза 99
 Қаратай сұлтан 102, 103
 Құлсары батыр 102
 Қарауылқожа 110-114
 Қалдыбай 111
 Қабыланбай 111
 Қаржауов Есжан 113
 Қашқынұлы Нәдір 117
 Қалдыбайұлы Қ. 117
 Қаржауұлы Н. 117
 Қайыпқали 118
 Қасымұлы К. 122-141
 Қасым 122
 Қарпықов А. 129
 Қарааспан 185
 Қызыл Жүсіп 146
 Құрмансейіт 151
 Құлсейіт 151
 Құрманбай 165
 Құрманбай Амангелді 165
 Құдайберген Байтіліс 166
 Құттығай 188
 Қошқарлы 166
 Қуантай Қойбас 184
 Құрманғали Байтемір 184
 Қопабай Төрегелді 184
 Құлмағамбет Қабыл 185
 Қайынбай Жақсылық 195
 Құрманбай Бұлқыш 195
 Қоржынбай Шалабай 195
 Құрбан Бекмұхамед 197
 Қаутай Көкек 196
 Қалмағамбет Шотан 196
 Құлтас Темірбек 196
 Қасым Манау 196
 Қалмағамбет Байтөре 196
 Құдайберген Қоңырбай 194
 Қамысбай Жайықбай 199
 Қошмағамбет Жайық 199
 Құнанбай Шоқақ 199
 Құрман Қарпық 199
 Қараул Дөңбай 197
 Қараспан Аманжол 197
 Қасен Амангелді 197
 Қали Төлепберген 197
 Құлмырза Ахмет 197
 Қисық Азамат 197
 Қарқымбай Ақсы 197
 Қуаныш Бөртебай 180
 Қалыш Сейтмұхамед 180
 Қаражігіт Айтбай 180
 Қасен Тұрдығұл 180
 Қашқымбай Сұлтан 183
 Қожбан Жанақ 183
 Қойшыбай Түргүнбай 198
 Қасен Сүлеймен 198
 Қален Иманбай 198
 Қатпа Кармен 182
 Қат Медет 182
 Қосай Елекбай 183
 Құдайберген Байтілес 183
 Қозайдаров 113
 Қапар Кәрібай 207
 Қонысбай Шора 208
 Қошан Шақай 209
 Қожан Баубек 209
 Қызбала Ықылас 208, 217
 Қожан Шәуек 208
 Құлмағамбет Атабай 210
 Қарабас Итемген 210
 Құмақбай Ақпас 213
 Қазмағамбет Қарабала 213
 Қосақ Жаңғаберген 213
 Қосмағамбет Танбай 213
 Қосым Махамбет 211
 Қостанай Көркембай 211
 Қозыбақ Достан 212
 Қарашолақ Байта 212
 Қали Жарқымбай 212
 Қайынбай Бағырбай 212
 Қалысбай Бадақ 226
 Құрман Қосқұлақ 226
 Қожасай Бейіс 231
 Құлмұхамет Табын 239
 Қожаберген Түйебай 240
 Қосым Өжек 240
 Қабыл Байқаска 241
 Құлмырза Жармағамбет 241
 Қалмақбай Мыңтай 241
 Қали Таласбай 241
 Қожамбет Тойбағар 241

Қоянбай Қадыр 242
Қарпық Шоқабай 243
Қосмағамбет Ақшатай 243
Қара Мырзабек 243
Қоймалақ Қыстаубай 243
Құлмағамбет Айшора 243
Қыстан Мырзабек 243
Қуанышпай Ақназар 243
Құлмұхамет Көпел 243
Құламбай Айдарбек 244, 253
Құдайберген Күшік 244
Қалмақ Малтабар 245
Қабдол Иса 245
Қалыбай Сарт 245
Құлтай Балықбай 245
Құлман Жарымбет 247
Құл Жиеншора 247
Қайырман Саулет 247, 257
Құдайберген Маскар 247, 255
Қонақбай Қытын 260
Қалмыс Алданғор 261, 266
Құлжан Жұма 261
Қонақ Соқырай 261, 268
Құрмаш Байділдә 261
Құрманбай Малкелді 262
Құлмағамбет Төтішбай 262
Қосмұхамед Егізбай 262, 270
Қыпшақбай Баймен 262
Қисық Дүлдек 263
Қуаныш Нұрым 263
Құтыраш Ақпан 263
Қанафия Тәжі 263
Қоздыбай Әбди 263, 271
Қазыбек Қобылан 264
Қорбас Төлебай 264
Қорбақ Бейсенбі 264
Қазанбай Майкөт 264
Қолтан Төкенбай 264
Қараман Есболай 265
Қуанбай Бет 265
Құлмағамбет Ділмағамбет 265
Құттыбай Мекебай 265
Қожахмет Боранбай 265
Құлжан Қонысбай 277
Қаражігіт Арық 277
Қайқожа Қошқар 277
Құлмат Жүсіп 278, 281
Қожай Жағал 278
Қасен Жаманбала 278, 284

Құлман Шай 278
Қадыр Құрман 278
Қошпан Әжен 279
Қадырбай Алшынқұл 279
Құмақбай Байтанай 280
Құл Әбіл 280
Қашау Таңқы 280
Қожанияз Шойынбай 281
Қапқожа Сатыбалды 281, 287
Қожамұрат Атшабар 281
Қосуақ Шүйке 281
Қойшыбай Қарасарт 326
Қонысбай Сағындық 326
Қожабай Арықбай 327
Қожабек Арықбай 327
Қалдыбай Әлімбай 304
Қойшы Мықтыбай 327
Қорымбай Торты 327
Құлажал Беке 326
Қарабатыр Күшүкей 291
Қармыс Оразбай 291
Қуандық Құдайберген 291
Қожабай Күшікей 291
Қалмақбай Мұрзабай 291
Қойбағар Жаксылық 291
Қаңтарбай Абдулла 291
Қасалбай Марқа 336
Қалдыбай Ыбрайым 336
Қадыр Игібай 336
Құтмамбет Оразбек 336
Қабас Өтеген 338
Қабыл Сабанбай 325
Қозыбақ Байсал 325
Қалдыжұмыр Иткөз 292
Қатай Жолдыбай 292, 298
Қашқынбай Азнабай 292
Қуаныш Есен 292
Қата Сикымбай 292
Құрманбай Мұстафа 293, 299
Қантбай Бердібай 293
Қарамырза Құба 294
Қойкең Кенжебай 294
Қостанбай Құл 294
Қатай 297
Қойкелді Көмпей 291
Қыз Жібек 346
Қорен 346
Қаңтарбай Бытық 326
Қоңыр Құлжа Құдаймендіұлы 309

Л

Лепехин И.И. 5
Левшин А.И. 6-28, 82
Ламанский В.И. 8
Лобысевич 18, 20
Лашпарев 37
Ларионов 56, 57
Лез 178
Лайық Дербісәлі 207, 215

М

Майқы Жылқыбай 327
Майлыбай Жаңабай 320
Маймақ Әлдеке 210
Майшеке Түңті 243
Мақан Баяубай 207-216
Мақан Бейіш 241
Мақан Боранбай 242
Мақан Жиенбай 242
Мақан Қуантай 247
Мақан Қуантай 277
Мақан Мырзабай 264
Мақан Сұлтан 246
Мақан Тәжік 280
Мақатай Иманқұл 226
Мақпал 384
Макшеев А. 342
Мақым Бадырақ 261, 267
Малатау 178
Малатау батыр 58
Малбақ Тәжіғұл 182
Манақбай 399
Манау Қален 240
Мансурова А. 39
Мартенс Ф.Ф. 16, 27
Масанов Ә.А. 4, 65
Масин Т. 55
Матай Малақай 325
Мауыт би 121
Махамбет 109-128
Махамбет 405
Махамбет Ай жарық 265
Махамбет Ақпан 184
Махамбет Арыстан 261
Махамбет Байсадақ 281
Махамбет Бәет 184
Махамбет Жарекө 280

Махамбет Иса 265, 273
Махамбет Қожан 244, 253
Махамбет Көнебай 260
Махамбет Өмірзақ 244
Маханбат Шаншарбай 183
Махмуд Ақы 211
Мәден Томаш 246
Мәдірәлі Дос 247
Мейер Л. 4-20, 43-47, 124, 144-148
Мейірман Кішен 194
Мейірман Таңатбай 278, 284
Мейірман Темешбай 327
Мейман Соңымдық 328
Мелдебай Базарбай 213
Мәмбет 99
Мендалы Қарпық 199
Мендалы Өгізбай 198
Мендешев С. 55
Мендияр Мусат 294
Мендібек 152
Мендібек Қарт 281, 287
Мендыбек Көшім 182
Мендықұл Айтуаз 246
Мендықұл Естенқұл 246
Мендықұл Жарылқап 196
Мендықұл Құдабай 243
Мендықұл Сатыбалды 213
Меңлібеков С. 23, 30-43
Мерәлі Беркімбай 207, 217
Мөте 187
Мешел Қойлыбай 327
Милль Дж. Ст. 27
Мінайдар 397
Мобица 46
Молдабай Қаратеке 261, 267
Молдабай Құлатай 326
Молдабай Сатыбалды 293
Молдыбай Беке 241
Молдыбай Бокқара 240
Мөлдір 138, 140
Мөңкебай Шәке 240
Муса Қарасарт 327
Мұғал Танат 242
Мұғалбай Есберген 244, 253
Мұқажан Тоқтам 326
Мұқан Ақжан 279
Мұқан Арыстанбай 198
Мұқан Белісбай 279, 285
Мұқан Көбен 279

Мұқанов М. 10
 Мұқат Байбосын 180
 Мұқат Иманқұл 196
 Мұкатай Ақсазан 182
 Мұкатай Байзақ 197
 Мұкатай Шиебай 180
 Мұқаш Қазыбай 213
 Мұқаш Оразбек 197
 Мұқаш Сатай 263
 Мұрат Мақан 183
 Мұратбек 90
 Мұрзабай Жанысбай 261
 Мұрзабай Сатай 281
 Мұрынбай Қонабай 326
 Мұса 48
 Мұса Нұралин 122
 Мұсабай Жондыбай 226
 Мұстафа Бойтлес 182
 Мұстафа Иман 279
 Мұстафа Сайырғас 198
 Мұстафа Төлебай 181
 Мұхамбет Төтебай 181
 Мұхамбетқалиев Ф. 55
 Мұхамед Бекбай 199
 Мұхамед Иса 231
 Мұхамед Кебек 242
 Мұхамед Өтеп 183
 Мұхамед Садықбай 245, 254
 Мұхамедрахим Қопа 196
 Мұхамет Байсал 261
 Мұхамет Мақыш 277
 Мұхаметғали Шойтас 278
 Мұхаметәли Беркімбай 207
 Мұхаммед Ақшымбет 209
 Мұхаммед Есмағамбет 209
 Мұхаммед Тахир хан 23-27
 Мұхамметғали Шалқар 227
 Мұхит 405
 Мұхтар Ә.Қ. 30
 Мыңбай 98, 99
 Мыңғат Бибол 320
 Мыңжар Көбен 327
 Мыңжасар 136-140
 Мыңсызбай Сандыбай 241
 Мынтай Дербіс 247
 Мырза 178
 Мырзаев Байымбет 341
 Мырзалы Бәтеш 261
 Мысық Ескене 198

Мысықбай Құттыбай 245

Н

Назаров Т. 39, 84, 85
 Найза 43
 Найзабек Рыспай 327
 Нақып Бозтай 247, 255
 Нарынбаев П. 49
 Насурулла 27
 Наурыз Орда 243
 Наурыз Шора 213
 Наурызалы батыр 98
 Наурызбай 136-139
 Наурызбай Токтар 210, 221
 Наурызбек Өсірген 196
 Наурызғали Ормантай 263
 Нәдір Есентемір 180, 186
 Нәдір шах 22-27
 Нейман 69
 Неплюев 8-33, 70, 71
 Несіпбай Өтеген 261
 Николай I 122
 Нияз Шектібай 211
 Нури Құттылы жол 154, 263
 Нұғман Қожакұл 180
 Нұралиев Ж. 39-47
 Нұралиев О. 41
 Нұралы хан 21-44, 72-100
 Нұрбай 34
 Нұржан Аман 280
 Нұржан Егеубай 262
 Нұржан Нысан 211
 Нұржанов Ж. 39
 Нұржанов Қ. 39
 Нұрлан 398
 Нұрмағамбет Тынымбай 210
 Нұрман Шынберген 277
 Нұрмұхамед 40
 Нұрмұхамед Алданазар 197
 Нұрмұхамед Байдос 262, 269
 Нұрмұхамедов Ж. 143
 Нұрмұхамедов С. 65
 Нұрпен Ботабай 210
 Нұрсейіт Сағымбай 244
 Нұрсейіт Сәутен 326
 Нұртай Тұрлыбай 184
 Нұрыш Қышқей 194
 Нысан Мазакбай 326

О

Обручев В.А. 122, 374
 Овчинников 74, 78
 Одинцов 47
 Ойсынбай Мате 181
 Олдекок К. 54
 Омар Айдынбай 231
 Омар Баймағамбет 195
 Омар Дуан 245, 254
 Омар Соңқай 243
 Оңғай Орынтай 244
 Оңғал Бармақ 226
 Ораз Мырзагелді 199
 Оразақ Қашқынбай 213
 Оразалы Бекжабай 239
 Оразалы Көбен 195
 Оразалы Қыдырбай 211
 Оразалы Шоқа 208
 Оразбаева А. 55
 Оразбай Байталақ 327
 Оразбай Бейбіт 240
 Оразбай Жұмабай 209
 Оразбай Құндызбай 197
 Оразбек 187
 Оразбек Естай 181
 Оразмағамбет Мәмбет 212
 Оралбай Тленов 217
 Орман Жамансары 243
 Орман Наутай 241
 Орман Сүндетбай 260
 Орманбет батыр 77
 Орманов Қ. 17-43, 63, 133
 Орманов Ш. 118
 Ормантай 178
 Ормантай Көшімбет 260
 Ормантал 36
 Орынбай Бапыш 211
 Орынбай Бекарыстан 213
 Орынбай Жүсіп 208
 Орынбай Сүгір 207
 Орынбай Шәуен 294
 Орынтай Ғабдолла 291, 297
 Орыс сұлтан 77
 Оспан Бөлекбай 197
 Оспан Рысай 244
 Отар Құрмантай 291, 296
 Отарбай Қандыбай 246, 256
 Отарбай Мырзабек 243
 Отарбай Тобаяқ 261

Ө

Өгізше Бекбатыр 280
 Өдербай Аманжол 265, 272
 Өзбек Алтынбай 184
 Өксікбай Борсық 244, 253
 Өксікбай Дұрба 185
 Өксікбай Кенжебас 227
 Өксікбай Өлібай 245
 Өксікбай Топеке 240
 Өмірбай Нұрлыбай 184
 Өмірбек Құрман 210
 Өмірбек Сүгір 337
 Өмірзақ Қойралан 198
 Өмірзақ Көпіралан 203
 Өмірзақ Санжасар 246
 Өміртаев Е. 75
 Өмітбай Ықылас 278
 Өміш Бекбай 339
 Өраяқов Өтеу 458
 Өрбек Жарты 246
 Өркешбай Байымбет 199
 Өркешбай Байымбет 204
 Өсербай Аманжол 327
 Өскенбай Аққожа 239
 Өтебай 188
 Өтебай Боранбай 327
 Өтеген Саркен 184
 Өтегенұлы Айтмағамбет 117
 Өтегүл би 51, 99
 Өтей Бекболат 197
 Өтей Түйте 212
 Өтеке батыр 102
 Өтемісұлы Есмайыл 113
 Өтемісұлы Махамбет 120, 128, 141
 Өтемісұлы Сүлеймен 114
 Өтеп Ақберген 244
 Өтепбаев Нұрбай 129
 Өтес Жұрқа 327
 Өтетілеу Манасбай 261
 Өтетлеу Мұрзагүл 244
 Өтеулин Жүсіп 122
 Өтеулі Амангелді 244, 249
 Өтеулі Есей 247

П

Паллас П.С. 5
 Панин граф 79, 80

Пашинов П.И. 7
Перовский В.А. 52, 59, 122
Петр I 5, 15
Петр III 73
Покатилов 114
Пономорев 84
Поспенов М. 14
Пугачев Е.И. 5, 35, 73-80, 141

Р

Райымбай Сүйінбай 213
Раманкүл Меңдықұл 213
Раманкүл Өтеген 246, 255
Рахмет Оразбай 197
Рейнсдроп 77, 80
Родофиникин К. 127
Рознер И.Г. 5
Романовтар 15, 68
Рысалы 99, 102
Рысалы Мақыш 184
Рысбай Елеу 293
Рысбай Тілеубай 240
Рысдаулет Жайлыбай 207
Рысжан Нарынбай 241
Рысжан Танабай 247
Рысжан Тәжікүл 209
Рысқали Жолдыбай 185
Рысқұл Боқаш 279
Рысқұл Кетебай 195
Рысқұл Мәми 226
Рысмағамбет Бағым 207
Рысмағамбет Әжібай 198
Рысмағамбет Қожамбай 244, 253
Рысмағамбет Қыйсық 246
Рысмағамбет Өмірбек 195
Рысмағамбет Тілеміс 211
Рысмағамбет Тұрғынбай 197
Рысмағамбет Түяк 277
Рыспай Арыстанбай 242
Рыспай Мастен 210
Рытов 126
Рычков П.И. 5, 21
Рязанов А.Ф. 4, 42-49, 111, 116
Рязанов И. 47-49

С

Сағымбай Бақсы 240

Сағынтай Жолқожа 327
Сағынтай Мамай 327
Сағынтай Ортақбай 194
Садақбай Арықбай 327
Садық Үмбет 209
Садықбай Қойымбай 292
Сазанбай Басықара 246
Сазанбай Көрмен 294
Сазанбай Токтыбай 294, 302
Сазанбай Төлеубай 295
Саймағамбет Көрмен 212
Сақтаған 367, 368
Салық Ескене 226
Самай Балапан 181
Сандыбай Оразалы 265
Санжар 136, 137
Санжарық Қара 183
Сансызбай 346
Сансызбай Дәлімбай 264
Сапақ Дүйсеке 326
Сапақ Нұрсейіт 261, 268
Сапалы Күмпей 242
Сапарғалиев М. 55
Сапи Елемес 231
Саралтай 97
Сарғатай Көмекбай 265, 273
Саржан 122
Саржан Бектас 294, 301
Саржолла батыр 96
Сарқұл Досбай 183
Сарт Досмағамбет 291
Сарт Қайран 240
Сартай Меңдыбек 243
Сартымбет Қожабай 226
Сартымбет Тілеп 209
Сары 405
Сарыбас Күзеубай 293
Сарыбел Найза 293
Сарықазы Смаил 231
Сарымаса Дәулет 211
Сарышалақ шайыр 379
Сатай Бектас 198
Сатан Қойлыбай 214
Сатмағамбет Жиеншора 231
Сатпай Көшпес 262
Сатыбалды Ақтас 212
Сатыбалды Есенболат 295
Сатыбалды Ожан 208
Сатыбалды Сарытал 121

Сатықұл Тоқтыбай 245
 Саулебай Ділдабай 182
 Сауытбай Еркембай 245, 255
 Саятбай Жаймыс 326
 Сегізбай 34, 97
 Сегізбай Бекбау 210
 Сейдалы Қарабай 241
 Сейдалы сұлтан 34, 75
 Сейіл Боранбай 241
 Сейітмағамбет Нұрлыбай 226
 Сейсенбай Тұрсынбай 226
 Сейтек 405
 Сейтым Мойнақ 195
 Сексенбай 506-509, 401
 Сексенбай Шөкей 246
 Сәлмен Жақсымбетов 217
 Сәмеке 17
 Семенов И. 79
 Семенов Тянь-Шаньский П.П. 8, 141
 Семенюк Г.И. 5, 75
 Сәрке 152, 200
 Серкебай Арыстанбай 239, 248
 Сәрсен Жұмабай 242
 Сәрсенбай Бекше 245
 Сәрсенбай Шонатай 199
 Сәрсенбі Наурызбай 295
 Сәрсенбі Рысбай 213
 Сәрсенбіұлы Е. 117
 Сәсепұлы А. 117
 Скалон 80
 Скрыплев П.А. 11
 Смайыл Қартбай 227
 Смайыл Тасболат 244
 Смирнов 84
 Смирнов Е. 343
 Солақай Тойбағар 281
 Сопанбай Мырзабек 243, 252
 Спасский Г. 14
 Стамбай Иманбай 212
 Станислав 62, 68
 Сүгір Мөңке 277
 Сүгүр Өмітбек 336, 337
 Сүйінбай Есман 211
 Сүйінбай Өтеп 199
 Сүйіндік Жаманша 291
 Сүйінішәлі Боранқұл 242
 Сүйінішәлі Жиенбай 240
 Сүйінішәлі Шонатай 208
 Сүйінішпай Сауықпай 211

Сүйінқара 45, 401
 Сүйінқара Айғыр 182
 Сүйінқара Көкей 184
 Сүйінтай Майлыбай 196
 Сүйіншібай Ерубай 254, 209
 Сүйірқұл Төлен 227
 Сүлеймен Жауғатай 326
 Сүлеймен Жәустой 330
 Сүлеймен Жұматай 198
 Сүлеймен Кенжебаев 365
 Сүлеймен Көлдей 211
 Сүлеймен Шыныбек 198
 Сулумов Қ. 114
 Сүндет Қонақбай 293
 Сүргітай Көтібақ 280
 Сұлтан Кикин 202
 Сұлтан Сүйінішәлі 208, 217
 Сұлтанбай Дүйсен 280
 Сұлтанбек Самат 210
 Сұлтанғали Тайлақбай 261, 267
 Сұлтахан Сабаншы 327
 Сұраншы 136
 Сұрау Шағыр 263
 Сыбан Рабтан 342, 380, 383
 Сыдықов М.Н. 9
 Сымық Асау 326
 Сырлыбай Майлыбай 210
 Сырым батыр 34, 44, 80-105

Т

Табақай Дөненбай 240
 Табылды Жұматай 320
 Табылды Рай 320
 Табынбай Ес 180
 Табынбай Құтпан 198
 Тағыбай Байжан 336, 337
 Тайманов И. 114-142
 Таймас 390-393
 Тайсойғанұлы Т. 117
 Тақыбай Қартжан 182
 Таласбай Тойпақ 265
 Талқанбай Тәуіпбай 239, 248
 Тамара 39
 Таңат Жойтас 277
 Таңатар Жүсіп 290
 Танап 140
 Таңғаев А. 76
 Таңжарық Садықұл 181

Таңқай Төменбай 199, 203
 Танке Баймахамбет 198
 Таңсыққожа Күтім 184
 Таңсықпай Боқай 212
 Таразы 405
 Тасбай Елемес 227
 Тасболат 34
 Тасболат Көшкінбай 263, 271
 Тасболат Өтеш 210
 Тасмағамбет Бердімбет 277, 281
 Тасмағамбет Қосқұлақ 226
 Тасмен Қанат 261
 Таспен Балдықбай 247
 Тастан Құрманғали 293
 Татан 99
 Татищев В.Н. 3, 5, 20
 Татық Сәрсембай 320
 Ташпен Оразбай 213
 Тевкелев 3, 21, 33
 Тәжі Азамат 210
 Тәжібай Байдос 208
 Тәжібай Тоқтамыс 247
 Тәжібақ Жаманбай 208, 217
 Тәжікей Төлеміс 240
 Тәжікен Ейімбеті 399
 Тәжімағамбет Шора 241
 Тәжімұхамед Рысалы 184
 Теке Азнабай 208
 Теке Ерменбай 291
 Төкен Баймұхамед 182
 Темешев Т. 129
 Темешт 138
 Темірбай 154
 Темірбай Қорған 264
 Тәнекеев 390
 Төнен Қыйтан 240
 Теңіз Құлақбай 277
 Төңірберген 398
 Төңірберген Сартай 247
 Тентек Көбек 240
 Терновский 79
 Тетбай 98
 Тәуекел хан 346
 Тәуке хан 17, 346, 405
 Төшен Даумбай 247
 Тилло А.А. 14
 Тілеген Балапан 226
 Тілеген Мұхамед 212
 Тілек 99
 Тіленшиев Ж. 128, 136
 Тіленші батыр 83
 Тілеп Келдібай 292
 Тілеп Қойшыбай 246
 Тілеп Шүрен 212
 Тілесов Бекқожа 128
 Тілеубай Елекбай 247
 Тілеубай Есірқожа 260, 266
 Тілеубай Жантөл 280
 Тілеубай Жарылған 183
 Тілеубай Қашқын 208
 Тілеубай Тасболат 196
 Тілеубау Мыңжол 241
 Тілеуберген Әзберген 226
 Тілеуқабақ 102
 Тінәлі 138
 Тінәлі-Қарпық 129
 Тіржан Тұрған 210
 Тлеу Әли 246
 Тлеубай Аманжол 208
 Тлеубай Естек 180
 Тлеубай Шалтай 180
 Тлеуқұл Құлназар 197
 Тлеумұхамед Арстанғазы 184
 Тобаберген 368
 Тобабергенов Алмат 355
 Тобыл Шаба 227
 Тобылбай Қыдыр 279
 Тоғайұлы Ж. 117
 Тоғызбай Сейтембет 294
 Тойтан Барақ 281
 Токабай Тұрғынбай 292
 Тоқболат Матек 181
 Тоқтабай Маметек 181
 Тоқтамыс 346
 Тоқтыбай Алдамжар 293
 Тоқыш Бекназар 294
 Тоқыш Қатраш 247
 Толқора Үмбетбай 260
 Толқын 390, 391, 398
 Толпа Қуаныш 293
 Толпақ Жүсіп 243
 Толыбай Мырзабек 243, 252
 Толысбай 381
 Томбай Қуан 212
 Тополин 99 -
 Торғай Тұрсынбек 196
 Торпақ Жездыбай 241
 Торпаң Есмағамбет 293

Тотай 200
 Тотай батыр 34-43, 97
 Тоянбай Құмақбай 242
 Төлебай Жиеншора 212
 Төлеген 374
 Төлеев Ы. 122
 Төлек Тұрғанбай 296
 Төлеке Ботабай 247
 Төлеміс Жұматай 280
 Төлеміс Көбек 212
 Төлеміс Серкебай 245
 Төленов Н. 39
 Төлепберген Қ. 185
 Төлепберген Түйеші 180
 Төлеубай Айболат 231
 Төлеш 404
 Төменбай Жабай 264
 Төрөбай Марал 279
 Төрөбай Тыныбай 292
 Төрегелді Есет 239
 Төрөкүл Өтебас 195
 Төретай Жарымбет 247, 257
 Төртқара Таңқа 304
 Төтен Байбатыр 293
 Түбек 395, 403, 404
 Түйте Сынабай 242
 Түлкібай Аманжол 212
 Түменұлы Т. 117
 Түпберген Қойшыбай 246
 Турабай Жоламан 182
 Тутилинг А.А. 93-98
 Тұктыбай Жұма 195
 Тұрар Бақыбай 327
 Тұрған Кішібай 246
 Тұрған Мырзақан 244
 Тұрған Түлкібай 280
 Тұрғанбай Қанай 292
 Тұрғымбай 187
 Тұрғымбай Байбол 180
 Тұрғымбай Әбілтай 291
 Тұрғымбай Еркімбай 207, 214
 Тұрғымбай Жандос 180
 Тұрғымбай Қарқынбай 182
 Тұрғынбай Алдоңғар 199
 Тұрдағалиев М. 109
 Тұрдалиев М. 39-44
 Тұржан Тыныбай 196
 Тұрлыбай Бекболат 262
 Тұрмағамбет Ибат 197
 Тұрмағамбет Тасмағамбет 181

Тұрмамбет 96
 Тұрсын Ордабай 327
 Тұрсын Таңжарық 279
 Тұрымбай Аманбай 226
 Тұрымтай Құрман 291
 Тұрыш Ермағамбет 264
 Тұтқышбай Жанғабыл 184
 Тыным Әбет 239
 Тынышбай Есенкүл 197, 202
 Тынышпаев М. 15, 148
 Тыныштықов Т. 113
 Тыныштықұл Естек 263, 271
 Тышбай Төлбай 264, 272

У

Уәлиханов Е. 129, 135
 Уәлиханов Ш.Ш. 14
 Усмей 396

Ү

Үбі 117
 Үйсінбай 187
 Үкібай Игілік 320
 Үмбет Қасқабай 262
 Үмбетәлі Кенбай 194
 Үсен Есмұхамед 184
 Үсен Кенжекүл 277
 Үсен Малдыбай 194
 Үсенбай Шакей 181

Ы

Ыбрай Баймұрат 185
 Ыбрай Оразбай 242
 Ыбырай Шоң 245
 Ысық 111

І

Ізбасар Иманбай 325
 Ізтілеу Несіпбай 207
 Ізtleу Бектас 185
 Ізtleу Жангелді 265
 Ішпаев А. 49

Х

Хақназар хан 346

Хангелді батыр 43
Хасен Көкеш 196

Ш

Шабанбай Баймұрат 264
Шаған Қали 246, 255
Шаймағамбет Дүзкен 213
Шайман Тайлақбай 244
Шаймұхамбет Аққожа 183
Шаймұхамет Өтеген 247, 257
Шайыров М. 55
Шақалақ Жақсыбай 197
Шаңқы Жанабай 279
Шаншар 404
Шаусы Жақсылық 293
Шахматов В.Ф. 4, 56, 142-146
Шая Қазтан 197
Шеген би 34
Шеген Түркебай 211
Шекебаев Қ. 47
Шәкінбай Терекбай 199
Шәмбіл Отарбай 197
Шерғазы 41-49
Шікмет Мизамбай 320
Шойынбаев Т.Ж. 144
Шоқ Д. 298
Шоқай Әлібай 291
Шоқан Қажы 209
Шоқмұрын 151
Шоқты Қатарбай 293
Шоқымкүл 293, 300
Шолақ 99
Шоман Шәркей 295
Шомбанов М. 55
Шон Дүйсекүл 292
Шонбай Әлибек 326

Шопан Тұңғатар 242
Шортақбай Мүсіреп 244
Шотан Бейсембай 240
Шотырбай Күшікбай 292
Шөтей Ақбас 304
Шуақ Нәдірбай 292
Шурин Х. 55
Шұбар Байбек 226
Шығаев Қ. 55, 112
Шығай 107, 108
Шымболат Алдадос 261
Шынарбай Шотай 211
Шыңғысов Т. 124
Шыныбек Тасболат 245

Щ

Щербин Ф.А. 11, 258

Ч

Чаганов 81

Ф

Фальк И.П. 5
Фатима ханым 56
Фон-Генс 47

Э

Эссен 40-43

Ю

Юсупов 105

ТОПОГРАФИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ТАРИХИ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ АТАУЛАР КӨРСЕТКІШІ

А

Ақмола 8-13, 57, 232, 140, 149, 126, 125, 128, 129, 169, 311-131, 315, 333, 339, 348, 353, 307-309	Ақши 242
Аманқарағай 234	Ақпар 242
Атбасар 10, 311, 312, 333, 334, 307, 308	Аяқ-қайран 242
Аңырақай 17	Аттенбек 244
Ауғаныстан 27	Ақсу 192, 244, 338, 347, 338, 339
Азия 28, 34, 53	Ақшоты 245
Араб елі 28	Аққұдық 250, 257
Африка 28	Аққайың 250
Архангельск 41	Абайқұлақ 251
Арал теңізі 51, 52, 265, 142, 143, 124, 169, 170, 333, 340	Абайсай 251
Аққала 53	Ақбиік 252
Астрахань 54, 56, 105	Ақшоплақ 257
Антонов бекеті 76, 84	Аршалы 263, 264, 271
Алабұға редуты 78	Ақбалықтысай 264
Аралтөбе 204, 205, 206, 207, 214, 215, 152, 153, 155, 157, 158, 160, 162, 166, 168, 173, 217, 220, 222, 223, 224, 232, 176, 192, 347	Ақтас 184, 198, 264, 272
Ақтөбе 204, 205, 207, 217, 222, 225, 149, 151-155, 169-174, 189, 202, 219, 223, 228, 232, 236, 267, 274, 276, 224, 157, 158, 160, 176, 178, 191-193, 370, 371, 363, 227, 229, 230, 10, 23, 58-68, 162, 166, 168, 179, 185, 347, 349	Алмас 265
Аютай қарасу 208	Алабайтал 280
Ашыбұлақ 208	Ақмар 268
Аралтөбе қарасу 211, 212	Адырлы 278, 284
Айбас 211	Ақтасты 201
Аралша 214	Аққожа 166
Ашыбұтақ 215, 222, 277	Алатау 139
Ақжар 215, 261, 266	Ақкөл 106, 140
Айдарлы 220, 263	Ақтау 126, 140, 311
Александровский 224	Ақ-мешіт 130, 142
Арақарағай 234	Айғырқұмда 118
Ашылысай 237, 272, 246, 263, 266, 192, 269	Аққұм 129
Ашықарасу 240	Алеке-Алтай 129
Арыстанбай 242	Айдарлы 184
	Алдиар 196
	Айтуар 182
	Ащысай 198
	Абдан 180
	Ақайдар 195
	Ангрен 342
	Аблық 343
	Алтын 343
	Ауғанстан 343
	Ақ Орда 346
	Алтын Орда 346
	Атасу 311
	Айыр өткел 313
	Абралы 317
	Ақбота 317

Ақсары 317
Аша 318
Абыз 318
Ақ-қуыс 327
Ақжол 327
Асқар – қашқан 326
Аманбай – сай 292
Ақ – молалы аят 293
Арал – сай 292
Атан – сай 292
Ашыбұтақ 294, 302
Ақжанай 294, 302
Ақбалық 298
Ақбағыз 298
Ақбет 320
Айдарлы 320
Афанасьевск 306
Анфисовск 306
Ақжар 304

Ә

Әулиеата 10, 149, 163, 196, 312, 311,
333, 334, 308, 309, 316, 317, 339, 348
Әулиебұлақ 166, 183
Әлімбет 176, 182, 180, 181, 224
Әйке 240, 249
Әулие сай 247, 249
Әулиеағаш 267
Әзірбек 279
Әлімбай 371
Әмудария 332, 333, 343

Б

Батыс Сібір 8, 40, 57, 348
Батыс Қазақстан 9, 349
Бетпақдала 14
Бұхара 14-42, 54, 90-97, 102, 107, 141,
142, 332-334, 343
Байсын тауы 17
Бұланты 17
Бөлекті өзені 17
Британия 27
Бордск болысы 30
Бердяйка өзені 34
Бөкей хан 40, 105-107, 109, 128
Бөрте өзені 69
Бударинск бекінісі 75, 107

Бузулуцк бекінісі 75
Берді өзені 95
Байдалы – Алтай 129
Бақсайда 108
Байтөбетсай 192
Бестамак 192, 162, 173, 224, 229, 232
Байымбетсай 201, 195
Боқай 201
Бөгежай 168
Бозбет 166
Бөрлі 173, 174, 224, 228, 280, 286, 317
Бөртгі 173, 174, 176, 180, 181, 361
Бөгембай 184
Бұхарсай 184
Бөгетсай 197, 199
Бадырақ 198
Боқасай 180
Бақа 181
Байбақты 204
Байту 209, 220
Батпакты 224, 229, 240, 250
Березовский 224, 228
Бестөбе 234, 235, 236, 250, 251, 252
Бөріктал 239
Бөлек 240
Бокқара 240
Бидайық 243
Байтана 243
Буйректал 249
Бесқора 244
Балқаш 245
Бос 245
Бақтыбай 245
Бірсуат 245
Бозбие 246, 256
Бақсай 248
Бұғанай 250
Баққара 250
Беккүл 251
Боқан мола 254
Байсал 257
Балды арал 257
Бекбаулы көл 257
Бауыздау аша 261, 267
Босағатас 262
Бастыбай сай 262, 264, 269
Барбы сай 268
Ботан сай 272
Бала қарт 279

Бақамбай сай 183
 Бөлекей – байбақты
 Байдос 262, 269
 Бұлақты сай 263
 Бастөбе 265
 Балқаш сай 265
 Белеу 296
 Бұлақ – сай 304
 Батыс 307, 339, 317, 342
 Бақалы 325
 Бадран 320
 Бесіктал 320
 Байбағыз 298
 Бестамақ 347
 Бимәмбет 328
 Бестөбе 303
 Ботабай 292, 293
 Боз – арық 338
 Бадам 337
 Бесқұдық 295
 Басымтай 293, 294
 Бүркіт өзені 293
 Бозағаш 293
 Бабан 327
 Бөрік – тас 326
 Бет – жұрт 326
 Беріқара 317
 Баянауыл 315
 Балқаш 312, 315, 317, 333
 Бұқа 343

В

Верхне – Озерный 48
 Верхне Яицк 70, 74
 Верхне Уральск 84
 Верхне – Джусинск 274
 Верный 339, 315, 317, 333, 339

Г

Горск 16
 Гурьев 16, 45, 72-80
 Губерлинск бекеті 77
 Гирияльск редуты 84
 Григорьевск 177
 Георгиевск 177

Д

Дағыстан 23

Домалақ төбе 197
 Дүбер – қарасу 197
 Дүбер – сағасы 197
 Дүберсу өзені 192, 195, 200, 202, 205
 Дамбар 166, 234
 Дамбара 155, 160
 Дальный 205
 Дамбар бұтақ өзені 210, 211, 224
 Дәмді өзені 230
 Даулы көл 237, 250
 Дайырқопа 239
 Данымбай 240
 Досай қопа 243
 Данқұл 251
 Дауылбай ағаш 246
 Дала – қыстау 325
 Дегелең 321, 324, 325, 326, 329, 317, 318, 348
 Дүйсембай 320
 Дамбар 303, 304, 347
 Дәу – Сырық 327

Е

Ертіс 14, 308
 Еуропа 16, 27, 28, 5, 290
 Еуроазия 28
 Елек 34, 58, 59, 63, 64, 73, 84, 95, 173, 174, 230
 Ембі 40, 47, 79, 142
 Ертіс шебі 70
 Есіл шебі 70, 311, 308
 Елек бекінісі 71, 73, 97
 Еміл 79
 Еділ 6, 16, 17, 36, 47, 54, 57, 70, 71, 76, 77, 78, 79
 Естелік 173
 Ебейті 176, 183
 Естемес 176
 Екатеринословск 177
 Ебейті өзені 183, 184
 Егізтөбе 194, 212, 250
 Ескін 194
 Есебай өзені 281
 Естемес болысы 205
 Елшібек 223
 Егінді сай 226
 Естек көл 239
 Есетқопа 239, 247
 Естекпай қопа 243
 Есберген ағаш 244

Есім өзек 244 еңсе көл 244
Егінді көл 250, 251, 252
Егеубай ағаш 246
Есен көл 257
Есембай сай 262
Ерсай 296
Елшібек 296
Ереймен 311
Едірей 311
Есберген 292, 298

Ж

Жайық 6-93, 105, 106, 119, 120, 145,
172, 176, 191, 236, 267, 271, 277, 278,
279, 280, 282-287, 291-294, 298
Жаскүс 56
Жайық шебі 72-74
Жиделібайсын 17
Жем өзені 84, 106, 182, 179, 180
Жарлық 95
Жылыншық – Торғай 129
Жаңақорған 130, 142
Жүлек 130, 142
Жетіқара 190, 154, 155, 157, 160, 162,
163, 165, 166, 248, 250, 252, 255-258,
234-237
Жақсы өркеш 192
Жаман өркеш 192
Жамансу 192, 197
Жылқуар 154, 158, 160, 165, 166, 244,
290, 297, 300, 302, 306, 347
Жетімсай 165
Жанабай өзені 210, 213, 224
Жалғыз ағаш 195, 213, 223, 264, 272
Жалғыз оба 214
Жартас 18, 325, 327
Жалпақ – жабын 184
Жалпақ қайың 183
Жанғыз ағаш 198, 179
Жалпақ – қараған 198
Жирық – сай 198
Жусалы – қарасу 197
Жанатай – сағасы 198
Жаңғызаяқ 183
Жол сағасы 184
Жолөткен сағасы 196
Жақсы қарағайлы 224-229
Жаман қарағайлы 224

Жездібай 226, 229
Жаман ағаш өзені 231
Желкуар болысы 234-236, 274, 287
Желқуар өзені 237
Жарлыбұтаңды өзені 237
Жайлаукөл 237
Жарбұтақ 237, 272
Жаркөл 237
Жаңғыз көл 238, 254
Жалпақашы 241
Жайылма 242
Жаныбек 243
Жалпақкұлақ 243
Жар қопа 245
Жарлы өзені 246, 263, 264, 272
Жалтыр көл 246, 266
Жабағы 257
Жалқұты сай 260
Жаман сай 260, 266, 267
Жетім сай 262
Жолқұтты 266
Жобалы сай 265
Жуантөбе 263
Жаныскөлі сай 272
Жуса өзені 277
Жалпақ қозы 279
Ждановск 306
Жарыспай 304
Жылы жұрт 320
Жұрын 300
Жүніс – ата 336
Жаубай – сай 295
Жылан – қонған 326
Жанақ 296
Жайық – Арыстан 290, 295
Жамбас – тас 327
Жетісу 315, 332, 342
Жаманды 311
Жылыбұлақ 332
Жанасу 332
Жизак 332, 343
Жамбыл 348
Жетіқара 347

З

Закаспий 13
Звериноголов бекінісі 70, 78
Зеленовск 16

Зайсан 315

И

Иркутск 41
Императорск 45
Индер тауы 76
Илецк бекінісі 76, 84
Илецкая Зашите 32
Исмакаевск 274
Иембетсай 192, 195, 201

К

Кеті көл 241
Калмыковск 16, 107, 183
Кулагин 16, 75-79, 114
Көктің көлі 26
Крутояр бекінісі 32
Каспий теңізі 47-78, 105, 124
Константиновск 45, 205
Көлбидайық 240
Кохехаровск 75-76
Каменов 76
Көш — жайық 76
Каршев 76
Кабанья бекінісі 78
Калмыков бекінісі 79, 98
Калпацк редуты 80
Красный яр 80, 100
Каршинск бекінісі 89
Көкөзек сағасы 184
Көкөзек басы 184
Кеналақ 199
Көкпекті сағасы 199
Көкпекті өзені 199
Көктас сағасы 183
Күлтөбе 183
Күшікбай 180
Көкпектісай 192
Көкшетау 140, 232, 307, 308
Күміс 142
Крейдиовск 205
Кіндік қарасу 208
Күнті өзені 213, 223
Көкетік 213, 224
Көшек өзені 214
Көтебай 219, 262, 263, 269
Киікбай 220

Кеңарал 234
Көшебай бидайық 244
Көп көл 254
Кенже молда 251
Кенжегара 248, 347
Кішкене 263, 264
Күңгірлік 263, 271
Күдікті сай 264
Келте сай 278, 282
Кеуде өзені 280
Кішкене қала 241
Көкбекті өзені 209, 247, 256, 265, 273
Кент 320, 321, 317, 320, 348
Көбек 299
Кең жұрт 325
Көмпей 291, 295, 294
Краснопольный 290
Көрпебай 292
Көлагаш 292
Көкбекті 315
Кеш 473
Күметай 318
Киев 356
Көк Орда 346
Кариз 343
Кереуші 343

Қ

Қаратау 11, 192
Құмақ өзені 11, 202, 219, 234-236, 248, 255, 257, 258, 265, 266, 154, 155, 156, 158, 163, 166, 190 270, 272, 274, 344
Қазан 14, 54, 74
Қазақстан 14, 25, 51, 257, 307, 336, 342, 347, 348, 350
Қостанай 14-58, 62, 64, 204, 216, 219, 220, 232, 233, 235, 236, 248, 251, 256, 289, 272, 282, 285, 170, 255, 257, 258, 266, 267, 274, 276, 287, 149, 151, 152, 154-157, 160, 165, 169, 170, 172, 190, 201, 295, 297, 290, 299, 301-304, 308, 322, 347-349
Қоқан хандығы 21, 45, 53, 122, 123, 136, 140, 144, 147, 332, 334, 342
Қылышқала 53
Қобда 59, 95
Қазалы 68, 223

Қылды өзені 75
 Қызылсанар бекінісі 75
 Қыпшақ болысы 78
 Қарауыл болысы 78
 Қылай көлі 79
 Қаракөл өзені 84, 242, 246, 247, 250, 257
 Құмақ 95
 Қарақұм 99
 Қамсақты 205, 208, 209, 210, 220, 221
 Қарабұтақ 205, 224, 229, 227, 261, 268, 176
 Қосқұдық 205
 Қоғалы 207
 Қайыңбай 209
 Қарасу 211, 240, 241, 272, 287, 184, 298
 Қызыл 326
 Қараксы 212
 Қайран 212,
 Қүрөзек 212
 Қайрақты 213, 223, 247, 256, 265, 273, 278
 Қособа 214, 265
 Қоянды көл 214
 Қарабұлақ 220, 320, 326, 329
 Қоскөл 224, 240, 250, 252
 Қаратоғай 224, 227
 Қосетек 226
 Қызылтам 227
 Қарабалық 234
 Қуағаш 227
 Құндызды 228
 Құрама 228
 Қарасор 237
 Қарамола 237, 250, 269, 190
 Қарақоғалы 237
 Құдықты көл 239
 Қалдау сағасы 277, 282
 Қонысбай 269
 Құрғақ қопа 239
 Қазаншы 239, 240, 249, 250
 Қиындықты қопа 241
 Қулықөл 241
 Қамысты 242, 251
 Қаратал 242, 317
 Қоныспай 243
 Қоянды 243
 Құйық 243
 Құдайберген 244
 Қосқопа 245
 Құмкөл 245, 254
 Қадбай 245
 Қарой 245, 255, 279
 Қарағайлы 246
 Қарашасай 247, 256
 Құдайкөл 247
 Қараш 247
 Қайранкөл 250
 Қараталар 250
 Құдабай – қарасу 251
 Қыз моласы 251, 254
 Қырантөбе 251
 Қорғантабе 254
 Қырыққұдық 257, 268
 Қайындысай 260, 262, 263, 267, 269, 250, 184
 Құмақ 260-264, 266-271, 273
 Қосарал – қарасу 260
 Қызылжар – қарасу 260
 Қарағанды 261, 262, 268, 265
 Қоссопы 262
 Қараптар 262
 Құймасай 263, 271
 Қараағаш сай 263, 268, 271
 Қотан су 265
 Қышқалы аша 265
 Қырман көл 268
 Қайынды 278, 280, 282, 287
 Қодас 279, 285
 Қарамандық 279
 Қоян ұрған 279
 Қан ұрған 279
 Қайма өзені 279
 Қарақоға 280, 287
 Қарқаралы 124
 Қара өзен 105, 106
 Қайынбай 154
 Қараторғай 173, 174
 Қарақобда 173, 174
 Қобда 173, 174
 Қарағайлы 180
 Қалыбай 191
 Қауметай 191
 Қызылтас 191, 182
 Қатын – адырсай 192
 Қызылқайың 200, 194
 Қырым 147

Қытай 123, 315
Қара — құм 129, 354, 375
Құланөтпес 137
Қайсар — сай 184
Қаражар 184
Қырғалы — сай 184
Қорықтоғай 184
Қызылжар 184, 326
Қаражар 184, 183, 196
Қарақұл — басы 184
Қалыбай — басы 184
Қалыбай бұлағы 185
Қосағаш 185
Қауметек өзені 182
Қарағашты сай 183
Қаратұмсық 326, 322, 331
Құлақ — Қарасу 183
Қайынбұлақ 183
Құлақашы 195
Құлмасай 196
Қызылқұм 332
Қаратөбе 198
Қарағанды сай 198, 195
Қисан 198
Қатын — сағасы 198, 195
Қарамын 198
Қаменсай 183
Қаратал 150
Қарағашты 181, 194, 195, 192
Қия 181, 326
Қызылшын 181
Қызылтал 180
Қия — сағасы 180
Қарақұс — сағасы 194
Қызылқайың 194, 192, 212
Қисан — ауз 194
Қызыл — кебеже 195
Қарашын 195
Құланөтбес 137
Қамыс — самар 106
Құйық қопа 243
Қайран көл 257
Қайрақты 304
Қарасай — сағасы 304
Қарабұтақ 294
Қарқаралы 320, 324, 325, 308
Қызылоба 325
Қызыл — шошақ 325, 326
Құдаша 325

Қараша 325
Қара — шай 325
Қарашоқы 320, 327
Қызылтұмсық 320, 325, 327
Қаратас 320, 327
Құсакан 294, 302
Қыстау 301, 329
Қара — күнгей 325
Қыстауы құмда 336
Қыстауы жоқ 336
Қарыс 336
Қосқұдық 329
Қаратөбе 329
Қызылтөбе 329
Қара — оба 327, 328
Қарабалық 303
Қуөзек 302
Қыпшақ сылаған 292
Қойсақ 292
Қиыр шығыс 339
Қазығұрт 337
Қарамұрт 337
Қаратал 295
Қүрөзен 294
Қоскөл 293
Қуандық 293
Құттыбай — сай 293
Қызыл — шоқы 327, 326
Қарабұжыр 326
Қарақұс 326
Қызылжал 326, 327
Қабақ 296
Қасқыр — соққан 326
Қалсай 296
Қойбас 290, 294, 295
Қызыл — шелек 295
Қара — биік 327
Қара — бүйірат 327
Қожамберген — қуыс 327
Қызыл — адыр 327
Қызыл — тас 326
Қара — жұрт 327
Қызылтау 317
Қу 317
Қотанбұлақ 317
Қазығұрт 337
Қапал 315, 317
Қарағаш 311, 318
Қызылтопырақ 311

Қоржынкөсе 311
Қарқаралы 311, 312, 315-317, 319,
320, 329, 330, 333, 339
Қашқадария 343
Құршу 332, 334
Қарақал 332
Қазалы 332, 333, 343
Қосқұдық 329
Қадыр 318
Қырым 343
Құлжаб 343
Қарақытай 343
Қойлық 342

Л

Леонидовск 306
Лепсі 317

М

Майқоға сай 244
Меңді құл қопа 242
Меңдіқара 234
Мақан көл 257
Мыңбай сай 262, 264, 221
Матый сай 277, 282
Мәжит 208
Меңдібай сай 207, 223, 246
Мамыт 311, 212, 213, 222, 223
Медес 191, 185, 262, 265
Мұғалжар 140, 192
Молай — Қалқаман 129
Маш 106
Мешіт 195
Майлықұс 180
Мырзабай мола 264
Матан 297
Майлыкент 337
Машат 337, 338, 347
Мұрат әлі 343
Мойынқұм 332
Моншақты 311, 312
Мәуелі 311
Мойынты 317
Мола 326
Машат 337, 338
Мың жасар 292
Мещеряновск 290

Моншай 301
Милославск 306

Н

Нарын құмы 38-77
Наследник 45
Николаевск 45, 58, 306
Ново — Александровск 46
Нижня — Яйцк 74, 76
Новосариевск 77
Нижне Уральск 84
Наран 118
Нұра 308, 137, 311-314, 317
Ново — Покровский 224
Науризбай 279
Найзакескен 418
Нанбай 298
Наманган 339
Нілді 311
Наманган 339

О

Орынбор 4-100, 107, 109, 119, 121,
122, 124, 128, 131, 133, 149, 169, 204,
214, 216, 219, 232, 234, 236, 257,
267, 274
Орал 8-100, 105, 109, 123, 124, 133,
165, 169, 172, 235, 435, 307
Омск 14, 307
Орта Азия 16, 22-52
Ор өзені 20-70, 75, 95, 195-199, 201,
202, 203, 207, 208, 210, 211, 212, 215,
220-223
Ор қаласы 26, 177, 192, 219, 221, 257
Орск бекінісі 36-84, 109, 123, 131, 347
Олышан бекінісі 76
Орал тауы 78
Ойыл өзені 97
Ойсылқара 162, 178, 192, 196, 200,
201, 204, 205, 222, 232, 347
Обалы көл 222, 237
Орск қаласы 214
Обаған болысы 234
Орта қарасу 240
Ошақ қарасу 265
Орыс — кескен 278
Олдыбай ағаш 244

Ольгинск 306
Орталық Қазақстан 307, 338, 348
Омбы 307, 308, 311, 315
Оңтүстік Қазақстан 307, 339
Отрадный 290
Оңтүстік – шығыс 337
Ортау 311
Оңтүстік 332

Ө

Өзбекістан 17
Өлеңті 192
Өтеш сай өзені 210
Өтетілеу қопа 243
Өтебай 298
Өленгі 326
Өтеміс 297

П

Поленов форпосты 76
Переволоцк 76
Петропавл 78, 224, 232, 307, 308
Преснегорь ков 78
Первоуральск 187
Преображенск 177
Пайғамбар қазған 201
Перовск 144, 145, 308, 332, 333, 334
Пішенді өзені 231
Прохоровск 306
Павлодар 308, 311, 312, 315-317
Пішпек 339
Пұшпақ 327
Піскент 343

Р

Редутный 290
Рассыпная бекінісі 76, 107
Рысбике 265, 272
Раздольный 274
Раманқұл сай 213, 223
Ресей 16-38, 99, 107, 110, 120, 122, 144-147, 149, 176, 257, 290, 307, 314, 332, 342

С

Сыр бойы 8, 42-53

Семей 8-13, 57, 149, 307, 311, 314-317, 332, 348
Сырдария 9-14, 223, 235, 252, 276, 142, 417, 433, 307, 308, 339, 311, 315, 332, 333, 339, 346, 347
Санк – Петербург 14-92, 419
Сібір 14-80, 122, 307, 316, 336
Сүйіндік болысы 54, 155, 234-2360
270, 272, 274, 276, 281, 282, 284, 277-279, 281, 282, 284, 285, 287, 220, 255, 267, 268, 347
Сахарная 16
Сайрам 16
Самарқанд 16, 17
Сарыарқа 26
Солтүстік қазақстан 26, 51, 307
Сарысу 26, 136
Ставрополь 32
Соленки өзені 38
Сундар форпосты 38
Самара 70, 356
Самар желісі 74, 75
Сундаевск бекінісі 75
Сундов бекінісі 76
Сахарной бекінісі 76, 84
Сорогинск қамалы 77
Саржетім – шақшақ бекінісі 78
Саратов 79
Сағыз өзені 79, 83
Сарайшық 84, 99, 107
Симбирск 83
Сандық 95
Сиравты 166
Самара 187, 105
Сымтас 188
Созақ 130
Сарыөзек 332
Санкөт сай 264
Сары өзен 105, 106
Сам 106
Самар даласы 106
Сары сай 205, 246, 260, 266
Сарыбұлақ сай 266, 208, 214
Сопылы сай 213, 223
Сазды өзені 213, 223
Сарпыт 234
Сарыой 235, 366
Соркөл 237, 241
Сарыоба 237, 325

Сазанбай ағаш 244
Сарысай құдық 246
Сулы көл 250
Сәбен 250
Сортөбе 251
Сарықұс 252
Сиραқты көл 257
Сасық сай 261
Садырбек сай 262
Сашамбай 301
Сұраулы сай 265
Салықбай сай 263
Сарымсай 262
Сретенск 274
Сүгірәлі басы 182
Салтақсай 182, 183
Сарторған 183
Саралап 195
Сарықамыс 195
Сарыбай – басы 194
Сорсай 194
Сынтас 184
Сәндібек қопа 196
Сасық көл 268
Сыртқарасу 208
Сазакөл 106
Сәулекөл 237
Сатақ – сай 295
Сталининск 306
Соркөл 305
Сарысу 308, 311, 312
Солтүстік 307, 339, 316
Сарытұмсық 320
Сарыбиік 320
Сары жал 320
Сортымбет 299
Сарытөбе 329
Сарымсақты 291
Солтүстік – батыс 339
Сарқамыс 293
Сусылдақ 293
Сары – шоқы 327
Сарыбет 327
Сүзбе 327
Сұржал 326
Сарытау 317
Солтүстік – шығыс 316
Сораң 311
Спасск 311

Саян – Алтай 345
Сымтасты 294

Т

Талды өзені 202
Теректі болысы 204, 205, 224, 229, 232, 267
Тоқан болысы 205
Тасты бұлақ 205, 212, 192
Талды Қарасу 208
Түлкібай 208, 209
Терісбұтақ 219, 228, 265, 273
Тотай сай 221
Торанғлы сай 226
Тамды өзені 230-232
Табантал 230, 232
Телугей 230-232
Талды сай 230
Тобыл 232, 236, 237, 240, 242-244, 250-252, 254, 314, 304, 305, 307, 308
Троицк 232, 123, 132, 347
Төлеген 237
Теренөткел 240, 242
Талды көл 241
Тілеуберді қайран 242
Тынышбай көл 242
Тобыл – Бокбағар 242
Тобыл – Терентай 242
Тобыл – Қаракемпір 243
Тобыл – Ақтас сай 243
Тобыл – Айырлы сай 243
Тобыл – Тұрғамбай сай 243
Тобыл Керей адыр 243
Танарлы қопа 243
Тайлақбай ағаш 244
Тасыбай 245
Таласбай қопа 247
Талдыарал 247
Тоқсан сөлі 249
Тәнике 250
Тереңқұдық 254
Теректі көл 252
Таз мерген 257
Тастыбұлақ 260, 266, 267, 292
Талбай 262, 268
Тастысай 262, 268
Тасты аша 262
Торғай 8-64, 215, 232, 233, 235, 236,

353-362, 157, 160, 163, 165, 169-172,
124, 364-366, 307, 308, 127, 128, 129,
184, 333, 347, 349
Тобыл өзені 11, 30, 124, 169
Ташкент 14-16, 126, 332, 339, 342, 343
Түркістан 16, 427, 332, 342
Тәжікстан 17
Талды сай 211
Темір уезі 58, 301
Таналы 77, 32, 34
Туркия 71, 97
Түркмения 17
Татищев бекінісі 74
Төлесбай сай 264, 272
Талбай сай 266
Текелбай бұлақ 272
Таубек сағасы 277, 282
Түзтөбе 173, 174
Тоқан 173, 176
Тастыбұтақ 173, 198
Тула 187
Темеш 137
Талды 140
Теректі 179, 183, 173, 176, 177, 185,
192, 151, 157, 150, 191, 185, 347, 370
Тамды 192, 197
Тастөбе 119
Тұртұғыл болысы 129
Төбет – темеш 129
Тынөлі – қарпақ 129
Тынөлі 137
Таловая бекеті 106
Түкөскен 184, 194
Тобылғы – тоғай 185
Тышқақ сай 182
Талдыбұлақ 198
Тапыш 180
Түйте 181
Тасты сай 195
Тасқұдық 250, 262
Төмпешік 257
Танатар сай 183
Түз төбе 435
Теке 434, 435
Туманшы 434
Түлкібас 337
Тұнды 318
Тамск 315
Там 314
Түндік 318

Талды 318, 319, 322, 323
Тоқырауыш 317
Тоқта – күшік 237
Тас – ши 290, 294
Танатбай 294
Тұрышбай – сай 293
Токты 293
Тауқарағай 293
Тілеміс – сай 292
Тас – сай 338
Тас – бастау 336
Тілеу 298
Тасқотан 325
Тесіқтау 325
Тық қара 325
Томар – бұлақ 320
Талды – Қарасу 304
Тілеп 299
Тоқсан 299
Темірші 317

У

Уақсай 183
Уфа 356

Ү

Үрпек 307
Үш – қамыс 294
Үш – төбе 326
Үш қатты 210
Үрпек сал 181
Үлкен – сай 325
Үш – таған 326

Ұ

Ұлытау 129, 137, 138
Ұр өзені 140
Ұзын сор 241
Ұрпая қарасу 208
Ұлы – қарт өзені 279, 285
Ұзынкұлақ 329
Ұялы 326
Ұрыс кескен 290

Х

Хане өзені 79

Ходжент 16, 332, 343
Хиуа 16, 21, 22, 23, 26, 27, 39, 42, 45,
52, 53-55, 81, 90, 91, 97, 102, 103,
107, 118, 120, 122, 131, 141, 142, 144,
147
Херсонск 177, 224
Хурдан 343
Хантан 336

Ч

Черный яр 80
Чякенкөл 188
Чупруковский 205

Ш

Шыңғырлау өзені 79
Шу 14, 140, 336, 311, 332, 334, 336,
347
Шығыс Түркістан 27
Шарапке өзені 99
Шауыш – сағасы 184
Шынбұтақ басы 182
Шолақ – сағасы 195
Шолақ сай 195, 180, 201, 223, 231,
Шақатау 197
Шілікті сай 196
Шақпақ тас 195
Шиелі сай 186, 192, 265
Шұбар 165, 234, 235
Шағанда 107
Шеп 124, 127
Шұқыркөл 106
Шет – ыргыз 140
Шымқорған 142
Шымкент 149, 163, 308, 336-339, 312,
333, 337, 338, 340, 347
Шүрегей тас 181
Шындаш 223
Шаншарсай 226
Шолақ Тамды өзені 230, 231
Шалқар – Егізқара көлі 237, 238
Шөпті көл 237
Шағырма 240

Шортанды өзені 243, 244, 245, 255, 237
Шұжық қопа 243
Шілікті көл 242
Шонай қопа 245
Шалбаз көл 245
Шағыр қопа 246, 256
Шалқар көлі 247, 249, 250
Шұбартпа көл 250
Шұбартпа сай 250
Шонай құдық 251
Шиелі көл 254
Шеке көл 257
Шиелі сай 262, 269
Шоқ ағаш 263
Шоңқы көл 266
Шығыс Қазақстан 307, 314
Шығыс 307, 339
Шошқа – түрткен 325, 328
Шүрен 292
Шолақсай 293, 294
Шошқа – ашқан 327
Шүкір – жүр 327
Шеген – бұлақ 327
Шолақ – қуыс 327
Шегір – қонған 326
Шебубай – Нұра 311
Шөл 347
Шыршық 342

Ы

Ырғыз 10, 21, 50, 63, 64, 68, 124, 127,
128, 134, 161, 169, 170, 171, 192, 203,
204, 217, 220, 223, 229, 232, 236, 248,
288, 333

І

Ішкі Орда 40, 53, 55, 57
Іле 140, 315, 317
Ішкүрт – жүрт 327

Я

Яковлевск 177

ЭТНИКАЛЫҚ АТАУЛАР КӨРСЕТКІШІ

А

Алшын 8, 56, 109, 124, 307
Адай 34, 45, 56, 85, 99, 434, 114, 117, 118, 121, 147, 373, 362, 372
Алаша 79, 85, 98, 99, 434, 435, 372, 111, 121, 122, 163
Аққылқар 63
Аралтөбе 59
Аютабан 193, 201, 203, 162, 163
Асан 193, 152, 202, 206, 221, 225, 178, 188, 168
Алтықсы 178, 193, 200, 152
Арыстан 160, 161
Алтысары 157, 158, 159, 259, 272, 275, 283
Алтыбай 158, 159, 259, 272, 275, 283
Арыстанкүл 159, 206, 238
Айбас 159, 238
Аққозы 159
Ақбалық 159, 259, 273, 283, 167, 259, 273, 289, 159
Алақалпақ 155, 156, 275, 281
Аққожа 156, 154, 165, 150, 205, 206, 219, 236, 237, 238, 248, 249, 252, 253, 254, 255, 256, 259, 274, 275, 284, 285, 287, 289, 177, 178, 190, 162, 298, 297, 299, 303, 305
Ақылбек 157
Айдаберлі 153
Ақсы 152
Албай 152, 178
Арсыланбай 153
Арғын 123, 136, 220, 221, 235, 312, 318, 321
Атығай 136
Ақ кете руы 102
Алаш 345
Арыстанбай 206, 215, 217, 221, 222, 193
Алдаберді 206, 238, 250, 259
Ақтау 206, 219
Алданазар 164
Ақкермен 238, 275, 284, 289, 167, 299, 297, 303

Атамалы 266

Ағыл 275

Ақбағыз 289, 167

Алпымбай 289, 163

Абыз 178, 168,

Ағыл 167

Айтуған 164

Ә

Әлімұлы 6, 12, 35, 42, 50, 56, 83, 88, 95, 112, 160, 121, 123, 230, 232, 347
Әлдеберлі 153, 193
Әбди 159
Әлібек 222
Әллембет 206
Әлікүл 275, 167

Б

Байұлы 6, 9, 12, 35, 39, 56, 83, 88, 95, 99, 102, 167, 236, 111, 112, 122, 163, 303, 310, 347
Башкүрттар 20, 21, 29, 30, 31, 34, 35, 48, 70, 80, 84, 107
Бурзян 29, 340
Беріш 34, 56, 85, 96, 97, 434, 372, 112, 117, 118, 122, 123, 133
Байбақты 56, 74, 79, 80, 82, 84, 98, 99, 117, 102, 111, 118
Бөлекшора 42, 50,
Бұқа 98
Бозбет 160, 161, 150, 201, 165, 177, 178, 190, 192, 193, 205, 206, 214, 215, 228, 236, 238, 254, 255, 274, 275, 286, 287, 323, 324, 328, 329, 295, 297, 300, 303, 304, 324
Бөлек 160, 161, 275, 288, 300, 303
Бесімтеке 160, 161
Байқоза 161
Балап 161
Балта 157, 193, 201, 259
Бақсары 157, 158, 159, 275, 283
Байтақ 159, 238
Балуан 159, 259

Бесбай 159, 222, 259, 266
 Бұлғақ 159, 259, 266
 Байтөбет 159, 275
 Біліс 185, 148, 150, 151, 152, 162, 177, 178, 188, 190, 191, 192, 193, 200, 203, 205, 202, 206, 220, 221, 225, 237, 238, 252, 253, 255, 259
 Бөдес 177, 185, 150, 178, 192, 193, 201, 168, 203, 205, 206, 222, 237
 Балқожа 148, 154, 155, 150, 165, 205, 206, 220, 227, 238, 251, 254, 259, 270, 319, 296, 303, 305
 Батыр 154, 155, 288
 Белеу 154, 155, 288
 Бозбет 154, 160, 148
 Балық 155, 288
 Бұлдый 150, 162, 163, 236, 237, 238, 251, 253, 254, 255, 258, 259, 267, 335
 Бескүрек 150, 162, 163, 201, 165, 177, 178, 192, 193, 202, 203, 205, 220, 230, 237, 238, 253, 274, 275, 284, 287, 289, 298, 299, 302
 Бегетай 152, 200, 193, 225, 228
 Барманкүл 156, 275
 Бұрнақ 156, 275
 Балғай 157
 Боғытай 152, 188
 Бәйімбет 152
 Барақ 153, 193, 167, 275, 282
 Бұлқыш 161, 193
 Бырмақ 163
 Байұл 111, 112, 122, 163
 Бөртi 186
 Білік 188
 Бақыбай 164
 Бейсенбі 164
 Бекқожа 166
 Бөгетай 178
 Байымбет 178
 Бектау 167, 275
 Баябдал 167
 Байкүл 167
 Бетберген 167
 Байбағыз 167, 289
 Бердалы 167, 289
 Бөшік 164, 335
 Байғұлы 275
 Байқозы 288
 Барғы 341
 Бома 345

Бекмырза 324, 328
 Байтұма 324
 Бөтен 324
 Бұғы 341
 Бөлен 324

Г

Грузиндер 70

Д

Дауым 178, 168
 Дарлы 178, 185, 152, 225
 Дүйсембай 153, 238, 259
 Дулат 136, 337, 339, 338, 342
 Данас 164

Е

Ес 152, 178
 Есім 153, 193, 206, 223
 Есентемір 56, 99, 372
 Есірқожа 163, 165, 150, 302
 Еділ қалмақтары 382, 383
 Елбай 163
 Еламан 152, 200, 187, 193, 178, 200, 203
 Елшібек 154
 Елшібек 155
 Елшібай 288
 Елібай 289
 Ерсай 154, 155, 288
 Есенкүл 122
 Есенгелді 159, 160, 161, 167, 206, 219, 238, 288, 289, 299, 303
 Есім-абыз 159, 259
 Естекбай 159
 Есенаман 157, 259
 Есет 178, 275, 167
 Есентай 206, 272
 Есеншора 288
 Естекбай 259
 Еңбек 163
 Еңбет 275

Ж

Жетіру 3, 6, 8, 12, 28, 29, 32, 33, 35, 40, 56, 58, 63, 69, 75, 79, 80, 82, 83,

84, 88, 95, 98, 102, 111, 112, 163, 225,
230, 232, 236
Жағалбайлы 3-6, 8-12,
14,15,17,20,21,23,28,29,30-34, 36, 39,
40, 43, 44, 46, 47, 50, 51, 52, 53, 56,
57, 58, 63, 68, 70, 71, 75, 78, 79, 80,
83, 84, 85, 89, 95, 97, 98, 100, 102,
107, 109, 110, 112, 123, 124, 127, 128,
129, 132, 133, 134, 140, 142, 145, 146,
147, 148, 149, 150-158, 160, 162, 163,
165, 166, 177, 178, 179, 185, 186, 187,
188, 189, 191, 193, 200, 203, 205, 206,
207, 214, 219, 220, 221, 222, 223, 224,
227, 228, 229, 230, 231, 232, 235, 236,
237, 238, 249, 250, 253, 254, 255, 257,
258, 259, 265, 266, 267, 268, 270, 273,
274, 275, 276, 281, 286, 287, 288, 289,
296, 294, 303, 304, 305, 307, 309, 320,
321, 324, 325, 327, 290, 310, 312, 313,
314, 318, 328, 329, 336, 337, 338, 339,
345, 346, 347, 350
Жоңғарлар 17
Жаппас 50, 56, 98, 123, 125, 127, 128,
220, 221, 236, 303, 372
Жылыс 164, 335
Жайық 122
Жылмамбет 152, 158, 159, 178, 193,
206, 225, 259
Жыңбыр 152
Жолбарыс 152, 178
Жиембай 153, 238, 259, 272
Жанақ 154, 155, 288
Жетібай 154, 155, 158, 159, 164, 259,
266, 272, 288
Жанбай 155, 156, 167, 275, 281, 285,
303
Жәнібек 157, 158, 159, 178, 259, 266,
272, 275, 283
Жанкісі 159, 275
Жетіру 160, 303, 311, 346, 347, 349
Жолымбет 161, 288
Жәдігер 161, 275, 286, 288, 300, 324
Жасмағамбет 161, 288
Жұрын 161, 288
Жәдік 163, 206, 275
Жайтілеу 163
Жаманқұл 163
Жанысбай 163, 164, 335
Жиенәлі 178, 168

Жиес 168, 178
Жандос 168, 178
Жінішке 178
Жақансары 164, 335
Жәку 164
Жалтыр 167, 275
Жадық 193
Жайса 201
Жанбыр 178
Жаманқара 167
Жанкермен 167, 238, 275, 284, 289,
297, 299, 303
Жауғашты 167, 238, 299
Жуас 167
Жанқабыл 206
Жұдырық 206, 222
Жаманке 206, 219
Жармахамбет 288
Жалайыр 342, 343

И

Итбай 178, 152
Иман 154, 155, 288

К

Кердері 3, 36, 56, 79, 83, 93, 99, 100,
117, 372, 342,
Күнқожа 275
Кікі 203
Керей 235
Кіші жүз 237, 307, 339, 340, 348, 349,
350
Керейт 83, 342
Кете 34, 57, 85, 98, 99, 187, 221, 230,
Киізтымақ 152, 178, 187, 188, 225
Кенжебай 152
Кетей 156, 157, 259, 269
Көшербай 161, 198
Киікше 162, 163, 193, 201, 206, 230
Келден 164
Көбен 167, 275
Көбей 167,289
Көбек 167,289
Кенжебай 178
Көтек 164
Келтай 206, 219
Көтек 335

Қ

Қалмақтар 12, 21, 70
Қазақ 16, 17, 26, 29, 30, 31, 32, 34, 43, 45, 46, 48, 50, 52, 53, 77, 79, 80, 83, 84, 290, 306, 307, 309, 337, 339, 316, 318, 332, 344
Қарағайқыпшақ 29
Қарақыпшақ 29
Қыпшақтар 47, 97, 108, 109, 123, 127, 128, 132, 135, 136, 235, 303, 312, 314, 340, 345, 347
Қаракесек 83, 85, 88, 102, 145, 202, 223, 321, 324, 318, 328,
Қаракете 83
Қубақан 29
Қызылқұрттар 57, 117
Қожалар 57, 321, 365
Қыстау 161, 288
Құлайназар 161, 201, 164, 193, 335
Құдайберген 161, 193
Қошқарбай 161, 193
Құрманбай 161, 162
Құтбанай 162, 156, 154, 150, 185, 148, 178, 205, 206, 214, 222, 236, 238, 253, 258, 259, 265, 266, 269, 270
Қошай 164
Құлжабай 161
Құлас 161, 275, 286, 288, 300, 324
Қойсары 161, 238, 324
Қобай 161, 288
Қазей 161
Құлманай 157, 159, 185, 178, 191, 206, 238, 248, 249
Қосмұрат 159, 206, 238
Қотырбас 159, 238
Құйысқан 159, 259
Қабак 154, 155, 288
Қошқар 156, 167, 275, 289
Құнқожа 156
Қазым 156, 259
Қойбағар 157, 259
Қожамберлі 153, 178, 206, 217
Қожеке 153, 238, 259
Құтпанбет 153, 238, 259, 272
Қазымбет 153, 238, 259
Құба 153, 238, 259
Қаясай 154
Қилен 155

Қожымбет 155
Қожай 155, 288
Қаржаұлы 152, 185, 178, 225
Құрманак 152, 178
Қараша 152, 148, 178, 236, 237, 238, 248, 254
Құттығай 152, 178
Қиршый 150
Құрмансейіт 152, 178, 188, 193, 200, 205, 225
Құлсейіт 152, 178, 188
Қоңырат 140, 505
Қожамжар 335
Қосы 167, 238
Қанымкүл 168, 178
Қошқарлы 275
Қазет 288
Қырғызбай 164, 193, 203
Қарабас 164, 275
Құмақ 165
Қошқарлы (қауқарлы) 167
Қарабас 167, 335
Қара 206
Қорсақ 206, 219
Қара айғыр 275, 286
Құлжабай 288
Қален 288
Қожымбет 288
Қанжығалы 321, 318
Қожамберді 321, 319, 322
Қарабағым 341
Құрама 340, 341, 342, 343, 344
Қаңлы 345
Қырғыз 17, 42, 48, 307, 316, 340, 341
Қарауыл 318
Қондыбай 335
Қарасақал 83
Қарақалпақ 17, 102, 315, 342, 346,

Л

Лез 148, 150, 163, 164, 165, 167, 168, 177, 303, 335

М

Мишарлар 70
Мещеряктар 70
Молдавандар 70

Масқар 57, 91, 117,
 Мәмбет 156, 169, 275, 283
 Меді 160, 161, 288, 300, 303
 Мелеусе 160, 275, 286
 Малжан 161, 193
 Моншай 161, 288
 Мамбет 158, 159
 Меңдібай 159, 259
 Майжыр 153, 193
 Меңдібек 152, 178, 193, 206, 225
 Манап 162, 163, 193, 202, 203, 206,
 201
 Меңмұрат 162, 163, 193, 201
 Мәлікжан 164
 Малгелді 152, 178
 Маңғыбай 152, 178
 Мұқан 167, 275
 Матан 167
 Мәдемір 164
 Мәшек 164, 335
 Малатау 43, 148, 150, 177, 178, 190,
 191, 192, 193, 201, 152, 153, 156, 166,
 168, 203, 205, 206, 214, 217, 219, 220,
 221, 222, 223, 236, 237, 238, 250, 251,
 258, 259, 272, 274, 275, 321, 324, 318,
 319
 Мырза 148, 150, 152, 153, 155, 156,
 157, 159, 177, 178, 205, 206, 214, 225,
 236, 237, 251, 252, 253, 254, 259, 274,
 275, 287, 303, 319, 324
 Молбай 206, 217
 Мұхамедқали 159, 275
 Молда 275, 286
 Мемусе 161
 Мырзали 158, 159
 Мұңгуш 340
 Моңолдар 341
 Монғол 341
 Мерес 319

Н

Нағайбақтар 70
 Ноғайлар 56, 57
 Назар 140, 141, 161, 288
 Наурызбай 164, 168, 178, 335
 Нұрлыбай 164
 Намаз 167, 289
 Найман 318, 321

Ноғай 344, 346,

О

Орыс қазақтары 45
 Оразбай 98, 335
 Оразымбет 157
 Ормантай 150, 156, 185, 157, 158, 159,
 148, 162, 163, 165, 177, 178, 185, 190,
 191, 192, 193, 203, 205, 206, 221, 222,
 236, 237, 238, 248, 253, 258, 259, 265,
 267, 272, 274, 275, 283, 287, 288
 Ораз 155, 156, 275, 303
 Ожырай кете 102
 Орыс 107, 290, 305, 306, 307, 345,
 Отарбай 162, 163, 193, 201, 275
 Орта жүз 235, 307, 339, 318
 Оңқар 159, 238
 Оразымбет 259
 Оғыз 345

Ө

Өзбектер 26, 30, 342, 343, 344
 Өсерген 29
 Өтеқұл 161, 288
 Өтеген 152, 178
 Өміртай 152, 178
 Өтебай 152, 178, 167
 Өтеміс 167, 289
 Өтемәлі 259
 Өтеп 288
 Өмірәлі (шірік) 335

П

Пірман 335

Р

Рай 164, 335
 Рамадан 312, 321, 383
 Рамазан 372
 Рыспай 178, 188, 225

С

Сықлар 85
 Серкештер 56, 85, 96

Сары 162, 163, 193, 201
 Сабау 162, 163, 193, 201
 Сұңғыла 164
 Сыншы 164
 Сүйіптай 159, 238
 Саныбай 159, 238
 Сейтқара 161, 288
 Сәрке 152, 206, 222, 225
 Сатай 164
 Сирақты 154, 155, 156, 148, 150, 303,
 304, 324, 323, 330
 Сағыр 154, 155, 288
 Сама 201, 193
 Сарымырза 167, 238
 Сейткүл 156, 157, 259, 269
 Сартымбет 167, 289
 Сопы 156, 157, 259
 Сақай 185, 152, 178, 186
 Сүйіндік 136
 Сорке 193
 Садырбек 167, 275
 Сатыбалды 164
 Сандық 167
 Сүтей 222
 Садыр 396
 Самамбай 288
 Сиқым 337
 Сарыүйсін 339, 338
 Сарт 341
 Сарыбұғы 341

Т

Табын 3-8, 29, 34, 47, 51, 57, 79, 80,
 84, 98, 99, 102, 117, 118, 124, 127, 135,
 136, 147, 149, 162, 163, 173, 174, 225,
 228, 230 232, 340, 348, 335
 Тама 3, 8, 34, 47, 51, 56, 79, 80, 88,
 84, 117, 122, 127, 129, 135, 140, 149,
 160, 162, 163, 173, 174, 202, 220, 221,
 225, 230, 232, 303, 307, 309
 Тамьян 29
 Татарлар 30, 70, 107, 344
 Төртқара 34, 45, 52, 83, 85, 98, 100,
 124, 131, 135, 142, 223
 Таллақ 43
 Телеу 3, 14, 63, 83, 155, 156, 146, 251,
 340, 342, 343
 Таздар 56, 85, 99, 340, 372, 159, 102, 259

Тана 56, 117
 Тештерлер 70
 Теңізім 156, 157, 259
 Түгел 157, 259
 Төлес 159, 167, 266
 Тілеуқабақ 102, 140, 141
 Түрікпендер 102
 Толыбай 159
 Теңірберді 160, 161, 275, 286, 288, 286,
 319, 324, 328, 329
 Танатар 160, 161, 275, 286, 288, 300
 Төле би 161
 Талап 161
 Тілеуімбет 161, 288
 Темір 161, 288
 Түйте 162, 163, 202, 203, 206
 Танат 163, 206, 275
 Тоңаша 163
 Тайлақ 152, 178
 Төленді 155, 156, 259, 275, 285, 303
 Тамыр 201
 Түйтеден 201
 Тайшекеу 164
 Тоқтауыл 167, 289
 Токсан 167, 289
 Торғай 156, 157, 259, 269
 Тауасар 156, 157
 Тілеп 167
 Тұрым 157, 259
 Тілеу 167, 275, 281
 Төлеп 157, 259
 Текей 152, 178, 188
 Тотағай 168, 178
 Топар 168, 178
 Теректі 168
 Түгелбай 167, 275
 Тоқтамыс 193
 Танабай 164
 Тойғыл 164, 335
 Тастемір 164, 335
 Төлеген 164, 335
 Тілеуберді 206, 217
 Тілеке 238, 259
 Төлебай 275
 Төле 288
 Талып 288
 Тәйірберді 300
 Тәйіпберді 300
 Төре 321

Таракты 324, 343
Тайкешу 335
Түрік 344
Тәжік 344
Төлеңгіт 318

Ү

Украин 290, 306, 307

Ү

Үмбетәлі 164
Үмбетай 238
Үйсін 345

Ұ

Ұлы жүз 324, 337, 339, 347

Ш

Шекті 34, 40, 42, 45, 47, 52, 80, 83,
85, 96, 97, 99, 100, 118, 124, 125, 142,
145, 146, 147, 221, 223
Шөмекей 52, 80, 83, 85, 95, 99, 124,
125, 131, 142, 102, 221, 223, 230, 367
Шөрек 42
Шүмен 50
Шора 50, 152, 178

Шуылдақ 162, 163, 193, 202, 206, 289,
298, 302
Шуша 162, 201
Ширек 164
Шірік (Өмірәлі) 164
Шокмұрын 152, 178, 193, 206, 225
Шұбыртпалы 136
Жүрек 140, 141, 156, 275
Шағыр 157, 160, 259, 269, 288
Шойтас 159, 275
Шұбыртты 153, 206, 275, 282
Шақа 153, 283, 259
Шығыр 161
Шыбынтай 152, 178
Шоңқара 164
Шындаулет 206, 219
Шеркеш 332, 348
Шерік 341

Ы

Ысық 34
Ыстылар 57
Ырғыз 288, 161
Ысқақ 117
Ырғақты 324

Я

Ягалбай 340, 345, 346

ЖАҒАЛБАЙЛЫ

V том. II кітап

7-ТАРАУ. Жағалбайлылардың ХҮІІІ-ХІХ ғасырлардағы саяси оқиғаларға қатысы	3
7.1. Деректер мен құжаттар	3
7.2. Жағалбайлылар отарлық езгіде	15
7.3. Ұлт-азаттық көтерілістердегі Жағалбайлылар	69
а) Жағалбайлылардың Е.Пугачев бастаған шаруалар соғысына қатысуы	69
ә) Сырым Датұлы көтерілісіндегі Жағалбайлылар	80
б) Жағалбайлылар Исатай мен Махамбет көтерілісінде	105
в) Жағалбайлылардың Кенесары Қасымұлы бастаған көтерілісті қолдауы	122
8-ТАРАУ. Жағалбайлылар шежіресі	148
9-ТАРАУ. Жағалбайлылардың Қазақстан аумағында қоныстануы мен орналасуы (ХІХ-ХХ ғ.ғ. басы)	169
Жағалбайлылар Батыс Қазақстан өңірінде	169
а) Торғай облысы	169
<i>Ақтөбе уезі</i>	172
Теректі болысы	176
Ойсылқара болысы	192
Аралтөбе болысы	204
Ақтөбе болысы	224
Бестамақ болысы	229
<i>Қостанай уезі</i>	232
Жетіқара болысы	236
Құмақ болысы	257
Сүйіндік болысы	274
Желқуар болысы	287
Дамбар болысы	303
10-ТАРАУ. Жағалбайлылар Орталық және Шығыс Қазақстан аймағында	307

10.1. Ақмола облысы	307
Жағалбайлы болысы	307
<i>Ақмола уезі</i>	311
Ақмола болысы	313
10.2. Семей облысы	314
<i>Қарқаралы уезі</i>	316
Кент болысы	318
Дегелең болысы	323
11-ТАРАУ. Оңтүстік Қазақстандағы Жағалбайлылар	332
11.1. Сырдария облысы	332
<i>Шымкент уезі</i>	332
Шу болысы	334
Машат болысы	337
11.2. Жағалбайлылар өзге түркі халықтарының құрамында	340
Қорытынды	345
Қосымша материалдар	351
Фольклорлық материалдар	373
Шежірелер, карталар, кестелер көрсеткіші	408
Есімдер көрсеткіші	416
Тарихи-географиялық және топографиялық атаулар көрсеткіші	435
Этникалық атаулар көрсеткіші	447

МІНДЕТТІ АҚЫСЫЗ ДАНА
ОБЯЗАТЕЛЬНЫЙ
БЕСПЛАТНЫЙ ЭКЗЕМПЛЯР

ЖАҒАЛБАЙЛЫ

V том
Екінші кітап

Теруге 05.05.2006 ж. қол қойылды. Басуға 17.05.2006 ж. қол қойылды.
Пішімі 60x90¹/₁₆. Офсеттік қағаз. Офсеттік басылыс. Қаріп түрі TimesKaz.
Шартты баспа табағы 28,5. Таралымы 1000 дана. Тапсырыс 3278.

“Алаш” тарихи-зерттеу орталығы. 050008, Алматы қаласы,
Жандосов көшесі, 1/1.

Қазақстан Республикасы “Атамұра корпорациясы” ЖШС-нің
Полиграфкомбинаты, 050002, Алматы қаласы, М. Мақатаев көшесі, 41-үй.

ISBN 9965-765-08-1

9 789965 765087